

821(477)
сг 1-18

ОКСАНА
ИВАНИЧЕНКО

ОКСАНА ІВАНЕНКО

ТВОРИ В П'ЯТИ ТОМАХ

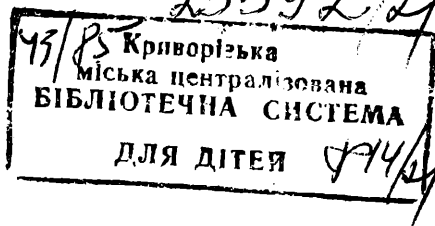
■
ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ТАРАСОВІ
ШЛЯХИ

РОМАН. I—III ч.

Для середнього
та старшого шкільного віку

Ілюстрації
народного художника СРСР
Василя Касіяна

Київ*ВЕСЕЛКА*1985

Працюючи над книгою «Тарасові шляхи», я користувалася матеріалами різних науково-дослідних установ та бібліотек.

Приношу глибоку подяку за допомогу працівникам Державного музею Т. Г. Шевченка, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Державної публічної бібліотеки АН УРСР в Києві, Наукової бібліотеки при КДУ ім. Т. Г. Шевченка, Центрального державного архіву в м. Ленінграді, Бібліотеки Третяковської галереї, Державного архіву УРСР, Будинку-музею Т. Г. Шевченка, Інституту літератури АН СРСР — Пушкінського дому, Центрального державного військово-історичного архіву СРСР, Державної бібліотеки в м. Ташкенті.

А в т о р

В четвертый том собрания сочинений известной украинской советской писательницы, лауреата Республиканской литературной премии им. Леси Украинки вошли три первые части романа «Пути Тараса», посвященного жизни великого народного поэта-революционера и мыслителя Тараса Григорьевича Шевченко.

Передмова
Олександра Корнійчука

Оформлення
Леоніда Кацнельсона

ПЕРЕДМОВА

Вільний радянський народ став єдиним спадкоємцем усієї передової, прогресивної культури минулих століть. Ось чому народи Радянського Союзу з величезною любов'ю і пошаною ставляться до полум'яних борців, які в темні роки царизму здіймали свій голос на захист трудового знедоленого народу, боролися проти кріпосників, жорстоких царських деспотів.

Таким полум'яним борцем, революціонером-демократом був великий поет українського народу Тарас Григорович Шевченко.

Маленький хлопчик, син кріпака, у рідній Кирилівці день у день бачив тільки неволю, тяжку працю. Багато звуцань довелося зазнати поетові у поміщика Енгельгардта, та ні загрози, ні різки конюхів, які шмагали його за наказом поміщика,— ніщо не могло зломити непокірну вдачу молодого Тараса.

Воля, щасливе сонячне життя, про яке мріяли мільйони трудового народу, про яке мріяв Шевченко, стали нашим здобутком тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, здійсненої під керівництвом Комуністичної партії.

Уся величезна спадщина Тараса Шевченка: поезія, проза, щоденник — все насичене безмежною любов'ю до знедолених. Це був великий народний поет і мислитель. Природа, жива людина, жива реальність були основою творчості Шевченка. Невичерпним джерелом його сюжетів було життя трудового народу.

Уся творчість Шевченка показує, що він стояв на вершині тодішньої передової культури. Шевченко, як Пушкін у російській літературі, є основоположником нової української літератури. Братерська дружба з передовими представниками великого російського народу окриляла Тараса Шевченка, загартовувала його в боротьбі з царизмом, допомагала в тяжкій хвилині. Передові люди російського народу бачили в ньому геніального художника, виразника народних дум і сподівань. Горький говорив про Шевченка: «...он заслуживает высокой оценки, именно как первый и воистину народный поэт, не искажавший субъективными добавлениями народных дум и чувств... В его жалобах на личную судьбу — слышна жалоба всей Малороссии, в его

вспоминаннях о казачко́й воле — вы почувствуете воспоминания всего народа». Шевченко глибоко любив і цінив Пушкіна, Лермонтова, Щедрина, Гоголя. Так само тепло і любовно ставився він до декабристів. Шевченко був близький до журналу «Современник», що об'єднував кращих представників російської революційної демократії — Чернишевського, Добролюбова, Салтикова-Щедрина та інших.

Ми не можемо не згадати тепер про те, як видатні російські літератори допомагали Тарасові Григоровичу викупити його рідних з неволі. «Комитет общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» звернувся до поміщика, кріпаками якого були два брати й сестра великого українського поета, з листом про викуп. Листа цього підписали Тургенєв, Чернишевський та інші.

Тільки в 1917 році у кривавій боротьбі під керівництвом Комуністичної партії знищена була тюрма народів — царська Росія. Український народ з допомогою великого російського народу завоював собі свободу і право на щасливе життя.

У перший рік революції, 30 липня 1918 року, голова Раднаркому Володимир Ілліч Ленін підписує декрет про встановлення в Москві й Петрограді пам'ятників найвидатнішим діячам минулого. Поряд з іменами відомих діячів революції, письменників, філософів стоїть ім'я Тараса Григоровича Шевченка.

Твори Шевченка виходять величезними тиражами не тільки українською мовою, мовами всіх народів нашої Вітчизни, але й багатьох країн світу.

Ім'я Шевченка було й буде дорогим не лише українцям, а й усім народам нашого великого Радянського Союзу.

Книга Оксани Іваненко «Тарасові шляхи» виходить не перший раз. Її люблять читачі як на Україні, так і в братніх республіках.

О. КОРНІЙЧУК

Частина перша

СИРОТА В СВИТИНІ

ЧОРНИЙ ШЛЯХ

Скільки тих шляхів на світі, і куди вони всі ведуть! Увечері сяде дід на призьбі, малий Тарас коло нього, показує дід на темне небо, на зорі і каже:

— Ото Чумацький Шлях!

Дивно, що й на небі шляхи, тільки хто ж ходив ними, не вже чумаки?

— Ото їдуть, їдуть мажами, навколо самий степ та тиша, і ковила не шелесне. Глянуть на зорі — ото їм і дорога, — показує дід.

— А вони ж, чумаки, коло нас Чорним шляхом їдуть? — питає малий Тарас.

— Еге ж, Чорним, — покивує головою дід, і довгі вуса аж до грудей звисають.

Чорний шлях Тарас добре знає. Він проходить повз їхнє село, повз самісіньку хату, бо хата їхня саме край села стоїть, кособока, старенька, як бабуся з підсліпуватими очима. Цим шляхом ходять і тато, і мати на панське поле, як його не знати!

— А чого він Чорний, тому що чумаки чорні? — І дивно Тарасові. Їдуть, їдуть чумаки, чорні, засмагли, своїм Чорним шляхом, степами, селами, такими, як їхня Кирилівка, а потім шлях цей аж на небо веде, і на небі його вже Чумацьким звуть, бо там зорі світять, і від них, звичайно, дуже видно і ясно, як удень.

Та дід сміється і хитає головою:

— А того він Чорний, що страшний.

Тільки хотів Тарас розпитати, чому ж він страшний, як покликкала Катруся, бо спати час було. Ех, шкода, що дід не доказав.

Удень нікого розпитатися. Матінку і тата, тільки на світ займається, вже на панщину женуть. Удома хазяйнує старша сестра Катруся, їх же, дітей, п'ятеро, за всіма доглянь, усіх нагодуй, а самій ще тільки чотирнадцять років.

Хоча й кажуть люди: «Година вам щаслива, щоб ви бачили сонце, і світ, і діти перед собою», та невелика радість оті діти у кріпака, бо й не бачиш їх перед очима. Ростуть, як бур'ян,— ні їх нагодувати, ні їх приголубити. А там виростуть — підуть поневірятися по наймах, та це ще й добре; а то як заберуть до панського двору або в москалі¹ хлопців віддадуть, тоді вже прощайтесь!

Катруся, дарма що невеличка, бігає, пореається, турбується про всіх, ще час знайде квіти коло хати полити та прополоти. Хоч і стара хата і покрівля вже почорніла, та як зацвітуть Катрусині чорнобривчики та маки — веселіше стане на серці, а Катрусі вже й не шкода, що не бігала вона з дівчатами гуляти, а все коло роботи, все ніколи їй.

Ніколи Катрусі. Тарас народився — його няньчила, потім Яринку, потім Марійку, Йосипа...

Ніколи. Коли її розпитувати?

Та воно, правда, і в Тараса справ чимало. У ставку викупатися треба? Треба! З хлопцями в поросі вивалитися треба? Треба! А потім знову викупатися. Їсти схочеться, та однаково нічого додому бігти — нема нічого. Може, якусь скоринку Катруся суне або він щось сам знайде у садку. Потім до кузні забігти, як коваль працює — подивитися. Гунає він молотищем, іскри летять, а сам сміється. Кажуть, у них такий коваль, що й у Вільшаній нема. Еге ж, у Тараса також справ багато, незчуєшся, як і літній довгий день мине.

Оце вже він утік від свого товариства, заховався в густих кущах калини і замріявся. Він любить отак — заховатись десь у бур'яні чи в калині, дивитися на небо і мріяти, мріяти... Зараз воно сине-сине — небо над головою, і здається йому, що це великий високий дах, а там, удаліні, десь на обрії, дах цей спускається до землі.

«Там його стовпи залізні підпирають! — думає Тарас. — За горою, напевне, як іти і йти цим шляхом, так можна й до стовпів добрести і побачити, що за тими стовпами. А як на могилу, що за селом, злізти, то, може, й видно їх...»

Микита, старший брат, мабуть, уже бачив ті стовпи, бо як батько чумакував, то брав його з собою до Одеси. Але ні, краще не питати Микиту, краще самому піти на могилу й подивитися.

Тарас вилазить із своєї схованки, підтягає міцніше очкурець на штанцях, як годиться всякому мандрівникові, і біжить до могили. Це треба долиною, потім левадою, потім ще трохи долиною, а там і могила; він до вечора ще встигне.

¹ Москалями в ті часи називали солдатів.

Могила висока-висока. Казав дід — там поховані славні козаки. Уночі страшно дивитися на неї. Мабуть, виходять ті козаки з могили, гомонять між собою. І цікаво і страшно! А зараз не страшно — адже ще день, і сонечко тільки хилиться до гори. Пробіг він леваду, пішов повільніше.

Чому, як лежав, здавалося зовсім близько, а тепер — іде, іде, а ще й до могили не дійшов. От, нарешті, могила. Зліз на могилу, бачить — унизу з одного боку село, усе в садах. З-за гіллястих старих верб та струнких тополь видно дерев'яну темну церкву з трьома банями й залізними хрестами.

І з другого боку село і така ж церква з трьома банями й залізними хрестами. От тобі й на! Це ж його село!

Зупинився Тарас: пізно вже. Ач, і сонце майже все за гору сховалося.

«Ні,— думає він,— піду вже я завтра. Як Катруся пожене корів до череди, я й піду до стовпів. Сьогодні я одую Микиту... Скажу, бачив ті залізні стовпи, що небо підпирають, а зараз піду додому, он і церкву нашу видно!»

З гори легше, ніж на гору,— скотився і незчувся як.

Ришлять мажі, поволі йдуть круторогі воли.

— Агей, мої половіі! — чути.

А десь на задніх возах виводять:

Над річкою бережком
Ішов чумақ з батіжком,
Гей, гей, з Дону додому!

Зупинився Тарас. Розглядає мережані ярма, прислухається до знайомої пісні.

Постій, чумақ, постривай,
Шляху в людей розпитай,
Гей, гей, чи не заблудився!
— Мені шляху не питать.
Прямо степом мандрувать,
Гей, гей, долю доганять!

— А куди ти, парубче, мандруєш? — спитав його дядько, що їхав паровицею на передній мажі.

Бриль на ньому широкий, з-під нього, як з-під даху, за-смагле суворе обличчя видно.

— Додому, — каже Тарас.

— А де ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці.

— Так чого ж ти йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець, я до Кирилівки йду.

— А коли до Кирилівки, то сідай, парубче, до мене на мажу, ми й доведемо тебе додому,— проясніло усмішкою суроре обличчя. Підняв, посадив на скриньку, що стояла на передку.

— На, поганяй. Дивись, який чумак!

Дали батіжок у руки, і Тарас, задоволений, гордий, сидить, сяє, як нова копійка. Ще б пак: як справжній чумак додому повертається!

Шлях не спить, не гуляє.

Ідуть, риплять на ньому мажі, поволі ступають спокійні круторогі воли. Далеко-далеко вони брели. Переправлялися через ріки, пили дніпрову чисту воду і ревли на рев його непокірних порогів, ступали по цілинних безмежних степах, скуштували на півдні гіркого долину, спочивали коло самих солоних озер. Нелегкий шлях пройшли вони, та, спокійні, міцні, були вірними товаришами в дорозі своїм хазяїнам. І без води не раз засипали й прокидалися, та йшли. І от повертаються додому, везуть сіль, везуть рибу. Рідний спориш уже під ногами. Чують вони — вже близько домівка. Турботливий хазяїн вийме занози і зніме надовго важкі ярма, а пестлива хазяйка чиститиме й годуватиме своїх сірих, чи цолових, чи мурих годованців і доглядатиме до нової мандрівки.

— І мене дома таке ж мале дожидається,— каже хтось на сусідньому возі.— Чи живі вони там, чи за панською ласкою, може, вже з голоду попухли...

— І де не проїздиш — скрізь однаково,— обізвався рябий невеличкий дядько.— Он за Дніпром у шинку кума стрів. Каже — несила, тікають люди.

— Та то вже так,— обізвався хазяїн мажі, на якій їхав Тарас,— як на пана поробиц, то й цей Чорний шлях білим здається.

— А чого ж він Чорний? — не стерпів, считав Тарас.

Помовчав чумак, потягнув люльку, усміхнувся до Тарасика. Мале таке, біляве, років шість йому, а очі цікаві до есього.

— А того, хлопче, що цей шлях був колись найстрашнішим, найнебезпечнішим. Було, на валку й розбишаки-харцизяки різні нападуть. Колись самим чумакам і їхати було небезпечно. У степах без запорожців не проїдуть, ну, а ті вже й без стежки стежку вірну знайдуть. Через те й Чорний, що лиха на ньому немало набиралися. Так він за дідів-прадідів звався, так і тепер зветься, бо й тепер лиха не менше.

Хотів ще розпитати Тарас і про запорожців, і про розбишак. От чумаки — такі бували люди, усе вони знають! Та бачить — уже насправді їхнє село проти гори стоїть.

Закричав весело:

— Онде! Онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, то й біжи собі! — мовив хазяїн, зняв хлопця і поставив на землю.

— Нехай іде собі,— звернувся він до товаришів.

— Нехай іде собі,— мовили чумаки.

Усміхнувся їм Тарас і чкурнув по дорозі, а чумаки зупинилися «становищем» на останню ніч своєї мандрівки.

— Оце вже завтра дома ремигатимеш! — сказав молодий до свого вола.

Він, може, й пішки побіг би додому, як той білявий хлопець, та старі чумаки знають порядок: усі разом вернуться. Встромив старший кий у землю, витяг кухар казан і тагачи, і понад шляхом виріс чумацький табір.

А Тарас уже підбігає до села. За мандрівкою та розмовами і не помітив, що вже засутепіло зовсім. Зійшла перша вечірня зірка, а за нею друга, і виплив дворогий чередник їхній — місяць.

«Оце вже лятимуть тато й мама», — думає Тарас.

От і їхня яблушка, Катрусина улюблениця, от і їхня хата. А коло хати на зеленому спориші сидять, вечеряють тато, мама, брати і сестри. Його меткі очі вже роздивилися. А де ж Катруся?

Стоїть Катруся, його невтомна пняшка, коло дверей і дивиться на перелаз.

— Прийшов! Прийшов приبلуда! — закричала вона, побачивши Тараса. — Сідай вечеряти, приبلудо! — і сердиться, і всміхається Катруся.

Сидить Тарас за вечерєю, з великої спільної миски дерев'яною ложкою набирає юшку. Хочеться йому дуже перед Микитою похвалитися, що бігав він до залізних стовпів, а що, як Микита насправді їх таки бачив і питає, які вони? Може, розказати, як він з чумаками їхав і вже знає, що то за Чорний шлях коло них проходить? Але тато і матінка зажурені, мовчки сидять і до дітей не заговорять. Мовчить дід.

— Гляньте, мамо,— закричав Микита.— Іде вже коваль, прощається з усіма.

— Куди коваль іде? — схопився Тарас. Це ж його приятель коваль, той, що до нього він удень бігав.

— Продав його пан,— ледве стримуєчись, каже батько,— продав, на хорта виміняв.

— Що ж, панам лихом кидати — по плугом орати,— мовив дід.

Бачить Тарас: шляхом іде гурт людей, іде молодий коваль, гарний такий, чорнобривий. Стара мати йде й плаче, хлопці й дівчата проводжають. Зупинився коло їхньої хати, вклонився. Заплакала мати, і Катруся заплакала. І в Тараса сльози на очах.

Пішли Чорним шляхом. Тихо каже Тарас дідові:

— А я знаю, що то за Чорний шлях.

— А які ж нам шляхи і знати, крім чорних? — каже дід і сумно схиляє голову з сивими довгими вусами.

МАНДРІВКА ДО МОНАСТІРЯ

Дід, як древній дуб,— кремезний та міцний. От він іде рівною ходою, ноги впевнено ступають по закуреному шляху, і такі вони звичні, ці порепані чорні ноги, і до пороху, і до каміння, і до глибоких колій, що дід не звертає на це уваги, іде собі й думає про своє та щось бурмоче сам до себе.

Тарас весь час бігає то праворуч, то ліворуч, то в яроч подивиться — що там, то коло гаю в кущі залізе — чи не знайде ягід, то задивиться на пташок, що вместилися собі на гілці й цвірінчать, цвірінчать!..

За дідом та за Тарасом підтющем біжить маленька Яришка.

Вона так уже плакала, так плакала, щоб і її взяли, а то мати не пускала, боялася, що змориться дуже. Катруся теж дуже хотіла піти, та їй ніяк не можна — яке там не є, а господарство, і Йосип малий на руках. А ще матінка бідна зовсім нездужає: як прийде з панцини, так і звалиться, мов серпом підрізана. Катруся тільки засмутилася трохи, а потім змахнула сльозинку, і ще свого червоного кісника в коси Яринці пов'язала, і свою спідницю дала, а матінка запнула хустинкою. Спідниця, хоч і підперезана окравкою, та все ж таки довга, до п'ят, ледве босі пожењята видно. Та це нічого. Іде Яришка, як доросла, ніхто й не скаже, що сім год тільки.

— Бач, яка дівка! — засміявся Тарас.

Катруся показала дивитися за сестрою, бо він же старший за неї.

— Діду, ви ж не погубіть їх по дорозі,— просила мати, поцілувала доню і сховала їй у кишеню рясної довгої спідниці пиріжечок з каліною.

— Ти ж дивись, Тарасику, не бігай від діда, вони старі, за тобою не вженуться, а то як загубишся...

— Ото він і є такий, що загубиться,— пробурмотів дід,— його в море кинь — він як у своїй хаті буде.

— Ну, щастя вам у дорозі!

Йдуть вони на прощу аж у Мотронинський монастир.

Дід іде, бурмотить щось, ледь ворущаючи губами,— то всміхнеться, то зітхне,— це вже, звісно, старі, вони й самі до себе можуть балакати, а цей дід старий-престарий, скоро йому вже сто років мине. Та нічого ще, держитися. От навіть у Мотронинський монастир пішов.

— Діду, що ви там шепочете все? Ви розкажіть краще мені! — присікався Тарас.

Діда й не треба довго просити. Весь він поринув у спогади, і вже байдуже йому, що поряд з ним мале хлоп'я йде,— розказує про те минуле, чого ніколи не забуде.

— Як іду я цими шляхами, так і згадую батька нашого славного, Максима, згадую гайдамаків. В оцих лісах вони збиралися, отут панів проклятих били. Давно те було, я ще молодий був. Еге ж, давно... Прокляті пани ляські задумали нашу землю всю загарбати, всіх людей на свою віру перевернути, всіх нас окатоличити. Знущалися — і сказати не можна як!

Був у Вільшаній титар¹ — Данило Кушнір. Казали люди — такий уже чоловік, що другого такого і не знайдеш. І що ж з ним зробили! Замотали руки соломою та й підпалили, а потім зарубали на смерть. Та хіба титаря одного! Слово не так — вони до в'язниці, вони катувати. Не стерпів народ, пішов у гайдамаки — боронити бідний свій край. Казали ще люди, ніби цариця золоту грамоту написала, щоб усіх панів ляських повбивали та вільні собі жили. Був у нас отаман — орел — запорожець Максим Залізняк. Бачив його, бачив, як приїхав він з Мотронинського монастиря. Як глянув на нас, серце в мене запалало.

— З того монастиря, куди ми йдемо? — питає Тарас і аж захлинається від цікавості.

— Еге ж, із того.

— Ну, кажіть, кажіть, діду.

— У тому Мотронинському монастирі зібралися до Максима запорожці, посвятили ножі свої та й пішли Чорним шляхом — панів бити. Був з ними кобзар, сліпий Волох. Саме під Маковія над річкою Тясмином, що під Чигирином, зібрались гайдамаки в діброві; стояли в них уже готові вози з

¹ Церковний староста.

таранею залізною — така там тараня, що добре її панки-ляшки покуштували. Розібрали гайдамаки свячені пожі та й чекали на третіх півнів. Та осавул Максимів не стерпів, не дочекався третіх півнів, запалив Ведмедівку, і запалала вся Україна...

Отаке було! Хто тільки вмів сокиру підняти, всі до Залізняка — навіть жінки з рогачами у ліси до гайдамаків подались.

А Максим своєю шаблею-домохою ¹ рубає, карає, поля трупом вкриває, ксьондзів клятих, єзуїтів вимітає, щоб і на насіння не було. Уміли на чужу землю, на чуже життя зазіхати — ну й покуштуйте добре кари народної!.. Ото, бачиш, ліс у ярку, там озеро...

— Це ж Гупалівщина, діду!

— Так, так, Гупалівщина. Того її й Гупалівщиною назвали: їхав у Будища Залізник із своїми коліями ², питає хлопця — кирилівського нашого, батька Семенового. Семена Смолька знаєш? Ну от, його батька, Трохима, а той ще малим був, — може, як ото ти тепер. «Чи ляхів бачив?» — «Бачив, — каже, — вчора, а сьогодні пі однісінького нема ні в лісі, ні поза лісом». Та й показав стежку їм до озера в ярку. Дав йому за це Максим дукачик золотий, і поїхали в ліс. У тому лісі льохи із скарбами були. Оточили весь ліс — нема ляхів, а голови вгору підвели — як груші у гіллі поховалися! Ну, й позбивали ті груші додолу; гупали, гупали так, що й навіки ліс Гупалівщиною назвали.

— А льохи із скарбами?

— Розшукали льохи із скарбами, забрали скарби, усій бідноті роздали, а самі до Лисянки подалися та й до Умані. Уже й Гонта Іван назустріч коліям вийшов, козацький сотник.

— А Гонту ви бачили?

— Ні, Гонти не бачив, та, кажуть, вірний побратим був Максимові, за Україну життя віддав. Ох, і було на Умані, дісталоя ляхам... — і замовк дід.

— А потім? — питає Тарас.

— Що ж потім — зрадили гайдамаків. Цариця і її військо з шляхтою разом задушили гайдамаків. Гонту скатували, язика йому одрізали, четвертували, Максима в Сибір заслали та й шпіли ловити гайдамаків по ярах та лісах, вішати, палити.

¹ Шабля з дуже міцної сталі, виробництвом якої славилося в старовинну місто Дамаск (у Сирії).

² Так звали повстанців-гайдамаків.

— А золота грамота? Ви ж казали, вона золоту грамоту написала, щоб люди вільні були...

— Яка вже там грамота! Отака та золота грамота, що всі ми кріпаками під паном ходимо. Одурила цариця...— зітхнув тяжко, махнув рукою дід, пішов мовчки.

— А он уже й монастир! — закричала Яринка. Вона по дорозі волошки, кашку, медок збирала, мало до діда прислухалася.

Замислений, мовчазний, весь під впливом дідових оповідань, входить Тарас у браму, бачить невелику церкву з однією банею і великим хрестом. Це ж тут колись ховалися запорожці, переодягнені ченцями. І малий Тарас приглядається до кожного ченця, що виходить назустріч прочанам. Та ні, ці не такі! Ці ченці дивляться, чи багато їм баби крашанок принесли. Вони не скажуть, як ті: «Агей, по конях! На панів!» Ні, ці співають: «Братіє, терпите і аз воздам вам!» Ні, цих нудно слухати малому Тарасові. Віп не достоив до кінця служби, вислизнув на цвинтар.

Там, на цвинтарі, на могилах люди сіли спочивати. Прийшли і з Звенигородки, і з Вільшаної... Найбільше коло однієї могили зібралося. Сидить старий сліпий кобзар, кобза коло нього. Тарас до діда в церкву. Стоїть дід Іван проти Івана-воїна, ледь ворухить губами, розказує йому щось своє, дідівське, молиться — за внуків молиться, за дітей своїх, за всю бідну, сплюндровану Україну та за упокій душі батька Максима і його побратима Івана.

— Діду! Діду! — сіпає його за рукав Тарас.— Ходімо на цвинтар! Там старий Волох!

— Та що ти, схаменися, старого Волоха ляхи спалили! Ще й батька твого на світі не було.— Все ж таки виходить дід з церкви, хіба він може кобзаря обминути?

Так і є, це ж його приятель, що й на храму з ним стрівався і на ярмарку у Вільшаній. Підійшов, привітався, вклонився — хоч і сліпий той, а треба й сліпого вшанувати.

— Ще живий, старий? — засміявся кобзар.— Ще на небо до приятелів не хочеш?

— Ще тут козак потупає, ще тебе послухає.

— Діду, попросіть їх, щоб заграли!

— Заспівайте! Заспівайте! — попросили й люди, що сиділи навкруги.

— Заспівай, старий,— мовив і дід,— та заспівай про наших, про славних гайдамаків!

А Тарас найдужче:

— Діду-кобзарю, заспівайте!

Усміхнувся кобзар, погладив рукою біляву голову, дарма що сліпий, а відчув, де цей хлопець цікавий, узяв кобзу, заспівав:

Ой у неділю рано-пораненьку
Під Умань виступали,
А в поведілок ополуночі
Гармати загули,
А у вівторок до полудня
І Умані добули.
Ой і говорили славні запорожці,
До Умані йдучи:
— Будуть, браття, пани-молодці,
З китайки онучі!
Наш полковник Залізничок
Так він їм каже:
— Не одна тут ляська
Голова поляже!

— А скільки й наших полягло, — зітхнула якась бабуся, — скільки наших коліїв отут у могилах лежить!

— Отут? — питає Тарас.

— Отут, дитино, і написи є, та не прочитати мені, темній.

— Так я прочитаю! — схопився Тарас, нахилився до кам'яної могили і по складах розібрав: — Степан Неживий.

— Оце ж наш, звенигородський, — загомоніли люди. — Він перший у колії пішов!

— Галайда Ярема, — вичитав по складах Тарас, лазячи по могилах.

— Та це ж той, — каже дід, — що в корчмі за попихача був, а потім до батька Максима втік.

— Отаке мале, а прочитати вже розуміє! — дивуються баби.

— Воно в мене хіба ж таке! — каже дід.

Увечері під брамою полягали прочани. Попринесли вони сюди, до святих стін, до ченців свої скорботи, свої гіркі сльози, на останні копійки поставили воскові тоненькі свічечки перед образами, і легше стало на душі. Витягнули зморені ноги на землі і не чують, що твердо, спрацьовані руки підклали під голови, і рідкий гість — спокійний сон — злетів на них. Здається їм, що в святому місці залишиться їхнє лихо, їхні злидні.

А в святому місці, за брамою, ченці ще довго не спали: багато прочан було сьогодні, багато свічечок понаставляли, і багато мідяків попадало в тарілки — треба все підрахувати, — це ж чималий прибуток. Це ж у них — як жнива.

Не спить і малий Тарас.

— Діду, діду,— шепоче він,— а що, якби знову гайдамаки, та на панів, та за волю!..

— Спи, спи, дурпе, не базікай такого! — затуляє йому рукою рота дід.— Щоб ще почув хто!

Та не спиться Тарасові. Такий сьогодні день, стільки довідався він од живих свідків страшної старовини — і, може, тоді й запало вперше в його душу зернятко бунтарства, непокірності лихій долі, зернятко любові до своєї нещасної батьківщини і її народу, за який гинули безстрашні гайдамаки, поховані тут, за брамою, на цвинтарі і у високих могилах на безмежних, широких степах.

ПЕРШИЙ ДЯК

А читати Тарас справді вивчився дуже рано.

Про школу першим завів розмову дід.

— Що в голові є — те довіку твоє,— сказав він.— Час уже Тараса до дяка в науку віддати.

— Та чи не мале ще? — озвалася тихо мати.

Але батько підтримав діда:

— Нічого, хай змалку вчиться. Що вмітиме, того за плечима не носитиме.

Тарасові було і цікаво, і трохи боязко йти до школи.

Він не раз бігав під її вікнами і чув, як учитель, дяк «сліпий» Совгир, гучним голосом проказує:

— Аз-буки! Аз-буки!

А за ним хлопці всі хором:

— Аз-буки! Аз-буки!

А інколи чути плач та зойки, і дядьки, підморгнувши один одному, кажуть:

— Ач, дяк березовим пером виписує!

Чудний був оцей учитель — «сліпий» Совгир.

Він не був сліпим, а тільки зизооким, але так уже його прозвали люди, бо як закотить своє зизе око, коли виспіває псалтир, то здавався сліпим. Сам він був величезного зросту, схожий більше на запорожця, ніж на дяка. Власне, він не був справжнім дяком. Якось у титаря гуляли сусіди, між ними і старий дяк. От старому дякові після доброго титарєвого меду чомусь погано стало, а на ранок він і дуба дав. Тоді в товаристві був і Совгир. Несподівано для всіх у неділю став він на криласі й почав з попом службу правити.

І так сподобався його громоподібний бас, що всі як один

зраділи: є в них такий голосистий дяк, і можна вже не турбуватися про вчителя.

Дякові з таким зростом, такою чуприною і таким голосом можна було довірити «аки пастирю доброму», і отару своїх нерозумних синів, а те, що він п'яниця, так хто із дяків не п'є? От в отій отарі, де було десять-дванадцять босоногих хлоп'ят, опинився і малий Тарас і з усіма почав повторювати співуче за дяком:

— Аз-буки, аз-буки!

А вибігши з школи, співав з усіма хлопцями:

Аз — били мене раз!

Буки — не потрапляй дякові в руки!

Та потрапляти доводилося Тарасові частенько.

Непосидючий, цікавий до всього, Тарас відчув до науки велику охоту, хоч і важка була ота наука! Хіба що розуміли хлопці в тих словах, які повторювали за дяком?

— Ти вчи, дурне,— казав удома дід.— Потім зрозумієш, що та до чого — всіх так учили.

А до того ж ці незрозумілі слова — кажуть, під такими в церкві службу править — підкріплювалися трійчаткою-триремінним батіжком, що висів завжди на стіні, та дяківськими штурханами. Тарасові чи не найбільше від усіх перепало... Швидко прочитає він те, що інші по складах виводять, і пудно йому сидіти в брудній, непривітній, голій хаті з столом та ослонами, яка зветься школою. Тільки дяк одвернеться, він шасть — вже надворі, і вже дременує до стодоли. А там, коло стодоли, на соломі проти сонечка щасливі хлопці, які не ходять до школи, вовтузяться собі та борюкаються. Тарас між ними одразу верховодою. Та недовго доводиться йому гуляти; де й не візьмуться два псалтирники — це школярі, що вже псалтир вивчають,— схоплять його та й тягнуть у школу. А дяк, звісно, по голівці не погладить. Погладити погладить, та не по голівці, а по іншому місці доброю різкою.

У суботу, після вечері, дяк для всіх своїх учнів улаштував «субітки» — годував різками; до того ж наказував лежати спокійно і «не бораяся» читати четверту заповідь «Помні день суботній». Така вже була тоді наука, що без різки й слова не вивчиш. Так і дяка вчили, і він так учив.

— Нічого,— підбадьорював дід,— поки не намучишся, доти не научишся.

— Краще вже вивчити швидше,— вирішив про себе Тарас.— І цікаво, що ж далі буде?

Він скінчив азбуку раніше за інших. Прийшов додому щасливий і гордий.

— Казав дяк,— звернувся до батька,— що вже часослов треба.

— Отаке! — сплеснула руками Катруся.— Мамо! Тату! Та наш Тарас усіх випередив! Он Іван Бондаренко й половини ще не вивчив.

— Так це ж треба кашу варити, дякові нести,— заклопоталася мати, глянувши на Тараса ласкавими очима, в яких замигтіла сльозинка.— Ох ти ж, мій школярику вчений!

— А наш Тарас вже азбуку скінчив і завтра кашу несе, матінка варять,— повідомляла всіх Яринка.

Вранці і мати, і Катруся, і Яринка дивилися, як обережно і серйозно ніс Тарас загорнутий у білу хустину горщикок молочної каші. У кишені штанців брязкало кілька мідяків і стирчала дерев'яна ложка. І каша, і гроші були нагородою вчителеві, яка належала з учнів при зміні книжок: азбуки на часослов, часослова на псалтир.

— Тарас кашу приніс! Тарас кашу приніс! — загомоніли старші школярі, а ровесники дивилися трохи із заздрістю.

Тарас перший між ними був героєм такого урочистого дня.

Совгир сьогодні нікого не бив, та сьогодні й не вчили нічого нового, тільки трохи повторили, і всі хлопці не бешкетували, а чекали, поки почнуться урочисті дії з кашею. Горщик поставили на столі, і всі учні повиймали з кипень ложки, які принесли з собою.

— Іжте Тарасову кашу,— засміявся Совгир,— а ти їх, Тарасе, лущою по руках, що не вивчили, як ти.

Знявся гамір, сміх, і Совгир не лаяв, як завжди, навпаки, ще й підраджував і сам їв. Горщик швиденько спорожнів. Тоді Совгир виніс горщик на подвір'я і поставив на середині.

— Ну, хто влучить? — спитав дяк, і всі хлопці почали жбурляти в горщик палки, поки Іван Бондаренко не влучив і не розбив.

— А тікай, такий-сякий, а ви ловіть та добре намніть вуха,— закричав Совгир.

Та Іван, як почув такий наказ, дременував так, що й духу вмиль не стало.

— А чого це так роблять? — спитав Тарас удома.— І кашу несуть, і горщик потім б'ють, і вуха мнуть?

Навіть дід знизав плечима.

— А хто його знає, які попи та дяки таке вигадали, а воно вже так годиться.

— От кінчай часослов швидше,— сказала мати,— то й ще каші наварю.

Таки добре вивчився Тарас читати — нічого не скажеш. Іноді дідові прочитає та так затагне «алілуя», що баби тільки головами похитують.

— Оце буде дяк!

— Куди йому, — каже батько. — Такий шибеник росте, що й управи на нього немає. Совгир завжди скаржиться на нього, хоч на очі йому не потрашляй.

— Дяк не дяк, а буде добрий козак, — усміхнувся дід, — і до науки мастак!

НА ПАНСЬКІЙ ГУЛЯНЦІ. ВЕСІЛЛЯ

Катруся виростала тоненькою, сіроокою, дуже схожою на матір. І ласкава була, як мати, до всіх привітна. Вечорами, упоравшись в хаті, вона любила з дівчатами сидіти під вербою над ставом. Тонким, високим голосом починала співати пісні.

Із-за гори кам'яної

Голуби літають...

Мар'яна і Ганна підхоплювали, і де вже тим солов'ям!

Мар'яна і Ганна були найкращими Катрусиними подругами, разом ще гусенят пасли, разом почали на вулицю виходити гуляти, і тепер на них, трьох гарних дівчат, уже починали задивлятися парубки. Мар'яна, тиха та мила, з мрійливими очима й русявою косою до пояса, була одиначка у вдови-солдатки Докії. Хоч як важко було матері, а виростила, викохала свою доньку, як квіточку, ніжну та гарну, білолицю, як панянку. Ганна, навпаки, весела та шумна була: і потанцювати, і поспівати, і пожартувати з хлопцями — земля під нею кипіла.

Зайдуть увечері під неділю стара Докія — ще й не стара, та так уже кажуть — та Ганнина мати — Маламужиха, така ж, певно, як і Ганна, колись цокотуха була, та за дітьми і чоловіком-п'яницею уговталася трохи. Катрусина мати — теж Катерина — ще гарна, та виснажена дуже, вийде до воріт з жінками погомоніти.

— Ач, як наші розспівалися! — усміхнеться Маламужиха. — Не інакше, як цієї осені заміж віддавати будемо! Ой, будемо, будемо!

— Вже й заміж! — здригнеться солдатка. — Ще натерпиться лиха, хай погуляє, поки з матір'ю!

— Отаке! Тобі добре, що вона одна в тебе, а в мене їх, як маку дрібного, — одна вийде, другу готуй..

— Та до моєї щось часто з Зеленої парубок заглядає! — призначалася Катрусина мати. — Як полюбляться одне одному, хай уже я на них порадію, поки жива.

— Що ж, сусідоньки, поживемо, — побачимо. Колись і ми, хоч трошки, та погуляли на своєму дівочому віку, — зітхне солдатка Докія.

Розійдуться — кожна з своєю думкою.

Якось зустрілися сусідки коло криниці.

— А я оце у Вільшаній була, — заторохтіла Маламужиха. — І боже ж мій, господи! До пана панночка-небога приїхала з молодим — чого вже там не навігадують, такі бенкети та гулянки! По сотні курей на день ріжуть, — там моя кума куховаркою. Кажу їй: пусти, кумасю, хоч у щілінку поглянути, як воно пани гуляють. І, боже ж твоя воля, трохи я не засліпла. А плаття, плаття! Здається — подмеш, а воно й розлетиться. А спина гола, шия гола, руки голі.

— Тьху та й годі! — плюнула Докія. — Ото б їх на живива послати, на пшеницю.

— Е, не кажи, не кажи, Докіє, — махнула рукою Маламужиха. — Як подивилася я на них та згадала наших синичок — може, й вони не гірші були б, коли б їх так одягти...

— Отуди, — засміялася Катерина, — то ж таки пани, а ми люди! Нам не про те думати!

Поговорили й забули...

А ввечері — стук-стук хтось у вікно. Глянув батько — управитель. Його з добром не жди.

— Ти, Григоре? У тебе дочка числиться, Катерина, сімнадцяти років.

— Еге ж, — каже батько ніби спокійно, а в самого, мабуть, руки похололи.

Мати сполотніла, дивиться, слова не вимовить.

— Та чого ви очі повірячували? Сказано — мужики, темнота. Ото завтра одягни її гарненько та на панський двір приведи. Панночку заміж віддають, усіх дівчат погуляти скликають. — І пішов далі, прямісінько до Докіної хати.

Відлягло від серця. Мати розкрила скриню, вийняла святкову сорочку, вишиту чорною і червоною заповолоччю, плахту, окравку, віночок, стрічки — все, що берегла від великодня до великодня.

Ввійшла Катруся.

— Ну, чого ж ви, мамо, сумні? Погуляємо, на панночку подивимосся. Кажуть, вона — як янгол, така гарна!

— Я нічого, тільки краще далі від панів.

Другого дня, в неділю, одяглися, пішли у Вільшану. Мати теж пішла: хай і вона гляне, як дівчата гулятимуть.

Одстояли службу в церкві, пішли на панський двір, а там дівчат і з Кирилівки, і з Вільшаної, і з Моринців — все одного папа кріпаки. Дівчата ніяково туляться до матерів: не знають, як і поводитися тут. З цікавістю і острахом дивляться на панський будинок. Це не їхні мазані хатки! Гарний білий кам'яний будинок з колонами. І скільки кімнат у тому будинку! Гануся — вона нічого не боїться — заглянула у вікно і тільки зойкнула. Та тут на ганок вийшла сама панночка із своїм нареченим, і всі їй до землі вклонилися. Ну, звичайно, панночка не по-нашому вдягнена. Правду Маламужиха казала, що такі плаття на них — дмухнеш і полетить! А зачіска! А довга мережана хустка! Дівчата аж роти пороззявляли.

— Ну, ну,— почав підштовхувати управитель,— виходьте, дівчата, поспівайте, потанцюйте! Хіба вас дарма сюди пригнали, ще й медяників наготували.

Під липою вже де не взявся циган Охрій, з серезкою в одному вусі і з бубном у руді, і старий Лейба із скрипкою. Як почують цю скрипку, одразу в танок пускаються. Навіть стара Маламужиха колись не витерпіла. Вона, правда, поясчила це зовсім не майстерністю Лейби, а навпаки:

— Він як заграє,— старий віз немазаний і той приємніше рипить. Хоч танцюй, тільки щоб не слухати!

Мабуть, саме через це і циган Охрій намагався так бити в свій бубон, щоб суперника в музиці, Лейбу, не чути було.

Панночка, як залунав перший звук, чи то усміхнулася, чи то скривилася — хто їх розбере! — а управитель ще дужче заметушився. Хоч був він, півроку, гладенький чоловічок з круглим черевцем і щоками рожевими, як підпечена пшенична паляниця, та це йому не заважало літати по подвір'ю комариком і за мить міняти кілька разів вираз обличчя. То він сявав солоденькою усмішкою і улесливим голосом — прямо-таки паляницю медом полили — говорив до панночки:

— Вони здивовані, вапа ясновельможність,— вони просто не можуть отямитися, як вас побачили.

То враз його маленькі очі робилися ще вужчими і злими, як у пацюка. Замість медової усмішки щирилися зуби, і він сичав крізь них:

— Ану повертайтеся, стали як стовпи. Ще панночка розгніваються, що таких тетер пагнали. Ну, ти, Мар'яно, заспівуй якусь весільну.

Соромливо, взявшись за руки, пішли дівчата колом, і Мар'яна затягла.

Зажурилася перепілочка:

— Бідна моя та голівочка!

Що я рано із вирію вилетіла,
Ніде мені гвізда звити,
Ніде мені діток вивести,
Ще по горах сніги лежать,
По долинах води біжать!..

— Charmant! ¹ — сказала панночка і притулила до очей якісь дивні окуляри на одній паличці.— Глянь, mon cher ², яка красуня! Просто рафаелівська Мадонна!

Дівчата співали далі:

Обізвався соловеєчко:
— Не журися, перепілочко,
Бєсть у мене три сади зелені,
Що в першому та гніздо зів'єм,
А в другому діток наведем,
А в третьому діток нагодуєм...

— Ач! — підморгнула Маламужиха Докії. Обидві вони стояли коло штахеток, щоб і на очі не лізти, але й побачити все.— Ач яка пісня! Де вже їй журитися, бідній перепілочці. І в нього, мабуть, як не три, то чотири села, та їй у посаг не одне дадуть!

— Charmant! — мліла панночка коло пареченого, молодого офіцера з бравими чорними вусами.— Це ж вони про нас з тобою співають. Ти не розумієш простої мови, mon cher? А я звикла, коли після інституту гостювала у дяді під Полтавою.

Дівчата трохи розійшлися — почали вже танцювати і навіть забули, що пани дивляться на них, а коли покоївки вивнесли великі тарелі з медяниками та дешевими цукерками в кольоровому папері, управитель знову засичав:

— Ідїть панночку величати!

Співаючи, з низьким поклоном проходили дівчата повз балкон. На балконі за столиком сидів старий пан із синами, панночка з молодим, гості. Моторна Ганна встигла роздивитися. На столі такого вже понаставляно, що йому і назв на селі нема! Якісь пиріжки не пиріжки, от тільки груші і яблука з цих же вільшанських панських садів.

— Як приємно давати радість простому народові! — сказала розчулена панночка, дивлячись крізь лорнетку на дівчат.— Вони радіють, як малі діти, з пряників і цукерок, навіть, бачите, ховають на спомин!

¹ Чудово (франц.).

² Мій милий.

— А тепер і я тебе, моя радість, хочу порадувати,— сказав старий пан.— Ти починаєш нове життя, заводиш свій дім, своє гніздечко, як співали дівчата. От пройди між дівчатами й вибери собі яку хочеш у подарунок від мене.

— О мой uncle! ¹ — зашарілася панночка.— Які ви добрі до мене!

Спурхнула метеликом із свого місця, поцілувала дядю в лисину й побігла на подвір'я.

А дядя і сам розчулився, чи то від доброти своєї, чи то від чарки, тільки витер спітніле обличчя тонкою хусточкою і промовив:

— Як і не побалувати свою хрещеницю!

Ніби вітром, одразу рознесло чутку між усіма: панночці старий пан подарував дівчину, панночка вибирає! І ще й не розуміючи як слід, в чім справа, дівчата ближче притислися до штахетів, де стояли матері,— одні з жахом стежачи за панночкою, інші просто з цікавістю. Але панночка, очевидно, вже намітила собі, кого їй хочеться, вона швидко прямує до штахетів, де біля матерів, обнявшись, стоять три подруги: Катруся, Ганна і Мар'яна.

— Оцю! Я оцю хочу! — дзвінко каже панночка, ніби цей її присуд може бути тільки радістю для всіх, і показує пальцем на Мар'яну.

— Голубоцько! Ріднесенька! — заголосила солдатка Докія і бухнула в ноги панночці.— Пожалій! Вона в мене одна, я вдова!

Панночка здивовано підвела тоненькі брівки:

— Так чого ж ти плачеш? Їй буде добре в мене, вона буде моя найближча покоївка, я повезу її в Петербург.

— Не беріть, не беріть мене від матінки! — ледве вимовила Мар'яна.

— Ноги твої цілуватиму, вік бога молитиму,— не забирай мою єдину втіху! — плакала Докія.

— Я не розумію,— знизала плечима панночка,— чому ти плачеш? Я її одягну — ти її не пізнаєш. Вона не робитиме ніякої чорної роботи, а щоб ти не плакала, я накажу й тобі подарувати і на плаття, і на хустку!

— Та що там з ними говорити! — підскочив управитель.— Хіба вони що розуміють! Темнота! Ну, чого реवेश?

— Не плач! — сказала панночка таким голосом, як діти розмовляють з ляльками.— Я тебе відразу полюбила, як побачила. Тобі в мене буде дуже добре!

¹ О мій дядю!

— Ех, панське кохання — гірке горювання, — прошепотіла ледь чутно Катрусина мати і притисла дочку міцніше до себе.

З гулянки від пана поверталися, як з похорон.

* * *

Вирядила Катрусю подругу — засумувала, а Докія ходить як смерть.

— Ну, що ж тепер з нами буде? — питає Гапна, яка теж притихла.

Та скоро за цим віддали заміж Катрусю. Тарас з цікавістю приглядався і прислухався до всього.

Справді ж, воно цікаво. Приїхали старости з паляницями, вклонилися так важно й таку чудернацьку мову повели, — ніби вони мисливці і бачили, як куниця до них — до Шевченків — у хату забігла. Яринка й Тарас заховалися на піч і прислухалися.

— Яка куниця? — спитала Яринка пошепки.

— Цить! Так годиться, — пошепки сказав Тарас. — Не заважай слухати.

А вони ж, старости, так доладно говорять:

— Звір наш та пішов у двір ваш, а з двору у хату та й сів у кімнату, тут мусимо його піймати. Тут сховалася наша куниця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець: віддайте нашому князю куницю — вашу красну дівичню. Кажіть же ділом, чи віддасте, чи нехай ще підросте?

— Отака напасть! — мовив тато, а Тарас навіть злякався: ще не віддадуть Катрусю, а так уже хочеться, щоб весілля було! А то все сумують та сумують! Та ні, то, мабуть, тато знову для годиться сказав, бо далі він все-таки спитав Катрусю:

— Чи ти чуєш, дочко? Що мені з цими мисливцями робити?

А Катрусю стояла, соромливо опутивши голову, коло печі й колупала пальцем комин. Так теж годилося робити, коли сватають.

— От бачите, — мовив знову батько, — чого ви наробили? Мене з дочкою пристидили. От за те ж, що ви нас налякали, ми вас пов'яжемо. Так, жінко?

— Ти ж батько, голова нам усім, — мовила мати і не стрималася, усміхнулася своєю ясною усмішкою, — як скажеш, так і буде.

— Та ні-бо, й ти, стара, скажи!

— Нехай буде й так!

Тоді вже тато наказав вийняти рушники й хустку, і Катруся перев'язала ними старостів і молодого, якого покликали до хати, того самого парубка, що вже з весни заглядався на Катрусю.

А ввечері зібралася молодь потанцювати.

Після сватання пішли клопітні дні: і змовини про пода-рунки, і коровай, і дівич-вечір.

Бгати коровай закликала Маламужиха. Вона бігала від хати до хати і запрошувала гостей.

— Доброго вам здоров'я, просимо на хліб, на сіль та й на коровай.

Багато жінок походилося коровай пекти та прикрашати.

На дівич-вечір зібралися всі Катрусині подружки, тільки Мар'яни не було. І сумно всім, що й Мар'яни немає і що Катрусю виряджають, хоч недалеко — в сусіднє село, та вже стане вона молодницею, хтозна, як їй буде там, у чужій родині. Одягли її так само, як на панську гулянку, тільки багато-багато кісників вплели і співали сумно:

Ой чи будеш, Катрусенько, жалкувати,
Як ітимуть подружечки та гуляти,
Будуть тебе, молодую, викликати:
— А чи дома Катрусенька, чи немає,
Нехай іде на вулицю, погуляє...

Співали і звивали вильце — вирізали з вишні гілочку, об'язали її червоною стьожкою. Так уже хотілося Тарасові чимсь Катрусі прислужитися — сам він наламавав калини і бруслини, а дівчата завітчали червоними і рожевими, ніби з воску зробленими, ягодами вильце молодій і увіткнули його у весільний хліб.

— Хай же їм так гарно живеться, як це вильце гарно в'ється,— сказала старша дружка Ганна.

Та найцікавіше було, як у церкву виряджали. Одна з дівчат-світилок понесла весільну свічку, а друга мусила старий меч предківський нести, і дід урочисто виніс великий віж.

— Це «свячений», гайдамацький,— сказав він, і з особливою повагою завітчали його дівчата й понесли поперед молоді...

Увечері гуляли. Підпили добренько. Весела свашка Маламужиха співала:

Ой на горі Катрусенька жито жне
І серпа у руки не бере,
А за нею, молодого, густий сніп,

Чотири дяки, а п'ятий піп.
Звінчана Катрусенька за сім кіп...

Співали свати і дружки. Душно було в хаті. І дід під-
пив — тупотів на місці й бурмотів:

На городі, пастернак, пастернак,
Чи я ж тобі не козак, не козак!

І раптом Тарас глянув на сестру. Зустрілися вони очима,
і стало йому сумно-сумно... Ніби Катруся сказала: «Як же
ти без мене будеш, прибуду?»

І Тарас думав: «Як же в хаті буде без Катрусі?»

СМЕРТЬ МАТЕРІ

— Со святими упокої рабу божу Катерину, іде же несть
болезні, печалі, ні воздыханія,— виспіває дяк і пускає зизе
око аж під лоба, і косиця, схожа більше на оселедець, ніж
на звичайну дяківську косу, труситься в такт. І за цим при-
співом щоразу жінки починають голосити ще дужче. Тато
іде сірий, зігнутий і не відриває очей від труни. Тарас іде
за руку з Яринкою, а за Яринчину спідницю тримається
сліпа Марійка. Микита веде Йосипа. У труні лежить мати,
така спокійна-спокійна, з поважним, як у свято, обличчям —
тільки обличчя зовсім жовте, ніби з воску. Майже все літо
конала, бідна, та хіба ж лановий на те зважав? І жала, і
в'язала, як завжди, а вже як обмолотились — доходилися її
ноги, доробилися руки,— лягла на покуті і не встала. Не ві-
риться Тарасові — невже матінка не підведеться, не гляне на
нього і не скаже нічого?

— Іде же несть болезні, печалі,— виводить дяк і трясє
косою-оселедцем.

«А чому тут і болезні, і печалі? — думає Тарас.— А там
десь не буде; так там же матінка одна, без нас...»

Яринка теж захилюється від сліз.

— Мамонько, мамонько...— шепоче вона, але не розуміє
ще як слід, що сталося. От тільки коли довели труну до
могили, і піп прочитав останню молитву, і труну почали спу-
скати на двох білих сувоях полотна в яму, діти заплакали
від страху.

— Не кидайте туди маму! Не кидайте! — закричала Ярин-
ка і схопила дядька, що спускав труну, за руку.

— Бідна моя сиротиночко! — заголосила Маламужиха, відтягаючи Яринку.

Тарас брудними рученятами витирав слюзи і розвів чорні смуги по всьому обличчю.

Почали кидати землю на маму, і виросла могила недалеко від їхньої хати. Мати хотіла, щоб її поховали тут.

Григор глянув на дівчурі — одне одного менше, згрудилися коло нього.

— Отака дрібнота та без матері! — зітхнула Маламужиха і почала роздавати коливо людям за упокій душі.

МАЧУХА

Став уже Тарас «скорописцем» — виводив криві літери на дошці, як тут на село прийшов справжній дяк, і довелося Совгиреві зібрати свою мізерію в торбу, взяти палицю в руки і помандрувати кудись в інше місце шукати собі нову паству.

Та що вже звикли хлопці і до «субіток», і до суворих звичаїв шкільного життя, але такого гіркового п'яниці, як новий дяк, і вони не витримали. Забрав і Тарас свою зброю — таблицю, перо й каламар — та й утік за всіма додому.

Дома завжди були злидні такі, що й миші не заводилися, та була материнська ласка, була Катруся, і малим весело було дивитися на світ. А як поїхала Катруся, поховали матінку, і хата стала як страшна темна пустка. Бігає обідрана малеча. Сказано — як батько вмере, то це ще півсироти, а як мати, то вже ціла сирота.

Зустріла Маламужиха, як ішла на ставок білизну прати, батька.

— Доброго здоров'я вам, Григоре Івановичу, — вклонилася. — Дивлюсь оце на вас, Григоре Івановичу, і серце на шматки крається, як ото ви з дітьми малими. Бідна, бідна Катерина, хай їй, сердешній, земля пером, — коли б ото встала та на діток своїх глянула, вдруге б умерла, їй же богу, вдруге б умерла.

— Воно й справді важко, — зітхнув Григор Шевченко.

— Не інакше, як вам женитися треба та добру жінку взяти, щоб і за дітьми доглянула, і за хатою, — сказала напрямки Маламужиха.

— Хто ж за мене й піде! — усміхнувся гірко Григор. — Хоч і не старий я ще, та дітей — як тих курчат.

Але вже й сам він думав про це — була б жінка, приголубила б, помила б дітей. І самому без вірного друга — велика

туга. Може б, не так важко було вік доживати, а він же ще й не малий, той вік.

Тільки справді, хто б і пішов за вдівця?

Та вже як Маламужиха за справу взялася, щось із того завжди вийде. На другому кутку в селі жила вдова, не стара ще, тільки те біда, що і в неї трійко дітей.

«Нічого,— подумав батько,— може, вдвох якось легше буде всім раду дати».

Недовго тягли — повінчалися, і переїхала мачуха до хати Шевченків.

— Оце вам мати, а оце тобі діти,— мовив батько і дітям, і жінці.

Зиркнув Тарас на мачуху — відразу вкололи сердиті очі і обличчя без усмішки, непривітне. Коло неї туляться її діти — хлопчик Степанко, трохи менший за Тараса, двоє дівчаток — таких, як Яринка і Марійка. Усі чорні, з капризними губами, дивляться спідлоба на білоголових Шевченків.

Яринка усміхнулася, така вже привітна, лагідна Яринка вдалася, глянула щиро на мачуху, може, подумала, що й та, як мати, приголубить. Та рідну матір ні купити, ні заслужити. Ніби й не побачила мачуха ясної Яринчиної усмішки. Тільки вийшов батько з хати,— без ласки, суворо мовила:

— Ти, Ярино, оцю малу поняньч, почукикай, а ти, Тарасе,— годі тобі ледащом галяти та по чужих садках лазити,— візьми лопатку та прибери на дворі. Куди не глянь, скрізь тут у вас смітник!

І почалося... З ранку до вечора чують сусіди — репетує мачуха, лає всіх — і дітей, і навіть чоловіка.

— Ото вже грім-баба,— зниже плечима дід, як зайде глянути на внуків. Та такий уже старий він став, що рідко коли й доплентається. Сидить усе коло своєї хати на призьбі та й ворухить губами — згадує, мабуть, щось.

Зведенята між собою, як чортенята, живуть, тільки й чути плач та крики. І яку шкоду мачушині діти не зроблять, усе на батькових звертають. Отоді вже мачуха розійдеться!

— Ну й баба, з пекла родом! — кажуть сусіди.

А батько тільки гляне на нещасних дітей своїх, махне рукою та й подається подалі від рідної хати. Навіть радіє, як прикажчик його кудись їхати пошле. Хоч не чути, не бачити цього пекла. А найбільше Тарасові тому дістається, бо він і не змовчить, і за сестер заступиться, і Степанкові сам здачі дасть. Мачуха роботи для нього не жаліє — скрізь Тараса пошле і з Тараса питає. Коли у свято вирветься Тарас, то біжить аж у Зелену, до сестри своєї Катрусі. Гляне Катруся і руками сплесне. Худе, брудне, голодне, у голові хто й зна

що завелось. Лишенько ж моє, сирота! Заплаче Катруся, обмиє, облатає, нагодує, та так, щоб свекруха не знала. І бачить Тарас, що й Катрусі життя не мед. Ходить на панщину, дитину з собою бере, десть у холодочку покладе, а сама снопи в'яже. А вдома свекруха люта, чоловік п'є... Сумний Тарас повертається від Катрусі.

Якось тато поїхав з чумаками. Проходив солдат їхнім селом до себе додому. Двадцять п'ять років, бідолаха, відслужив. Забрали його молодим парубком, а повертався сивим, хворим дідом. Зайшов до Шевченків у хату, попросився заночувати. Увечері Тарас не відходив од солдата, все розпитував:

— Дядю, розкажіть ще, як же ви воювали?

— Бодай його й не згадувати, хлопче, виростеш — сам узнаєш, як у солдати підеш.

— Е ні, не хочу солдатом, — мотнув головою Тарас, — не хочу, а ви розкажіть тільки.

До пізньої ночі розповідав старий солдат і про муштру в казармах, і про важке життя солдатське, тільки й усміхнувся, згадавши, як французів гнали, коли Наполеон у Москву прийшов. Пізно полягали спати. А вранці встав, глянув у гаманець — нема трьох злотів, що ніс у подарунок своїм.

— Гроші, хазяйко, пропали, цілих сорок п'ять копійок! — сумно мовив солдат.

— Не інакше, як Тарас украв, — закричала мачуха. — Він усе й крутився коло вас, бо вже, мабуть, побачив ті гроші.

— Не брав я, — спалахнув Тарас. — Я слухав тільки, що дядько розповідають.

— Тарас і спав коло них, — увернув Степанко, облизуючи губи. Страшенно він любив, коли на Тараса гніваються.

— Сам, мабуть, украв! — закричав Тарас. — Я от тобі дам, будеш знати, як набріхувати! Ти ж їхню одежу в комору переносив!

— А, так ти, щеня, на мого Степанка! — зарепетувала мачуха, і штурхани посипалися з усіх боків на бідного Тараса. — Щоб були мені гроші, бо я душу з тебе виб'ю, ти в мене живий не будеш, якщо грошей не віддаси!

Ледве втік Тарас від розлюченої мачухи.

«Куди ж його заховатися?» Пробіг садок, повз ставок та в сад до сусіда Желеха — там така густа калина, що ніхто не знайде. Заліг Тарас у кущах, все здригається від сліз.

«Отут і буду, не піду, нізащо не піду додому! — подумав. — Хай краще вмру». І шкода себе стало, так шкода, що ще гірше заплакав. «Умру тут, нехай тоді радіють... Ніхто його не пожаліє... Нема Катрусі, нема матінки, може, тіль-

ки Яринка заплаче. Е ні, не треба вмирати, — мачуха ще дужче Яринку битиме і Марійку, бідну, сліпеньку, обижа- тиме, і ніхто за них не заступиться, бо Микита завжди з татом. Ні, краще не вмирати, краще піти світ за очі й вчи- тись, усе вмiти прочитати краще ніж дяк, умiти все списати й намалювати отакі візерунки, як на дяківській книжечці, а тоді прийти і забрати і Яринку, і всіх своїх, і кучеряву су- сідську Оксаночку, і жити десь там, де й панів навіть нема».

У таких мріях Тарас заснув... Прокинувся — вже день до вечора хилиться, вже нема яскравих смуг від сонця на тем- ній зелені кущів. Захотілося дуже їсти. Знову закрити очі. Голосів ніде не чути, тільки де-не-де шелесне гілка, як пташка перелетить, та заворушиться трава, як пробіжить зелена ящірка.

«Тут гарно... — подумав Тарас. — Тут не знайдуть. Не по- вернуся я до хати. От коли б тільки їсти не хотілося. Хіба знову заснути?»

І раптом він почув, що гілки шарудять дужче, ніж від пурхання пташок.

«Невже знайшли? — стислося серце, і навіть ноги похо- лоли. — Знову битимуть!» Захотілося зіщулитись у такій ма- лесенький клубочок, як та грудочка землі, і десь сховатися під корінь, під листочок, щоб нікому, нікому не видно було. А шарудіння дужчає.

— Тарасику! — раптом почув він шепіт. — Тарасику! Де ти? Це я...

— Яринка! — мало не скрикнув Тарас, і сльози радості заблищали в сірих очах. — Яринка! Знайшла!

— Тарасику, — зашепотіла Яринка, притулившись до нього і невимовно радіючи, що знайшла-таки його. — Я так тебе шукала, скрізь шукала — і в stodолі, і на леваді. Тарасику, я тобі їсти принесла, — і вона витягла з-за пазухи дві печені картоплини. — На, їж. Як усі ляжуть, я тобі ще принесу.

— А як там дома?

— Ой гніваються, ой лаються! — зітхнула Яринка. — Тара- сику, а ти, правда, не брав грошей? Як брав, поверни їм краще.

— Ти мені не віриш? — мовив Тарас. — От хрест тобі свя- тий, нехай мене грім на цім місці вб'є, якщо я брав! — Він дивився так гірко й сумно, що Яринка і без присяги повіри- ла б.

— А коли ж ти додому вернешся?

— Я зовсім не вернуся... я тут житиму. Хіба тут погано? А ти ж іще прийдеш? І не потурай їй, чуєш? Нехай вона сказється!

Коли другого дня Яринка прибїгла потайки від усіх до Тарасика, вона не впізнала ні його, ні тих кущів. Тарас, веселий, щось приспівуючи собі під ніс, робив з гілок невеличкий курінь.

— Бач, як тут добре,— засміявся він, уминаючи кукурудзу, що принесла Яринка.

— А й справді добре! — засіяла усмішкою Яринка.— Краще, ніж у нас у хаті.

— От давай ще стежечки поробимо і піском посиплемо, ти від ставочка принеси, і буде зовсім як у поповому садку!

Збулося швидко горе. Удень Тарас лагодив свій курінь, стежки протоптав навколо. Прибїгала Яринка, раз і кучеряву Оксаночку привела. Оксаночка соромливо усміхалася й тримала щось у фартушку, а потім насмілилася і віддала йому двос червонобоких яблук. Вони сідали й грали в різні ігри або Тарас розповідав страшні казки,— він умів вигадувати таке різне! А ввечері він дивився на темне небо, па зорі й мріяв: як буде великим, то ніхто, ніхто вже не насмілиться його побити, бо буде він гайдамакою.

Отак і прожив він чотири дні. Яринка носила їсти, і було втікачеві зовсім непогано.

Та на п'ятий день трапилось лихо. Степанко вже давно помітив, що все бігає Яринка кудись в один бік, от і присікався до неї:

— Куди ти біжиш? Що ти несеш? Що ти там за пазухою ховаєш?

— Нікуди я не біжу і нічого я не несу,— огризнулася Яринка.— Яке тобі діло?

Та хоч миршавий і слабкий Степан, а вредний був капосний хлопець, вистежив-таки!

— Мамцю! — зтяг він.— А я знаю, де Тарас, до нього Яринка бігає і їсти йому носить!

— Ой, чи чуєте ви, люди добрі,— заверещала мачуха,— об'явився злодій, об'явився! Якби він не крав, то й не тікав би і не ховався! Ану, ходімо та приведімо цього розбишаку!

З нею пішов і Тарасів дядько Павло, великий п'янюга і великий катюга. У той день якраз ні за що було похмелитися йому, от і був він лютий-прелютый, як ніколи.

Тарас саме приліплював на стіни свого куреня шматки сірого грубого паперу, який йому Оксаночка в подарунок принесла і який він розмалював — хрести та квіточки,— коли раптом його за ноги схопили, немов лещатами.

— Ану йди, волоцюго, шибенику, такий-сякий! — І міцні

руки дядька Павла витягли його з чарівної схованки на світ божий, злий, немилосердний світ!

Так уже били Тараса, так били, що й не чув він і не розумів нічого.

— Та киньте його,— мовив солдат,— хай уже мені недоля.

— І що ви кажете,— скипіла мачуха,— щоб на мою хату та така неслава!

— Признавайся, ти взяв гроші? — гримав дядько.— А то всю шкуру здеру.

І Тарас не витримав.

— Я...— ледве чутно вимовив він.

— А, признався! — закричала мачуха.

— Признався! Признався! — застрибав Степанко.

— Де ж гроші? Кажи, де гроші?

«Де ж гроші? — подумав Тарас.— Що ж їм сказати?»

— Кажи, бо вб'ю!

— Закопав... у садку закопав...

Яринка стояла ледве жива з остраху — адже він пригався їй, що не брав.

— Де ж закопав? — не відчеплювався дядько.

— Закопав... я їх не брав... закопав у землю... не знаю де...— бурмотів Тарас уже майже без пам'яті.

Яринка стояла, і сльози текли по щічках. Вона не витирала їх, боялась ворухнутися. Вона зрозуміла — він нарочито признався, щоб бити перестали.

Напівмертвого хлопця кинули у комору. Мачуха відкрила матінчину скриню, вийняла звідти нову ще юпку і продала. Ті гроші віддала солдатові:

— Щоб я ще своє на них витрачала? Хай їхня мати розплачується своїм добром.

А ввечері Яринка побачила, як Степанко, коли не було нікого в хаті, вийняв із-за образів сорок п'ять копійок і дременув з ними на вулицю.

— У, мамій клятий! — схлипнула Яринка й побігла до комори.

— Тарасику,— зашепотіла вона,— я бачила, то Степанко вкрав!..

ЧУМАЧКА

Дід його жалів. Та що він вдіє, старий, як вік. Проте як зібрався Тарасів батько знову в чумачку, сказав йому:

— Узяв би ти цього разу не Микиту, а Тараса. Замордує його ця сатана в плахті.

Батько глянув на свого підстаршого, що порався у дворі. Справді, наче не той хлопець став, сумно дивляться сірі, наче вже й не дитячі очі.

«Ех ти, сирота в свитині латаній»,— подумав батько, та все ж таки дідові спочатку сказав:

— Хіба не знаєте, що й чумачка — не весілля. Адже не хазяїном їдеш, а для пана. У дорозі всього трапляється, а наймитам найгірше припада.

— Так то воно так,— розсудливо мовив дід,— та краще вже людям робити, ніж мачусі годити.— І замовк.

І батько мовчав. Одне одного без слів зрозуміли, хоч ніколи Григорій не признавався — і сам він тільки й зітхне, коли кудись вирушає з дому. Ні тобі лементу жіночого, ні тобі посіпак панських. А в дорозі, хоч буваеш і на возі і під возом, та всіх один клопіт єднає — і легше дихається. А що там пригоди усякі, так в гурті і чорт не страшний.

Статечний Микита не набагато за Тараса старший, а нібито вже парубок, па мачуху мало уваги звертає, сам хазяїським оком за всім дивиться. Його не тільки зведенята, а й мачуха чіпати не наслідяться. Він ходив з батьком з «ранніми» чумаками, ще у квітні, а тепер улітку підуть «середні». Батько сказав, що зараз Тараса забере.

— Нехай буде й так,— спокійно мовив Микита. Він був не від того, щоб лишитися дома. А Тарас, як дізнався, що його візьмуть, не знав, що й робити з радості. Він одразу збагнув, хто то за нього слово замовив.

— То ви, діду,— тільки сказав.— Які ж ви, діду...— і не закінчив.

А дідові хіба потрібні слова, подяка? Він і так усе бачить і знає.

— Дивись мені там,— повчально наказав.— Перше діло,— до волів поштивим будь. Це худоба розумна, дарма що не говорить, а все знає, її шанувати треба, бо як віл пристає, то й здоров'я не стає.

Паровиця волів спочивала після ранньої чумачки у них. Дід приніс Тарасові старезну свою смушеву шапку.

— Який же чумак без шапки,— підморгнув лукаво,— ач яка сива, як твого діда голова.

Ярипка відразу до Оксанки. Шепотілись, шепотілись коло тину і, як справжні дівчата, з серйозними личками теж почали збирати Тараса в дорогу. Хіба мачуха щось добре кому дасть?

Ярипка сорочку залатала на зміну, а Оксанка поклала в неї пахучого зілля, так дорослим чумакам завжди робили.

До останньої годинки хвилювався Тарас, а що, як батько передумають? А в ніч перед від'їздом і очей не стулив.

Збирались чумаки на царині за селом. Удосвіта з різних дворів потяглися туди мажі. Коли батько перецілував усіх на прощання і мовив: «Бувайте ж здорові», — мачуха верескливо затигла: «Нехай тебе бог благословить і захова від злого ока, та щоб піп не стрічався, та щоб завць дороги не перебіг».

Тарас зустрівся поглядом з Микитою — підморгнув на мачуху. Микита хоч який статечний хлопець, а й той трохи не пирскнув, зрозумів Тараса — аби мачухи з ними не було, тоді все гаразд, навіть коли чорт зайцем обернеться, і той не злякає!

Після прощання і в хаті, і на подвір'ї рідні пішли проваджати аж до майдану. Тараса й пізнати було не можна, йшов, як дорослий, і не оглядався, хоч і знав — узявшись за руки, поснішають удвох Яринка і Оксанка — і йому це було приємно.

На царині вже стільки маж!

Чумаки обрали отамана, старого бувалого сивовусого чумака, Мусія на ім'я, Орла на прізвисько.

— Цей всі степи виходив, усі кримські базари, — гомоніли люди.

— За таким не пропадеш.

— Громада отаманом кріпка!

Тарасові здавалось — усі радіють, як він, тільки стримуються, як батько. Що батько радий, у цьому хлопець був переконаний, не помічаючи, як занепокоєно дивиться батько на своїх дрібненьких сиріток. Одна надія тепер на Микиту та на старого діда. Не міцна надія!

Та от бачить Тарас, молодий ще зовсім чумака стоїть зажулений, дивиться сумно на село.

«І чого б це я журився!» — подумав Тарас. І раптом одвернувся. До парубка підбігла дівчина, заплакана, розчервопіла. Зупинилась як укупана, взялися вони за руки і отак мовчки стояли, наче й слів не було на сумне розставаннячко.

До мачухи Тарас не підійшов, та й вона цим не турбувалась, знову завела своє коло батька, щоб усі бачили, яка добра жона. Тарас стояв з Яринкою і Оксанкою і, коли б не Яринка, мабуть, теж мовчав би ніяково, бо чомусь і Оксанка засоромилась. Та Яринка середульшенька, як завжди щебетушка, ні на хвиличку не затуляла ротика, як доросла наказувала:

— Ти ж, Тарасику, від валки не відбивайся, а ти ж, Тарасику, привези мені чогось з Криму. Тарасику, а море ти побачиш? Ой Тарасику, а як на вас харцизяки вночі нападуть?

— На Микиту ж не нападали,— засміявся Тарас, а сам подумав — от якби тепер напали! От цікаво було б!

Потім Яринка защебетала і до волів. Хіба вона не чула, як дорослі господині гомонять! А й справді, вона до них, до цих волів, звикла, поки вони у них стояли, а у них же й імена були, та такі ловкі — один Чорноморцем звався, а другий був — Дунай.

— Волички ж мої сивесенькі,— почала вона гладити дбайливо вичищену сіру шерсть.— Дивись, Оксацко, які роги у Чорноморця! Ні у кого таких нема, вищі за мене. А Дунаєчку я сама й хвіст розчесала, ач який красивий! До побачення, волики мої милі!

Нащо вже батько замислений, а й той розсміявся.

— Оце правду люди говорять: перший рік паймит каже — «а де панські воли?» А на другий — «де наші пасуться?» А на третій — вже й «волики мої любі!»

— Та колись одробиш, мо' хоч паровиця своя буде,— сказав дід. І він, старий, сюди причвалав.

Тарасові не терпілося швидше, швидше вирушати. Він по раз проводжав батька і знав уже всі звичаї, усі приповідки. Йому хотілося далі, подивитися на широкий світ, за тими могилами, за тими стовпами, до яких не дійшов колись малюк.

Нарешті востаннє сказали:

— Господи, благослови! Господи, пострічай!

— Дай, боже, час добрий.

І тихо, поважно ступаючи, пішли шляхом сірі воли.

Довго стояли проводжаючі, дивились на шлях, уже здавалась валка строкатою стежкою, що вилась зеленими луками, і ще довго майоріла чорна цятка — то була єдина чорна пара волів Мусія Орла. Він навмисне таких підібрав, бо здавна казали люди, що хоч усі сірі мають бути,— одна пара чорних з білими плямами на лобі берегтиме всю валку від хвороб. У цих волів роги були позолочені, і старшого з них звали Козак. Так завжди називали головного у валці вола.

Здалека долинула пісня. Це вже завели чумаки свою подорожню.

І сумом повилися очі матерів, жінок, молодих дівчат, що виряджали в далекий шлях своїх близьких.

Навіть Яринка притихла.

— Дай руку, опучко,— звернувся до неї старий дід,— щось очі вже недобачають.— І пішов, бурмочучи про себе. Розібрати нічого не можна було. Мабуть, стелив дорогу любовному своєму Тарасові побажаннями та благословеннями.

— Скільки ж він побачить,— замріяно мовила Оксаночка, все повертаючи кучеряву голівку на шлях.— Скільки він побачить! А у нас все так само буде...

* * *

Шлях вів далі й далі. То вився він серед зелених луків, золотих нив, то спускався до річок в долини, то знову непомітно підводився вгору — довгий-довгий шлях. І здавався він Тарасові чимось живим, бо про нього так говорили чумаки, як про щось живе — якби встав, то й до пеба б дістав.

Та для них усе було живим, з своєю душею, з своїм поровом — і річки, і балки, і степи. Про все вони співали свої тужливі пісні. Як завели, ще вирушаючи з дому, так і не затихали, і стільки вже тих пісень Тарас начувся і сам вивчився співати!

Батько роботою не докучав,— повести напоїти волів, з погопичами на попасі доглянути, вимити, витерти добренько соломою, щоб шерсть кучерявилася. Та усе батько сам робив, хлопець допомагав тільки. Волів Тарас не зобижав, але й не умлівав так за ними, як Микита або Яринка. А от навколо — його все цікавило і все здавалося після хатнього життя поки що вольним раєм.

«Тільки й його,— думав батько, позираючи на щасливі, жадібні до всього нового Тарасові очі.— Хай надивиться, хай порозкошує у полі на волі».

Тарас не втомлювався аніскілечки. Коли й на перепочинок зупинялись, він ніколи й не присяде ні на хвилю,— усе йому треба побачити, все навколо вибігати. Та й не тільки на перепочинку. Адже поволі посувається вперед валка. Воли йдуть спокійно, їх не поганяють, скажуть їм «соб» — повернуть ліворуч, скажуть «цабе» — ніби людина, зрозуміють і йдуть праворуч. Ідуть поволі, поважно, статечно. Вони знають! А Тарас тим часом стільки оббігає, наче крила його несуть.

Минають дні, ночі, шлях веде далі й далі. І все йому цікаво — і села, і містечка, і міста, і річки, і озера.

У перші ж дні у дорозі Тараса вже всі знали: і старі, й молоді.

«З Микитою не так було,— думав батько.— Той хлопець, як і кожен. А цього, бач — наче люблять всі, наче усім він

рідний, хоч, як вітер, непосидючий. Та де ж він зараз? От вирушили після зупинки в степу, а його й не видно».

— Тарасе! Де ти, Тарасе! — гукнув батько.

— Та він дожене, він хлоп'я моторне. Мабуть, з хлопцями-пастушками забалакався та й забарився. Дожене,— заспокоїв товариш.— Ще ж воно дитина.

Ні, Тарас забарився не з хлопцями-пастушками.

Знову недалеко від шляху височіла могила, і йому захотілось підбігти до неї, а може й злізти, подивитись навкруги. З неї, мабуть, далеко ген-ген видно. Чумаки ще полуднували, коли він побіг до неї. Він з могили побачить, коли вони вирушать, і ще наздожене.

Як добре було. Навколо степ — як дим. Він пішов повільніше, вдихаючи на повні груди пахоці степових, вже трохи прив'ялих трав. Віяв легкий вітерець, гнав по небу гурти хмар, і ширяв над степом орел-степовик. Небо здавалось чомусь близьким — от наче вийдеш на могилу, і зовсім воно буде над тобою. Може, тому, що нікого не було навколо — тільки він, та степ, та могила. Він наблизився до могили і зупинився, побачивши дивне.

На могилі сидів старий високий худий кобзар. Вітер розвівав йому сиву чуприну, сухі довгі темні пальці перебирали струни кобзи, а висохле тонке обличчя з сліпими очима було підведене вгору, до неба. Він сидів тут сам один і розмовляв дивними співучими словами з небом, з вітром, з сонцем, з степами. Він знав, що нікого тут нема, він не для людей співав, він наче самим своїм серцем розмовляв, наче пророче прозріння охопило його, і він, незрячий, бачив долини, лани, Дніпро, всю Україну. Минуле вставало перед ним, і він просив правди і волі прийдешньому, і сльози котились по жовтих, як пергамент, щоках.

Невимовне почуття охопило Тараса. Він боявся поворухнутися, йому здавалось, що навіть коли ледь рука його затремтить, чи вітер волосся скуйовдить — старий співець почує.

«Може, вони з самим богом розмовляють»,— подумав Тарас. І стояв, наче прикипів на місці.

Нарешті кобзар опустив голову на груди. І знову, тихо торкнувши струни, заспівав:

На морі синьому,
На камені білому
Білий сокіл
Квильть, проквильяв...

Спурхнула перепілка майже коло ніг Тараса, зашаруділа сіра ящірка, блиснувши на сонці хвостом, і Тарас мимоволі поворухнувся.

Старий повернув голову в його бік.

— Це не ти, Грицю? — спитав.

Тарас тихо підійшов до нього.

— Це я, Тарас, — сказав тихо. — Здрастуйте, діду. — І, намагаючись вкласти в цей привіт якнайбільше поштивості і шаноби, вклонився, як колись його дід Іван сліпому кобзареві на цвинтарі Мотронинського монастиря. І раптом злякався: а що, як розсердився він, що перервав його творчі самотні думи.

— Тарас, — повторив старий. — Що ж ти робиш, Тарасе?

— Я люблю слухати, коли ви співаєте.

— Як же ти один, хлопчику?

— Один... Ой! — раптом схаменувся Тарас. — Наша валка вже рушила, вже й не видно на шляху. Прощавайте, діду!

— Біжи, хлопчику, своїм шляхом. Не бійся. Щастя тобі доле.

І він побіг.

* * *

Ідуть вони та й ідуть. Дедалі все важча спека. Води нема. За попас беруть панські сторожі більше, ніж торік. Чухають чумаки потилицю. За воду подорожчало.

Там, де раніше даром проходили, — мостове за мости над ріками платять, там копійку, там три, там п'ять накинуть.

— Хіба він не вільний? — питає Тарас батька.

— Хто не вільний?

— Степ.

— Усе панське або рондаря.

— То колись було, — каже дід Юмен, старий чумак, ще старший роками за Мусія Орла, — колись було, ще й просять тебе, щоб попасли волів, бо після того добре родить пшениця. А тепер — кроку свята худоба не ступи, не тому, так другому за це плати.

Дід Юмен з діда-прадіда чумак. Тарас любить до нього присусідитися і послухати про давню чумачку, про різні пригоди, які траплялися на віку.

— То дорогий дід, — кажуть чумаки. — Його тільки послухати, так розуму наберешся. З ним і Мусій радиться завжди.

— А чого ж не він отаман? — питає Тарас.

Мусія він трохи побоюється, надто той поважний і мовчазний.

— Для отамана вони вже древні,— пояснює Марко, молодий чумак, той самий, що так розчулено з своєю дівчиною прощався, та й в дорозі, мабуть, її забути не міг, все йшов зажурений.— Отаман, бач, і з рондарями поговорить, і за понас сторгується, і на Чумацьких воротах — Перекопі всім раду дасть, як треба. А дід до старих звичаїв звикли. Вони вже, мабуть, плутають, що самі бачили, а що від своїх дідів чували.

Та з дідом Юменом шлях здавався не таким важким, бо він багато розповідав, а в дорозі товариш мовний краще за віз спромовний. Молодші йому в усьому допомагали, аби розповів їм щось.

На його ж мажі їхав і півень — з високим червоним гребінцем, великими чорними крилами. Він кукурікав голосно, усім було чути, а потім важно стояв собі на мажі, дивився на шлях, на степи, на волів.

— Ач начальник! — сміялися чумаки.— Дума, що як усіх будить, то всьому голова.

Дід Юмен глядів півня, як коштовну річ, казав Тарасові, що півень не вперше в чумачку вирушас,— спочатку положався, а днів за три призвичаївся — і ач який горлатий, паче управник!

Справді, коли б не дід, і Тарасові було б уже нелегко. Ідеш, ідеш — і кінця-краю степам нема, завжди хочеться пити, все рідше стрічаються села, схожі на рідне в вишневих садах, і вже радіє серце, коли заголубіє річка або затемніє гай.

Дід Юмен знає всі річки, всі ліси, навіть горби і пагорби.

— Оце Тікич перейдемо,— каже.

Воли вбрід його переходять, і знову степи — і тільки вдаль лінії майорить лісок.

— Тату,— зрадів Тарас.— Он ліс!

— То не ліс, то дев'ята рота.

— А що то за дев'ята рота, ви знаєте, тату?

— Бодай і не знати та стороною минути.

Батька не розпитаєш! Вже дід Юмен розповів, що там солдати живуть, і село у них не як наше, як казарми — домн строем витяглись, нудно, тоскно... Справді, краще стороною минути.

Знову степ і степ. Заночували у Дідовій балці. Старий Юмен казав, що й досі там уночі діди з озерця виходять, що він сам бачив. Тарас хотів ніч не спати, подивитись, та заснув поряд з батьком під возом. А батько хоч і не спав — різні думки непокоїли — так він нічого не бачив, він ніколи не бачив ніяких примар, а тільки те, що всі люди бачать.

І знову степи безкраї. Та от батько показує на гору.

— Дивись, уже й Єлісавет!

— Де?

— А он циганські шатра біліють.

І знову нове місто — Єлісаветград — на шляху. Тут перепочили, побазарювали, та довго не затримувались. В Єлісаветі було сумно. На майдані побачили, як привезли хлопців у колодках.

— Рештанти? — спитали чумаки.

— Та ні ж бо, пещасні рекрути.

Коло рекрутів голосили жінки, діти. Прийшли попрощатись ті, що недалечко жили. Голосили, наче ховали.

Смуток огорнув серце Тараса. «Найстрашніше в солдатах», — подумав. Та й усі чумаки квапились справити поскоріше свої діла і далі рушати.

І знову степ, і вже тобі ані хатинки, ані деревця. Степ і небо — оце й усе.

— Аж до Дніпра тепер води не буде, — казав дід Юмен. Та раптом Тарас побачив велике озеро, вітерець хвилі здіймає, дубки гонить, чайки над водою в'ються, на березі гай тріпотить листям, і там якісь чумаки вже стоять і волів напувають.

— Тату, дивіться, яке озеро гарне! Ми тут зупинимось? — зрадив Тарас. — А дід казали, аж до Дніпра води не буде.

— І правду казали, — мовив батько. — То тобі здається, синку. У степах багатьом здається. Це хмари туманом узялися, всяке й ввижається. Перехрестись та скажи: «Господи, пострічай добрий час».

Не повірив Тарас, подумав — він далі бачить, ніж батько. Але таки на батькове вийшло. Їхали, їхали, і ставидло те недалечким здавалося, а вже й смеркло, а так до нього й не дістались, і немов розтануло воно десь у імлі. Невже воно справді тільки привиділось?

І Маркові, молодому чумаку, не раз здавалось, чи то річка, чи ставок, чи навіть море ціле, і наче зовсім близько — а воно самий степ та й годі.

І раптом повіяло прохолодою.

— Дніпро!

— Дніпро-батечко!

— Дніпро близько!

І всі ожили — і старі, й молоді, а воли теж наче знали — зараз Дніпро, зараз води живущої досхочу. У Тарасика де й сили знову взялися!

— Тату, це ж Дніпро? Можна, я вперед побіжу?

— Стривай, стривай, не годиться, іди з усіма.

Та Мусій-отаман скося глянув на хлопця, приховав усмішку в примружених гострих очах під кущами сивих брів і мовив:

— Біжи, хлопче, подивись на старого Славуту,— а сам тільки кинув спокійно «соб», і його воли повернули, а за ними й уся валка.

А Тарас за мить уже стояв на кручі над Дніпром ^{широким, повноводним, могутнім, з зеленими островами, на яких кучерявляться ліси, шумить зілля, біліють коси мілини і стільки скрізь птаства. І зграї чайок літають над водою, і чепурні морські сороки на довгих ніжках гуляють по золотому незайманому пісочку — тільки їхні сліди наче друкують невідомими літерами. З води, з очеретів випливають гоголі, лиски; шуліки і коршаки, розкинувши крила і зупинившись вгорі, в повітрі чекають, виглядають здобичі, щоб каменем упасти і схопити її.}

А скільки човнів з вітрилами, просто на веслах на синьому рухливому водяному дзеркалі. Між ними нишпорять маленькі душогубки, і Дніпро всіх несе. З гори, з наддніпрянського крутого берега видно ген-ген далеко: луки, гаї, полях, люди на них туди й сюди їдуть. Такий широкий, такий багатий світ!

Стояв Тарас захоплений, немов причарований, а Дніпро вишу шумував, старий Дніпро, найстаріший, він тисячу років вже тут тече, він все бачить і знає, старий козарлюга.

Скільки пісень Тарас чув про Дніпро, скільки казок і бувальщини старі розповідали про нього, та насправді Дніпро-Славута був і кращій, і могутніший.

Отут, коло Бориславської переправи поромом, чумаки зупинились на велику зупинку.

Мусій Орел озирнувся поволі навколо, кілька кроків ступив уперед, ліворуч, праворуч, підвів угору обвітрене, засмалене сонцем обличчя і нарешті встромив високого кия в землю.

До нього підійшли старі поважні чумаки з валки.

— Благословіть, батьку-отамане, воли розпрягти та намет ставити.

Веселий чумак-кухар Омелян уже турбувався коло таганів та великого казана, приговорюючи: «Де хліб-каша — там і домівка наша».

А тут підійшла ще інша валка.

— Дозвольте, панове-молодці, коло вас воли попасти.

— Боже благослови, поле велике, всім вистачить,— стачено відповів Мусій.

— І дах один над головою,— додав хтось з чумаків.

— А вночі усім зорі однаково світять.

— Нам аби місяць світив, а зорі як схочуть,— засміявся прибулий.

— То вже звісно: місяць — бурлацьке сонце!

Ще і ще прибували чумацькі валки.

Тут була головна переправа, і десятки чумацьких таборів розкинулись понад Дніпром.

Тарас поміг батькові розпрягти Чорноморця і Дуная, вивів їх на попас. Хлопці-наймити по черзі стерегли усіх волів.

Уже надходив вечір, і в небі засвітились і Чепіги, і Волосожар. Тарас знову підійшов до крутого берега і дивився на Дніпро. Поки око сягало, запалали сотні вогнищ, і вже не розібрати було, чи то чумацькі багаття, чи зорі. Чумаки посідали навколо вогнищ, чекають вечері, а воли вже давно вечеряють запашною, соковитою, наддніпрянською травою.

Тарас побачив — Марко, молодий чумак, відійшов від гурту, стоїть коло верби і стиха заводить:

Та виріс я в наймах, в неволі,
Та не було долі ніколи,
Та гей!

Кілька чумаків коло вогнища підхопили:

Ой виріс я в наймах, в дорозі,
При чужому возі в дорозі,
Та гей!

І хтось басом виводив:

Та чужії вози мажучи,
Та чужії воли пасучи,
Та гей!

Тут Тарас пізнав і голос батька:

Та хто горя не знає,
Та нехай мене спитає,
Та гей!

Ач тато! Дома вони ніколи не співали!

Пісня линула над чумацьким станом, її підхоплювали і тут, і там, вона лунала ген-ген над Дніпром, та, мабуть, молоді надто сумно було виводити ці журливі безнадійні слова, бо раптом високий дзвінкий дискант покрив хор одчайдуш-но, немов викликаючи саму долю на герць:

Та шпикарочка Настуся,
Та дай меду-пива нап'юся,
Та гей!
Та дай вина-меду нап'юся,
Та в жупан свій вберуся,
Та гей!

І парубочі міцні голоси підхопили з насолодою:

Та дивуйтеся, вороги,
Що в чумака жупан дорогий,
Та гей!

— Оце по-нашому,— мовив Мусій.

І далеко понад берегом, островами на заріччі лунало, переливалося на всі лади:

Та залищайтесь, дівчата,
Що сирота-чумак багатий,
Та гей!

І Тарас співав, притулившись до похилої гілки розлогої верби.

Уже всі дерева і кущі повилися темною пеленою і хоч стояли, як належало їм у природі, на місці, лише за тихим вітром ледь ворущачи листям, здавалися всі живими казковими істотами. І раптом, раптом Тарас побачив, як одне невисоке дерево унизу, над самим Дніпром, заворушилось більше, ніж від вітру, і зрушило з місця, ожило насправді.

«Може, то русалки чи мара яка, що про них дід Юмен розповідав»,— здригнувся Тарас, та не міг відвести очей, бо хоч страшно, але ж і цікаво! А дерево посувається вгору і то хилиться, наче від бурі, хоча й вітру зараз майже нема, то випростується. Тільки Тарас хотів крикнути, як раптом добрав, що то — людина, крадькома, озираючись, підводиться вгору, прямо до нього, Тарас зривається з місця і біжить до своїх. Навколо багаття затишно, усі свої — батько, дід Юмен, Мусій Орел, Марко, Омелян, інші чумаки — то йому примарилось, а коло багаття, де так смачно пахтить гарячою кашею,— усі мари відлітають.

— Сідай, волоцюго,— ласкаво каже батько,— поїси та й спати.

— Ач зголодніло, за три щоки уминає.

— Добрі жорна все перемелють! — сміються чумаки.

Тарас справді зголоднів і уминає, трохи не давиться, та раптом затримує на півдорозі ложку, якою набирав каші з загального казана. Від Дніпра до їхнього вогнища підходить чоловік, той, якого злякався щойно Тарас. Він не по-чумацькому вдягнений, тримається ніяково і, перше ніж заговорив, уважно обвів поглядом усіх, хто сидів навколо.

— Вечір добрий, панове, чи можна коло вашого вогню погрітись?

— А чого ж не можна, подорожньому все можна,— відповів Мусій і теж уважно глянув на чоловіка.— Сідайте до гурту, нехай все добре сідає.

— Призвольтесь,— сказав кашовар Омелян і, витерши ложку травою, подав зайшлому.— Чим багаті, тим і раді.

— У гурті і каша їсться.

Воно б годилося трохи поманіжитись, щоб ще попросили, та чоловік, узявши несміливо ложку, вже не міг стриматись, жадібно куснув окрасць паляниці, який відломив йому дід Юмен, і почав швидко ковтати, ложку за ложкою, ніби не їв три дні.

Був він ще молодий парубок. Злодій? Харцизяка? — майнуло в Тарасовій голові. Ні, на харцизяку-здобишника аж ніяк не схожий. Він їв і озирався навкруги, як зацькований хортами звір.

— Та їж, сину,— сказав дід Юмен. Хіба старому багато треба було казати? Він з одного погляду зрозумів — що цього парубка можна не лякатися, йому самому всіх лячно.

Хто сам у біді бував, той і чуже лихо зрозуміє. Ніхто нічого не спитав прийшлого. Навпаки, зробили вигляд, що нічого незвичайного нема. Мусій витягнув люльку з-за пояса.

— Покуримо люльки, щоб дома не журились.— І всі затяглися, а при цих словах прибудець аж змішався. Він стиха спитав діда Юмена,— сів він коло вогню між Юменом та малим Тарасом:

— Батьку, ви тут солдатів не бачили, жандармів? Нікого не шукають?

— Може, ти, сину, щось лихе накоїв, то й ховаєшся?

— Що ви, батечку, хіба б я до людей підійшов? Матінкою божею, святим Юрієм присягаюся. Ви рекрутів по дорозі не стрічали? Там брат мій...— несміливо додав.

— Стрічали, сину, аж у Єлісаветі. Та ти, може, сам від цих непараком відбився?

— Непараком,— криво усміхнувся парубок.

— То скажи нам, сину, усе як є,— мовив Мусій.— Коли лихе накоїв,— іди мерщій геть від нас, не нам тебе судити, однаково — завжди ниточка до клубочка прийдеться. Коли

над тобою люди лихо заповідiali, може й допоможемо, хоч люди ми й прості, та чесні.

Парубок ще раз обвів суворі та щирі обличчя чумаків і рішився, як з берега у річку кинувся. А! що не буде,— все розповім!

— Братики, батечки, спасибі вам за хліб, за сіль, а най-дужче за милість та ласку вашу. От перед вами, як у церкві на словіді, допоможіть! Усе скажу. Я — Андрій Таращенко, генеральші Колобродової кріпак. Ви, певне, її ланами проходили і їй за попас теж платили. Як почуєте коли про неї, то знайте, то зміюка люта, і як її масток сплять і її саму заб'ють, то за тих людей молитись треба, а не за неї.

— Не кажи, сину, проти ночі таких слів,— зауважив дід Юмен.

— Накипіло, батьку, на душі. Уже мені нема життя на білому світі, нема мені куди податися, і, як дикий звір, мушу я по петрях та хащах ховатись. А хіба я не людина? Хіба в мене нема матері, що породила мене на безталаннячко? Хіба не було в мене дівчини, з якою ми любились і кохались?

Марко здригнувся, почувши про дівчину, присунувся ближче.

— Галю мою у покоївки генеральша взяла. Та в недобру годину я до генеральші з своїм благанням приступився. Казали, напередодні в карти програлася, а тут я: «Дозвольте з Галею одружитись!» Розверещалась, розпрюндилась, кричить: «Кращу мою дівчину! Вона ж одна тільки вмє мене зачесати та взути, а я якомусь мужикові віддам! Геть з моїх очей!» І виволочили мене з панського двору, як п'яницю якого, і мати моя рідна те бачила.

Ну, Галя, звісно, як почула, що пані відмовила,— одразу в сльози, ходить зарюмсана, а пані на неї гримала, гримала, а потім зовсім розмордувалася і веліла косу відрізати і таку острижену на чорний двір вигнала. Галя топитися бігала, так врятували. А я до неї прийшов, лаю її, що таке вигадала, втішаю — хіба мені клопіт, що острижена, може, тепер пані дозволить, то й поберемося, а коса і в молодиці під очіпком відросте! Так гадюка ця, як мене побачила, як почувла, що я від Галі не відступаюсь, впала в крісло, наче непритомна, і тільки кричить:

«Він мене убити хоче! Він навіжений! Рятуйте! В арештантські роти його! В солдати! В солдати!» — і байдуже їй до того, що я один син у матері. А я хіба убивати думав? От побий мене хрест святий, хай я світу-сонця не діждуся — і на думці не було убивати. А як сказала,— Андрій аж скреготнув білими зубами,— так мені це й запало в серце.

Чумаки присунулись ближче до вогню і з острахом дивились на Андрія.

— Не бійтесь, браточки. Я її не вбив. Я втекти вирішив. Та вже, як правду казати, то вже всю. Хай я перед вами, як голий буду, а самі вже рішайте, тільки вірте, як я вам повірив.

Запали мені в серце її ж слова: «Він мене убити хоче». Хлопці — мої друзі, допомогли мені втекти з льоху, куди мене замкнули до набору, і отакого ножа-циганчука, як у вас є, принесли, — в дорозі, кажуть, знадобиться. Так я на прощання, уночі, в панський дім аж у спальню генеральшину проліз. Проліз. Темно. Дивлюсь: два ліжка широкі, як кімнати, стоять, і в обох жінки сплять. Я й згадав. Галя колись казала, що вона, генеральша, коло себе часто компаньйонку, бідну панночку з міста, кладе. Була та панночка до всіх добра і Галю мою жаліла і за неї просила.

От і поклада знову пані Софію Іванівну у своїй кімнаті в переляку, бо вона завжди була як причинна, усе їй здавалось, мабуть не дарма, що її заріжуть. У хаті зовсім було темно, і не можна було розібрати, де генеральша, а де панночка Софія, і злякався я, а що, як замість генеральші-гадюки неповинну душу загублю, хоч і їй жити несолодко на чужому хлібі, та все ж таки життя молоде, може, ще вишкрябається на стежечку. Постояв я над ними, та й виліз у вікно. А ножа-циганчука там покинув, між тими здоровеними ліжками поклав, щоб знала відьма, що зарізати її хотів, щоб усе життя страхалася, помсти чекала.

— Ну й, дурню, вони ж тебе по тому ножу пізнають, — похитав головою Омелян, а Тарас притулювся щільніше до діда Юмена.

— У саду побачив мене сторож, — вів далі бідолаха, — та людина була справедлива, наша, не переймав мене, сам знав, що то за катюга-пані, і над ним вона мордувалась немало: «Тікаєш?» — спитав. «Тікаю, — кажу, — а їй я там гостинця лишив».

Не знаю вже, що там було, як вона мого гостинця вранці побачила.

— Мабуть, сказала! — вирвалось у Тараса, та на нього батько пальцем посварився. Мовчи, не твого, мовляв, розуму діло, не заважай.

— І ось, браточки, — вів далі як не в собі Андрій, — з того часу я як звір зацькований. Спочатку в сусідньому селі у материних сватів переховувався, пішла чутка — шукають. Потім у кам'яниці старій козацькій ховався, чабани мене гонували. І тоді звістку дали — шукають! І куди не подамся,

ніде нема ані притулку, ані захисту, і загинути мені, бурлаці, як тій трісочці в морі. А повернутися — хіба хто сам у могилу лізе, щоб його живого землею присипали і каменем придушили? Це ж канчуки, колодки, Сибір холодний. Та ще ж з дурного розуму ніж свій там покинув!

Братики, батечки, мені аби тільки на той берег Дніпра дістатись. Та коло порома теж стоять, зараз усіх перевіряють.

— Мо' й не тебе одного шукають?

— Авжеж!

Він обвів усіх палаючими очима.

— А вплав, до островів, там перебути, а тоді на той берег,— порадив хтось.

— А на тому березі хап і усе,— подав голос Тарасів батько.

— А Кармелюк, кажуть, зпову втік і своїх хлопців збрис. Коли б до нього!

— Шукай вітра в полі!

З мить помовчали всі, дивились на Мусія, а Мусій тягнув, тягнув люльку, пасувив кушаві брови, глянув з-під них на діда Юмена і промовив:

— З пами, небораче, лишишся. Темна ніч, як мати, усіх покрис. З нашими мажками на той берег дістанешся. А ви, хлопці,— звернувся він і до молодих і до сивовусих своїх «хлопців»,— коли що — слихом не слихано, видом не видано.

Дід Юмен схвально кивнув головою і нахилився до Марка.

— Ти б йому, сипку, сорочку одну свою дав.

— Авжеж, діду.

— Хай же вам, люди добрі, щастить, і дітям вашим, і онукам! Хай у біді щирі люди стрічаються, як ви мені стрілися! — Андрій низько вклонився чумакам.

— Добре братство краще багатства,— мовив дід Юмен, підвівся з землі і пішов з Андрієм до своєї мажі.

Полягали чумаки спати. Хто важницю зняв з-під воза та під голову підклав, хто тільки шапку смушеву. Тарас коло батька, і дід Юмен недалеко, ще читав свою молитву «Отче наш, іже еси на небесах».

«Всі до нього, а чи він чує?» — думав Тарас.

— Да будет воля твоя,— шамотів дід.

— Яка воля? Для всіх? — спитав хлопець батька. Та батько вже спав.

Воля — для них, для Андрія, для степів... Як стояв він над Дніпром, думав: який великий, широкий, багатий світ. А от виходить — нема куди податись людині. Як страшно. А що, як зараз, уночі, наїдуть жандарі, осавули, генераль-

шніні посіпаки, і почнуть шукати Андрія, заб'ють у колодки, дадуть йому сотню канчуків за втечу та за ножа і поженуть далеко-далеко звідси, у холодний Сибір. Краще не спати. Як він почує щось небезпечно, він попередить вартових, Марка. Андрій встигне кинутись у Дніпро з тієї кручі, де Тарас увечері стояв. Краще не спати. І хлопець довго перемагався зі сном, але все-таки заснув і одразу так міцно, не чув, як і дідів півень утретє проспівав і заворушився, загомонів, ожив чумацький табір.

— Тарасику! Вставай! — гукнув над ним батько.

— Ой, що! Жандарі? — схопився Тарас.

— Та що тобі приверзлося, — засміявся батько. — Нічого ж не було. Забудь, синку, не говори про це.

Це був і наказ, і прохання.

І Тарас «забув». Він тільки дома Яринці і Оксаночці розповість.

* * *

Андрій зник, як і з'явився, немов розтанув у ранковому тумані, що повив молочною пеленою долину, вже по той бік Дніпра, куди переправились поромом.

Так, буде що розповісти і Яринці, і Оксаночці. І як до Чумацьких воріт — Перекопу доверстали, і як солі пабирали. Бачив він там солекопів. Сіль аж до крові роз'їла їхні руки і ноги, очі червоніли і слъозились від південного сонця, солі, важкої праці. Солекопи з задрістю дивились на чумаків, розпитували їх, питали, чи нема земляків.

Зворотний шлях, хоча й тягся він стільки ж днів, а мо' й трохи більше, не здавався таким довгим, хоч воли йшли так само поволі, знаючи своє діло. Та чумаки поспішали додому і вже так боялись, що десь несподівано затримає «карантин» і доведеться кілька днів перечікувати, щоб не завести з півдня чуми — від цієї чуми їх люди здавна і чумаками прозвали.

— Возимо і сіль, і рибу, без нас би й не покуштували, а чумаками прозвали, ніби одну чуму й знаємо, — нарікав Омелян.

У карантині, як у тюрмі — і людям, і скотині. Та, хвалити долю, цього разу напасть минула.

Затримувались самі за своїми стародавніми звичаями: після кожної переправи через річку треба було обов'язково свята відбуті. Дарма що не так уже багато заробляли наймити-чумаки, везучи на чужих возах чи то панських чи збагатілих хазяїв, проте не шкодували зайвої копійки, щоб купити на кожній переправі кілька цебер вина, найняти

троїсту музику, усіх зустрічних пригощати та всім танцювати і співати. На те вже чумацьке життя, без цього не обійдеться. Ті, що мали своїх власних волів, заробляли, звичайно, більше.

Мусій давно мріяв — ще дві-три чумачки — і зовсім від пана відкупиться. А дід Юмен знав, що йому вже не дожити до цього, мабуть, і для нього, і для його півня це вже остання чумачка, і про себе думав: «Хоч би додому доїхати, хоч би дома поховали».

Година зіпсувалась. Саме на Дніпрі застала їх велика буря. Несамовитий, розлютований, ревів, аж стогнав Дніпро, ніби гримав на всіх, сердився, здіймав водяні гори хвиль, вищі за свої береги, вітер гнув верби і осоки, блискавка миготіла і прорізувала велетенські чорні хмари. Дощ лив, наче небо «розверзлось», як казав батько, вкриваючи на піч Тараса воловою шкурою.

Дарма, усі змокли до кісток, і тільки вдень, коли сонце пригріло, висушилися. При переправі, перед самою бурею, потопув один віз солі. Чумаки встиг відрізати посторонки і цим хоч волів урятував, а то б і воли з возом загинули.

Чумаки зібрали гроші, кожен потрошку, та й виручили бідолаху. Та спіткало й інше лихо.

Після дніпрової бурі заслаб на пропасницю Марко.

— Застудився, — казали одні.

— То він з туги, — гомоніли інші.

Тарас йшов коло Маркової мажі, дивився на бліде лице, загострений уже ніс, і два рядки старої чумацької пісні не давали спокою:

Зроби мені, товаришу,
З клен-дерева труну...

Невже доведеться робити труну Маркові, якого так любляче проводжала гарна дівчина у дорогу, і, певне, очей не стуляє — чекає зараз.

І Марко, мабуть, думав про це.

— Діду, — казав він, наче марив, дідові Юмену, коли вони зупинилися на почівлю. — А як же мене поховать, я ж сорочку свою вишивану Андрієві віддав, пам'ятаєте того Андрія? А хустка у скриньці лежить, на хрест пов'яжете. Якби мені ліки які, може б, я вичупав.

Чумаки в дорогу ліків для себе не брали, брали ліки тільки для волів. Та дід Юмен подивився на Марка і раптом сказав:

— Не мели, дурню!

Тарас, як почув, навіть зрадів — коли людина помирає, так з нею не говорять! Дід нарвав полину, ще якогось степового зілля, зварив у маленькому горщику, влив туди горілки і дав випити Маркові.

— Пече! Ой, пече! Діду, ви мені вогонь дали ковтнути!

— Ковтай, він хворобу спалить! Давайте, хлопці, всі свитки, хай зігріється.

Відігнав дід смерть, а то б повернутися Маркові не на мажі сидячи, а в мальованому возі лежачи.

На щастя, цього разу усі живими-здоровими повертались. Везли подарунки — жінкам, матерям хустки, дітям — солодкі ріжки, пряники, дешеві турецькі ласощі. І Тарас віз малесенький вузличок сестричкам і Оксаночці.

Радість була для всього села.

— Наші ідуть! Наші ідуть! — лунало з хати в хату, і всі вибігли аж на шлях стрічати.

— І мене поведіть! Я теж хочу! — просила малепька сліпенька Марійка.— Я Тарасика зустріню!

— Куди ще з нею возитися! — гримнула мачуха. Та Яринка закусила уперто губку, одягла чисту хустинку на Марійчину голівку, причепурила її так, як колись її саму старша сестра Катруся і рідна мама чепурили, гукнула Оксаночку, взяли вдвох Марійку за руки і побігли теж за село.

Тарас йшов засмаглий, змужнілий, зовсім тобі парубок. Він радісно кинувся з своїм вузликом до сестричок.

Скільки він їм і Оксаночці розповів — усе, усе.

— Повернувся, волоцюга, лишенько, поможи ж батькові, — почув він голос мачухи. А он і прикажчик стоїть, пильним оком поглядає на мажі, рахує вже про себе.

І враз защеміло серце. І далеким, далеким здалися йому Дніпро, чумацькі табори, несподівані зустрічі, ночі в степу під зоряним дахом.

СПАДЩИНА

Місяць березень брехливий і зрадливий — то до зими тулиться, то до весни, то пригріє сонечко, зашумлять струмки з гір, вибіжать діти мало не босі, стрибають, співають; а вночі раптом розсердиться мороз, що сонце йому віку збавляє, заскрегоче, зарипить, і знову на ранок усе кригою візьметься.

Тарас підвів голову, задивився. У блакитній височині вже летіли ключі журавлів. Час був раннім чумакам лагодитись в дорогу. Тато обіцяли знову взяти його.

Та не довелось.

Поїхав тато в березні аж у Київ — папське добро якесь возив, застудився, заперуджав. Приїхав — не пізнати його. Вже на що мачуха — і та перелякалася. Воно, правда, і мачусі жити непереливки, з такого життя доброю не станеш: дітей — як гороху, а злиднів — як у пана добра. Треба б було батькові хоч трохи полежати, та де там — жепуть на роботу.

— Іди, іди, ледащо, — гримасе прикажчик, — давно на стайні не був, різок не куштував!

А з панщини принесли тата. Вже погляд був каламутний. Як поклали тата на лаві, сказав:

— Приведіть усіх.

Усі діти зібралися, усі родичі.

— От і смерть прийшла, — ледве вимовив тато. — Хату Микиті залишаю, віп старший, — і почав усіх обділяти. — Реманепт — Йосипові, скриню з материною мізерією Яринці і Марійці... — Зупинився поглядом на Тарасові, вже з трудом сказав: — Синові Тарасу з мого хазяйства нічого не треба, він не буде абиякою людиною. Буде з нього або щось дуже добре, або велике ледащо — для нього моя спадщина або нічого не значитиме, або нічого не допоможе!

Глянув на Тараса довгим поглядом, ніби мовив ще — ти ж розумієш!

Підійшли діти попрощатися, поблагословив усіх, а до півночі його вже й не стало.

Сіли родичі радитися, що з дітьми робити.

— Треба Тараса кудись у наймити... — мовив якийсь із дядьків.

— Хай до мене йде, свині пасти, — обізався Павло. — Підеш, Тарасе?

Тарас спідлоба глянув на дядька — згадав, як той катував його, безвинного. Та ще згадав батькову спадщину — пі, може ж із нього щось-таки й вийде!

— Ні, не піду. Я сам собі знайду, де мені жити!

І тільки поховали батька, зібрав Тарас у свою торбину каламар, перо та крейду і пішов по шляхах шукати собі долі, і почала доля його чесати, як мачуха.

ПО ДЯКАХ

Коло церкви, осторонь від інших хат, як сумна, покинута всіма вдова, без садочка, без подвір'я стояла школа. Була це звичайнісінька собі хата під соломою, тільки більша, про-

сторіша за інші хати, ну, така завбільшки, як шинок. Але й від шинку вона відрізнялася, бо була куди брудніша і за-недбаліша, ніж шинок; вибиті шибки, роками не мазана, по-репана долівка, сірі брудні стіни — отакий був «храм науки» в Кирилівці, і царював там пеперевершений п'яничка — дяк Богорський.

Та все ж таки він учитель. Він битиме — так і дядько ж Павло битиме, та й хто не битиме? Але ж у школі можна і дечого навчитися, а вже ж так хочеться Тарасові вчитися! Увечері до Богорського і постукав Тарас.

— А кого там нечиста сила носить? — обізвався дяк, від-риваючи погляд від чарки: все йому здавалося, що в чарці щось стрибає, і ніяк він не міг розгледіти що. Він уже під-носив чарку і до носа, і до очей і, перехилиючи навіть її в рот, косив очі, щоб побачити, що там стрибає, але, так і не вгледівши, наливав собі іншу. І з іншою повторювалося те ж саме. Оцю поважну справу і перервав прихід Тараса.

— Це я, пане дяк,— мовив не зовсім сміливо Тарас, за-йшовши в хату.

Каганець ледь блимав на припічку, і чудернацькі тіні стрибали по стінах та стелі.

Ніби стрибало й густе павутиння по кутках, і широкий дяківський бриль, і трійчатка — символ влади всіх учителів, і зовсім чудернацьким привидом здавалася повінена на гвіз-док рясa не рясa, свитка не свитка, просто щось таке, схо-же на дяківську одежину.

— І хто ото швендяє по почаях, аки лукавий, і не дає па-стирю божому заглибитися в думках своїх? — плутаючи язиком, спитав дяк. — І хто ти такий, отроче, будеш?

— Пане дяче, хіба ви не пізнали? Я Тарас, Тарас Шевчен-ко, тато мій умерли, я й прийшов до вас...

— Іди, іди з богом, поки я тебе патерицею не погнав, са-мому їсти нічого!

— Та ні ж бо, я прийшов у школу, я буду вам за найми-та — і воду носитиму, і все робитиму, тільки житиму в шко-лі і вчитимусь у вас.

Дяк ще дивився п'яним потьмареним поглядом, нарешті ніби щось проясніло в його обважнілих очах.

— Так ти той отрок, що читав над батьком псалтир?

— Еге ж, пане дяче.

— Ти б же й сказав відразу, хто ти,— нерозумний еси ти, нерозумний. Де твоє добро?

— Та ось зі мною,— мовив Тарас, показуючи на торбинку із своїм навчальним знаряддям та на стару діряву батькову свитку, що була на плечах.

— Хай господь бог бачить, яке благое діло я сотворив. Лишаю сироту коло себе,— сказав дьяк, піднімаючи вгору брудний палець з гачкуватим нігтем.— А за це мені, чуєш, робитимеш усе, що я накажу. Я тільки подумаю, а ти щоб і зробив.

— Авжеж, пане дяче,— зітхнув Тарас.

— Так ото не думай, що в дяка харчі дарові. Зараз ні дарованого, ні купованого — нічого в цій хаті немає, а тому що вчитель твій голодний, яко вовк-сіроманець, то бери одю торбу в шуйцю¹, а пляшку в десницю² і ходім поспіваємо поїд хатами, може, якійсь благочестивій людині спаде на думку помолитися та дяка нагодувати.

Тарас, приголомшений такою пропозицією, навіть нічого не відповів. Він покійно спорожнив свою торбинку, і незабаром поїд хатами залунав його дзвінкий високий голос, виводячи «Богом избранная» та інші молитви.

— А хто там так добре виспіває,— аж за серце бере? — зітхне якийсь дядько.— Ану, стара, відламай хлопцеві окраєць паляниці.

В другій хаті налили у пляшку з-під дяківської горілки грушевого квасу, але в третій хазяїн — видно, вдень його прикажчик лаяв — лютий був на всіх:

— Ану випусти, Горпино, на цих ледачих Бровка,— гримнув він.— Ото ще, прости господи, вештаються довгополі чорти.

Бровка, не гаючись, спустили з цепу, і пастир з учнем наживали п'ятами — трохи й квасу не розлили.

Повернувшись додому, дяк похмелився квасом і, промовивши: «Блаженні праведні, яко тії наситяться», закусив паляницею. Не звертаючи ніякісінької уваги на голодні очі Тараса, показав йому пальцем у куток:

— Лягай, отроче, і завтра, як тільки розвиднюватися почне, щоб мені дрова були нарубані і щоб води цапосив з крипиці.

Не вперше було засинати Тарасові голодному, він і заснув.

Так почалося самостійне життя Тараса.

Ще й треті півні не проспівують, а він уже встає — і по воду, і піч затопити, і в школі прибрати, бо як не встигне, то дяк добре йому патерицею спину почухає. Зі школи хлопці поспішають додому, гуляють собі в «Панаса», і в ліс побіжать, а йому треба заробити, щоб хоч прохарчуватися як-небудь. А заробіток — це мерці. Вже всі на селі знали:

¹ У ліву руку.

² У праву руку.

краще за малого Тараса, ніхто псалтиря не прочитає, усі й кликали його. І не було за два роки жодного покійника в Кирилівці, щоб Тарас над ним не читав. Нелегка ця робота — всю ніч над труною псалтир читати. Іноді він хитрував. Як затягне на середині псалма «Прийдіте поклоніться», всі родичі небіжчика хрестяться та кланяються, а він мерщій кілька сторінок перегорне, щоб ніхто не бачив.

Спочатку трошки боявся мерців, а потім звук — ще й думав: «Йому, неборакові, вже ні тепло, ні холодно від того, скільки я читаю».

— Кесарю кесареви! — мовить дяк, як повернеться Тарас, і загарбає своєю здоровоною рукою гроші.

— А оце тобі на проживаніє від щедрот моїх! — і видасть Тарасові п'ятака.

Купить Тарас бубликів — ото й обід. Але іноді із тих влиденних п'ятаків купить цукерку довгу в папері і віднесе Яринці та сліпенькій Марійці.

А іноді — і не вмере ніхто, і в торбу ніхто нічого не кипе. Отоді лютий дяк.

— Як ти мені курки від Семиволоса не принесеш, то й на очі не з'являйся.

— Та як же я принесу?

— А от так: підеш, як спати полягають, і вловиш.

— Злодюга, — шепоче Тарас, — скрізь хапасш, де погано лежить.

Якось приховав свій же зароблений п'ятак, не показав дякові. І не на бублик собі, хоч голодний був, як завжди, і не на цукерку Яринці. Сам не розумів, чого це йому так захотілося купити грубого сірого паперу — бо іншого у вільшанській крамниці й не водилося — і зробити таку самісіньку книжечку, як у дяка на полиці лежить.

Купив. Треба було сидіти в школі і читати з усіма, а він утік аж за село, сховався в бур'яні, вийняв папір, книжечку, яку захопив з полиці, і з паперу таку самісіньку зробив, вимережив її візерунками різними і почав списувати з дякової книжки у свою.

Були то вірші мудреця народного українського — Сковороди.

Переписав, заспівав їх сам собі Тарас. Такі жалісні вірші, що аж заплакав.

Бідну птичку уловили

І в кліточку засадили.

Ой, одчепіть,

Ой, випустіть!

Да вже ж мені не літати,
Да вже ж мені не співати,
Тьох-тьох-тьох!
Да вже ж мені тут бути,
Ох, тут бути, тут бути,
Ох, ох! Ох, ох, ох!

— Невже мені тут бути? — спитав сам себе Тарас. — Вік паймвтом? Ні, я хочу так малювати, як лисянський дяк. Якби вмів я так малювати — нічого більше б і не хотів.

І що далі, то важче було йому жити у дяка. От на зло дякові, саме тому, що він не дозволяв, відростив собі волосся і підстриг по-козацькому. Правда, дяк за кожний вияв сваволі годував його, як і перший учитель, важкими лящами. Як і перший учитель, по суботах він влаштовував «субітки». Темне, важке, безпросвітне життя!

Іноді зустрів Тарас Оксаночку на вулиці і одвернется — такий він уже брудний, і зиму, й літо в дірявій свитині.

Якось читав він над старою бабусею шевчихою, а сам смутний був — про бабусю і не думав, а про своє безрадісне життя. Та від того так жалісно виходило у нього! Плакав старий шведь, розчулився зовсім, нагодував його добре та, побачивши, що хлопець босий, подарував йому реміню па чоботи. Заховав Тарас ремінь на горищі і навіть веселіший став. Щодня і вранці, і ввечері милувався на цей ремінь — будуть чоботи хіба ж такі! От ще на підшви заробити тільки.

Та на підшви заробляти вже не довелося. Якось увечері повернувся він додому — гуляє дяк з компанією. Де ж він гроші взяв? Адже треб ніяких не було, ще вранці скаржився, що копійки за душею нема.

До себе у схованку — нема реміню.

«О, проклятий, так це він, дяк, потяг ремінь, продав і на ці гроші гуляє!»

Розійшлася компанія, коли вже дяк до того впився, що з лави звалився.

«Піду я від нього, — вирішив Тарас. — Піду вчитися... Куди? Та хоч би і до лисянського дяка-маляра. От зараз і піду!»

Він накинув свою стару свитинку, взяв торбу в руки, озирнувся востаннє на хату і раптом усміхнувся.

— А от я тебе зараз провчу, як ти нас всіх учив, клята душа! — Він схопив із стіни трійчатку та від усього щирого серця так відшмагав п'яного дяка, що той три дні сісти не міг.

А сам натягнув шапку і пішов... І книжечку Сквороди з собою взяв.

Спало село. Не шелестіли високі тополі. Спочивав, мовчав Чорний шлях.

Тарас вдихнув на повні груди свіже повітря і пішов знайомим шляхом.

* * *

Під горою виблискувала на сонці синя весела річка Тікич, а саме на горі стояла хата лисянського дяка. Нічого собі хата, видно, що в хазяїна і хліб є, і до хліба. Навіть радісно стало Тарасові, як побачив.

«Може ж такі тут справжні люди живуть і мене навчать!» — подумав.

Лисянський дяк погодився взяти його учнем, але Тарас відразу помітив, що звичаї його такі ж самісінькі, як і Богорського. Для першої науки послав його дяк воду носити — з Тікича аж на саму гору, а як наносив повпу діжку, наказав на залізному листі мідянку-фарбу розтирати, і так цілісінський день без спочинку.

Перший день усе робив Тарас. На другий задумався — чи й далі така наука буде? На третій — спитав дяка, чи вчитиме ж малювати. Дяк закричав:

— Ач ледащо, та ти мусиш богові дякувати, а ти ще губи конилиш!

А на четвертий Тарас не витримав, захопив свою торбу і подався геть.

На всю Звенигородщину славилися два образи — великомученика Микити та Івана-воїна.

— Як живий, сердешний, — плакали баби, хрестячись на Микиту, — і золоте сяйво, як справді в раю, — зітхали вони, ніби вже доконечно знали, яке там сяйво в раю.

— Онде й нашивки солдатські на рукаві у них, у святого Івана, — дивувався Тарас, — оце вже справді!

А намалював ці образи свій же дячок із села Тарасівки. До нього й пішов Тарас.

«А що, як і цей знуцатиметься? Ні, терпітиму все, хай тільки навчить».

Дяк, худий, рудий, із скуйовдженою кіскою, довго мовчав па прохання Тараса.

— Так ти малярем хочеш бути? — перепитав він.

— Еге ж, дуже хочу, що завгодно мені наказуйте, все робитиму, тільки навчіть!

Знову помовчав дяк.

— Ану, дай ліву руку!

Тарас, не розуміючи, в чім справа, простяг ліву руку.

Дяк поважно глянув на долоню.

— Нічого з тебе не вийде, хлопче, — мовив він поважно, — ні шведь, ні кравець, ні на дуді грець. Іди собі з богом.

З важким серцем, понуривши голову, повертав Тарас у рідне село.

ЧАБАН, МАЛЯР, КУХАР

Стара ягнят, як біла хмарка, що впала на зелені луки... Хай собі пасуться! І по небу пропливають ясні легенькі хмарки. Куди вони плывуть? Мабуть, далеко-далеко звідси... Як колись хотілося дізнатися Тарасові, що за тими стовпами, які землю підпирають, так тепер хочеться йому за тими хмаринками полинати, на світ подивитися.

Він лежить на пагорбу, забувши про ягнят, забувши про всі поневіряння і знущання. Ніби в білих чистих сорочках, виглядають хати з густих садів на горі, під горою старий дуб, немов козак вийшов погуляти. Там тополи гнуться, розмовляючи з вітром. Ніби вся земля з гаями, садами, запаними луками живе, радіє і всміхається до сонця — і чомусь радіє і всміхається Тарас. Він як та стеблина, що тягнеться вгору і радіє з кожного променя сонячного, кожного подиху літнього вітру.

Хмарки линули, линули, і раптом одна, велика й темна, закрила сонце.

Ніби прокинувся Тарас від сну чарівного. Що він? Кому він потрібний? Чого радів так і з сонця, і з неба синього, і з хат біленьких? Що в тих хатах? Скрізь там сльози, злидні, прокльони. А хіба є в нього хоч така злиденна рідна хата? Що його, Тараса, чекає? Так гірко йому стало. Опустив голову на коліна й заплакав.

Немов вітер прошелестів травною, і чийсь ніжний дотик відчув він на шиї. Глянув. Дивилися ніяково й ніжно великі карі очі, а навколо рожевого личка, ніби сляво сонячне, світлі кучері з коси вибилися.

— Чом же плачеш ти? Ох, дурненький Тарас, бач, як малий, плаче. Давай я сльози тобі витру, — дівчинка витерла широким рукавом очі Тарасові.

Тарас дивився ніяково. Це ж Оксаночка, ота кучерява Оксаночка, з якою гралися маленькими! Вона виросла, стала ще краща. Тарас дивився ніяково, але ніби сонце засяяло знову. Вона сіла коло нього і поклала руку на плече.

— Не сумуй, Тарасику, адже, кажуть, найкраще від усіх ти співаєш, найкраще від усіх ти читаєш, ще й, кажуть, маюєш ти. От виростеш і будеш малярем, еге ж?

— Еге ж, малярем,— усміхнувся радісно.

— І ти розмалюєш, Тарасе, нашу хату, еге ж?

— Еге ж... А всі кажуть, що я ледащо і ні на що не здібний...— мовив він, але не сумно, а ніби сам дивуючись, що так кажуть. При Оксаночці він не міг журитися, і взагалі при ній усе ставало зовсім іншим.— Ні, я не ледащо, я буду-таки малярем!

— Авжеж, будеш! — переконливо мовила Оксаночка і раптом засміялася.— А що ти ледащо, то правда. Дивись, де твої ягнята! Ой, бідні ягняточка, що чабан у них такий,— вони ж питоньки хочуть!

Схопилися за руки й побігли вдвох до ягнят і, так само тримаючись за руки, весело погнали їх до води.

* * *

Він був і пастухом, і погоничем, і ким він тільки не був, і чого тільки не робив! Але йому ж хотілося бути малярем! Все, що бачив, хотілося змалювати. І гаї, і тополі, і... Оксаночку. Та минали літа, і було йому вже п'ятнадцять років.

— Ледащо! — казали люди. Бо замріється пастух, а череда в шкоду зайде. Або тут полові запрягати треба, на хрестини чи на похорони їхати, а погонич десь у садку під грушею притулився і виводить щось на папері.

...І знову, як колись, закинув Тарас торбинку за плечі і пішов шукати щастя.

Він шукав його недалеко. У селі Хлипнівці, що за Вільшаною, дяком був теж хороший маляр. До нього і прийшов Тарас. Дякувати долі, цей маляр уже не був хіромантом¹, як тарасівський дяк; йому було байдуже, які лінії на руках у Тараса. Він наказав йому намалювати хату, і малюнок Тарасів йому сподобався.

— Так от що, парубче,— мовив дяк,— лишити тебе у себе я б лишив, але ж ти панський, от мені й потрібен дозвіл від пана, щоб ти в мене жив і вчився. Іди мерщій у Вільшану та попроси в управителя, щоб такий документ дав.

— А він дасть? — спитав Тарас, і аж дух йому перехопило.

— А чому ні? Повчися у мене й до пана вернешся.

¹ Людина, яка по лініях руки нібито вгадує майбутнє і визначає характер.

«То вже побачимо»,— подумав Тарас. І ніби не драпа свитина була у нього на плечах, а крила вирости.

— Так я піду, побіжу мерщій. До побачення, дядечку, я прийду зразу ж!

Він справді ніби летів у Вільшану. Він учитиметься малювати! Гей, осокори, ви чуєте? Пташко, ти летиш швидко,— як тебе обігнати?

— Дядьку, ви їдете до Вільшаної, може, підвезете? Е ні! Я швидше, ніж ваш кінь!..

«Скажений!»— подумав дядько, який їхав шляхом.

* * *

Управитель, товстенький, гладенький чоловічок, той самий, що збирав колись дівчат на гулянку, сьогодні одержав від молодого пана Енгельгардта, якому тепер належали всі маєтки й села, листа. Лист, напевне, був дуже важливий, бо відразу управитель почав гримати на всю челядь, двох за якісь дрібниці відправив на стайню під різки, а сам ходив, як хмара, з заклопотаним, сердитим обличчям.

— Там до вас якийсь хлопець з Кирилівки проситься,— сказали йому.

— Ну, жени його сюди!..

Перед ним став хлопець із жвавими сірими очима.

— Пане управителю, я до вас. Я от дуже хочу вчитися малювати, і хлипнівський дяк бере мене в учні. Я прийшов до вас, щоб ви дозволили, документа дали.

Хлопець говорив вільно, жваво.

«А саме тебе, голубе, мені й треба!»— подумав управитель, враз повеселішав, аж прицмокнув.

— А батьки в тебе є?

— Ні, померли, сам я.

— Ну, воно й краще.

— Та пі!..— похитав головою Тарас,— де там уже краще— як горох при дорозі, хто не йде, той і скубне. От як я вивчуся на маляра, пане управителю... Так дасте документа?..

— Якого документа? Дурниці!— засміявся управитель.— От я листа від пана одержав. Йому саме таких хлопців, як ти, треба в козачки набрати.

— В козачки? Які козачки?..— ледве вимовив Тарас.

— А такі там козачки, пан уже знає. Так що тебе я до кухаря нашого посилаю. Ти хлопець, нівроку, моторний і меткий, може, й навчишся чого.

— Пане управителю...— тремтячим голосом мовив Тарас.— Я хочу на маляра вчитися. Хлипнівський маляр погодився мене взяти.

— Ну, годі там базікати! — махнув рукою управитель.— Пан наказав усіх хлопців йому зібрати. Одведіть його на кухню.

Ще не розуміючи, що сталося, Тарас поплентався за якимсь служником на кухню.

Він глянув з вікна, ніби прощаючись з луками, гаями, ставками. Тепер прощай усе!.. То хоч вільно він бігав собі скрізь, а тепер — ніби в клітку його посадили.

Шляхом їхали гарби, може, і в Кирилівку, де Яринка, Оксаночка, дід... Тепер він уже зовсім невільник... А як весело годину тому біг він цим самим Чорним шляхом!..

Так Тарас потрапив до свого пана Енгельгардта.

«МІЙ ВЛАСНИЙ ХУДОЖНИК»

Пан сидить у м'якому довгому фотелі. Іноді так собі просто сидить, спочиває після прогулянки, іноді читає якусь книжку, не по-нашому написану, смішну, певне, бо завжди сміється, як читає. І все одну й ту саму, хоч вона й тоненька.

— Люльку! — іноді крикне. Хоч люлька тут же під боком, на круглому, з червоного дерева столі, та не варт руку простягати — козачок подасть. Запалив люльку. Тиша.

— Води! — бовкне пан, і козачок знову кинеться стрілою до того ж червоного столика, налле води з кришталевої дорогої карафи, подасть. Знову тиша і нудьга.

Козачок сидить у передпокої і позіхає так, що трохи собі щелепи не зверне. Так треба просидіти цілісінький день. Піти нікуди не можна — а що, як панові потрібно буде води подати або муху відігнати?

З нудьги козачок починає під ніс наспівувати стару рідну пісню:

Ой не шуми, луже,
Зелений байраче,
Не плач, не журися,
Молодий козаче!..

Та це панові заважає.

— Ти що там розспівався, бидло!.. Ану помовч!

Що ж, почухає потилицю Тарас та й змовкне.

Кухар з нього ніякий вийшов — так і старший кухар визнав. Не раз відчув Тарас на своїй голові і здоровенного ополоника, і макогона, та все ж таки далі того, щоб попів вигребти або казани почистити, не пішов. Та й то робив аби-як. Ну, а пан хотів, щоб його кухня вславилася не менше від кухні графа Строганова — у того ж кріпак-кухар вигадав страву і вславив свого пана між усіма панами, і звалася та страва — «беф-строганов». Пан Енгельгардт любив добре поїсти — це одразу було помітно, як тільки глянеш на його налиті щоки і товсті, ніби завжди масні, губи — отже, й кухню хотів завести неабияку. І слава Строганова не давала йому спокою. Виявив би Тарас талант, може б, і в Варшаву саму послав — вивчитися готувати різні делікатеси, — так і управитель казав, — але Тарас тікав з кухні і десь під куцями розвішував свою колекцію малюнків та милувався з неї.

— Нічого з нього тут не вийде! — махнув рукою управитель, і коли пан прислав листа, щоб усю гвардію козачків, яких зібрали, прислати до нього у Вільно, управитель послав і Тараса.

Правда, в листі, де повідомляв, скільки відправляють до пана пудів пшениці, скільки масла, скільки полотна і скільки хлопців, проти прізвища Шевченка управитель приписав: «Можна вивчити на домашнього маляра», бо помітив уже і колекцію Тарасових малюнків, і його власні спроби.

Але пан на це не звернув уваги. Йому здалося, що саме з Тараса вийде домашній козачок.

«Козачок! І вигадали ж таке!» — із злістю думав Тарас. Саме це слово було ненависне Тарасові, певне, тому, що походило від любого йому слова «козак». Були діди вільними козаками, а онуки стали у панів «козачками»!

Ех! Нудьга яка сидіти в передпокої і чекати, поки гукне пан або води подати, або люльку прийняти. Краще вже, коли пан їде кудись, тоді хоч світу трошки побачиш. По дорозі на заїздах не без того, щоб не поповнити свою колекцію малюнків, а коли пана нема дома, з цих дешевих ярмаркових картинок Тарас перемальовує. Є у нього вже і Соловей-розбійник, і старий сивий Кутузов, і козак Платов. От і козака Платова він не змалював, чекав слушного часу.

Шостого грудня у Вільно, як і в усіх великих містах, «благородне дворянство» давало пишний бал. Адже це був день іменин імператора всеросійського Миколи.

Вже зранку в будинку почалася метушня й біганина. Циркульник, стрибаючи то ліворуч, то праворуч, підголював панські щоки і підправляв пишні короткі бачки. Козачки бігали

з окропом, рушниками, різними речами панського туалету. Кравець пришивав до нового гвардійського мундира золоті гудзики з орлами. Лакеї щось допрасовували, щось чистили. Тарас з ніг збився, але настрої у нього був прегарний. Аякже! Пан їде на бал! Він там гулятиме цілісіньку ніч. Аж от коли Тарас перемалює Платова.

Нарешті подано сани, на пана накинули шубу з бобровим коміром.

— По-га-няй!

І Тарас сам собі пан!..

Він почекав, поки в домі все затихло. Поснули зморені денною метушнею лакеї та інша челядь, і навіть комірниця, що любила на ніч усе оглянути, перестала вже брязкотіти своїми ключами. Тоді вийняв із-за шафи, що стояла у передпокої, своє багатство. В кишені штанів ще зранку захована лойова свічка — недогляділа-таки комірниця — і олівець, що також непомітно він узяв зі столу в копторника, коли бігав до нього з якимсь дорученням від пана.

Прислухався ще. Ні, всі сплять. Він, посміхаючись і радіючи, що може нарешті віддатись улюбленій справі, засвітив свічку, розклав свої малюнки, розрізав аркуш паперу і почав перемальовувати знаменитого генерала Платова.

Кінь виходить добре, ні, таки справді добре. Тарас примружує око і дивиться збоку — справжній тобі кінь та й годі, ач, як копитами землю рие! От тепер за генерала треба братися. Якби він таким же, як на картинці, вийшов — на картинці відразу видно, що це знаменитий генерал. Він заходжується коло генерала. От треба, щоб і очі блищали так само. Ну, звичайно, цього олівцем не зробиш так, як фарбами. Нічого, спробуємо й олівцем...

В «Дворянском собрании» — вогні, музика, вже давно пролунав «Гром победы» і гарненькі шляхетні панянки в мудрованих зачісках та легких, як хмаринка, вбраннях відтанцювали мазурку. А Тарас усе малює...

Стікає лойова свічка, надворі починає сіріти, і до будинку пара рисаків підвозить сани з паном. Сніг тільки рип-рип...

А Тарас малює.

Двері вже риплять дужче, ніж сніг, але й цього не чує Тарас. Він чує тільки, як чиясь рука хапає його за чуба, і бачить, як усі його малюнки летять на підлогу.

— Що то? Ненза пшеклента!¹ — лютує пан і частує Тараса і по щоках, і по голові міцними лящами.— Вигадав таке!

¹ Що це? Нікчема проклята! (Польськ.)

На стайлю! Палити свічку! Пожежі наробити! Не чуєш, як пан приїхав! Бидло!..

На крик прокинулася челядь; комірниця, сухенька, підстаркувата приживалка ще старої пані, теж просунула голову в двері. Ото ще лихе створіння, просто з гадючих спинок зпита, — заочує очі до неба, хреститься, як усі католички, і стогне:

— Матка боска ченстоховська! Пане мій ясновельможний! І свічку ще панську сміє палити! — І, як змія, — па Тараса, висмикнула свічку з рук, ущипнувши, бо Тарас свічку погасив і в кулак затиснув.

Самими панськими лящами цього разу не обійшлося. На ранок двоє здорових лакеїв потягли бідолашного Тараса на стайню, і надовго смуги від різок кучера Сидорка залишились у нього на спині.

— От уперте, мовчить і не крикне! — мовив кучер Сидорко.

І справді, Тарас не кричав, хоч билл його до крові. Тільки сльози, як горох, котилися по обличчю, і більше від несправедливості, від знущання, а не від пекучого болю.

Удень, щоб прислужитися панові, комірниця мимохідь усе нашінтувала: і такий цей Тарас, і сякий.

Увечері зібралося у Енгельгардта кілька друзів — за чаркою доброго вина в карти перекинутися.

Тарас, зблідлий, похмурий, прислужував їм.

Велися розмови про се, про те — і як панна Зося вчора мазурку танцювала, і як Гладкевич зайця загнав, і як у Лещинських гуляли, поки без тьми не понапивалися.

— Гуляли, добре гуляли, панове, — облизуючи губи, мовив тоненький чорнявий панок. — Ви ж знаєте, Павле Васильовичу, — звернувся він до хазяїна, — у Лещинського тепер театр — який театр! Із своїх же людей влаштував, з крішаків.

— Ну, що там у Лещинського, — перебив його товстий, лисий пан у зеленому жупані. — Набрав таких, що ступити не вміють. От у Скоропадських балет — ой, матка боска, дівчата тобі — ягідка в ягідку! Такі там красуні! І вчителя з Варшави до них виписав. Сам одбирав найкращих, сам одбирав! — підморгнув він і зайшовся сміхом. — До нього дівчина прийде перед весіллям, проситься заміж, а він її — в балет! Поплаче, поплаче та й затанцює. А нареченого, щоб води не каламутив, не бунтував, — кудись подалі. Ну й балет, я вам скажу!..

Пан Енгельгардт насупився і засопів. Це вже Тарас знав — незадоволений пан. Ще б пак — у того пана театр,

у того — балет, он графа Строганова навіки «беф-строганов»
уславив... А чим йому похвалитися?

— Налий вина! — крикнув Тарасові.— Стоїш, бидло, рота
роззявив! — І раптом глянув на Тараса, ніби вперше побачив.
Усміхнувся задоволено, обвів очима гостей:

— Пхе! Балет! А в мене, хе-хе, вже мій власний художник
росте,— і примружився, ніби казав: ага, чия взяла?

Другого дня Тараса віддали в науку до старого художника
Яна Рустема.

ХУДОЖНИК

У ВІЛЬНО, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНИМ...

Помешкання старого художника, професора малювання Віленського університету Яна Рустема, зовсім не було схоже ані на помешкання пана Енгельгардта, ані його приятелів, до яких часто Тарас супроводив свого пана.

Тут панували книги, гравюри, картини. Він ще не бачив так багато книг.

Старий професор з пильним, гострим поглядом і надзвичайними руками — вони наче розмовляли, такі були рухливі, вправні, особливо виразисті — він теж не був схожий на людей, яких зустрічав досі Тарас. Хлопець тільки почав учитися в нього, і ті години, що він сидів у майстерні художника і старанно малював загадане, були для нього годинами щастя.

Стара служниця, яка більше сорока років служила в художника, завжди буркотіла на безладдя в майстерні і підозріло та незадоволено дивилась на всіх учнів. Але хазяїн не звертав уваги на її докори і, всміхаючись, казав:

— Ну, ну, досить. А то ще хлопці подумують, що ти добра, моя стара Юзефа. Краще не заважай нам працювати. І як ти не звикнеш, що під час роботи паша майстерня не може бути в ідеальному порядку.

— Але ж ви жодного дня не буваєте без роботи, і я зайшла тільки нагадати вам, що час обідати.

— Знаю, знаю, іди собі, — виряджав її професор.

Якось Тарас застав у майстерні, крім художника, ще двох студентів.

Рустем наказав Тарасові перемальовувати гіпсовий торс, що стояв у кутку, а сам продовжував розглядати малюнки юнаків.

Та цього разу Тарасові важко було зосередитись. До нього долітала бесіда учителя і учнів, і він мимоволі прислухався, сам хотів би запам'ятати кожне слово. Він із заздрістю і повагою дивився здалека крадькома на їхні картини — вони

малювали вже фарбами! Картини здавались Тарасові бездоганними, але старий робив несподівані зауваження:

— Томаше, — казав він, — треба веселіше класти фарби і пильніше, пильніше вглядатись в природу, вглядатись навколо. Великий Рембрандт не пропускав нікого і нічого повз свою увагу.

Рембрандт — Тарас уперше почув тут це ім'я і побачив копії його малюнків.

— Іде чоловік чи жінка, — вів далі старий, — погляньте на їхні руки, запам'ятайте поворот голови, вираз очей. Дивіться, як люди плачуть і від горя і від щастя, як удають вони радість, коли їм важко на серці, і, коли ти відтвориш їхні почуття, тільки тоді твоя картина буде жива. Вчись не тільки у моїй майстерні, вчись скрізь.

Він узяв малюнок іншого худорлявого хлопця, який слухав його розвіяно, немов думаючи про щось інше. Як міг він у цій майстерні — де картини, гравюри, мольберти, все художницьке начиння захоплювало з першої ж хвилини — думати про щось інше? Тарас не розумів цього. Але піймав себе на тому, що не працює, а прислухається до бесіди.

— Ти, Бронеку, мало працюєш, — сказав учневі Руستم. — У тебе гостре око, щасливий дар схопити сховане для інших. Але треба розвивати цей дар. Я не бачу поступу в твоїх роботах. Що з тобою? Ти якийсь розвіяний, занепокоєний останнім часом, я б сказав, навіть неуважний на наших студіях. Пам'ятай, мистецтво вимагає всього тебе, всю твою душу.

— Пане професоре, це правда, я вже не віддаюсь так своїй праці, як раніше, — несподівано признався Бронек.

— Він, напевно, закохався, — жартівливо мовив Томаш. Але Бронек відповів йому:

— О ні, Томаше, коли б я закохався, я б працював ще ретельніше, щоб зуміти відтворити образ любимої. Вірте мені, інше турбує мою душу.

Художник уважно поглянув на нього і з співчуттям поклав свою тонку руку йому на плече.

— Скажи, Бронеку, своєму старому учителю, він усе зрозуміє, а можливо, і допоможе. Адже старість — це хоч потріпана, але велика і різноманітна книга, там можна інколи знайти дещо і корисне для себе.

Бронек почервонів.

— Я не можу сказати навіть вам, мій дорогий, шановний учителю. Я зв'язаний словом честі. Але, прошу, повірте одному. Не розваги і навіть не кохання відривають мене від любимого мистецтва. Ї обов'язки вищі за це.

— Я не наполягаю, милий Бронеку,— похитав головою учитель.— Слово честі — це справа твоєї совісті. Але повір і ти мені: вище за правду мистецтва нема нічого.

— Але ж ця правда не для всіх! Хіба вона відкрита всім людям? Хіба взагалі можна вірити, що існує зараз правда на світі?

— Я не розумію тебе, Бронеку,— здивовано мовив Рустем.

— Він начитався Міцкевича,— насмішкувато зауважив Томаш.— Вони всі з'їхали з глузду від його віршів. Але ж Міцкевич — це теж мистецтво! Поезія, вірші і більше нічого!

— Ти нічого, Томаше, не тямиш в них,— спалахнув Бронек.— Його вірші — це почуття, це сльози, це мрії польського народу. Ні, більше. Це заклик саме до правди і справедливості життя.

Рустем уважно дивився на Бронека, але Томаш перебив товариша своїм звичайним, байдужим голосом.

— Ходімо, ходімо краще, Бронеку, бо ми знову посварилися з тобою, а до згоди не дійдемо. Немов різними мовами розмовляємо, хоч обидва поляки. До побачення, пане професоре, ви вже не гнівайтесь на нас, і особливо на цього навіженого.

Професор, підвівши сиві брови, дивився уважно, і здалося Тарасові, що в його погляді, зверненому на Бронека, були і здивовання, і острах і — якась ніжність.

— До побачення, хлопчики! І все-таки не занехайой свого таланту, Бронеку. А ти, Томаше, ширше відкривай очі і міркуй над тим, що бачиш.

— От Бронек, здається, надто широко відкрив. Чи доведе це тільки до пуття,— пробуркотів Томаш, проходячи повз Тараса.

Обидва студенти вийшли, не звертаючи ніякої уваги на хлопця в старому бідненькому одязі, який ще нижче схилив голову над малюнком.

Кілька хвилин Рустем мовчки дивився у вікно. Потім обернувся. Побачив у кутку Тараса. Той ще тільки двічі чи тричі приходив до нього. Мовчазний, слухняний, старанний учень.

— Ну, підійди, хлопче, підійди, що там у тебе... Так, так... Нічого. Малою, малою олівцем, довго, шість років учись малювати тільки олівцем, і не нарікай, що це нудно. А потім шість місяців вчитимешся фарбами, а там уже вчитимешся все життя дивитись і малювати.

Тарас дивився, не зводячи очей. Все життя! Коли б пан професор знав, яке у нього життя! Нічого. Він вчитиметься, попри все він вчитиметься.

— Ти дивись, дивись навколо. Не проходи байдуже мимо старовинних соборів. Старі великі майстри вкладали весь свій хист, все своє уміння в зображення святих, розписи плафонів, мистецтво вітражів. Поглянь в соборі святої Анни на образ Мадонни.

...От Тарас і зайшов у собор святої Анни і поглянув на образ Мадонни.

І раптом це місто, стародавня столиця Литви — Вільно, стало дуже дорогим і любим серцю Тараса.

Він і раніше бачив, як мальовниче тече мати литовських рік — Вілія, бачив старовинні костьоли Станіслава, Іоанна Хрестителя, Петра і Павла, збудовані ще в XIV сторіччі, Любський замок над Вілією. Він уже не дивувався, що поряд з розкішними палацами, з чудесною ратушею в італійському стилі примостились жалюгідні халуци, на які, здавалось, вітер подме, і вони ровваляться. Але й вітер дув і дощ періщив, а вони стояли і стояли, пощерблені, зігнуті, наче беззубі старці, і коло них мимоволі зупинились пишні вбрані пани — багаті величні собори.

Але він послухав учителя і зайшов у невеличкий, але напрочуд красивий костьол святої Анни, поглянув на образ Мадонни, і усе стало зовсім іншим на світі.

Він дивився на тонке, осяйне лице святої діви та якось ненароком глянув убік і вже не міг більше спокійно дивитися на небесну діву. Тут, на землі, майже поряд з ним, стояла тоненька невисока дівчина, склавши по-католицькому для молитви обидві долоні. Одразу впали в очі гарні, як змальовані по шнурочку брови на тонкому мінливому личку. От воно, спокійне, підвелось трохи вгору, ніби сама Мадонна зійшла й стала серед людей, а за мить темні очі з-під довгих, стрілчастих вій уже зиркнули навколо, личко ожило ледь стриманою усмішкою, брови трохи підвелися — і все засяяло навколо, не від святих свічок, а від цієї земної теплої усмішки.

Зненацька темні променисті очі зустрілись із здивованим, захопленим поглядом сірих великих очей якогось хлопця, що стояв у куточку, мнучи в руках старий капелюх. І одяжина на ньому була стара... Але стільки щирого захоплення було в цих сірих очах, у всьому обличчі, що дівчина глянула ще і ще.

Ні, вона напевне не була з пишних панянок. Це було видно з її простенького платтячка, з легкої дешевої хустинки, що так скромно обгортала її милу голівку, — одяг звичайної віленської міщаночки. Та ні дівчина, ні хлопець не звернули ніякісінької уваги на одяг. Тарас бачив лише брови, очі,

усмішку, — і раптом сам усміхнувся щиро й радісно і, злякавшись такого нахабного вчинку, швидко вибіг із костюлу. Отоді місто й стало зовсім іншим, і ріка, і вулиці, і пагорки навколо міста, і старовинні каплички, і церкви, і замки.

За кілька днів, у суботу, він не витримав і знову зайшов до костюлу святої Анни. Чорнобрива дівчина стояла на тому ж місці. Він недовго чекав, поки вона обернулася і пізнала, пізнала його! Це він побачив по куточках рожевих уст, що затремтіли, силкуючись не підвестися вгору — не посміхнутися. Він спалахнув, але не втік, як уперше, а достояв до кінця. Добре, що була субота, пан поїхав кудись розважатися, і Тарас був увесь вечір вільний. Він дочекався, поки всі люди, які молилися, підійшли до розп'яття, щоб покропити собі чоло святою водою. Він бачив, як і дівчина опустила тоненькі пальчики молитовно й зосереджено, та тільки повернулася від розп'яття, враз зиркнула з-під хустини в той куток, де стояв Тарас. І зовсім випадково, в цьому був переконаний Тарас, вони вийшли разом з церкви. Дівчина заговорила з ним — Тарас ніколи не насмілювався б заговорити першим.

Її звали Дзюнею, Дзюнею Гусиковською. Вона була швачкою, і була трохи старшою віком за Тараса. Про все це вона швидко розказала по-польськи, бо була полькою, і дуже сміялася, як Тарас перекручує польські слова — хоча, живучи вже два роки у Вільно, їздячи з паном у інші польські міста, він уже розумів досить добре польську мову. Але називав він її не Дзюнею, а Дунею.

Про що вони говорили? Хіба можна про це розповісти? Власне, ні про що. Взагалі говорила Дзюня, а Тарас слухав її милий голосок, немов якусь небесну музику.

Про це знайомство він не розказував, звичайно, нікому, але вони бачилися кілька разів. Правда, не часто і не довго, і це були великодні свята для Тараса.

Тарас відчув — там, за стінами панського будинку, за стінами його кріпацької неволі, вирує життя вільне, привабливе. Наче подих весняного вітру, його донесла раптом молоденька весела чорнобривка Дуня, простенька швачка з передмістя. Вона була письменною, читала книжки, вона була серед молоді ремісничих цехів; до неї, такої гарненької, залицялися студенти, і, не знаючи, що це і відкіля йде, Дуня й собі наспівувала, сидячи з Тарасом на березі Вілії:

До гурту, лави молодих...¹

¹ З оди Адама Міцкевича.

Вона ж бо дихала тим повітрям, яким дихала молодь Польщі, серед якої вже лунали запальні слова поезії Адама Міцкевича.

Це ж у Вільно кілька років тому Міцкевич учився в університеті, там був заснований таємний гурток революційної молоді «Філарети». Молодь мріяла про відродження Польщі, про визволення її з-під гніту самодержавного російського імператора.

Якось увечері Тарас чекав на Дуню в темному куточку площі коло каплиці Остробрамської богоматері.

«А може, вона не прийде? — майнула думка, і тоскно, і страшно зробилось на серці. — Вона вільна весела дівчина, а я — безправний, обідраний кріпак. Що може бути спільного між нами? Чому я кріпак? Хто зробив так, що стільки людей перед панамі гнуть шиї, обливаючись кривавим потом?» Що перед ним попереду? Він мріє малювати. Ну що ж, буде панським художником, у панській владі буде весь його хист і талант — і він ніколи не зможе вільно, не потай, як тепер, іти поряд з Дунею. Його кріпацька неволя — непереможний мур між ними. Ні, вона не прийде більше до нього. Вона так, пожартувала трохи та й годі.

Все нижче опускалася його голова, і він у розпачі кусав губи. Як йому хотілося її побачити! Адже з тих часів, як відірвали його від рідних місць, від сестер — ні від кого ніколи ні ласкавого слова, ні привіту. «Як перекотиполе, — подумав Тарас, — жене вітер». Але раптом на плечі відчув легкий доторк маленької руки.

— До гурту, лави молодих! — почув він веселий шепіт.

Вона прийшла, прийшла! Це її любима пісня!

— Дочекався? Не сердися? А у мене які подарунки для тебе, яке цікаве! Ні, до церкви я зараз не піду, ходім, прошу, далі, отим завулочком до Вілії, на наше місце, я щось покажу тобі.

Вона завжди говорила швидко-швидко, і для Тараса було насолодою слухати її голосок.

«Чого вона така ласкава до мене? — не раз думав Тарас. — Коло неї ж вільні учені хлопці — а я що?»

«Чому я така ласкава до нього?» — інколи думала і Дзюня. Та їй було байдуже, що він кріпак, що він обідраний, що він нічого не має, крім своїх сірих очей, які дивляться на неї, як люди дивляться в костьолі на Мадонну. Оце її, мабуть, і полонило — його очі, його сумні пісні, вся його душа, повна безмежної любові до неї. Він ладен стати навколівки і молитися на неї, а хіба ж так ставляться до неї всі знайомі, веселі й жартівливі хлопці?

— Прошу, Тарасе, сядьмо тут, я щось маю подарувати — закрій очі!

Тарас слухняно, з блаженним виглядом закрив очі і раптом відчув у руках якусь матерію.

— Це я тобі сорочку пошила. Еге ж, щоб на свята надів. Ну що ж, тепер одкрій очі. Тепер, навпаки, широко одкрій очі. Я покажу тобі щось цікаве. Тільки присягнися, що нікому не скажеш.

Тарас широко одкрив очі, ніжно притуляючи до грудей дешево полотняну сорочку.

— Не мни! — хазяйновито мовила Дзюня.— Я її добре випрасувала, а тобі ж ніде буде її прасувати.

Тарас, як щось дорогоцінне, поклав подарунок за пазуху, не знаходячи й слів, але Дзюні слова про це були зовсім не потрібні, вона сама чи не більше за нього була щиро щаслива з свого подарунка.

— А тепер дивись і читай,— вона вийняла з кишеньки зім'ятий клаптик паперу, дрібно списаний.— Це мені один студент дав прочитати,— зашепотіла вона,— і я так захотіла тобі показати. Отакі папірці зараз розкидають, щоб люди читали, але їх треба потайки читати, бо за них у в'язницю можуть посадити.— І вона почала читати польською мовою: «Ви, що страждаєте в залізних кайданах самодержавства, зігнуті під тяжкою і ганебним ярмом рабства, повстаньте з нами, росіяни».

— Що це таке? — схопив Тарас Дзюню за руку.

— Це повстанці до росіян звертаються, так мені той студент сказав! — пояснила вона впевнено.— Це проти царя Миколи вашого.

Ураз майнули в голові Тараса оповідання старого діда Івана про гайдамацькі повстання за волю.

— Читайте, читайте далі!

І Дзюня прочитала натхненно, як присягу, листівку від першого слова до останнього.

— Як добре! — мрійно сказала вона.— Певне, є на світі такі сміливці, що не бояться ні жандармів, ні в'язниць. Я спитаю у того студента, який дав мені цей папірець, де ж вони є, ці повстанці.

Вона говорила просто й спокійно, не розуміючи всієї важливості цієї справи, а у Тараса все загорілося всередині.

— Спитай його, Дунечко, про все спитай і ще принеси почитати.

— Ну, звичайно, а зараз мені час бігти, мені ще треба сукню одній панночці дошивати. Я аж у неділю буду в костьолі, бо зараз дуже ніколи.

Тарас схвильований повертався додому. Він не знав, що тепер перед 1830 роком, не тільки в старовинному місті, преславному Вільно, в гуртках молоді почувалося наближення бурі, а й в усій Польщі.

Почував його і пан Тараса, лейб-гвардії підполковник Павло Васильович Енгельгардт. Він сидів насупившись у кабінеті і наказав нікого не пускати до нього. Щойно він повернувся від губернатора. Повстання неминуче, і треба негайно вирішити, що робити: чи лишитися тут і ризикувати бути вбитим повстанцями, а коли й урятуватися, то викликати до себе підозру імператора, чи вже задалегідь тікати до Петербурга. Пан Енгельгардт вирішив зробити друге і не зволікав з від'їздом. Поїхав порожнем, без майна, без челяді.

Тарас тільки зрадів, що пан не взяв його. Він ходив, як п'яний, зачарований своєю несподіваною першою любов'ю. Протягом цілого тижня він міркував лише, як вирватися в неділю до костьолу і побачити Дуню, яка розповість йому новини із свого власного немудреного життя і всього свого передмістя і, може, знову принесе йому на клаптику паперу ці надзвичайні заклики, які перевертають усю душу.

Але в неділю був даний наказ усій челяді не відлучатися нікуди з дому.

— Чому? — спитав Тарас у свого земляка Івана Нечипоренка.

Іван меланхолійно почухав потилицю.

— А хто його зна! Не нашого розуму діло розбиратися. Боятися, щоб з ляхами не знюхалися, та я не знаю, і ти, хлопче, не сунь краще носа, щоб на стайні не опинитися.

А Тарасові саме кортіло «сунути носа» — довідатися, що ж робиться там, на вулиці, на вільному повітрі. Брама в панському маєтку була щільно зачинена. Нікого з челяді нікуди не випускали.

І потім, як пережити ще такий довгий, нудний тиждень без Дуні, без приторку її маленької, але такої енергійної, працьовитої ручки, без її усмішки, без рухливих тонких брівок. Він, цей тиждень, тягся, як рік: ще середа, четвер, п'ятниця... І раптом одержали з Петербурга наказ від пана. Всій челяді, і Тарасові в тому числі, вирушити до Петербурга. Наче серце розкололося надвое.

Побачити, швидше побачити Дуню, хоч слово від неї почути, попросити написати листа.

Для чого?

Він оглянув паркан навколо подвір'я і саду. Там, де садок виходив у глухий завулок, Тарас перемахнув через

паркан і побіг, побіг. Куди? Адже він не знав адреси, де жила Дзюня. Чомусь він побіг до костьолу святої Анни. Відправи це було. Кілька старих черниць стояли в кутку в чорному одязі, а білі крила дивовижних чепців робили їх схожими на страшних птахів-примар. Вони глянули підозріло на хлопця, що вбіг, немов несамовитий, у церкву, і він швидше по-дався назад.

На вулицях коїлось щось дивне. Он, певне, крокує патруль. Тарас кинувся вбік. Забіг до іншої церкви — вони тут теж були якось з Дзюнею. Але, звичайно, зараз Дзюні тут нема.

Швидше до Остробрамської богоматері. Він пробігає повз вежу Гедіміна. Тарас сам розуміє, що це все безглуздо. Але ж він мусить побачити Дзюню востаннє.

А в цей час Дзюня, немов щось штовхає її, заходить до костьолу святої Анни. Розгублено дивиться навколо. Чого вона зайшла? Вона так давно не бачила Тараса! Їй так неспокійно на серці.

Черниці, як зловісні птахи, махають чорними широкими рукавами, коли хрестяться, і Дзюні здається, вони глузливо дивляться на неї. Коли б не в костьолі, вона б не поскупилась на гостре слівце, дарма що це святі черниці, але зараз вона тікає. Вона пробігає повз Гостру браму, вежу Гедіміна. На вулиці будують барикади і співають:

Гей, до плеча плече з'єднаєм
Ми землю одпостайними рядами¹.

Їй, Дзюні, здалося, за рогом майнула постать її Тараса, вона прискорила кроки. Але з барикади почула знайомий голос:

— Дзюню, до нас!

— Це ти, Бронеку! — Вона впізнала студента, який давав їй листівку. Підбігла, підхопила пісню.

— Допмагай, Дзюню, нас багато, а буде ще більше.

А Тарас зовсім у розпачі підійшов до будинку професора Рустема. Подзвонив. Довго ніхто не виходив, потім з острахом виглянула стара Юзефа.

— Пана Рустема нема дома.

Тарас дивився розгублено і стояв на місці — що ж тепер робити? Наче останні тонесенькі ниточки, що зв'язували його з іншим, справжнім життям, порвалися.

Юзефа пізнала Тараса і раптом сказала турботливо:

— Біжи, хлопче, мерщій додому і не вештайся сьогодні

¹ З твору Міцкевича «Ода молодості».

по вулицях. Чуєш, чим пахне? Хоч би пан Рустем швидше повернувся. Я просто замкну двері і не випущу його нікуди. — Прощайте, пані Юзефа, — мовив Тарас і пішов. Пішов назовсім.

Долітали слова пісні:

З'єднаєм ми землю одностайними рядами...

А з Заріччя раптом залували постріли.

* * *

...Уже починалася зима. Шлях був неблизький, нелегкий... Ударили морози. Рушила повільно валка з панським добром.

Зігнувшись, потираючи руки, інколи підстрибуючи, щоб зігрітися, сунули за возами кріпаки. У Тараса відвалилася підосва з старого шкарбана-чобота, і, щоб не відморозити ногу, він перевзував нашвидку чобіт з лівої ноги на праву, з правої на ліву. Йшов змерзлий, голодний, насупивши брови.

Повзла похмура валка, і йому здавалося — так життя його повзе, його молодість, злиденна, знедолена, всіма пригноблена. І здавалося йому: то приснився химерний сон — чорнобрива тоненька дівчина в костюлі святої Анни... І зникла вона, як сон, щоб уже ніколи не з'являтися на його важкому шляху.

У ЦЕХОВОГО МАЙСТРА ЖИВОПИСНИХ ТА МАЛЯРНИХ СПРАВ

У вільний час хлопці були в себе на горищі. Та їм було цілком байдуже, чи це горище, чи яке інше приміщення. Аби десь простягтися і швидше заснути. Це ж був їхній єдиний вільний час.

Часто вони так заморювались, що, й не скинувши зайожені у фарбу халати й чоботи, валилися на благоденські сіпники, які лежали просто на підлозі. Ніч минала, як хвилина. Власне, ніч ще не минала. Було ще зовсім темно, і довго ще було темно після того, як хазяїн прислав їх будити.

Як пізно розвиднювалося тут, у Петербурзі, як рано сутепіло, яким коротким-коротким був блідий, безсонячний день!

Вікна багатопверхових будинків і вдень червоніли незвичайним блиском — так, ніби завжди це місто було в сутін-

ках, у туманах. Замість сонця — оце червонувате світло у вікнах, а сонця самого і не знайти в сірому захмареному небі.

Вставати дуже не хотілося, але вставали одразу, і хлопці зразу ж бралися до роботи — терти фарбу. Вже так велося споконвіку. Перші роки навчання у хазяїна були фарботерами та ще вдень виконували різні доручення не лише хазяїна, а й хазяйки.

На кожного з цих фарботерів був укладений з хазяїном контракт. Був він укладений і на того сіроокого з допитливим поглядом хлопця, якого прислав недавно до майстра пан Енгельгардт, і в тому контракті записано було: «Віддається Тарас Григорів Шевченко з наказу пана свого Енгельгардта Павла Васильова до Санкт-Петербурзького малярного і живописного цеху майстра Ширяєва Василя Григорового для навчання малярній і живописній майстерності строком наперед на чотири роки, з тим, щоб йому, Ширяєву, навчати Шевченка Тараса означеній майстерності як слід. Шевченкові ж Тарасові жити у майстра в повній слухняності й покорі, ні в чому не ослуhatися і до майстерства бути старанному, на всьому його, Ширяєва, харчах, лазні, пранні, а також взутті...»

Контракт був довгий — і скільки хазяїн одержує від пана Енгельгардта, і скільки платить потім за Тараса, коли вичить його на підмайстра, і все це було підписано старшиною цеху та майстрами-свідками і за певним номером внесено до книги малярських справ у Санкт-Петербурзькій Російській ремісничій управі.

Але Тарас відчував на собі повсякденно і повсякчасно лише один пункт із того контракту: «жити у майстра в повній слухняності й покорі, ні в чому не ослуhatися і до майстерства бути старанному».

Останнє можна було б і не записувати. Чи міг він бути не старанним до майстерства, коли з самого дитинства, зносячи знущання і злидні, блукав мапівцями від дяка до дяка, коли сам, прибувши до Санкт-Петербурга, благав пана віддати в науку до Ширяєва?

Перші роки по приїзді з Вільно Тарас жив то в Петербурзі з своїм паном, то в його тещі, поблизу Луги, то працював у брата свого пана — Василя Васильовича.

Про Ширяєва Тарас довідався випадково. Він возив скло з скляного заводу Василя Васильовича Енгельгардта для артілі Ширяєва, який тоді взяв підрид на малярні, живописні та скляні роботи в будинку сенату.

Повертаючись додому, Тарас із захопленням розповідав

своєму землякові, спокійно-меланхолійному Іванові Нечипоренку, про все, що бачив по дорозі, розповідав про чудесне, незрівнянне ні з яким іншим місто. Було воно все порізане каналами, з набережними, одягненими в граніт, з легкими мостами над тими каналами і над широкою, владно-спокійною, величною Невою. Хоч і не схожа вона була на рідний, свавільний, буйний Дніпро, та не менш прекрасна, з усіма своїми кораблями, щоглами, яликами, баржами, з різномовним гомоном у порту, де приймали найрізноманітніший крам для вибагливої столиці і де ставали на рейді кораблі з далеких земель.

Виконуючи доручення своїх панів, Тарасові доводилося бувати в різних кінцях Петербурга. На багато верст тяглися петербурзькі трущоби, халуци, де жили, ні, існували, постійно борючись із злиднями, безліч простого знедоленого люду — робітників, дрібних службовців, ремісників. Може, вони й не були такими кріпаками, як Тарас, та в чому була їхня воля? Тяглися квартали нудних величезних казарменних будинків. І раптом виростали розкішні палаци роботи славетного зодчого Растреллі, і, здавалося, Тарас опинявся зовсім в іншому царстві, і мимоволі його захоплювала краса величних будов, пам'ятників, колон. Як перед дивом, зупинявся Тарас коло Фальконетового пам'ятника цареві Петру I — Мідного вершника.

Як людина могла відтворити цей нестримний біг, цю владність, цю пристрась? Отакий він був насправді, творець цього надзвичайного міста, і що йому було до окремих людей, коли він підніс так високо свою країну? Багато думок хвилювало юного Тараса. Скільки людей кістями полягло, висушуючи ці болота, скільки намордувалося на цих казкових спорудах, що зводилися во славу всевладного імператора, во славу його вельмож...

Пам'ятник стояв коло будинку сенату, та роздивлятися довго не вдавалося. Треба було зносити скло. Але й у самому приміщенні багато що цікавило Тараса. Хотілося дивитися на живописні роботи.

Правда, зовнішній вигляд самого майстра Ширяєва не дуже привертав до себе. Високий, худорлявий, з рідкою рудуватою бородою, він дивився на своїх підмайстрів та хлопчиків-учнів суворо, з-під пасуплених брів, умить помічав усі огріхи та помилки в роботі. Вся артіль тремтіла перед ним. Проте зауваження майстра були хоча й суворі, але влучні. Архітектори й художники розмовляли з ним із повагою, як з рівним. Приїхавши з склом двічі чи тричі, Тарас бачив, як на очах змінюється будинок, ніби оживають

холодні стіни після приторку суворого чародія. У Тараса просто пальці свербіли, коли він бачив, як розмальовують плафони, як оздоблюють стіни.

Управитель помітив, як палають у хлопця очі, коли він дивиться на живописні роботи, і він замовив слово перед паном Тараса. Пан Енгельгардт, зваживши всі вигоди від цього — адже давно вже він подумував про «власного художника», — віддав Тараса в науку до Ширяєва.

— Мене по голівці не гладили, і я не погладжу, — мовив скупий на слова цеховий майстер Ширяєв. — Ніяких пустощів у себе не допускаю. Віддали в науку — учись.

Де ж ви, мрії про живописні роботи? Тарас із товаришами тре фарбу, посить цеберки з охрою та крейдою, довгі малярські пензлі. На нього покрикує хазяйка — Катерина Іванівна, дружина Ширяєва, набагато молодша за чоловіка, але цілком під пару йому, з характером жінка, скнариста. Лайливим, завжди гребливим голосом, коли розмовляє з хлопцями-учнями, посилає його то на базар, то в крамничку, то доручає йому різні хатні чорні роботи, до яких Тарас ще змалку, з часів козачкування у пана, відчуває огиду. Лише в окремих випадках, інколи, доручають йому пофарбувати якісь прості паркани та дахи. І знову, як колись, каже сам собі Тарас: «Терпи, козаче, отаманом будеш».

Іноді до болю хочеться з кимось поговорити, відвести душу. Навіть коли вряди-годи бачиться з Іваном, і то мало не кидается йому на шию. З ним в артілі ще двоє хлопців, молодших за нього. Серед них і земляк один — Хтодот Ткаченко, худенький, блідий, хворий, затурканий хлопчина. Він мовчазний, неговіркий. У Тараса таке враження, що, напружовавшись, він уже не має сили розмовляти.

Розмальовуючи паркани та дахи або розтираючи фарби, мугикає собі під ніс Тарас старі рідні пісні.

Якось все-таки обізвався Хтодот:

— У нас не так співають. Не ті слова. Ти щось вигадуєш, Тарасе... Не ті слова...

Дома, звичайно, не до співів, аби лягти та виспатися.

Хазяїн жив на Загородньому проспекті в досить хорошому будинку, та хлопці на чисту половину майже не заходили. Їхнім приміщенням була мансарда — низенька кімнатка на горіщі, під самісіньким дахом, навіть з окремим чорним ходом.

Одного разу хазяїн і хазяйка пішли до церкви. Тарас повернув у хазяїнську кімнату-вітальню. Ні меблі, що стояли чинно в чохлах, ні порядок та чистота не привернули уваги Тараса. Його вразили цікаві гравюри на стінах. Це тобі не

лубочні малюночки. Багато з цих гравюр були схожі на образи, але висіли не в кутку з образами, а вздовж стін, і якісь не такі святі були на вигляд.

— Ні, не образи,— вирішив Тарас і ще зробив невеликий крок уперед.

У шафі лежали книжки.

— Мандри А-на-хар-сіса,— лише встиг прочитати Тарас, як за дверима на ганку почулися кроки й розмова. Хлопець швиденько вислизнув з хазяйської половини і дременув до себе нагору.

Якось у суботу до хазяйки прийшли гості — свояки, брати хазяйчині з товаришами. Один з братів, чув уже Тарас, вчився в Академії на художника. Цього разу Тарас простотаким залюбки побіг до трактиру по дешеве вино — хазяїн не любив дуже витрачатися на гостей. Хлопець швидко з'явився з пляшкою в руках, але Катерина Іванівна, хазяйка, замахала на нього руками, щоб не шумів. У кімнаті було тихо. Один з молодих людей, тоненький, кучерявий, рухливий, читав вірші:

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя.
То, как зверь, она завоет,
То заплачет, как дитя...

Спочатку, навіть не розбираючи слів, Тарас відчув лише музику їх. Він зупинився з широко розкритими очима, боячись пропустити хоч одне слово. Потім він одразу побачив усе перед собою: і бурю-завірюху, і самотню хатину, і стару-стару бабусю з веретеном у руках.

У хазяйки очі зробилися незвично лагідними, і навіть у суворого хазяїна розійшлися завжди насуплені брови і зморшки на чолі.

— Оце Пушкін! Оце так! — закричав по закінченні хазяйчин брат.

— Ось це так! — мовив і хазяїн.

— Друже! Прочитай ще! — загомоніла молодь.— Що ти ще захопив з собою?

— У мене є ще «Ундіна» Жуковського, «Руслан і Людмила» Олександра Сергійовича Пушкіна. «Руслан і Людмила» — перша російська справжня поема, — сказав задоволено читець. Він зараз ніби сам поділяв лаври успіху з автором.

— Чого ти там стоїш? — помітила хазяйка Тараса.— Давай сюди, що приніс, і йди собі.

Вона забрала вино й понесла до кімнати.

«Отак я й послухав! — подумав Тарас.— Дурних мало — були, та повиздихали».

Він прожогом кинувся на горище.

— Хлопці, там у хазяйки гості, студенти, вірші читають. Гайда, послухаємо. У коридорі все чути.

На його подив, найгарячіше відгукнувся мовчазний бліденький Хтодот. Він мовчки скинув чоботи, щоб не рипіли, і спустився за Тарасом.

Можливо, хазяїн і хазяйка бачили витріщені цікаві очі хлопців, що визирали з коридора, але вони самі були захоплені й розчулені читанням. Та, власне, хлопці й не заважали ніяк. Як би там не було, їх не прогнали з коридора. Ще довго в хазяйській вітальні читали, співали, розмовляли. Розійшлися пізно. Дивно було слухати, як говорили гості про Пушкіна, про Жуковського, що живуть вони тут, у Петербурзі. «Хіба це можливо? — не розумів Тарас.— Вони ж вірші, книги пишуть. Хіба вони звичайні люди, щоб жити в звичайних будинках, ходити по вулицях, стрічатися з людьми. Дивно це все!»

Тарас довго не міг заснути. Дістати б книжки, почитати! Ех, що за життя безталанне!

Та з того часу вже ніколи не пропускав таких вечірок Тарас і особливо весь напружувався, коли читали Пушкіна. Так він прослухав чарівні своєю простотою «Повісті Белкіна», поеми, казки. А якось студенти прийшли раніше звичайного. Ні хазяїна, ні хазяйки не було. Один із студентів почав читати, і Тарас почув слова:

...свобода

Вас примет радостно у входа,
И братья меч вам отдадут.

— Це декабристам присвятив Пушкін,— мовив пошепки юнак.

Яким декабристам? Про них ще не знав Тарас. У кого йому було розпитатися?

Хлопця зупинили одразу:

— Тихше! Цього не треба!

Але юнак, змахнувши кучерями, задержувато поглянув і прочитав-таки:

Товарищ, верь: взойдет она,
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена!

Тарас враз згадав пісні Міцкевича і запальні слова на клаптику паперу, які читала мила Дзюня. Так он який Пушкін, Олександр Сергійович!

Потім на деякий час суботні вечірки припинилися. Хазяїн мовчав, закусивши рудий вус, люто дивився на всіх, ніби всі були його ворогами. Брати хазяйчині ніяково поглядали на нього. Виявилось — він разом з двома товаришами подавав свої роботи і «прошеніє» до Академії про надання звання вільного художника. Тим дали, а йому — ні. Був він майстром кваліфікованим, але лише майстром, освіти і живописного таланту не вистачало.

— Без мене однаково пани художники та архітектори не обійдуться, — кинув він похмуро Катерині Іванівні. — Що, я дарма стільки років працюю? Як який будинок оздоблювати — Ширяєва кличуть.

Дуже несвоєчасно підступив до нього на той час Тарас: — Дайте щось перемалювати. У вас є малюночки різні.

— Що? — гримнув хазяїн. — Я для твоїх брудних лапищ їх збирав, чи що? Знай своє місце і не пнися в калачний ряд.

З болем відійшов Тарас. Ще книжки читає, з художниками водиться, а сам — як пес на сні. Все-таки на клаптиках паперу завжди в короткі вкрадені хвилинки щось малював Тарас — вигадував нові візерунки для стін, плафонів, доповнював, змінював те, що бачив.

Товариші-хлопці з захопленням дивилися:

— Так і хазяїн не вигадає! Йй же богу! Йому завжди візерунки інші художники вигадують.

Глянувши на малюнок, який Тарас не встиг захвати за пазуху, і хазяїн переконався в цьому.

«Рисувальником буде, — подумав він. Примружив презирливо очі. — Ну, побачимо тепер, хто перестрибне артіль майстра Ширяєва!»

Наказав Тарасові зробити візерунок для плафона квартири, яку почав оздоблювати, скупими точними словами пояснивши, що потрібно.

— З цього лобатого діло буде! — сказав підмайстрам.

Але становище Тараса не покращало. Те ж горище, блаженський сінничок, бурда на обід з шматком чорного хліба, малярський халат, що не прався роками. Тільки роботи додалось.

Майстер живописних та малярних справ Ширяєв умів узяти все, що тільки було можливо, із своїх підлеглих. І як його боялися всі підлеглі, як його боявся Тарас! Йому здавалося, все найгірше, найбрутальніше, найсуворіше, що було

в усіх його попередніх учителів, об'єдналося в цьому хазяїнові.

День за днем, рік за роком минає четвертий рік відтоді, як він працює в Ширяєва. Минає двадцять два роки його власного життя.

Ні свята, ні радості. А сірі допитливі очі все з такою ж цікавістю дивляться на світ, а непокірний русавий чуб, що падає на круте широке чоло, додає ще більше впертості круглому, трохи кирпоносому обличчю.

— Хлопці, а ви знаєте, що завтра свято в Петергофі? — питає він увечері хлопців.— Щороку 1 липня свято, а ми ні разу й не були. Кажуть, у Петергофі фонтани, палаці, ілюмінація буде. Завтра ж неділя...

— Не мели, Тарасе,— зупиняють його товариші.— Так тебе хазяїн і відпустить! І чого тільки тобі в голову не приходять?!

Справді, чого тільки не приходять у голову Тараса? Він уже п'ятий рік у Петербурзі і ні разу не був у Петергофі. Хлопець мовчки лягає, але вирішує спробувати щастя. Завтра ж неділя. Він скаже хазяїнові, що ходив на панський двір до управителя пана Енгельгардта. Він скаже... Та вже як-небудь викрутиться.

Тарас лягає з твердим наміром встати, поки ще не розвидниться, і вирушити подивитися Петергоф. У кишені є півкарбованця, гірко заробленого, давно захованого.

У петербурзькій щоденній газеті «Северная пчела», в розділі «Внутренние известия», кілька днів згодом такими пишними словами описували це надзвичайне свято:

«1 липня жителі Санкт-Петербурга і численні гості з інших міст і навіть з чужих земель святкували день народження імператриці всеросійської в чарівному, єдиному, незрівнянному Петергофі, який носить на собі, як і всі витвори Петра Великого, печать величі, оригінальності і незвичайності.

Тисячі екіпажів вирушили з застави, дев'ять пароплавів безперервно ходили туди й сюди за пасажирами. Сотні тисяч людей, задоволені, веселі, захоплені радісним днем, гуляли по алеях Петергофського саду.

Торжеству неба відповідало торжество землі. Ми часто бачили свято петергофське, та ніколи воно не здавалося нам таким блискучим, таким велетенським, розкішним і вдалим, як нині. Жодна лампа не зрадила свого обов'язку; філігранні грати розливали чарівне світло в зелені, через яку про-

глядало блакитне небо. Величезна зірка з вензелем імператриці сяяла над каналом, у тихій величі, без жодної невдачі».

Здавалося, всі жителі Петербурга вирішили побувати на святі в Петергофі. Вони наводнили всі вулиці й провулочку маленького міста, і по ньому важко було пробратися. Навіть навколо Петергофа вся місцевість була вкрита різноманітними екіпажами, бричками, каретами, палатками. А про самий парк і казати нічого, стільки там було народу! Але розважався кожен по-своєму.

По широких алеях гуляла розкішно вбрана «чиста публіка». Які пишні туалети дам! Які модні сюртуки, галстуки, жилети, розшиті золотом, у чоловіків! Наче пави і павичі, виступали гуляючі,— повільно, поважно. Здавалося, вони боялися виявити справжню веселу цікавість до свята, а більше намагалися себе показати. Хоча важко було стримати своє захоплення грою знаменитих петергофських фонтанів, які каскадами падали з терас, утворювали надзвичайної краси алею від палацу до моря.

Прогулявшись статечно по алеях, сідали відпочити на веранді «Мон плезіру».

Куди веселіше було коло палаток з претенціозними назвами «Париж», «Лондон», «Ліссабон». Там юрмилися простіші люди. Регіт лунав біля різних мудрованих грибків, альтанок. Недосвідчені хлопці та дівчата з простолюддя сідали під ними на лавочки, і раптом їх обливав дощ.

Лунали вигуки продавців різних ласощів, що з лотками на шиї ходили між натовпом. Але то там, то тут з'являлися в юрбі блакитні мундири, і коло них одразу німів сміх і гомін.

Тарас, звичайно, не приїхав екіпажем, не приплив пароплавом. Він одшмагав пішака весь шлях від Петербурга до Петергофа і, зморений, захеканий, розчервонілий, зайшов до парку. Він тільки окинув оком верхній сад з широким басейном, звідки підводився бог морів Нептун із своїми підвладними, і посіпшив униз, за палац, де, як казали, можна було побачити неймовірні дива.

Бризки фонтанів, що переливалися на сонці всіма кольорами райдуги, засліпили враз очі. Палац, статуї, фонтани, пишний натовп... Від втоми, від цього каскаду вражень у Тараса на мить запаморочилося в голові, і він заплющив очі, а коли розкрив, прямо на нього йшов поважно, повільно, в новому довгому темному сюртуці, наглухо застебнутому, сам хазяїн Ширяєв і вів під руку свою дружину Катерину Іванівну, в такому пишному платті в оборочках і мереживі, що зайпляла вона пів-алеї.

Тарас знітився. Він опустил голову і сховався за якихось молодиків. Уже не існували для нього ні ці палаци, ні тераси, ні могутній Самсон, ні вся алея фонтанів. Тут був хазяїн, майстер Ширяев, у повній владі якого був Тарас.

Він тихо вийшов із парку і побіг назад. Стільки народу гуляло й веселилося і вночі милувалося мудровоною ілюмінацією! А для нього хіба могло бути свято? Він дістався свого горища і, простягшиися на сіннику, заснув важким сном.

* * *

Його цікавить усе, що робиться навколо, тільки навіть зайвої хвилинки не можна повештатися серед людей, послухати різні новини. От останнім часом скрізь говорять про залізницю. Що воно таке? Немало шляхів пізнав Тарас: і пішки, і з паном на зап'ятках його карети, а малим їздив ще з батьком, з чумаками на волах. Та не тільки селяни, навіть деякі старі поміщики на Україні, боячись, щоб коні не понесли, вирушали у далекі подорожі, кудись на богомілля, на волах. Отак і їдуть собі потихесеньку, спокійнісінько. Куди їм поспішати?

А це щось зовсім нове!

У неділю хазяїн з хазяйкою поїхали в Царське Село. Тарас почув мимоволі, що там уперше їздитимуть на залізницю. Та хіба хазяїн потім розкаже що?

Увечері зупинився Тарас коло юрби, що зібралася на розі їхнього проспекту. Молодець у чумарчині, з хвацьким чубом, що падав з-під картуза, жестикулюючи обома руками, про щось захоплено розповідав.

— І уявіть собі, дві коняки, звичайнісінькі ямські коняки, повезли навскач 120 чоловік, а ще ж шарабани, вагони... Це ж тобі також вага? От з місця мені не зійти! Пудів 200 буде! І потягли собі залюбки!

— І люди не боялися? — спитала якась худенька городяночка.

— А чого ж боятися? Я теж сів та й поїхав.

— Та невже?

— От з місця не зійти!

— Та як же воно так?

Люди тісніше обступили парубка. Тарас, зрозумівши, що мова йде про загадкову залізницю, просунувся й собі ближче.

— Ну, от побачив я рейки прокладені, привезли і поставили на них два шарабани і два вагони,— почав задоволено парубок.

— А що воно таке?

— Та такі повозки теж,— трохи зупинився парубок. Сам їх бачив, а як пояснити — не знаю. Туди аж шістдесят чоловік сіло. Ну от, впрягли коней — і поїхали. Від Царського Села до Павловська всього хвилини п'ятнадцять їхали. От з місця не зійти! А кажуть, скоро і не коні везимуть, а такий паровоз, машина, що парою йде. Кажуть, у перший день для спроби усіх задарма кататимуть. Неодмінно поїду!

Тарас довго не міг заспокоїтися.

І чого тільки люди не вигадують. Паровоз! От би і йому поїхати. Він би не побоявся. І це, напевне, ще цікавіше за петергофське свято. Тільки як до Царського дістатися? Підійшов до парубка, той — душа нарозпашку, та й трохи напідпитку. Хоч чисто вдягнений, не погребував хлопцем-підмайстром, обняв весело.

— Йй же богу, от з місця не зійти, повідомлю тебе, коли паровоз уперше пустять. Я вже знатиму! Я такий! — підморгнув він.

Та не вдалося. Був це буденний день, і Тарас не міг відлучитися з роботи. Тільки вже нишком прочитав потім у газеті «Северная пчела»:

«При помірній температурі в один градус і при сприятливій погоді зібралася на дорозі значна кількість цікавих, хоча про проведення цих дослідів не було оголошення. Оскільки і в нинішньому випадку можна було їздити залізницею без платні, то п'ять екіпажів швидко наповнилися пасажирами; в деяких було до п'ятдесяти чоловік, хто сидів, хто стояв. При цьому важко було вдержати глядачів, щоб вони не стояли на дорозі або ж не переходили її. Отже, для попередження всякого нещасного випадку... паровоз був пущений в рух далеко повільніше, ніж звичайно, себто він пробігав версту за 2¹/₂ або 3 хвилини, що склало б за годину від 20 до 24 верст. Не можемо зобразити, як велично сей грізний велетень, пихкаючи полум'ям, димом та киплячими бризками, рушив уперед».

Тарас перечитав ще раз. Невже це насправді? Отут, недалечко?

«...Глядачі, які стояли обабіч дороги, здивувалися, бачачи величний, рівний, легкий і до того ж швидкий рух машини! Перша поїздка пророблена була від станції при Царському Селі до кінця дороги в Павловському парку на віддалі чотирьох верст... Паровоз ішов до Павловська попереду екіпажів, на зворотному ж шляху опинився позад їх і мав перед собою п'ять екіпажів до Царськосельської станції. Екіпажі пройшли ще дві версти далі до Петербурга і зробили таким

чином пість верст. Потім поїздки ці в обидва кінці повторилися кілька разів.

Таким чином, 6 листопада 1836 року перший у Росії паровоз почав свої дії на залізниці. Їзда буде продовжуватися при будь-якій погоді».

Тарас прочитав цей уривок і хлопцям. І все ніяк не міг збагнути і не міг уявити, який же він — паровоз? А засинаючи, все думав і уявляв собі неозорі засніжені або спалені сонцем степи, ліси; безмежні шляхи перетинають їх уздовж і впоперек, чвалають по них люди, і раптом пахкотить жаром, пускає іскри небачений паровоз.

— Та ні, це, мабуть, вигадали тільки для панських розваг і отут коло Петербурга,— каже раптом Хтодот, ніби підслухавши його думки,— а простий люд катають тільки попервах, для спроб, поки пани при звичаються і не боятимуться.

БІЛА ПІЧ. СВЯТО

У кожної людини свій шлях. Одні манівцями, важкими, камінням забитими стежками виходять до світла, другі й зовсім заблукають у темряві, а іншим — ніби сонце одразу освітло, куди йти, і зігріло їх — і хай уже негода, хай бурі і грози, вони йдуть упевнено своїм шляхом. А є й такі, що не йдуть, а мчат, пишні й горді, та ще й інших давлять, поки не спіткнуться їхні коні і не впадуть самі у безодню. Та не про таких тут мова.

Різним життям живуть люди, різними шляхами йдуть і, починаючи їх, не знають і не відають, з чийми іншими зіткнуться.

Зустрінуться несподівано люди з різних шляхів, переплететься їхнє життя, і надзвичайною вигадкою зазвучить справжня дійсність.

Так хай не дивує нікого, що покинемо ми на деякий час темне горище малярських учнів-фарботерів, і літнім вечором поведе нас уява набережною Неви, повз університет, Академію наук, до того будинку, перед яким завжди стискається серце у хлопця Тараса,— до Академії художеств.

Перед цим будинком на березі Неви два сфінкси — поста-ті двох таємничих створінь. На постаменті напис: «Сфінкси з древніх Фів у Єгипті перевезені в град святого Петра у 1832 році».

Так, їх встановили лише в 1834 році. Багато віків тому вони прикрашали резиденцію фараона Аменофіса III і несподівано потрапили з берегів сонячного Нілу до «Північ-

ної Пальміри». Так називають із гордістю петербуржці свою столицю.

Ці сфінкси були знайдені під час археологічних розкопок і відправлені для продажу в Александрію. Їх побачив молодий російський письменник Муравйов, послав листа в Росію, і уряд їх купив за 64 000 карбованців.

«Син Ра, Аменофіс, правитель Фів, будівник пам'ятників, що підносяться до неба, подібно до чотирьох стовпів, які несуть небесний небозвід» — ось що було вирізьблено на одному з них.

Російський імператор не міг втриматися від спокуси придбати такий символ самодержавної застрашливої влади!

Але саме про цей символ поки що найменше думала безтурботна молодь, яка щодня наповняла зали будинку Академії художеств.

Поспішимо і ми до цього будинку, наздоженемо гомінку юрбу молодих людей, студентів, які біжать до своєї alma mater¹.

— Я вже бачив Брюллова, — збуджено, з нестримними рухами розповідає один із них. — Я виходив з воріт Академії і зустрів двох чоловіків, закутаних у плащі. Обличчя одного з них просто вразило мене. Яке прекрасне! Обличчя генія. Ви самі побачите. Таке величне чоло уявляєш собі лише у Юпітера Олімпійського. А голова! Це ж голова Аполлона Бельведерського. Я не зустрічав чоловіка, красивішого за нього саме такою мужньою, енергійною красою. У мене серце застукотіло, і я на мить зупинився. Я не міг іти далі, повернувся до воротаря і спитав, хто ці пани. І він просто, в один такт з моїм серцем, відповів: «Це Олександр Павлович Брюллов із своїм братом Карлом Павловичем, який щойно приїхав з Італії».

Панове! Це ж я вперше побачив великого Брюллова!

Ніхто не сміявся з цієї захопленої і трохи патетичної промови. Навпаки, юнаки, які ще не бачили Брюллова, навіть з деякою заздрістю дивилися на товариша. Він перший із них побачив Брюллова, Карла Павловича Брюллова, про якого говорила не тільки вся Академія, а й весь Санкт-Петербург. Куди не підеш — скрізь тільки розмови про його картину «Останній день Помпеї» та про його повернення з Італії. Та що, про нього говорять в усій Європі.

Картина прибула в Росію за кілька місяців до приїзду Брюллова, і ще тоді художники, не можучи стримати свого захоплення, влаштували бенкет перед нею. Вони підняли

¹ Мати-годувальниця. Так звали студенти вищу школу, в якій училися.

келихи за здоров'я її творця, який так прославив, так підніс російське мистецтво. Звичайно, молодь — учні Академії не брали участі в цьому бенкеті, вони тільки щодня бігали дивитись на картину, що була виставлена в одній із зал Академії, і завжди перед нею зустрічали натовп народу. Не лише люди вищих кіл, кожен більш-менш освічений житель Петербурга вважав своїм обов'язком на власні очі побачити картину. Такого ще ніколи не було в стінах Академії!

— А чи правда, Аполлоне,— спитав один з юнаків щасливця, який уже бачив Брюллова,— а чи правда, що ти, повернувшись до Петербурга, дуже довго не хотів іти дивитись на картину?

— Не хотів! — спалахнувши, підтвердив той.— Я не міг, скажу по щирості, просто боявся. Мені ж усі казали про неї, як про чудо з чудес. І справді, коли я побачив — я був зовсім приголомшений. Хіба це картина? Хіба було щось подібне у нас в живопису? Після цієї картини не хочеться дивитись на холодні, безживні класичні твори на виставках Академії, які нікого не хвилюють, нікого не зворушують, нікого не примушують замислитися. Микола Васильович Гоголь написав у своїй статті, що це світле воскресіння живопису, який довгий час перебував у летаргічному стані, і я цілком згоден з ним. Гоголь ставить його навіть вище за Рафаеля і Мікеланджело. Ох, як прекрасно написав про нього Гоголь! — Юнак продекламував: — «Він схопив блискавку і кинув її цілим потоком на свою картину!» Або: «В його картинах ціле море блиску... Пензель його можна назвати сонячним і прозорим». «Пензель його містить у собі ту поезію, яку лише відчуваєш». Він порівняв її з оперою — хіба це не так? Живопис, поезія, музика — все поєдналося в цьому творі — дивишся і не надивишся!

— Аполлон Мокрицький каже правду,— тихо підтвердив молодий чоловік з лагідним приємним обличчям.— Скільки думок пробуджує вона! Скільки я не дивлюся на «Останній день Помпеї», я не можу надивитися, не можу одірватися. Він показав людей у найстрашніший для них час, коли невмолима стихія завалилась на них. Але згадайте ці благородні обличчя, людяні почуття, що виявлені в них, почуття самопожертви для своїх близьких. Адже кожен думає не лише про себе — а син про матір, чоловік про дружину. А художник, що не кидає в таку хвилину пензлі і фарби? Яке патхненне, прекрасне обличчя! Кажуть, що це автопортрет самого Карла Павловича!

— Ти розумієш мене, Сошенко,— проникливо мовив вразливий, емоційний Аполлон Мокрицький, потискуючи руку

приятеля.— Треба самому мати велику благородну душу, щоб так передати на полотні цю людяність, помітити і піднести саме це. Ні, не можна бути спокійним, говорячи про цю картину.

— Та ще йдучи на зустріч з творцем цього чуда,— підхопив третій.

— Надто пишню сказано! — засміявся Сошенко.— Зустріч Брюллова відбудеться з знаменитими особами, а ми, скромні учні Академії, лише вітатимемо його. Але й то щастя, що ми, нарешті, всі його побачимо.

У круглій залі Академії зібралися її члени й почесні гості. Тут художники, літератори, музиканти. У широкому кріслі сидить важкий, великий, старий байкар Іван Андрійович Крилов. Він слухав, напівзаплющивши одне око, конференц-секретаря Академії художеств Василя Івановича Григоровича. Праворуч від нього Василь Андрійович Жуковський, любий усіма як поет і як людина. Ліворуч — відомий в столиці палкий любитель музики і сам композитор граф Михайло Вієльгорський, а ось талановитий медальєр¹ граф Федір Толстой, інші служителі мистецтва.

Академія художеств дає сьогодні обід на честь Карла Брюллова, який нарешті повернувся з-за кордону на батьківщину. Гості зібралися, чекають винуватця торжества.

Карл Павлович сам був вихованцем Петербурзької Академії художеств. Його батько — художник, майстер декоративної різьби, помітив у сина, коли той був ще малим хлопчиком, великі здібності й одразу почав учити його, строго, неухильно проводячи свої принципи навчання. Поки маленький Карл не намалює загадану кількість людинок і конячок, батько не дозволяв давати йому снідати. Але хлопчик малював завжди залюбки, від дитячих конячок і людинок перейшов до змалювання різних речей, і десяти років його прийняли до Академії. Старі художники-професори Іванов, Шебуєв, Єгоров були дуже задоволені успіхами Карла Брюллова. Особливо їх вразила картина «Нардіс», написана на випускний конкурс.

Товариші-однокурсники зрозуміли, що такий сюжет їм даний лише як привід для анатомічного етюда, і багато з них подали бездоганну і нудно намальовану ледачу постать юнака.

Довго не приступав до цієї картини молодий Карл Брюллов. Він ходив далеко від центру на берег Чорної річки і там, у строгановському саду, сідав десь під деревом і переносився думками зовсім в інший світ. Він уявляв себе в стародавній сонячній Греції. Міф про прекрасного юнака

¹ Художник, який працює над малюнками для медалей.

Нарцїса оживав перед ним. От дзеркальна поверхня води, сонячне проміння утворює в листі дивне мереживо світлотіней; листочок упав з дерева. Нарцїс глянув і раптом зупинився, вражений власною красою. Яке тонке і різноманітне багатство фарб постало перед очима художника, таке несхоже на блїді тони петербурзької північної природи. І він відтворив усе це багатство, всю цю красу природи, повної радості життя, в своїй картині, за яку одержав золоту медаль.

— Такого кольориста ще не було в Академії. Яка багата уява! Він геніальний! — казали старі художники, яких хоч і здивувало, але й зачарувало це сміливе порушення академічних, класичних норм живопису.

По закінченні Академії Брюллов на кошти «Товариства заохочення художників» поїхав до Італії для удосконалення свого художнього таланту. Він вивчав роботи старовинних італійських майстрів — Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, копіював Рафаеля, удосконалював свій живий барвистий пензель. Далеко більше, ніж міфологічні сюжети, його цікавила радісна яскрава природа, краса людини. Він часто працював на відкритому повітрі, і, володіючи бездоганно знанням форми, композиції, пройшовши строгу школу класичного, прекрасного, але холодного мистецтва, він втілював у свої картини справжнє життя, всю палкість своєї уяви.

З насолодою дивились глядачі на його «Італійський рапок», «Італійський полудень» і особливо «Вірсавію». Всі дивувались, як можна було відтворити таке живе прекрасне тіло, ці перлисті переливи. Коли б вони знали, як уперто, з якою копїткою пильністю художник накладав прозорі олії і лаки, ледь розведені фарбами, щоб вони просвічували, як художник був незадоволений собою і раз навіть, у пориві розпачу, кинув чобіт у свою картину і порвав полотно!

Ні, він був незадоволений собою і цими картинами. Йому хотїлося значно більшого, хотїлося спробувати свої сили на великому полотні, у великій темі, яка б цілком захопила його і дала б можливість виявити не лише вміння художника, а думки, почуття, переконання. Йому хотїлося написати історичну картину.

Як прийшла думка про Помпею? Мабуть тоді, під час подорожі, про яку він з братом Олександром писав своїм батькам:

«Проїхавши Портічі, Резіну, Торре ді Греко, Торре ді Анунціта, нарешті побачили ми якесь широке підвищення, вкрите нещодавно посадженим гайком, і нам сказали, що це Помпея.

Ми наближались, і перед нами відкрилася відкопана ча-

стина цього нещасного міста. Ми зійшли. Коло входу сиділи сторожі-провідники. Один із них запропонував нам свої послуги й сказав, що тут був малий форум, місце, де збирався народ для торгу та інших публічних справ. Тоді я забув вас, і видовище цих руїн примусило мене перенестися в той час, коли ці стіни були ще заселені, коли цей форум, на якому ми самотньо стояли і де тиша порушувалася лише якоюсь ящіркою, був наповнений народом, який, можливо, турбувався, щоб ще щось придбати.

Люди зовсім не думали по небезпеку, що їм загрожувала, яка їх позбавила всього їхнього багатства і багатьох — найдорогоціннішого: друзів, рідних, а інших і життя. Не можна поминути ці руїни, не відчувши в собі якогось цілком нового почуття, що примушує забути все, крім жахливої події з цим містом. Пробігши порожні вулиці, вступив я на головний форум, оточений з двох боків колонами, побачив праворуч храм Юпітера, ліворуч трибунал, навпроти базиліку, коло неї храм Венери, проти нього Пантеон. Уявіть собі це, і ви зможете зрозуміти те почуття, яке оволоділо мною при цьому видовиську.

Верхи будівель усі звалилися, низи ж, з усіма речами, яких тління пощадило, цілком збережені. Жертовники 1800 років стоять на місці недоторканні. Можливо, жрець, простягнувши долоні, розпростертий перед жертовником Зевса, і сам Зевс були повалені в один час Перуном Везувію.

І після такої жахливої революції стихій у цьому місті скрізь панує спокій і тиша. Хай сюди приходять розмішляти про марність».

Ця подорож, це місто, що загинуло під виверженням Везувію, глибоко вразили художника.

Він розшукав спогади Плінія Молодшого про загибель Помпеї.

Читаючи лист Плінія до знаменитого римського історика Таціта, Карл Брюллов наче бачив перед собою, як над вулканом Везувієм, що давно вважався погаслим, і тому навколо нього вирости міста, сади, селища, раптом у серпневий полудень знялася величезна хмара.

Вночі почався такий землетрус, що здавалося — все не тільки хитається, а просто перевертається. Ранок був незвичайний. Сонце ніби не сходило, стояли густі сутінки. Будівлі хиталися й валилися, з неба сипалося каміння.

Пліній з матір'ю побігли з міста, і тут почав падати попід. Чути було жіночі зойки, дитячий плач, крики чоловіків. Полила гаряча злива з попелом, яка заливала місто, тверділа і ховала під собою все живе, всі вулиці й будинки.

...У роки, коли Карл Брюллов із своїм братом, архітектором Олександром, приїхав до Італії, почалися розкопки Помпеї. Про місто, поховане під лавою Везувію багато віків тому, скрізь говорили.

В Італії тоді користувалася великою популярністю опера Пуччіні «Останній день Помпеї». Все це ще більше підносило настрої художника Брюллова. Він вирішив написати на цей сюжет велику картину.

Минуло десять років, як він жив у Італії, і дехто в злорадством уже питає: «Ну, як там наш великий майстер на малі справи?»

Раптом долинула чутка й до Петербурга: Брюллов почав писати велику картину!

З яким запалом і з якою нелюдською настирливістю працював він! Художник був наче одержимий. Недарма він казав і раніше: «Я живу, коли я малюю!» Брюллов працював до знемоги і не міг одірватися від свого полотна, іноді він падав знесилений і товариші виносили його на руках з майстерні. Але це була найвища радість у житті — радість пахнення, творчості.

З надзвичайною винахідливістю він відшукував для кожної постаті нові положення і пози, щоб виявити всю гаму переживань, розпачу, ніжності, хвилювання, тривоги, благання, люті. Він був романтиком, і, прийнявши в спадщину від класичної школи блискучу техніку малюнка, він зумів передати красу найглибших переживань людини.

Це була історична картина, але зовсім не схожа на абстрактні картини цього жанру! Недарма він сам їздив на розкопки Помпеї, вивчав історичні й археологічні пам'ятки.

Ця картина не була особистою справою художника Карла Павловича Брюллова і не його особистим успіхом. Це був успіх російського художника, російського мистецтва. Про картину говорили в Мілані, Римі, Парижі. Про неї сказав Вальтер Скотт: «Це ціла епопея».

Вона була написана про стародавню подію, але так написана, що навівала думки не лише про загибель стародавнього світу, а про неминучі перевороти в історії людства, про образ дикої нерозумної сили, що губить людей. По-своєму сприймали її у Франції. Близька вона була своєю ідеєю передовим людям Росії, які відчували гніт чорної важкої реакції миколаївської доби, нерозумної сили, що губила все найкраще.

Брюллов добре розумів, що відбувається в Росії, в Петербурзі. Він нудьгував уже за своєю батьківщиною, але й зво-

лікав свій приїзд. Картину було надіслано до Петербурга, а сам він поїхав спочатку в Грецію, потім у Туреччину — в Константинополь.

Повернення Брюллова на батьківщину з Італії, де він прожив понад десять років, було своєрідним триумфальним походом.

Розповідають, що на якомусь кордоні в Італії перевіряли паспорти у пасажирів диліжанса.

Один із них, чоловік з кучерявою пишною шевелюрою, п'як не міг розшукати паспорт. Він вивернув усі кишені, дивився комічно, розгублено; ясно було, що він забув, куди його поклав.

— Та як ваше прізвище? — спитав офіцер.

— Карл Брюллов! — відповів той.

— Карл Брюллов! Творець «Останнього дня Помпеї!» Будь ласка, будь ласка, не турбуйтеся. Ваше ім'я відоме всій Італії, і для вас відкриті всі кордони.

По дорозі — в Одесі, у Москві — йому влаштовували бенкети, обіди, співали станси, складені на його честь. А зараз на нього чекали найосвіченіші, найвідоміші в мистецтві не тільки в Санкт-Петербурзі, а в усій Росії люди.

Аполлон Мокрицький, молодий учень Академії, який так захоплено розповідав про свою першу зустріч з Брюлловим, затримався у вестибюлі і тепер поспішав приєднатися до своїх товаришів. Та, перебуваючи в піднесеному, схвилюваному стані, він переплутав, де наказали їм зібратися — в круглій залі чи в античній галереї. Він поспішив до круглої зали, але, відчинивши тихенько парадні двері і опинившись в ній, юнак почервонів аж по вуха.

Аполлон, звичайно, помилився. Він опинився зовсім не там, де йому належало, і хотів так само вишком вийти, як зайшов, але був примушений тихенько стати за колону, бо голови всіх шановних гостей повернулися саме до дверей. У двері в супроводі президента Академії заходив сам Брюллов.

«Хоч би ніхто не помітив! — майнуло в голові Аполлона. — Який я щасливий! Побачити таку знаменну подію на власні очі».

Він навіть подих затримав, ніби його міг хтось почути. Та ніхто й не дивився в його бік. Увага всіх була прикута до невеличкої, але стрункої і міцної постаті Карла Брюллова. І дивно: поглянувши на його голову, яка справді нагадувала голови античних богів своїм натхненним чолом, правильно окресленим ротом і кучерями, відкинутими назад, глянувши в його очі з великими зіницями і дуговидними

повіками, всі забували про його невеличкий зріст — він здався величним і мужнім.

— Ось і він, наш Великий Карл! — промовив Жуковський.

Трохи схвильовано, з невідомою щирістю представляючи дорогого гостя всім і вітаючи Брюллова, перший виступив конференц-секретар Григорович.

— Василь Іванович вітає, — прошепотів сам собі Аполлон, ніби цим він наказував своїй пам'яті не забути нічого із знаменної події. Василь Іванович був його земляком, з України.

Але коли до Брюллова почали всі підходити, обнімати, тиснути йому руку, Аполлон вирішив, що зараз саме час втекти, щоб не опинитися в незручному становищі.

А в античній залі рівними рядами стояли вихованці Академії. Збоку розташувався оркестр. Раптом, як з неба впав, перед студентами з'явився Мокрицький. Приклавши пальця до уст і красномовно поглянувши на всіх, Мокрицький вимовив:

— Прийшов!

Ніби електрична іскра пробігла по рядах після цього магічного слова. Що сталося одразу з рівною лінією фронту молодих художників, над якою стільки часу морочився інспектор, і сердився, і благав своїх вихованців стояти сьогодні, тільки сьогодні, як гвардійці на параді!

Море голів захвилювалося. Всі юнаки мимоволі подалися наперед і глянули на двері, які Аполлон нарочито нещільно зачинив.

— Де? Де?

— Оцей ще Аполлон!

— Тихше, панове, благаю вас! Не ламайте лінії!

Але в цю ж мить двері широко відчинилися.

Це Брюллов вийшов познайомитися з молодшим поколінням російських художників. Оркестр гримнув марш, після якого один з учнів почав співати куплети, написані спеціально до цієї події.

Потім співав весь хор. З захопленням стискаючи руку свого товариша, Івана Сошенка, і не спускаючи жадібних очей з Брюллова, Аполлон Мокрицький вимовляв слова рефрену:

Принес ты мирные трофеи
С собой в отеческую сень
И стал «Последний день Помпеи»
Для русской кисти — первый день.

Брюллов стояв нерухомо, ніби зачарований і приголомшений цим щирим захопленням. Він трохи нахилив свою курчяву голову і тепло усміхався юнакам.

— Ура! Ура! Хай живе Брюллов! Ура! — закричала палка молодь. Не могла ж вона так само стримувати свої почуття в межах прийнятого етикету, як старші їхні товариші і наставники, прикрашені зірками й орденами! І цей молодий, цей палкий захват охопив всіх. Під голосне «ура», під марш оркестру, який, здавалося, аж хитав стіни будинку, Брюллова привели до зали, де був приготовлений обід.

Хлопці юрмилися коло дверей, біля колон, і це надавало всьому святу ще більшої інтимності і щирості. Почалися тости. Спочатку, звичайно, пили офіційно — за імператора Миколу, за всю царську фамілію, потім за президента Академії. Раптом усе затихло. Встав Брюллов. Хлопці замерли на своїх місцях. Може, тепер подякує він імператорові за діамантовий перстень, який той подарував йому після закінчення «Останнього дня Помпеї»?

Але Брюллов когось шукає між гостями, і його погляд зупиняється на старих професорах, які сидять досить далеко від центру столу.

Він знав, що обігнав їх у своїй роботі, але ж у них пройшов він добру школу, і серце його сповнене подяки їм за навчання, доброзичливість, віру в нього.

— Я пропоную випити цей келих,— каже він проникливо,— за моїх дорогих учителів, які виплекали мене в цьому самому будинку і допомогли знайти свій шлях. За моїх професорів Іванова, Шебуєва і Єгорова піднімаю я цей келих.

Усі схвильовані цим тостом, а старі професори із сльозами на очах вклоняються і міцно цілують свого колишнього учня.

— Вчись, Аполлоне,— шепоче потихеньку Іван Сошенко приятелеві.

Коли Василь Іванович Григорович пропонує підписатися на користь удів та сиріт художників, усі однодушно підтримують це, і вміть білі сторінки книги помережано іменами.

— А скільки Брюллов підписав? — зацікавлено шепочеться молодь.

— Картина! Він підписав одну з своїх картин!

— А ви знаєте,— повідомив хтось тихо,— в Москві під час урочистого обіду Брюллов добився, щоб двом учням-кріпакам дали волю.

— Яка чудесна людина!

І знову молодь не витримує. Хлопці підбігають до Брюллова, підіймають його на руки і несуть з голосним «ура» до славетної «Помпеї».

Що молодь! На очах у Жуковського, прикрашеного орденами і великою зіркою, сльози. Він тихо каже Брюллову: — Ці стіни були колискою розквіту твого таланту, Карле Павловичу, і тепер вони свідки твого тріумфу. Тобі випала честь піднести високо наше російське мистецтво.

— Як я хотів швидше на батьківщину, як я скучав за кучерявими соснами та сумними березами, за своїми друзями, — так само тихо, що тільки чує один Жуковський, каже Брюллов, — і як боявся повернення! Я боюся цього клімату, цього холодного клімату, який душить такі таланти, як Пушкін. Я познайомився з ним тепер у Москві, і ми відразу стали щирими друзями, братами в мистецтві. Ми багато говорили з ним, і багато дечого непокоїть мене... Але все, що я знаю, все, що маю, я віддам до останньої краплини цій палкій молоді, усій моїй вітчизні. Це я знаю...

Жуковський потиснув йому руку. Він теж був щирим другом Пушкіна, і хоча сам був близьким до двору, вихователем царевича, але добре розумів, який клімат лякає волелюбну душу художника.

— А чи ти знаєш, Карле Павловичу, які рядки написав Пушкін до твоєї картини? — мовив він уже голосно, щоб розвіяти думки, які налинули раптом на Брюллова:

Везувій зев открыл, дым хлынул, клубом пламя
Широко развплось, как боевое знамя,
Земля волнуется, с шатнувшихся колонн
Кумиры падают. Народ, гонимый страхом,
Под каменным дождем, под воспаленным прахом
Толпами стар и млад бежит из града вон.

— «Кумиры падают...» — повторив Карл Брюллов і глянув ще раз на свою улюблену картину — плід наполегливої і натхненної праці. — Мистецтво безсмертне! Що слава? — Життя вона не додасть! На землі лишиться тільки те, що прекрасне, благородне, створене во славу віку, батьківщини! Вірте мені, дорогі мої юні друзі! — звернувся він до молоді.

У цей час старий професор Іванов сплів вінок з лаврів, мирт та різних квітів, що прикрашали стіл, підійшов до Карла Брюллова і, усміхаючися, поклав йому на голову.

Але Брюллов зняв вінок із своєї голови і надів на сиву

голову свого колишнього професора, вимовивши з надзвичайною теплотою:

— Ось кому він належить...

— Хіба можна бути щасливішим, ніж ми сьогодні! — прошепотів Аполлон.

Надворі було ясно, як удень. Це петербурзька біла ніч чарувала всіх.

Свято не припинялося.

БІЛА НІЧ. ЗУСТРІЧ

Як добре, що в Петербурзі білі ночі!

Хлопці, зморені денною працею, ще сплять. Зовсім тихо і на хазяйській половині. Тільки Тарас ніяк не може заснути в своєму кутку.

У крихітне віконце на горище пробивається світло. Видно, як удень. Це петербурзька біла ніч. Тарас не може заснути. Та він і не хоче зараз спати. Голова його повна думок і мрій. Це його єдиний вільний час, він може думати про що хоче. Зараз так видно, він навіть може робити, що хоче!

Тарас посміхається сам до себе, обережно, щоб нікого не розбудити, встає, накидає на плечі халат, засовує в кишеню сірий рисувальний папір і олівці. Зупиняється на мить.

«Одразу візьму цеберку і пензлі, щоб потім додому не заходити, а прямо на роботу»,— вирішує він і бере цеберку з-під охри, довгі малярські пензлі.

Чоботи в руках, щоб, бува, не зарипіти коло хазяйських дверей, і чорним ходом спускається на вулицю.

Вулиці залиті молочним світлом ночі. Тиша. Він іде рівними вулицями до Неви. Здіймається мереживо щогл над каламутною, як у всіх гаванях, водою; фрегати, торгові кораблі, широкі баржі стоять на рейді. Тхне смолою. Лунає гомін людських голосів, бо і вночі тут не припиняється робота. Саме вивантажують на берег величезні гранітні циліндри. Це привозять матеріал для Ісаакіївського собору, який будують на Сенатській площі. Тарас уже не раз з цікавістю ходив навколо величезного риштування, в яке ще одягнена будова, дивувався з ветеленських мармурових брил, що їх прикотили з Фінляндії, задивлявся на портики з гранітними колонами з капітелями. Більше трьох тисяч робітників зайнято на будівництві собору, і цього літа будова росте особливо швидко. Тарас зупинився на мить коло гавані. Скільки людей, скільки невідомих шляхів пропливли, пройшли всі вони — і ті моряки, що привезли ці надзвичайні

прикраси, і ці обідрані вантажники, які на мускулястих руках виносять привезене з далеких країн.

— З дороги! — штовхає хтось сердито в бік, і він замислений іде далі. Галас і гомін лишаються позаду, а з ним знову тиша чарівної білої ночі. Ось його улюблена набережна, де стоять ті будинки, на які він завжди дивиться з тугою і заздрістю. Університет... Академія наук... І що найдужче полонить його неспокійну душу — Академія художеств.

Він дивиться на сфінксів, які підводяться з води напроти і ніби охороняють завжди вхід до цього світлого храму.

Але що це? Чи це почулося? З будинку Академії линуть голоси, співи... Може, йому здається? Що діється там зараз, уночі? Яке життя вирує в цьому недосяжному для нього храмі?

Коли б не сонний воратар, він, може б, по-хлоп'ячому зліз на спину однієї з цих таємничих кам'яних істот і зазирнув у вікно. Але, звичайно, він цього не зробить.

— Швидше, швидше проходь, Тарасе,— каже юнак сам до себе,— це не про нас з тобою писано.

І, вже не зупиняючись, він повертає від Академії. Напроти над Невою — Зимовий палац, де живе сам цар Микола I. З вікон його їдальні добре видно Петропавловську фортецю, де конають у ланцюгах борці за волю, фортецю, на кронверку якої десять років тому повісили п'ятьох «святих безумців» — декабристів. Тепер уже Тарас знає це; про них тоді прочитав рядки Пушкіна один із студентів у Ширяєва.

Так, і Пушкін Олександр Сергійович живе в Петербурзі...

Тарас проходить мостом над Невою і простує до Літнього саду. Коли б він знав, що Пушкін Олександр Сергійович недавно навіть жив тут зовсім близько і що й він часто білими ночами в халаті і в пантофлях виходив у Літній сад і, сміючись, казав друзям: «Літній сад — мій горб».

Зараз нікогісінько тут нема. Сторож мирно хропе коло своєї будки. Всі статуї в тьмяному світлі білої ночі здаються зовсім іншими, ніж удень, не такими грубими. Тарас замріяно дивиться на чудову, величну і в той же час легку, немов мережану, чавунну огорожу саду, на маленький будиночок праворуч — перший палац Петра Першого. Маленький золотий флюгер на даху будиночка нерухомий — вітру нема. Рідкісна для Петербурга спокійна година. Він пройшов садом, помилювався на високу мармурову вазу напроти Михайловського замку і повернувся в алею статуй. Яка тиша, який спокій зараз у цьому саду! Ніхто й ніщо не заважає, він зможе віддатися своїй улюбленій справі.

Тарас виймає папір і починає перемальовувати. Але всі почуття, думки, мрії збуджені прогулянкою. Він не може зараз перевтілити їх, перелити у спокійні лінії. Ех! Якби можна було заспівати! Заспівати рідну пісню, яку співали сестри, мати, старий дід там, на далекій Україні. Йому дуже захотілося заспівати так, як колись співав він сам, блукаючи степами, ярами, над синім Дніпром. Цього, звичайно, не можна робити. Але в голові линуть ці пісні, з якимись новими, своїми словами, і замість того, щоб малювати, як збирався, на рисувальному папері він записує свої пісні.

Перед очима вже не розкішні растреллівські палаци, ажурні огорожі, владновелична Нева. Перед очима линуть широкі степи, зелені гаї і діброви, рідний Дніпро, то такий ласкавий, привітний у літні ясні дні, з тихими вербами, що схиляються над ним, то непокірний, ревучий і могутній.

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Як дивно, як несподівано прийшло натхнення! Та це ж вірші, такі вірші, які чув, які читав у книжках Жуковського, Пушкіна!..

Біжать рядки за рядками. Легко, без напруження, Тарас пише рідною своєю мовою, якою розмовляв на селі з батьком, братами, сестрами, якою розказував дід свої нескінченні оповідання, якою рідна ненька співала пісні над убогою колискою. Він перечитує, і самому дивно, що виходить так складно, так просто і гарно, і він усміхається щасливою, розгубленою посмішкою.

Як же це добре, що в Петербурзі білі ночі!

Тепер у Тараса почалося подвійне життя. Удень він працював, як завжди, з усією ширяєвською артілью, а вночі, коли всі в домі засинали, нишком одягався і йшов на своє улюблене місце в Літньому саду і знову писав там свої вірші і перемальовував статуї античних богів.

Так і зараз, зайшовши у мовчазний сад, прогулявшись мрійно алеєю вікових лип, він сів на перекинуту порожню цеберку з-під охри і почав малювати Сатурна, який у колі богинь пожирає свою власну дитину.

Вже починало сходити сонце. Тарас заглибився в малювання і зовсім не помічав, що сьогодні він не один. Адже в таку ніч не йому одному не спалося. Молодий чоловік у короткому літньому пальті і круглій шляпі вже давно

з цікавістю стежив за ним. Він нечутно підійшов до хлопця і поклав йому руку на плече.

Найпершим рухом Тараса було схопити малюнок і швидко сунути за пазуху.

— А що ти тут, парубче, робиш? — спитав молодий чоловік.

— Я нічого не роблю, — відповів ніяково Тарас, не розуміючи, як поставитись до цього. — Я йду на роботу і по дорозі зайшов у сад. — Тарас підвів голову і побачив круглолике, ще молоде обличчя, карі теплі, лагідні очі і додав одверто: — Я малював.

— Покажи, що ти малював! — попросив незнайомий.

Тарас несміливо вийняв із-за пазухи папір. Незнайомий подивився на малюнок, потім з усмішкою глянув на Тараса.

— Добре, дуже добре, — мовив він. — І часто ти сюди ходиш малювати?

— Як близько до роботи, то часто, а як ні — так під неділю.

— Ти вчишся малювати?

— Еге, у покойового майстра Ширяєва.

— А звідки ж ти сам будеш?

— З Вільшаної... — мовив Тарас і усміхнувся. Мабуть, цей чоловік і не чув ніколи такої.

Але чоловік раптом радісно обняв за плечі Тараса.

— Так ти ж мій земляк! Я ж з тих країв!

Тарас весь спалахнув від радості.

— Правда? Ви, правда, звідти?

— Ти обов'язково приходи до мене! — казав юнак. — У цю ж неділю приходи. Дай клаптик паперу, я напишу тобі свою адресу — спитаєш художника Івана Сошенка.

— Художника Івана Сошенка, — як щаслива дитина, яка не може ще отямитися від втішної несподіванки, повторив Тарас. — Обов'язково прийду.

Час було вже йти на роботу.

Тарас схопив цебро й пензлі і так глянув на свого нового знайомого, такою щирою, незвичайною вдячністю сяяли розумні його сірі очі, що Сошенко відчув одразу якийсь зв'язок з цим обдіраним малярським учнем, якусь відповідальність перед його щирим глибоким поглядом.

З небувалим піднесенням, яке створюють лише справжні людські пориви душі і серця, йшов молодий художник додому. Займалася зоря. Прокидався Петербург.

ЗМОВА ДРУЗІВ

Карл Павлович Брюллов, або Карл Великий, як назвав славетного художника поет Василь Андрійович Жуковський, жив тепер на території своєї *alma mater* — Академії художеств. І студенти, і професори називали його приміщення з майстернею «портиком». Це і йому, і їм подобалося. Це нагадувало Італію, Рим. Поряд з «портиком» був «звіринець» — майстерні барона Клодта, все життя закоханого в різних тварин, починаючи з коней і кінчаючи мавпами. Багато живої «натури» жило в нього постійно. «Портик» одразу зробився улюбленим місцем усієї молоді. Найбільше пощастило захопленому Аполлону Мокрицькому. Після того незабутнього свята білою нічтю в Академії він став учнем Брюллова — а це дуже багато значило. Крім натхненної, справжньої науки мистецтва, це ще значило велику дружбу між учителем і учнем, спільні інтереси, спільні наповнені наполегливою працею дні, вечори і ночі в палких суперечках, розмовах, ліричних спогадах, інколи в шумних молодих розвагах. Щасливий, хто має це найбільше багатство — дружбу. А без дружби людина в житті що жебрак.

Про це й думав Іван Сошенко, прямуючи до свого друга Аполлона Мокрицького в «портик».

«Йому пощастило, Аполлону, — думав він, але без тіні заздрості, — тепер його шлях ясний на все життя. Правду кажучи, пощастило і тобі, Іване Максимовичу. Хоча й нелегко було тобі, синуві бідного богуславського міщанина, скласти копійку до копійки, щоб вибитися в люди, вирватися до Петербурга, потрапити до Академії, але чи можна це все порівняти з тими труднощами, які страшним муром стоять навколо Тараса!»

Після тої несподіваної зустрічі в Літньому саду вони вже бачилися кілька разів. Сошенко згадав, як хотів Тарас, прийшовши уперше до нього в гості, поцілувати йому руку, як він сам висмикнув її і почервонів, і Тарас переляканий втік.

Навіть йому, Сошенкові, не багатієві, не панові якомусь, важко було збагнути одразу, що всі свої двадцять три роки Тарас був у становищі раба, людини, на яку ніхто ніколи не зважав. Але у хлопця були такі жваві очі, такий допитливий розум, така цікавість до всього і безперечний талант до малювання. Це привертало до нього молодого художника, і він уже розповів про юнака своєму другові Аполлону.

— Пана Брюллова нема дома, — солідно повідомив камердинер Брюллова, високий, огрядний Лукіян.

— А Мокрицький тут? — спитав Сошенко.

— Пан Мокрицький працюють у майстерні,— так само солідно відповів камердинер і запросив Сошенка до покоїв.

Аполлон справді сидів за мольбертом у майстерні, старанно щось вимальовуючи. Вигляд у нього був досить сумний, щоб не сказати просто — кислий.

— Привіт Аполлонові Бельведерському! — вітав його весело товариш. Це прізвисько якнайменше пасувало зараз до пониклої і розгубленої постаті товариша.— Що трапилось?

— Ох, Іване,— розпачливо вимовив Аполлон,— яке це щастя бути з таким генієм, як наш Каролус Магнус, і як це іноді важко. Він бачить те, про що ми й не догадуємося, він вимагає так багато, що нам, звичайним людям, не під силу, і, безперечно, його дратує моя мазня. Він так і назвав мої етюди. Коли б ти почув, як він розпікав мене, як дорікав за лінощі, неухважність. Він казав, що коли я не попрацюю як слід, він викине мою мазню геть. І подивись — він зробив лише кілька ліній і все ожило і заграло. І я справді бачу, що я осел, не добрав найголовнішого,— закінчив він сумно.

— Ну, не журись! — заспокоїв його Сошенко.— Адже він не тільки розпікає тебе, ти ж сам казав, що коли йому що подобається, він не скупиї на похвали.

— О ні! — підхопив Мокрицький.— Взагалі кожне його зауваження для мене віха. Ні, що це я розстогнався? Він — чудесна людина, розумна, як філософ, і мила, одверта, як дитина. І це справжній художник.

— А де він зараз?

— Карл Павлович поїхав, мабуть, до Кукольників. До поета Нестора Кукольника та його брата, а там буває і Михайло Глінка. У них завжди збирається вся «братія», а може й у графа Вієльгорського на Михайлівській, а мене от залишив тут і наказав вивчати анатомію на полотні.

— Ми ще такі щасливі з тобою! — раптом гаряче заговорив Сошенко.— Я йшов до тебе і порівнював нашу долю з долею інших. Ми вчимося такому високому мистецтву, ми бачимо таких цікавих людей! Навіть коли й не вийде з нас великих художників, ми можемо заснувати школу, бути вчителями і десь там, у нас на Україні, в якійсь глухій провінції, пести людям те, що дали нам тут. Ми з тобою вільні, і все залежить від нас самих. А от пам'ятаєш, того разу я розповідав тобі про хлопця Тараса, теж нашого земляка. О, я певний, коли б йому добру школу, він обігнав би багатьох, а він, з вразливою душею художника, ходить з цеберкою

охри, фарбує паркани та дахи і щасливий, коли хазяїн наказує зробити візерунки для плафонів та стін.

— Я пам'ятаю. Я сам думав. Що можна зробити для нього? — загорівся Аполлон. Такі вже юнацькі щирі серця — вони запалюються швидко всім хорошим. — Знаєш що: треба піти до нашого Венеціанова. Старий — надзвичайна людина. Такої доброти, такого чулого серця слід пошукати. Ходімо до старого! У нього для кожного знайдеться порада. Я завжди з великою охотою ходжу до нього. У нього так затишно...

— У нього такі милі дочки... — в тон йому додав Сошенко.

— Ну, ти... — почервонів Аполлон, бо це було сказано не безпідставно.

Друзі швидко одяглися й пішли до художника Венеціанова.

Олексій Гаврилович Венеціанов справді був людиною виключної доброти. Він ділився своїми знаннями, досвідом з кожним, хто тільки бажав цього. До нього завжди зверталися найбідніші учні, і він, сам зовсім не багатий, завжди допомагав чим міг, по-батьківськи тепло й доброзичливо. Часто і не чекаючи, що до нього звернуться, — він знав: на це не так легко наважитися бідній скромній людині, — він розпитував, розшукував учнів, які перебувають у злиднях, і інколи забирав їх просто до себе. У нього завжди в домі жило шестеро-семеро юнаків. Він був хорошим педагогом і мав навіть раніше свою художню школу в селі Софонкіно. Там деякий час учився і Аполлон Мокрицький.

Перший з художників Олексій Гаврилович почав говорити про потребу національного живопису, нагадував про патріотичний збів'язок художників перед своєю батьківщиною.

Він перший почав брати за тематику для своїх картин побутові сцени з селянського життя, портрети селян. «Акулька з дійницею», «Терешко з сокирою», «Баба з козубком грибів», «Захарко на жнивях» — от кого побачили на його картинах. Яке це все було далеке від Діан, Венер, Аполлонів та подібних сюжетів!

Картини Венеціанова, прості й безпосередні, дихали поезією рідної природи, і, хоч було ще в них багато ідеалізованого, академічного в зображенні і селян, і їхнього побуту, це був великий крок вперед у розвитку російського реалістичного живопису.

В затишному просторі кабінеті Венеціанова радо вітали всіх, і не тільки старі товариші-художники, а й молодь почувала себе там, як у близьких гостинних родичів.

Сошенко окинув оком знайомий манекен у селянському російському вбранні, столик з пензлями, робоче, так би мовити, приладдя господаря і сів з Аполлоном на каналу за круглим столиком. У сусідній кімнаті почулися дівочі гелоси, швидкі кроки, тупіт.

— Тільки умова,— попередив товариша більш статечний Сошенко.— Спочатку справа, поговоримо із старим, порадилося, а тоді вже будь ласка.

— А що? Я нічого,— заперечив Мокрицький.— Ми не для того йшли.

Невисокий, з поголеним сухорлявим обличчям старик у темно-зеленому довгому сюртуці, з шовковою хусткою на шиї, вийшов до молодих людей.

Це й був Венеціанов.

— Ми до вас у важливій справі,— вирішив одразу ж повідомити Мокрицький, вітаючися, щоб і старик не запідозрив його в чомусь іншому.— Ми прийшли до вас порадитися. Але це все розпочав Іван Максимович, він вам і розповість докладно.

Молоді люди не помилилися. Венеціанов слухав Сошенка уважно, і в його добрих, по-старечому вже вицвілих очах було непідробне співчуття і сум.

— Він кріпак? Що поробиш! — вимовив він.— Коли ми вже позбудемося цього жахливого лиха, що ганьбить усіх нас! Скільки талантів гине через цю кричущу несправедливість! Але все, що можна зробити, ми мусимо зробити. Ви кажете, у хлопця є здібності?

— І немалі,— переконливо мовив Сошенко.— Я певен, що після підготовки його прийняли б до Академії.

— Про це тепер не може бути й мови,— махнув безнадійно рукою Венеціанов.— Хіба ви не знаєте, що є вже давно постанова не приймати людей податкового стану, тобто кріпаків, в учні Академії?

— Ми знаємо, але чому така сувора постанова? Адже немало славетних художників російських вийшли саме з кріпаків,— заперечив Мокрицький.— Згадайте архітектора Броніхіна, який будував Казанський собор.

— А Тропінін,— підхопив Сошенко,— хто з нас не захоплюється творами Тропініна! Його дуже любить наш Карл Павлович. Він подружився з ним у Москві. Тропінін написав портрет Карла Павловича на фоні Везувію. Та ви ж, напевне, самі добре знаєте Тропініна особисто.

— Так, це правда, і коли б ви знали, що це за чудесна людина — м'яка, лагідна, незважаючи на всі прикrostі, які послала їй доля. Уявіть собі: відомий художник, творами

якого по праву пишається наше мистецтво, він був звільнений з кріпацького стану, коли йому вже минав п'ятий десяток років. Мабуть, ви знаєте історію з французьким гостем його пана Моркова?

— Розкажіть, Олексію Гавриловичу, розкажіть, будь ласка,— в один голос попросили юнаки. Вони завжди любили слухати старика.

— Тропінін був уже прекрасним художником, але в той же час, перебуваючи кріпаком пана Моркова, він служив йому за лакея і під час обідів і сніданків стояв за його стільцем із серветкою в руках.

— Яка ганьба! — прошепотів Мокрицький.

— До пана Моркова приїхав якийсь француз. Пан, пишачоючися своїм добробутом, своєю любов'ю до мистецтва та «культури», повів показати і свого власного художника, який саме закінчував сімейний портрет. Француз був просто в захваті від творів Тропініна, розсипався в похвалах, дякував за втіху... Тропінін, як завжди, скромний, помовчував собі, а пан бундючився і пишався ще дужче. Ну от. Залишили француза обідати. Разом з лакеями, в лакейському мундирі — встиг переодягтися — заходить до їдальні і Тропінін. І уявіть собі пасаж! Експансивний француз схоплюється з місця, тисне руку «панові художнику» і садовить коло себе на вільний стілець. Де йому, французові, розібратися в наших страшних кріпацьких порядках! Пан мусив проковтнути це. Але все-таки після того звільнив Тропініна від обов'язків стояти з серветкою під час обіду. Терпляча людина Тропінін — він зносив усе, та все ж таки і пан його був не з гірших панів. Під натиском усіх: Академії, «Товариства заохочення художників» — він нарешті подарував йому «вольную».

А от талановитий художник Мясников! «Санкт-Петербурзьке товариство заохочення художників» навіть запропонувало гроші за нього, а пан, відчувши, що цей кріпак — справжній митець, відмовився, і Мясников застрелився. А блискучий Поляков? Він мусив їздити на зап'ятках карети своєї пані тоді, як його картини висіли в багатьох вітальнях петербурзьких кращих домів. Спився бідолаха, пустився берега. І хто дорікне йому за це?

— Але чому все-таки виїшла постановова не приймати кріпаків до Академії? Адже закінчивши Академію, одержавши золоту чи срібну медаль, вони ж могли не повертатися до свого пана? — спитав Сошенко.

— У тому й справа, друзі мої, що пани доводили їх до останніх днів в Академії, інколи і до Італії посилали,

а перед самим закінченням забирали; і люди, вже інтелігентні, вкусивши, так би мовити, плодів вищої культури, з розвиненим смаком і тонкими потребами, поверталися в стан лакеїв, простих малярів. Їх знову могли карати різками, з них знущалися, з ними поводилися, «як моя ліва нога хоче», і випадки самогубства все частішали, а в актах писали: «покончил с собою от имеемой в нем задумчивости». От Академія і винесла цю сувору постанову.

— Значить, справа з моїм протезе безнадійна? — спитав зажурено Сошенко.

— Ніколи не слід втрачати надії, м'єлодий мій друже, — сказав Венеціанов. — Не треба кидати юнака, треба підтримати, треба підучити, а тим часом щось знайдемо. — І додав: — Таланти на дорозі не валяються, їх треба плекати, їм треба допомагати.

— Що ж робити? Якби ви знали, як хочеться допомогти йому! — гаряче заговорив Мокрицький. — Іван просто в захопленні від нього.

— Що він тепер робить, цей ваш талант? — спитав Венеціанов.

— Зараз артіль Ширяєва оздоблює після ремонту Великий театр. Тарас у цій артілі чи не основна людина щодо роботи. Він робить малюнки для плафонів і різних прикрас. Він у них найкращий рисувальник, і хазяїн ним дорожить.

— Ширяєв? Я знаю трохи про нього. Ділова, але крута людина. Знаєте що, друзі, ми все-таки почнемо наш наступ! Іван Максимович мусить познайомитися з хазяїном — Ширяєвим, схилити його поки що на деякі пільги щодо хлопця. Ну, хай відпускає по неділях, хай відпускає у вільні вечори на лекції, а ви познайомте його з вашим милим земляком, головою «Товариства заохочення художників» — Григоровичем. Це хороша людина, він, може, дасть дозвіл відвідувати класи товариства, що в будинку Костюриної. Познайомте ще з одним вашим земляком — Євгеном Павловичем Гребінкою, учителем кадетського корпусу, літератором. Давайте хлопцеві книжки, поведіть на виставки, одним словом, підтримайте. А там побачимо, що далі треба робити. Великого Карла зацікавимо. Згода?

— Згода! Ще й яка згода! Яка чудова людина! — не могли втриматися молоді люди.

— Тату! Мама просить тебе і гостей вечеряти, — пролунав тоненький голосок за дверима.

— Ач кози! — засміявся старик. — Почули вже, що тут старинки прийшли. Справді, ходітьте і за чаєм ще обміркуємо нашу змову.

Крізь стукіт і гуркіт молотків проривається якась чудесна мелодія, але раптом уривається, і скрипки починають знову і знову. Все очарування зникає.

— Репетируйте, — пояснює робітник, який узявся про- вести Сошенка. — І вони поспішають, і ми. Уже скоро від- криття театру, а ще багато роботи.

Іван Максимович обережно пробирається по фойє крізь гори стружок, дощок, крізь риштовання, якими ще вимере- жані стіни, і витирає очі від вапняного пороху, що носиться в повітрі.

Постаті малярів під круглою стелею зали здаються зо- всім крихітними.

«Важко тут буде розшукати Тараса», — думає Сошенко.

Він давно вже не бачив свого підопічного. Тарас повідо- мив, що тепер буде дуже зайнятий. Ширяєв узяв великий підряд на малярні та скляні роботи у Великому театрі, де щойно відбувся ремонт — переробили сцену, зробили арки, підняли стіни. На малярні й скляні роботи була оголошена «об'ява на торги». Ширяєв був у цій роботі дуже зацікав- лений. Тарасові ніколи було й дихнути, так завалив його роботою хазяїн. Коли ж до дирекції театрів надійшли два проекти — академіка Медічі і живописця — майстра Ширяє- ва, прийняли проект Ширяєва. Тарасові навіть і на думку не спадало, яку роль відіграли його малюнки. Він був задо- волений з того, що робота в нього цікавіша, ніж фарбуван- ня парканів, і він може хоч трохи виявити свою мистецьку вдачу.

Зараз ще закінчували ліпні прикраси, розмальовування плафонів, арок, а репетиції вже йшли повним ходом.

Театр мав відкритися цього року новою оперою ще мало- відомого широким колам молодого композитора Михайла Глінки «Іван Сусанін».

Сошенко побачив і самого композитора — невеличкого, з трохи одутлуватим блідим обличчям і чорним чубчиком над чолом. Він ставав навшпиньки, наче для того, щоб здавати- ся вищим, і щось доводив своїм співбесідникам.

«О, Жуковський Василь Андрійович і граф Віельгорський тут», — помітив Сошенко. Він їх уже бачив не раз в гостях у Карла Павловича і був з ними знайомий.

Граф Михайло Віельгорський, високий рум'яний старик, з величною поставою і сивим хвилястим волоссям до плечей, був одним із найосвіченіших і найкультурніших людей в галузі мистецтва на той час.

«Івана Сусаніна» для першої проби вже ставили в його квартирі на Михайловській площі.

— Ви — мій Іоанн Хреститель,— усміхаючись розгубленою усмішкою, казав Глінка. Він дуже хвилювався, і йому здавалося, що все йде не так як слід: і тенор кращій захворів, і театр ще не готовий... А головне, невідомо, як прийме публіка, як прийме «двір», якому належить перше слово в усьому, навіть коли він не дуже і розбирається, що першу російську оперу, з сюжетом, взятим з героїчних сторінок російської історії, з музикою, яку навівали рідні народні пісні.

Віельгорський угадав думки схвилюваного автора.

— Я радий,— мовив він,— бути Іоанном Хрестителем не тільки тому, що це опера твоя, мого друга, а й тому, що нею ми мусимо довести, що може нарешті бути й наша російська національна музика, наша опера, а не лише наслідування французів та італійців. І ти не хвилюйся, все буде гаразд — репетиції йдуть прекрасно, декорації чудесні. Я радий, що приїхав і сам на власні очі в цьому переконався.

Сошенко, проходячи мимо, скромно вклонився цій групі, і хоча Жуковський та Віельгорський, пізнавши молодого художника, привітно трохи підняли круглі капелюхи, він, не зупиняючися, пішов далі.

«Вони справжні люди мистецтва,— подумав Сошенко,— це їхнє життя. Як вони вболівають за цю нову оперу!» Він чув уже в «портику» розмову про те, скільки перепон треба було перемогти, щоб дістати згоду поставити її «на Великому театрі». Цар Микола I вважав себе знавцем усього і втручався всюди — в літературу, музику, живопис, архітектуру. Брюллов недавно розповідав, що цар, переглядаючи нові картини, надіслані до Ермітажу, сортував їх, незважаючи на поради досвідчених консультантів, так, як йому бажалося, і часто італійці потрапляли до іспанців, а іспанці до французів. Цікаві польські картини так і не побачили світу в Петербурзі — після польського повстання цар ненавидів усе польське. Брюллова гнітила ця атмосфера, він весь час згадував Італію, де і дихав, і працював вільно.

«Коли їм важко, то що ж робити моему Тарасові? Де ж це він і де його хазяїн?»

На щастя, Сошенкові стрівся знайомий — механік сцени Карташов.

— Добрий день,— привітався до нього Сошенко,— чи не бачили ви випадково майстра Ширяєва?

— Оце тільки його хлопець-рисувальник до мене забігав,— відповів Карташов.

— Який хлопець? — зацікавився Сошенко.

— Та у нього працює, Тарас Шевченко. Хороший хлоп'яга, талановитий, він усі малюнки Ширяєву робить, а цілісінський день на самому чорному хлібі. Я вже йому кухлик чаю іноді даю, а то охляне зовсім...

— Талановитий, ви кажете?

— Дуже.

— Я ж задля нього й прийшов,— зрадів Сошенко,— я хочу поговорити про нього з Ширяєвим.

— Поговоріть, тільки навряд чи вийде що. Поки театр не закінчать, йому й дихнути ніколи.

— А все-таки я спробую.

— Ну що ж, щастя вам, я тільки радий за хлопця буду, він путящий.

Ніхто з товаришів до того і підозри не мав, що лагідний, скромний, непомітний Іван Максимович Сошенко може виявити стільки наполегливості, упертості і навіть дипломатичності.

Побачивши суворе обличчя Ширяєва, яке ніяк не сиріяло люб'язній розмові, Іван Сошенко раптом зробив найприємнішу усмішку.

— Нарешті я вас бачу,— промовив він.— Я вже стільки начувся про вас, а тепер я просто захоплений вашою живописною працею. Дозвольте познайомитися — художник Сошенко.

Ширяєв скоса, з-під насуплених брів поглянув на художника. Але чие кам'яне серце не зворушать похвали і лестощі, і що можна було мати проти цього люб'язного молодого художника?

На його прохання Ширяєв охоче повів показати вже розписані золотом плафони.

— Чудесно виконані малюнки! — вже цілком щиро хвалив Сошенко. Адже він знав, хто автор цих малюнків.— Я чув, у вас є прекрасний рисувальник.

Ширяєв підозріло покосився на художника.

— Непоганий,— промимрив він крізь зуби.— Та всіх їх треба в руках тримати.

— Я б хотів, щоб ви дозволили йому інколи приходити до мене,— вів далі художник.

— Він учень, кріпак, хай знає своє місце! — одрубав хазяїн.— Навіщо його балувати?

— Але й вам, вашій артїлі, було б корисніше, коли б він підучився, і я теж, може, став би вам у пригоді. Я з

великою охотою зробив би ваш портрет і портрет вашої дружини.

— Що ж,— тепліше вже промовив Ширяєв.— Коли є охота повозитися з цим хлопцем — повозіться. Тільки до кінця підряду і мови бути не може.

— Ну, звичайно, звичайно! — задоволений хоча б частково перемогою, закивав головою художник.— Я сам розумію, що тепер у вас роботи по горло. Але умова: після відкриття театру я у вас в гостях.

— Прощу ласкаво! — з кривою усмішкою мовив Ширяєв. Йому і лестило знайомство ще з одним художником-«академістом», і не дуже подобалася його зацікавленість Тарасом.

Оркестр закінчував репетирувати увертюру. Найкращі співачки — Степанова і Воробйова, виконавці ролей Антоніди і Вані,— закутавши горло, стояли в кутку сцени, чекаючи своїх виходів. У другому кутку балетмейстер Тітюс, учень знаменитого Дідло, щось гаряче і сердито пояснював кордебалету — ученицям театральної школи, а в залі що вели схвильовану розмову Глінка, Вієльгорський і Жуковський.

«У кожного своє»,— подумав Сошенко і раптом побачив десь під стелею свого Тараса. Тарас під самісінькою банею вимальювував якийсь візерунок, увесь захопившись роботою і мугикаючи собі під ніс — цього, звичайно, не чув Сошенко — щось у такт тій музиці, яка линула знизу.

— Нічого, вода камінь точить! — усміхнувся Сошенко.— А я не відступлюся. Треба його малюнки показати Великому Карлу і розповісти про нього Жуковському. Це твій обов'язок, Іване! — сказав він сам до себе, ніби підтримуючи себе в цьому рішенні.

ДРУЗИ З ОЛІМПУ ¹

— Браво! Браво!

— Бравіссімо!

Увесь театр збожеволів. Особливо молодь. Особливо верхні яруси і райок. Там уже публіка не стримувала себе так, як пишню вбрані пані і панянки, які сиділи в партері й ложах бельєтажа.

Від дії до дії це загальне захоплення новою оперою все підвищувалось. Останнім часом панувала мода на італійську

¹ Олімп — гора в Греції, де, за релігійним уявленням стародавніх греків, жили боги.

музику. Петербург захворів на справжню італоманію. А тут зі сцени лунали рідні російські наспіви, полонило всіх чудесне контральто Воробйової, яка зворушливо виконувала партію сироти Вані. Всі актори — і солісти, і хористи — не тільки співали, а грали, як ніколи. А остання дія — загальне торжество народу в Кремлі — вразила навіть найспокушеніших любителів музики. Це була не просто насолода. Вся музика будила найглибше і найцінніше в серці кожного — любов до батьківщини.

У ложі, що її з великими труднощами зумів дістати в останні дні меткий на такі справи Аполлон Мокрицький, зібралися молоді художники із своїм улюбленим Карлом Великим на чолі.

— Я ж казав, я ж казав, що треба обов'язково піти! — переможно заявляв Аполлон.

— Ну, ви маєте рацію, Аполлоне Бельведерський, — засміявся Карл Павлович. — Я справді був переконаний, що Глінка здатний лише на романси, і я дуже радий за нього, за його успіх. Врешті я радий за всіх нас. Це перша справжня російська опера. Дурна пані Нессельродиха сказала, що це «la musique des cochers» — «кучерська музика», а подивіться, в якому захваті всі.

— Гляньте, гляньте, Карле Павловичу, — мало не схопився з місця Аполлон, — он Пушкін!

— Де він? От кого люблю і поважаю всім серцем!

— А он в партері, в одинадцятому ряду, коло проходу, в кріслі! Бачите, як аплодує! Ні, сьогодні просто свято, і театр особливо нарядний, урочистий. Це добре, що відкрили театр після ремонту саме цією оперою.

— Між іншим, Карле Павловичу, — вставив Сошенко, — хоча я в такому ж захопленні від цієї чудесної музики і всієї постановки, як і всі, проте мені хочеться звернути увагу вашу на нові плафони. Майже всі малюнки зробив мій протеже Тарас під керівництвом архітектора театру Кавоса. Той самісінський Тарас, малюнки якого я вам показував.

Обличчя Карла Павловича враз змінилося з безтурботно веселого на серйозне й уважне.

— Я думав про нього весь час, — сказав він. — Його не можна кидати напризволяще. Це талант. Його малюнок «Едіп в Афінах», який ви приносили, мене просто здивував. Не часто трапляється, щоб молодий художник міг так зосередитися, бути таким простим і лаконічним у розв'язанні композиції. Йому треба малювати й малювати.

— Але я казав вам, Карле Павловичу, — відповів сумно Сошенко, — все розбивається перед жахливою дійсністю —

він кріпак, хоча й з таким некріпацьким обличчям, як ви сказали, коли побачили його у мене.

— Він повинен бути вільним! — спалахнув Карл Великий. — Я сам візьмусь за цю справу, говоритиму з його паном. Невже він не зрозумів, що цей хлопець — талант, талант, яких мало. Ви, Сошенко, довідайтесь про його пана, а поки що і ви, і Мокрицький, і Петровський, і Михайлов — усі допомагайте цьому хлопцеві, учіть його.

— Звичайно! Сошенко вже познайомив його з нами, — милуючися поривом любимого вчителя, радісно промовив Мокрицький. — Коли б ви знали, яка це цікава, щира натура!

Брюллов усміхнувся, і Мокрицький зрозумів, що його вчителеві досить було глянути на малюнки хлопця, щоб побачити далеко більше, ніж бачили всі вони.

— Ви після театру додому, друзі? — спитав Карл Павлович. — Я їду вечеряти до Віельгорського. Там я поговорю про вашого Тараса і з графом Михайлом, і з Жуковським.

* * *

У тісному чоловічому колі найближчі друзі святкували успіх Михайла Глінки. Карл Павлович вірно сказав у театрі: «Врешті я радий за всіх нас». Так сприйняли оперу всі ті, кому дорога була російська література, російська музика, все російське мистецтво. Усі раділи, сміялись, жартували.

— Замість велерічливих промов, — оголосив один з приятелів Глінки, Всеволожський, — ми виконаємо на честь нашого дорогого композитора канон. Музика Одовського, Віельгорського і самого Глінки, а автори — кожен виконає написаний ним куплет. Починати прошу Василя Андрійовича Жуковського!

Граф Віельгорський відкинув назад свою поетичну шевелюру й сів за рояль.

Жуковський вийшов на середину кімнати і, удаючи актора на концерті, проспівав:

Пой в восторге, русский хор,
Вышла новая новинка.
Веселися, Русь, наш Глинка
Уж не Глинка, уж не Глинка, а фарфор!

Він по-диригентськи махнув рукою, і всі чоловіки підхопили: «Уж не Глинка, уж не Глинка, а фарфор!»

Жуковський поважно розкланявся, і поряд з ним став поет Вяземський:

За прекрасную новинку
Славить будет глас молвы
Нашего Орфея — Глинку
От Неглинной, от Неглинной — до Невы!

Жуковський показав рукою, щоб усі наповнили склянки вином, а тоді знову заспівав:

В честь столь славные новинки
Грянь, труба и барабан.
Выпьем за здоровье Глинки
Мы глинтвейна, глинтвейна стакан!

Усі високо підняли склянки з глінтвейном, а на середину вибіг Пушкін!

Слушая сию новинку,
Зависть, злобой омрачась,
Пусть скрежещет, но уж Глинку
Затоптать, топтать, топтать, не может в грязь!

І він притуинув енергійно погою, і всі підхопили з особливою насолодою: «Затоптать не может в грязь!»

— Ні, ні, ні, таких не затопчеш! — весело сказав Брюллов. — Задрість, злоба — усе безсилне перед справжнім мистецтвом, перед талантом.

Вони ще й ще виконували цей жартівливий, але для кожного з них повний глибокого змісту «канон», а особливо меткі і гострі пушкінські рядки, і підіймали чари за рідне мистецтво, за дружбу.

Нелегко було кожному з них творити за тих умов, але дружба зігривала, допомагала зберегти віру.

Брюллов згадав свою обіцянку, дану Сошенкові. Кожному таланту треба допомагати. Це було не лише його правилом, а всіх, хто зібрався тут. «Треба обов'язково порадитися з Жуковським і Віельгорським, — подумав Брюллов, — вирву хвилинку й поговорю з ними. Серед усіх нас — вони найпрактичніші в таких справах».

* * *

— Який я щасливий, що сам Великий Карл зацікавився Тарасом, — казав Сошенко товаришеві. — Тепер, хоча ще й

не бачу реальних шляхів, я далеко спокійніший за його долю.

Але з того часу Сошенко відчув на собі ще більшу відповідальність.

Малярський сезон закінчився, відкриття театру відбулося. Тарас був вільнішим. Сошенко скористався напівдозволом-напівзапрошенням Ширяєва і вже не раз, і не два заходив до нього на Загородній проспект і забирив Тараса.

Яке це було щастя!

— Ходімо сьогодні в Ермітаж! — казав Сошенко. — Я покажу тобі Веласкеса.

— Ходімо сьогодні до Академії, я покажу тобі «Останній день Помпеї».

А якось він сказав:

— Ходімо сьогодні до нашого Великого Карла, там і Аполлон буде, і ще товариші.

— Хіба це можливо? Ні, я нізащо не піду, — немов злякавшись чогось, ніяково мовив Тарас.

— Ну що ти! Він сам казав, щоб я привів тебе. Адже він хвалив твої малюнки. І ти не бійся його: нам, правда, всім попадає за нашу мазню, але він наш найкращий друг і товариш...

Додому Тарас повертався, як п'яний. Це не сон, не казка, не мрія. Він справді був у кабінеті, оздобленому червоною матерією. Великий Карл, по-домашньому, в червоному халаті, розмовляв, жартував із ним, дивився його малюнки, хвалив, робив зауваження. Ввечері прийшов до Брюллова в гості поет Жуковський. Тарас хотів утекти, але його не пустили. Жуковський за руку, як з усіма, привітався з ним, а потім розглядав нову картину Карла Павловича «Зняття з хреста», і його так зворушила Марія Магдалина, що чутийий, м'якосердий поет заплакав.

Сошенко і Мокрицький проводили Тараса додому. Тарас тримав у руках книги — історію античної Греції і Риму. Це радив читати Карл Павлович, і хлопці, звичайно, поспішили дістати для Тараса. А в кишеню його блаженного пальця дбайливий Сошенко поклав дві свічки, щоб Тарас міг читати увечері й вночі на своєму горищі.

— Де ти був? Де ти тиняєшся весь час? — різко спитав хазяїн.

«На Олімпі. Я був на самому Олімпі, серед його богів», — хотілося відповісти Тарасові. Хіба не богами з Олімпу були його нові знайомі?

— Я був у Карла Павловича Брюллова. Він похвалив мій малюнок, — тремтячим від щастя голосом сказав Тарас.

— У Брюллова? — вирячив очі хазяїн. — Ти забрихуєшся, хлопче. Що, йому більше діла нема, як з тобою возитися? Іди проспись...

І коли вже кроки на сходах затихли, буркнув:

— З глузду з'їхав... — і махнув рукою.

А Тарас запалив свічку і, вмовившись на своєму сіннику, жадібно ковтав сторінку за сторінкою надзвичайні міфи; і коли вже засинав, плуталися в напівсні-напівсвідомості образи міфологічних богів і його нових друзів з Олімпу, і щаслива усмішка осявала його лице.

— А сьогодні я познайомлю тебе з твоїм земляком, — повідомив якимось Сошенко. — Сьогодні субота. Ходімо на вечорниці.

— Які вечорниці? Тут, у Петербурзі? — здивувався Тарас.

— Ну, це я так жартома зву. Ходімо до Гребінки, Євгена Павловича. Це ж наш земляк, він і пише українською мовою, побалакаємо з ним. А то тут і рідну мову забудеш, — засміявся Сошенко.

Ні, він, Тарас, не забув і тут української мови. З тої літньої білої ночі він не припиняв уже своїх спроб писати. Рідко тільки виривав він на це час.

Яким рідним, давно забутим теплом і затишком повіяло на Тараса від простенької квартирки в приміщенні кадетського корпусу, де працював вихователем український байкар Євген Павлович Гребінка. Він мав досить значний успіх серед петербурзьких літераторів. Його друкували журнали, бо його повісті й оповідання любили читати. У Гребінки завжди залюбки збиралися. А ще до того у Гребінки була пристрась — усіх пригощати, особливо в тих випадках, коли з Полтави від рідних прибували посилки.

— Оце й є Тарас, про якого я вам казав, — представив Тараса Сошенко.

Глянувши на привітного хазяїна, почувши його полтавську м'яку вимову, Тарас мало не розплакався. Тут був і другий земляк, Григорович, і з ним одразу переговорив Сошенко про Тараса, як радив старий Венеціанов. За столом гостинний хазяїн все підкладав у тарілки і підливав у чарки. Після вечері він із скромною гордістю показав останню свою книжку — переклад пушкінської «Полтави».

— Мені пропонують підготувати друге видання, — сказав він. — Може б, ви, — звернувся він до Тараса, — спробували зробити ілюстрації до «Полтави»?

О, коли б тільки зумів!

— А зараз почитайте, Євгене Павловичу, просимо! — попросили гості.

— Як би я хотів побачити і самого Пушкіна! Адже він тут, у Петербурзі...— тихо вимовив Тарас.

ВІН ПОБАЧИВ ПУШКІНА

Він побачив і самого Пушкіна.

За кілька днів до цього Мокрицький з захопленням розповідав Тарасові:

— Ох, який вчора був вечір у нашій майстерні. Ніколи в житті не забуду.

Йому не терпілося швидше розповісти, а Тарасові, звичайно, не терпілося швидше почути.

— Розкажіть!

Аполлона не треба було просити двічі.

— Вчора було стільки відвідувачів у нашій майстерні.

— У вас завжди збирається багато людей...— мовив Тарас.

— Але вчора, вчора з Жуковським приходив Олександр Сергійович Пушкін.

— Пушкін? — недовірливо глянув Тарас.— І ви бачили самого Пушкіна?

— Я його вже не вперше бачив,— з дитячою гордістю відповів Аполлон. Я бачив його вже двічі у знайомих, і він удруге пізнав мене і потиснув навіть руку. Якби ти знав, що я відчував! Він сказав мені: «Тільки не одружуйтеся, а Італії вам не минути». А от учора, вчора цілий вечір вони були у нас...

— Ну, розкажіть по порядку,— прохав Тарас.

— Увечері, по обіді, Карл Павлович ліг спочивати, а я сів читати йому Вальтера Скотта. Він любить, коли йому читають уголос.

Тарас із заздрістю подивився на Аполлона. Він сидить, як дома, у Карла Брюллова, читає йому...

— І раптом заходить Лукіяв,— продовжував Аполлон,— і каже, що приїхав Василь Андрійович Жуковський і Олександр Сергійович Пушкін.

Я пішов у студію, щоб не заважати їм, але незабаром Карл Павлович покликав мене, щоб я приніс портфель з його малюнками.

— І ви його побачили,— тремтячим голосом спитав Тарас,— зблизька?

— Отак, як тебе,— радісно відповів Аполлон.— Який він! Якби ти знав, який він! Саме життя! І такий простий, веселий. Я щасливий, Тарасе. Це ж два генії — наш Карл

Великий і Пушкін. Хіба дивно, що вони відразу зрозуміли один одного і здружилися? Я думаю, так тільки у геніїв і буває. Простим смертним ще треба приглядатися одному до одного, пуд солі, як то кажуть, з'їсти. А таланти з того починають, чим прості люди закінчують. З яким захопленням розглядав Олександр Сергійович малюнки нашого Каролуса! А як дійшов до малюнка «З'їзд на бал до австрійського посла в Смірні» — Карл Павлович нещодавно його закінчив,— як глянув Олександр Сергійович, як залетється сміхом, кричати, стрибати почав, ну, зовсім дитина! Та хіба можна дивитися без сміху на цей чарівний кумедний малюнок? Уяви собі — смірнський поліцейстер, товстий, круглий, спить посеред вулиці на килимі і подушках. На цю кумедну постать не можна без сміху глянути. Пушкін не міг розстатися з цим малюнком, сміявся, аж сльози виступили. Хоче слово вимовити і не може: «Друже, милий,— каже нарешті Карлові Павловичу,— подаруй мені цей малюнок. Прошу тебе!» А малюнок цей уже належить графині Салтиковій, щоб її чорти забрали. «Не можу,— каже Карл Павлович,— слово честі, не можу». А Пушкін теж не може відірватися від малюнка. «Подаруй,— каже,— брате, я навколішки перед тобою стану». І справді навколішки став. Я думаю: «Невже Карл Павлович відмовить? Пушкін, Олександр Сергійович Пушкін навколішки стоїть?» І я в думках Салтикову до всіх чортів посилаю. А Карл Павлович свос: «Не можу, брате, розумієш, віддав уже, треба слова додержувати. Я тобі інший зроблю, копію, і з тебе самого портрет напишу. От приїдеш після четверга — почнемо».

— І він погодився приїхати? — перервав Тарас.— Він приїде позувати?

— Приїде, обов'язково приїде! — відповів Аполлон.— Пообіцяв приїхати через три дні. Умовилися так. Знову побачу його і бачитиму ще стільки разів! Ну, наш Карл Павлович зробить з нього такий портрет, якого ще ніхто не писав. Я певний, краще буде і від Тропінінського портрета, і від портрета Кипренського, хоч і ті хороші, але не той, не той Пушкін там! Наш Каролус кого любить, той у нього чудесно виходить! Усі кажуть — портретист він неперевершений! От тільки як міг він йому відмовити і не подарувати малюнок... — раптом зажурено похитав головою Аполлон.— Подумаєш, слово Салтиковій — то ж Пушкін.

— Ну, то він же зробить копію! — заспокоюче нагадав Тарас.— А коли сам Брюллов зробить копію, це ж однаково, що оригінал. Він же не розсердився? Не образився Пушкін?

— Ні, ні, він ходив по майстерні від картини до картини, і очі в нього так натхненно блищали. Отаким би його намалювати. І обидва — і він, і Жуковський — на прощання обняли Карла Павловича і розцілували. Повік не забуду цього вечора!

— Коли б мені хоч у щілинку його побачити, Пушкіна! — мрійно мовив Тарас.

— Чому в щілинку? От він приїде на сеанс, а ти приходи до мене ніби з якоюсь справою і побачиш, — великодушно запропонував Аполлон.

Вони ще довго ходили, «проводжали» один одного, не звертаючи уваги на гомін на вулицях, на площі перед Адміралтейством, де цього року особливо модним було катання з насипаних там гір. Пани катались на тройках, бідніші — просто на санках.

— Ну, час по домівках, я вже змерз. Хоча в мене підкладка пальта і теплого кольору — червоного, але колір гріє мало! — засміявся Мокрицький. — А ти, мабуть, зовсім забудів?

— Я звичний, — усміхнувся Тарас. Він ладний був ходити з новим товаришем до ранку.

— Не забудь, позавтра я піду з тобою на лекцію з анатомії. Ти хочеш?

— Ще б пак!

Вони міцно потиснули руки один одному і нарешті розійшлися.

Наступного вечора під враженням оповідання Мокрицького Тарас перечитував Пушкіна, читав «Полтаву» в перекладі Євгена Павловича Гребінки і пробував робити до неї малюнки. Він читав хвилюючу ліричну посвяту поеми і думав:

«Кого ж любив він? Кому присвятив він ці рядки? Хоч би увидше Мокрицький повідомив, що Брюллов почав уже його портрет, і я б уже тоді як-небудь побачив його».

А на третій вечір, як було умовлено, Тарас зайшов до Мокрицького, щоб разом іти на лекцію. Скільки ще треба було йому прочитати, послухати, побачити, як жадібно він тягнувся до знання!

Мокрицького він зустрів у дверях його невеличкої кімнати, вже одягненого і ніби чимсь приголомшеного.

— Ви вже вдягнені? Я спізнився? — перелякався Тарас.

Мокрицький раптом махнув рукою, сів на стілець у передпокої і заплакав.

— Що, що з вами? — рвонувся до нього Тарас.

— Пушкіна... Пушкіна вбито на дуелі.

Вони пішли вдвох. Не на лекцію, звичайно. Потік людей линув на Мойку, йшли пішки, їхали на візниках.

— До Пушкіна, — просто казали люди, наймаючи санки.

Мойка була переповнена народом. Натовп стояв на Певче-ському мосту, натовп стояв перед будинком, де була остання квартира Пушкіна. З будинку виходили і входили люди. Звернув на себе увагу високий старик. Він вийшов, невтішно плачучи.

— Вам Пушкін родич? — спитала його якась жінка в хустині.

— Я росіянин, — відповів старик і заплакав ще дужче.

Остання квартира Олександра Сергійовича Пушкіна була в будинку, що колись належав княгині Волконській — матері декабриста Сергія Волконського. Сюди, в цей будинок, коли Сергій Волконський сидів заарештованим у Петропавловській фортеці, приїздила його молода дружина Марія. Самовіддана російська жінка, вона поїхала за чоловіком на каторгу, в Сибір.

Тарас не знав — саме їй, своїй потаємній юнацькій любові, присвятив Пушкін свою «Полтаву». А тепер її друг дитинства, її палкий поет лежав тут мертвим...

Тарас із Мокрицьким зайшли в парадний хід під брамою, піднялися широкими сходами нагору, в скромну, звичайну квартиру.

Пушкін лежав на столі в чорному сюртуці, спокійний, поважний. Кучеряве русяве волосся і бакенбарди рамкою облямовували жовте лице.

В головах його стояв Жуковський, і великі сльози котилися по його доброму обличчю. Кусаючи губи, стояв лицейський товариш Пушкіна і секунданта останньої фатальної дуелі — Данзас.

— Ви тут, Костянтин Павловичу? — спитали його.

— Ні, — відповів той з гіркою усмішкою, — я не тут, я на гауптвахті. Мені дозволили лише попрощатись з Олександром, і я мушу повернутися під арешт.

Мокрицький побачив багато літераторів, художників, музикантів. Вони всі зібралися сюди, але й безліч чужого, нікому не знайомого народу приходило попрощатися з своїм найулюбленішим поетом.

Тарас не міг піти зараз із цієї кімнати. Він став у куточку і дивився, дивився. І рядки, незабутні, безсмертні пушкінські рядки про вольність, про свободу вставали в його голові. Він хотів навіки запам'ятати це обличчя, яке довелося йому побачити лише мертвим. Він поглянув на Мокрицького і вони зрозуміли один одного. Мокрицький вийняв з

кишені аркуш паперу, поділив надвоє і дав половину Тарасові.

Із свого куточка вони швидко почали змальовувати останній портрет.

А двері не зачинялися. Нестримним потоком ішли люди — студентська молодь, літні, зовсім старі. Всі вклонялися до землі, плакали і, виходячи, пошепки передавали один одному:

— Що ж, він тепер радіє, що вбили. Пушкін йому впоперек горла стояв.

— Він міг би його вберегти для Росії, та він сам штовхнув його на смерть.

Тарас ловив ці слова, прислухався до розмов, хотів зрозуміти і не міг, як же сталася ця страшна трагедія, як же це «він» — цар Микола — не вберіг сонце своєї землі.

Коло нього зупинився зовсім молодий, чепурно вдягнений студент, і те ж саме питання було в його світлих очах.

— Тургенєв, ходімо,— почув Тарас, як, узявши студента за рукав, пошепки мовив інший: — Там, на вулиці, у людей вірші на смерть поета.

— Почекайте,— відповів студент і підійшов до старого камердинера, який то виходив з кімнати, то знову заходив, дивився на небіжчика і раптом знову починав плакати, трусячи сивою головою.

— Я вас прошу, дуже прошу,— прошепотів йому юнак.— Відріжте мені малесенький кучер, малесенький... Я берегти-му все життя волосся Пушкіна... Олександра Сергійовича... благаю вас...

Камердинер глянув уважно на нього і мовчки виконав його прохання.

Тарас із Мокрицьким вийшли теж. Уже було зовсім поночі, але народу не зменшувалося. Хлопці побачили — на поруччя мосту зліз якийсь студент, вийняв аркушик паперу і переривчастим голосом почав читати при світлі ліхтаря:

Погиб поэт! — невольник чести —
Пал, оклеветанный молвой,
С свинцом в груди и жаждой мести,
Повикнув гордой головой!..

— Тихше, тихше. Жандарми!

Студент вмить зник, але за хвилину його голос лунав з другого боку мосту:

Вы, жадною толпой стоящие у трона,
Свободы, Геня и Славы палачи!
Таятесь вы под сению закона,
Пред вами суд и правда — все молчи!..

— Ходімо, ходімо швидше звідси! Тут добром не закінчиться, — тягнув Мокрицький за руку Тараса.

— Ні, ні, почекайте, дивіться, він кинув цей папірець у ватопи, а он у юрбі теж читають.

— Хто написав ці вірші? — спитав поряд один офіцер іншого.

— Кажуть, гусарський поручик Мішель Лермонтов...

— Ну, не минеться так, мабуть, і бабуся тут не допоможе.

— Кажуть, коло нідерландського посольства, де Дантес живе, загін жандармів стоїть. Цар боїться, що Геккеренів рзнесуть...

— Іх він більше береже, ніж нашого Пушкіна.

Мокрицький і Тарас насилу виринули з цього потоку.

— Завтра підемо на похорон.

— Звичайно, раніше тільки прийдемо. Але ти бачиш — скільки жандармів навколо!

На похороні бути їм не довелось.

Будинок ще задалегідь оточили жандарми.

Народ збирався до тієї церкви, де, як було повідомлено, відправлятимуть похорон поета. Але недарма весь час до Зимового палацу, як зведепня з поля бою, неслися повідомлення, що робиться в місті, як хвилюється народ, які маси збираються коло дому і коло церкви.

Цар Микола не на жарт боявся демонстрації.

В останню хвилину він наказав нести труну в іншу церкву, на Конюшенній вулиці, і після останнього обряду, глухої ночі, труну з тілом Пушкіна поставили на сани і помчали далеко-далеко, у Святогорський монастир. Труну проводжав жандарм, і лише одному з друзів Пушкіна — Олександрю Тургенєву — дозволили поїхати. Та ще старий дядька-камердинер Микита Козлов, який від самої коліски доглядав поета, об'їздив з ним усю Росію, бував і в молдавських степах, і в горах Криму та Кавказу, виряджав тепер свого Олександра Сергійовича у найдальшу путь, відкіля нікому ніколи не буває вже повороту.

* * *

У Брюллова в майстерні сиділи смутні його друзі, сиділи учні — Мокрицький, Сошенко, в куточку, в затінку, примостився мовчазний Тарас. Він ще соромився бувати в такому

товаристві, але цінив кожную хвилину, проведену з цими людьми.

Сумні, зажурені були всі. Старші обмірковували видання повної збірки творів Пушкіна. Брюллов одразу накидав ескіз фронтиспіса: Пушкін стоїть на скелі Кавказу з лірою в руках.

— Прочитайте, Аполлоне, його поезії! — попрохав Карл Павлович. Він ліг на софу, підперши голову рукою, і все дивився й дивився в одну точку — на полум'я, що розгорялося в каміні. На каміні стояв позолочений бюст Пушкіна.

— Прочитайте його «Молитву»! Скільки думки! Кожен рядок говорить так багато і розуму, і почуттям!

Мокрицький читав ще і ще, сцени з «Русалки», «Дон-Жуана».

— А тепер це, — замовляв Карл Павлович і дивився не відриваючись на полум'я.

Давно, усталый раб, замыслил я побег
В обитель дальнюю трудов и чистых нег,—

читав Мокрицький.

— «Обитель дальнюю трудов и чистых нег», — повторив Брюллов. — Ні! Я тут нічого не напишу. Я охолонув, я застиг у цьому кліматі. У нас все робиться по-чиновницькому. Пушкіну, Пушкіну цар запропонував переробити «Бориса Годунова» на роман, на зразок романів Вальтера Скотта. Ні, я тут не виживу. А мені він запропонував намалювати взяття Казані — і як? Івана Грозного з дружиною в руській хаті на колінах перед образами, а у вікні — взяття Казані. Він скрізь накладає свою руку. Я мав сміливість заперечити. Хіба можна зайняти перший план картини холодними нерухомими постатями, а самий сюжет показати чортзна-де... Або намалювати для нього парад... Тисячу однакових чобіт... А синод шукає католицьку ересь у моїх сюжетах. Ні, я тут нічого не зроблю, — казав він у розпачі. — Пушкіна, Пушкіна убили! Він тут у мене був, сміявся за три дні до смерті. Чому я не дав йому цього проклятого малюнка? Як він хотів, щоб я змалював його дружину. «Намалюй мою мадонну, — казав він мені. — Побачиш її — навколішка сам проситимеш, вона красуня». Але я відмовився. Мені не подобалися її очі. Її змалював мій брат Олександр.

— І через неї великий Пушкін загинув, — мовив Сошенко.

Брюллов почув це і криво усміхнувся.

— Ні, не через неї. Його ненавидів цар та його кляті жандарми. Пушкін не міг вільно дихати тут, — тихо-тихо,

але з якоюсь силою прошепотів Тарас, зрозумівши цю гірку усмішку Брюллова.

Ці слова почув лише Сошенко і з острахом глянув на Тараса.

ЦІНА ПОРТРЕТА

Не те що за тиждень, за один день у Петербурзі погода зміниться стільки разів, що й не розбереш — чи осінь, чи зима, чи весна.

Так останнім часом і настроїв у Тараса. У товаристві Сошенка, його друзів, у майстерні Брюллова він нарешті відчув себе людиною, молодою, повною сил і надій, жадоби до знань, до творчості. Він прислухався до кожного зауваження Карла Павловича і намагався в міру своїх умов виконувати все, що той радив. Він чув, як Карл Павлович завжди радив своїм учням якнайбільше малювати з натури, вивчати живе людське тіло.

— Малюйте антику в античній галереї, — казав він, — це потрібно в мистецтві, як сіль у їжі. У натурному класі прагніть відтворити живе тіло. Воно прекрасне, тільки зумійте його показати. Вивчайте природу, яка у вас перед очима, і прагніть зрозуміти, вивчити її в усіх відтінках і особливостях.

Але ж де взяти Тарасові «живу природу»?

До Брюллова часто приходив натурщик Тарас.

— Справжній Антіною! — милуючися його могутньою пропорційною постаттю, казав Брюллово. — Ну, Тарасе, почнемо, благословясь! — промовляв завжди Карл Павлович, приступаючи до нової роботи. — Ех, панове, як весело починати картину! Ви ще не відчули цього, не знаєте, як при цьому прямо груди розширюються від затриманого дихання. Почнемо, Тарасе!

Тезка Тараса Шевченка — теж з панських кріпаків Тарас Малишев — особа дуже відома серед старших і молодших художників. Крім того, що він прекрасний, спокійний натурщик, він «завідує» гірсовим класом. Коли нема занять, він пускає туди і Тараса Шевченка.

Тарас Малишев із Московської губернії. Іноді вони розбалакаються вдвох, почнуть згадувати! І виходить — однакові спогади і у кріпака-росіянина і у кріпака-українця.

— Усі пани одним миром мазані, — каже натурщик Тарас Малишев. — От тільки й побачиш життя з художниками. Опе люди! Приходь, Тарасе, малюй, учися! Із тебе люди будуть! Я б і тобі колись попозував, бачиш сам, як зараз

ніколи. Служба! — І поділиться з Тарасом крайцем житнього хліба, «щоб не охляв» за роботою.

Тарас старанно перемальовує гіпсові голови та фігури і просто з любов'ю ставиться до кистяка, що постійно стоїть у кутку. Тарас часто садовить його в найрізноманітніші пози. Незважаючи на всі прикrostі долі, у Тараса десь у глибині все-таки заховалася добродушність і нотки гумору. Нещодавно товариші дуже сміялися, коли він посадовив на стілець кистяк у позі гульвіси і так змальовував його.

Але ж товариші, молоді художники, так багато малюють саме з «живої натури». Який прекрасний портрет зробив останнім часом Мокрицький з Наташі Клодт, дочки академіка, заоханого в звірів! Навіть Брюллов сказав:

— Починаєте відчувати красу ліній, юначе.

Йому, Аполлонові, замовляють уже багато портретів. Можливо, і Тарас міг би зробити не такий уже поганий портрет.

Раптом Тарас тихо посміхається.

У неділю він одпрошується у Ширяєва на Мохову, до свого пана Енгельгардта. Серед панської челяді його старий друг — земляк Іван Нечипоренко, добродушний, спокійно-меланхолійний дядько.

— Будь другом, — каже Тарас Нечипоренкові, — посидь спокійно та посмокчи свою люльку. Я так тебе змаляю, вийдеш, як цячечка, на портреті, і, їй же богу, тютюну куплю.

— Бреши, бреши більше, — засміявся Іван, — як не вижду — потилицю начухраю.

Він сів, надувся, погладив вуса, поправив чуприну, набрав суворого вигляду — так, йому здавалося, виjde краще. Аж крекнув Тарас од задоволення.

— Вийде, Іване! Іван з України!

Схопив пензель — і незабаром з картону дивилися лукаві, хитрувато примружені дядькові очі, і був він весь як живий — хоч візьми та помацай його міцну засмаглу руку.

Тарас не почув, як у передпокій зайшов сам пан, Павло Васильович Енгельгардт.

— Пхе, пхе, — запихкав люлькою, — перуне ясний! Малює! А подобне, нех мене дябли візьмуть, подобне! ¹ Ач який! Це ж я його вивчив, мій художник! Слухай ти, хлопе, збігай оце зараз на Фонтанку, адресу запиши, візьми фарби, пензлі, все, що там треба, і почнеш малювати портрет пані Аделі. Портрет для мене. Розумієш?

Портрет Івана не був закінчений. Проте скільки знайомих

¹ Схожий, хай мене чорти візьмуть, схожий! (Польськ.)

дам пана довелось відтоді малювати Тарасові. Ще б пак — «його власний художник»!

Іноді він давав за портрет карбованця, а іноді тільки гаркав і робив дурні зауваження, бо зовсім не розумівся на живопису.

Якось Тарас ніс портрет однієї з цих дам і його зупинив на вулиці молодий кирасирський юнкер.

— Ану, голубе, покажи! І це ти сам намалював? Йй-богу? Скільки ти візьмеш за портрет моєї нареченої?

Тарас уже знав, скільки може коштувати ця робота, але ж хіба міг назвати хоча б більш-менш пристойну ціну? Він радий був кожній копійці.

— П'ять карбованців! — сказав він.

Юнкер був здивований такою малою ціною, але не міг не поторгуватися.

— Три!

— Нехай буде й так!

— Я живу в Гатчині. Приїдеш у неділю. Прізвище моє — Демидов.

Це було нелегко, але заробити завжди нелегко. Тарас кілька разів їздив малювати портрет нареченої Демидова. Як завжди, він сам захопився роботою, хоча «натура» нічого цікавого собою не являла. Звичайнісінька манірна панночка. Ще й мати заважала:

— Навіщо він її робить такою блідою, хіба не можна на портреті накласти більше рожевої фарби? А цієї родимки на носіку зовсім не треба робити. Ой, на портреті вона якась довгоноса!

Панночка й насправді була довгоноса, і з родимкою, і бліденька, як петербурзький ранок. Але врешті це набридло Тарасові,— він і ніс спересердя вкоротив, і щоки зробив рожевішими. Панночка була в захопленні, Демидов теж.

Тарас очікуюче дивився на наречених.

— Ах, гроші! Приїдеш у ту неділю!

Другої неділі Демидов пиячив із приятелями і про гроші й згадувати не хотів. Третьої — Тарас не застав його чи, може, просто його лакей збрехав? Раптом зустрів його на Невському, підбіг, зупинив. Демидов зміряв Тараса високомірним поглядом.

— Ти, хлопе, як смієш так розмовляти з поміщиком Демидовим? Я повідомлю твого пана!

Скільки даремно витрачено часу, праці!

Але все Тарас мусив зносити мовчки. В такі хвилини він хотів швидше повернутися на своє горище. Де там уже мріяти про друзів з Олімпу!

Він кусав губи, сидючи в своєму кутку, і проклинав усе своє життя.

І знову, як у піднесеному, так і в пригніченому настрої, не міг він малювати, а писав на клаптиках паперу рядки своїх віршів.

За цим і застали його якось Сошенко та Мокрицький.

— Ти пишеш щось? — спитав Мокрицький.

— Так, вигадую собі невідомо нащо.

Мокрицький попросив дозволу взяти написане і в той же вечір знову повів розмову з Брюлловим про Тараса. При їхній розмові був і Григорович.

— Ні, людина з такими почуттями й думками не може лишатися кріпаком! — схвильовано казав Брюллов, прочитавши вірші Тараса.— Я сам поїду до його пана.

Нетерпляче чекали Брюллова Сошенко і Мокрицький. Але яким сердитим повернувся їхній маестро!

— Це найбільша свиня в торжковських пантофлях. Підіть ви самі, Іване Максимовичу,— звернувся він до Сошенка,— до цієї амфібії, і хай він визначить ціну за бідолашного хлопця.

Юнаки були обурені не менше, ніж їхній учитель. Як? Так прийняти Карла Великого? Карла Брюллова, ім'я якого тільки-но пролунало на всю Європу! Але ж як тоді він прийме непомітного, скромного Сошенка?

Вийшовши з кімнати, Сошенко замислився.

— Може, краще умовити піти до Енгельгардта старого Венеціанова?

Другого дня увечері Венеціанов розмовів про наслідки побачення Брюллову та Сошенкові.

Пан Енгельгардт і старого добрягу Венеціанова прийняв не краще, ніж Брюллова. Він з годину тримав його в передпокої, але старий Венеціанов бачив усього на своєму довгому віку.

— Чи мені ображатися на цього вандала-поміщика? Це було б нижче за мою гідність.

Спочатку старик завів розмову про освіту, добродійність, але «свиня в торжковських пантофлях» зареготала і одверто спитала, чого хоче від неї і він, і цей «американський дикун» — Брюллов.

— Видно, ви, Карле Павловичу, не могли з ним спокійно говорити,— усміхнувся Венеціанов, коли дійшов до цього місця свого оповідання.

— Не міг спокійно говорити про куплю-продаж живої людини,— признався Брюллов.

Венеціанов теж одверто відповів панові, що вони хочуть викупити Тараса Шевченка, і спитав, яка буде ціна.

— Отак би прямо й сказали! — зареготав самовдоволено пан. — А то — філантропія. Гроші й більше нічого! Моя остання ціна дві тисячі п'ятсот карбованців.

— Отак і сказав цей пан, і я згодився, — закінчив старий.

— Дві тисячі п'ятсот карбованців! — зітхнув у розпачі Сошенко.

— Не журіться, — мовив Брюллов. — Це вже другорядна справа.

Він загорівся сам, як юнак.

Якісь думки, плани вже зароджувалися в його палкій діяльній голові.

Він, мабуть, і вночі думав про це, бо о шостій годині ранку вже послав свого Лукіяна по Мокрицького.

Мокрицький зник, що його маестро може прислати за ним і о другій годині ночі, бо у нього нічниці і хочеться почитати й порозмовляти, і о шостій ранку, щоб поділитися якоюсь думкою чи показати надзвичайний колір неба і повітря над Невою.

Та зараз було щось важливіше. Молоді люди не знали, що вирішив Карл Павлович, але щось готувалося. Він посилав записки до Жуковського, їздив до Віельгорського і мало не побив вірного свого Аполлона, коли той, не чуючи під собою ніг, і від радості, що готується вже щось реальне, і від весняного вітру й перших калюжок усе перешутовав, а головне — Жуковського покликав не тоді, коли треба. Проте Аполлон стояв перед маестро з таким комічно-розгубленим виглядом, так терпляче вислухав усе «музичне», вилите зопалу гарячим Брюлловим, що гроза минула швидко, як і почалася, і обидва вони почали дружно й енергійно готувати мольберт і полотно для нової картини. Якої саме — Аполлон не знав і не насмілювався питати.

Другого дня Мокрицький тасмниче повідомив Сошенка:

— Сьогодні в нашій майстерні з'явився ще один прекрасний твір — портрет Василя Андрійовича Жуковського, і якби ти знав, яка разюча подібність! Яка надзвичайна сила рельєфу! Ти подумай, сеанс тривав не більше двох годин, а голова здається майже закінченою.

Він не стерпів і повів друга в майстерню. Брюллова не було дома. Перед портретом у кріслі Карла Павловича сидів хлопчик Ліпін.

Це був один з тих самоуків-художників, про яких Карл Павлович подбав ще у Москві і домігся обіцянки дати їм відпустку з кріпацтва.

Приїхавши до Петербурга, Брюллов не забув про них, особливо йому подобався молодший — Ліпін. «Надішліть мені мого синочка», — написав Карл Павлович московським друзям. Тепер Ліпін і жив у Брюллова.

Хлопчик зачаровано дивився на портрет і шепотів:

— Як живий... зовсім як живий.

— Киш-ш,— жартома суворо кинув Мокрицький, і Ліпін перелякано скотився з крісла і зник.

— Подивись, Іване, на ці прекрасні руки,— захоплено мовив Аполлон,— які ніжні, задумливі руки! Так і відчуваєш, що зброєю їхньою було легке перо. А очі, уста! Тільки Брюллов може написати такі живі очі людини.

І за своєю звичкою, відомою вже всім товаришам і вчителям, Аполлон натхненно продекламував:

Воспоминание и я — одно и то же,

Я образ, я мечта,

Чем старе становлюсь,

Тем я кажусь моложе.

Але ні Аполлон Мокрицький, ні Іван Сошенко не знали точно; вони тільки догадувалися, для чого взявся Брюллов за цей портрет. Про це домовилися їхні старші друзі — Брюллов, Жуковський, Вісльгорський, Венеціанов і Григорович.

Ціна портрета мусила бути ціною викупу Тараса.

«ЧАС ПРОВОДИЛИ КОНЦЕРТОМ І АКЦІОНОМ»

Чого тільки не вигадував скромний милий Сошенко, щоб тим часом трохи полегшити долю Тараса.

Аж ніяк не можна було сказати, щоб його як художника так уже цікавило сердите рябе обличчя Ширяєва, проте він взявся намалювати для нього його ж портрет з умовою, що, поки не почався малярський сезон, Тарас місяць житиме у Сошенка.

Уже два роки він, як дбайливий вихователь, доглядав його, ввів у «Товариство заохочення художників», познайомив з ким тільки міг, стежив за його читанням і дивувався, як швидко вбирає в себе цей юнак усі знання, що уривками перепадають йому, з якою жадобою ковтає книжки і може вже розмовляти в колі Сошенкових друзів як розвинена, освічена людина. Але кріпацьке ярмо ще тяжіло над ним, і він був іграшкою в руках свого хазяїна.

Хазяїн, пан Енгельгардт, бундючився і кричав:

— Навіщо мені ці художники? Захочу і продам його судові поміщику.

І все ніяк не давав певної офіційної згоди на викуп.

Останні події примусили Сошенка знову прохати своїх старших друзів прискорити цю справу. Знову ж таки для полегшення стану Тараса Сошенко згодився намалювати портрет жінки Енгельгардтового управителя — Прехтеля.

Білява жіночка в кучериках, фіжмах та оборочках, манірно закотивши очі, сиділа в кріслі з застиглим, як у ляльки, виразом обличчя, коли надворі почувся якийсь галас.

Іван Сошенко визирнув у вікно. Два лакеї тягли Тараса, червоноликий лисий Прехтель щось кричав, розмахуючи руками.

— Амаліє Густавівно, покличте, будь ласка, свого чоловіка, — тихо, але твердо вимовив Сошенко і поклав пензель на палітру.

Амалія Густавівна перелякано глянула на «пана художника», завжди такого тихого, скромного, і не впізнала його.

— Зараз, зараз! — заспішила вона і, підійшовши до вікна, закричала: — Mein lieber! ¹ На хвилинку! Що трапилось? — спитала вона, коли розлютований чоловік зайшов до кімнати.

— Це чортзна-що! — кипів Прехтель, і аж слина бризкала у нього з рота. — Цей хлоп почував себе повним паничем. Він приходить сюди і каламутить усіх людей. Він починає казати їм про їхні права, настроює їх проти пана, проти мене, і я помітив уже, як вони починають сваволити. Я цього не допущу. Мені байдуже, що там базікають, який він художник. Зараз він хлоп, кріпак і мусить знати своє місце. Я наказав схопити і відшмагати його на стайні різками. Я провчу його!

— Ні, ви цього не зробіте! — рішуче вимовив Сошенко, сам не чекаючи від себе такого тону. — Соромтеся, кращі люди — поети, художники дбають про його долю, а ви, ви насмілюєтеся посилати його на стайню? Що ви робите? Схаменіться!

— Ну і що з того? — не вгамовувався Прехтель. — Поки що він — ніщо!

— Пані! — звернувся Сошенко до своєї кокетливої моделі. — Я звертаюся до вашого жіночого чулого серця. Ви повинні заступитися — інакше я не зможу бути у вашому домі і не приторкнуся більше до цього портрета.

¹ Мій милий! (Нім.)

Пані Амалії не було ніякогісінького діла до якогось там Шевченка, і вона не розуміла, чому «пан художник» бере це так близько до серця. Її жіноче «чуле» серце ніяк не реагувало, коли на стайні карали когось із челяді. Та їй зовсім не хотілося сваритися з милим, чемним молодим чоловіком.

— Ну, mein lieber, заспокойся! — грайливою кішечкою пригорнулася вона до чоловіка.— Для мене, розумієш, для мене ти мусиш на цей раз простити цього хлопа. Я і пан художник просимо тебе. І навіщо нам псувати настрої перед обідом, коли до обіду я приготувала для тебе сюрприз. Те, що ти найдужче любиш.

Прехтель ще упивався трохи, але не міг устояти перед чарами своєї половини і її обіднім сюрпризом. Він пішов дати наказа відпустити Тараса Шевченка.

Сошенко ледве закінчив сеанс. Руки йому тремтіли. Обідати він не лишився, посилаючися на те, що поспішає на урок. Він біг додому, до Тараса.

Сошенко ніколи не бачив його таким.

— Я підпалю пана,— казав той.— Я помщуся за себе і за всіх. Я заріжу його.

— Що ти, Тарасе, схаменись, заспокойся! — вмовляв його друг, сам украй схвильований.— Ти лише занапастиш своє життя...

— Воно нікому не потрібне, нікому! Навіщо я зустрівся з вами? Навіщо я вчуся, коли я не людина?

Він скочив з ліжка, схопив капелюх і кинувся до дверей.

— Прощайте, Іване Максимовичу, не згадуйте лихом!

— Тарасе! Постривай, Тарасе! — кричав йому Сошенко. «Він близький до страшного діла, він може накласти на себе руки»,— і Іван Максимович сам побіг з дому.

Увечері він знайшов Тараса над Невою. Тарас сидів на перекинутому човні і дивився на кригу.

— Тарасе, слухай лишень мене! От тобі записка від Жуковського. Так, я бачив сьогодні Григоровича, я був у нього після того, як ти втік від мене, мов божевільний. Він передав мені це зараз для тебе... Ну, от бачиш, потерпи ще трохи... Що пише тобі Жуковський?

— Дякую вам, Іване Максимовичу,— спробував усміхнутися Тарас. Його ніби трусил пропасниця, і зуб на зуб не міг потрапити.— Дякую святій людині Жуковському. Він лише, що вже зовсім недовго і все буде гаразд.

— Ну от бачиш. Ходім же додому! — умовляв Сошенко Тараса, як малу дитину.

— Ширяєв прислав Хтодота по мене, щоб уже повертався до нього... І знову в його артілі...

— Ні, ти ще підеш до мене. Ходім швиденько!

Але Тарас ледве добрів до кімнати Сошенка.

— Що з тобою? Та ти зовсім хворий! Треба негайно лікаря! — заметушився Іван Максимович.

— Яка червона кімната... — уже в маренні раптом посміхнувся Тарас.

«Він марить брюлловською червоною кімнатою», — збагнув Сошенко...

Вранці, коли Тараса оглянув лікар, довелося відправити його до лікарні на Литейному проспекті.

* * *

Сидячи на широкій канапі в своїй любимій позі, підгорнувши ноги, Василь Андрійович Жуковський був схожий на турецького пашу. До того ще й попихкував тютюн з довгого бурштинового чубука.

Він замислено дивився на зошит, який лежав коло нього. Зошит був увесь дрібно списаний, і в заголовку його стояло: «Життя художника».

Сумно було Василеві Андрійовичу перерхитувати цього зошита. Цей твір написав на його прохання той бідолашний юнак — Тарас Шевченко.

— Справжній «алмаз у кожусі», — сказав про нього Жуковський. — Як щиро описав він у цьому творі своє життя, свої поневіряння, свої прагнення і мрії.

А сьогодні заходив Григорович і казав:

— Він близький до самогубства. Молодий художник Сошенко, який бере гарячу участь у його долі, просто боїться за нього.

І тоді Жуковський написав юнакові коротеньку заспокійливу записку, а сам тепер обмірковував, як справді здійснити якнайшвидше визволення Тараса.

Великий Карл уже закінчив портрет. Граф Віельгорський порадив улаштувати лотерею-аукціон, залучивши до цього осіб «двору», з якими Жуковський, як учитель царських дітей, був близький.

Жуковський не вперше використовував своє становище і свій вплив славетного, любимого навіть «двором» поета на те, щоб поліпшити чийсь долю, визволити когось з біди. Усім відомо було, як він завжди намагався заступитися перед царем за Пушкіна. Та не тільки для Пушкіна, свого близького, любимого друга, міг вигадувати Жуковський

різні способи заступництва, допомоги,— на кожне нещастя він відгукувався всією своєю чутливою душею, особливо коли мова йшла про допомогу талантові.

Цей «алмаз у кожусі», кріпацький хлопець Тарас Шевченко, схвилював його... Він мимоволі перевісся в далеке минуле, в своє дитинство... Звичайно, воно віяк не схоже було на дитинство Тараса — але, але...

...Панський масток. Панський дім. Пан і пані Буніни, у них дорослі дочки. Усі люблять і пестять маленького Базіля — Васеньку. Панночки звать його «братиком». Спочатку він не розуміє, чому матінкою він зве пані, потім старшу панночку-сестру,— а мамою, рідною мамою — жінку Єлизавету з красивим неросійським обличчям, палкими, сумними, прекрасними очима. Ця жінка любить його найдужче від усіх, пристрасно пестить і завжди наказує любити і поважати все життя пані і панночок. Жінка ця наче не служниця в домі, у неї окремі покої, вона дивиться за господарством, але в присутності панів вона ніколи не сяде.

Її синок Васенька сидить за столом з усією панською родиною, а рідна мати Єлизавета, стоячи, слухає розпорядження.

Пан помер, коли Вася був маленьким. «Хлопець у справжньому жіночому монастирі»,— сміючися, каже хрещений батько Андрій Жуковський, якого хлопчик зве татом, але знає, що це не рідний тато. В домі — 15 жінок: пані, панночки, сестри, тітки, і всі пестять і доглядають ласкавого, злібного, чутливого хлопчика.

Трохи підрісши, він дізнається про дивну історію матері.

Під час війни з турками пан Бунін жартома сказав одному з своїх кріпаків, який ішов на війну: «Привези мені туркеню!» І кріпак точно виконав панське бажання. Він привіз двох молоденьких, дуже гарних туркеней — Сальху і Фатіму. Обидві вони пудьгували, не могли звикнути до неволі, до морозів, до чужих людей...

Фатіма швидко померла, а Сальху зробили нянею панночок.

Старий пан закохався в неї, оселив окремо від іншої прислуги, хотів одружитися з нею, та не міг він тоді розійтися з дружиною. Стара пані мовчки горювала...

За кілька років у Сальхи, яку хрестили і дали їй ім'я «Єлизавета», народився хлопчик. І раптом стара пані, всім на подив, усією душею прив'язалася до цього хлопчика. Його взяли в панські покої; дорослі, заміжні вже дочки возилися з ним, виховували нарівні з своїми дітьми. Він був загальним улюбленцем. Отак він і ріс в якомусь дивному

незрозумілому становищі. І син і не син. І панич і не панич. Довгий час хлопчик жив у своїй дорослій заміжній сестри в Тулі. Сестра була освічена, любила літературу, театр, і це змалку прищепилося маленькому Жуковському. Вчився він не дуже добре, за цим мало хто стежив, але дуже любив читати і рано почав писати. Дванадцяти років написав п'єсу, яку поставили «на домашньому театрі».

Здається, він усе мав, але на душі завжди був сум, жаль і співчуття до рідної матері. Таке певне становище і дивні відносини в родині зробили його чутливим, делікатним, трохи сентиментальним.

Це позначилося і на його творчості. В ній було стільки лірики, стільки душі і серця!

Тому-то він так чутливо ставився і до інших. Він наче заглядав у серце кожної людини і бачив найтонші нюанси кожного переживання. Він добре знав, що ці переживання не менш болючі, якщо не гостріші й важчі, у людей знедолених, тільки не всім їх видно.

Змалку поет звик лише в поезії виявляти свої переживання, а говорити намагався про все легко, жартівливо, спокійно... Особливо тепер, у статечному віці, він розумів, що так треба поводитися з усіма, далекими від справжнього життя й людського горя. Але всі близькі знали, що за жартівливою легкою формою його листів, його розмов, криється добра душа, завжди готова на будь-який благородний вчинок.

Жуковський підійшов до свого «старого друга» — так він називав свій улюблений письмовий стіл.

Трохи подумавши, взяв перо і папір. Він мусив написати листа фрейліні двору — Юлії Федорівні Барановій. Жуковський сподівався на її допомогу. Жартівливий його тон часто обеззброював найсухіших людей, давав йому змогу говорити про найважливіші речі просто і безпосередньо, а придворні жінки були завжди в захопленні від його дотепності.

Він усміхнувся добродушно-хитруватою посмішкою — і написав спочатку назву свого послання.

«Історичний огляд благодійних вчинків Юлії Федорівни та різних інших обставин, курйозних подій і особливих різних штучок. *Твори Матвія*».

Матвієм він жартома часто величав себе. Самими рисочками, як мала дитина, він намалював чоловічка, що мете кімнату, а вгорі, в хмарах, жіноче обличчя — і надписав: «Це Шевченко. Він каже про себе: «Хотілось би мені написати картину, а пан наказує мести кімнату». У нього в одній

руці пензель, а в другій помело, і він у дуже скрутному становищі. Над ним у хмарах Юлія Федорівна».

Далі йшов у такому ж стилі зроблений малюнок, напис під яким пояснював його зміст: «Це Брюллов пише портрет з Жуковського. На обох лаврові вінки. Вона думає про себе: «Який цей Матвій красунь!» А Василь Андрійович, чуючи це, дякує в душі Юлії Федорівні і каже про себе: «Я, можливо, готовий бути і Максимом, і Дем'яном, і Трифоном, тільки б нам викупити Шевченка». — «Не турбуйся, Матюшо, — промовляє з хмар Юлія Федорівна, — ми викупимо Шевченка». А Шевченко, знай собі, мете кімнату. Але це в останній раз».

У таких малюночках і підписах він пише про все, що треба зробити. Юлія Федорівна повинна прискорити справу зі збором грошей на лотерею.

«Юлія Федорівна тому так поспішає зібрати гроші, — пише він у примітці, — що Матвій незабаром поїде за кордон і мусить до від'їзду завершити цю справу. Дивна жінка ця Юлія Федорівна. Хто її не любить? Щастя їй боже, її дітям, і внукам, і правнукам. Матвій обіцяє з однією з її правнучок потанцювати за її здоров'я качучу...»

Наприкінці листа зовсім кумедний малюнок.

«Це Шевченко і Жуковський обидва перекидаються від радості. А Юлія Федорівна благословляє їх з хмар».

Так, треба, щоб Юлія Федорівна поспішала. Жуковський знає, вона прочитає записку і скаже «Charmant! Цей незрівнянний Жуковський! Як мило, дотепно! Треба йому допомогти в цій справі якогось там Шевченка».

Опустивши руки на свого любимого «друга», Жуковський довго сидів мовчки і сумно дививсь у вікно.

Потрібні були швидше гроші. Дві тисячі п'ятсот карбованців. Ціна портрета.

Ціна людини, художника, таланту.

Жуковський запечатав своєю печаткою конверт, подзвонив. Увійшов камердинер.

— Треба якнайшвидше віднести цього листа пані Барановій у палац. А мені — одягатися. Я їду до Віельгорського.

Будинок графа Михайла Юрійовича на Михайловській площі недарма називали «маленьким храмом красних мистецтв у Росії». Він справді був своєрідною живою і багатогранною Академією мистецтв, а хазяїн її — сам композитор і великий знавець музики — другом найосвіченіших, найцікавіших людей того часу.

Він був у тому колі друзів Пушкіна, в якому читав поет уперше свого «Бориса Годунова». Він розказав поетові про

один випадок під час повені в Петербурзі, і Олександр Сергійович поклав це оповідання в основу сюжету свого «Мідного вершника». Михайло Юрійович стояв коло ліжка Пушкіна з його найближчими друзями в останні хвилини його життя. Своїми людьми в будинку Вієльгорського були й Жуковський, Гоголь, Брюллов, композитор Михайло Глінка і молодий гусарський поручик Мішель Лермонтов, натхненний вірш якого переписували в день смерті й похорону Пушкіна в тисячах примірників. За цей вірш Лермонтова вислали тоді ж із столиці.

Про дім Вієльгорського писали:

Всемирной ярмонкой и выставкой всесветной
Был кабинет его, открытый настежь всем,
Кто приносил туда залог мечты заветной,
Кто мысль, кто плод труда, кто приходил ни с чем.

З усіма однаково витончено чемний у поведженні, він памагався підтримати кожного. Зараз він брав гарячу участь у долі українського хлопця — кріпака Тараса Шевченка, бо для нього, як і для його друзів, доля таланту була не байдужою.

Він зустрів Жуковського по-домашньому, в халаті, високій, красивий старик з сивим волоссям до плечей.

— Карл Павлович уже чекає на вас, Василю Андрійовичу, — повідомив він, радо вітаючи гостя, — ходімо, за вечерею обміркуємо все.

З ним жила його улюблена молодша дочка Анна, або Аноліт, винятково освічена на той час і талановита дівчина. Кажали, що в неї, єдину жінку в своєму житті, був закоханий Микола Васильович Гоголь, але вона не хотіла виходити заміж і жила в батька.

Аноліт ласкаво запросила гостей до їдальні. Наскільки витонченим і цікавим було внутрішнє життя цього будинку, настільки просто і скромно тут було завжди за столом. На вечерю подали картоплю з смаженою цибулею та ростбіф, який лишився від обіду, але на це ніхто не звернув уваги, і зараз Брюллов та Жуковський за цією скромною вечерею почували себе, як завжди, в приємній, дружній, «свій» атмосфері.

— У вас щаслива рука, Михайле Юрійовичу, — усміхаючись, казав Жуковський, — пам'ятаєте, як уперше у вас поставили «Івана Сусаніна», а тепер, дивіться, який успіх має «Життя за царя» — сам цар наказав змінити назву. Я пропоную лотерею-аукціон влаштувати у вас. Адже до вас

і високі особи з охотою завітають, у вас великий прекрасний зал. Можна буде влаштувати спочатку концерт.

— Я і мій дім завжди до ваших послуг, ви це знаєте,— схилив привітно голову з хвилястими кучерями граф Вієльгорський.— Я радий буду прислужитися цьому.

— І треба швидше, якомога швидше! — нервово заговорив Брюллов.— Портрет уже давно готовий, і нарешті ця свиня, його пан, дав згоду,— він весь час зволікав цю справу, а тепер, коли дізнався, що Василь Андрійович і ви причетні до неї,— раптом змінив політику. Треба швидше витягати людину з цього ярма.

— Бажано було б, щоб найвищі особи взяли участь у лотереї,— промовив Вієльгорський.

— Ну, цього разу мені байдуже, до яких осіб потрапить праця моїх рук — аби швидше дали гроші,— запально сказав Брюллов.

Вієльгорський і Жуковський перезирнулися. Вони знали, що Брюллов, незважаючи на бажання імператора, все ж таки не починає портрета ні з нього, ні з його сімейства і взагалі тримається досить незалежно.

У середині квітня 1838 року в камерфур'єрському журналі палацу його величності, де вівся запис усіх подій і всього, що траплялося за день, було записано: «Час проводили концертом і аукціоном».

І концерт, і аукціон відбувалися в залі будинку графа Вієльгорського, на Михайлівській площі. На цьому аукціоні, в якому взяла участь родина царя, імператриці дістався портрет Василя Андрійовича Жуковського роботи славетного художника Карла Брюллова.

* * *

— А ви знаєте, чорти б його взяли,— вилаявся Брюллов,— адже імператриця дала лише 400 карбованців, мені сказав її секретар. І виграла! І тепер має такий портрет за безцінь.

— Вам шкода? — засміявся Вієльгорський.

— Що поробиш! — махнув рукою Брюллов.— Я не за неї дбав. Тільки нехай не запише цих грошей до своїх християнських вчинків. А кінець кінцем важливо, що гроші зібрані і нарешті ми визволимо Шевченка.

— Оце головне,— підтвердив Жуковський,— а на те й лотерея, аукціон. Кому як пощастить.

— Усе в нашому житті, як лотерея,— промовив Брюллов,— та ще й аукціон. Але я радий за нашого Тараса!

Цей великий день був 22 квітня 1838 року. Напередодні Сошенко одержав від Жуковського записку:

«Зайдіть завтра об одинадцятій годині до Карла Павловича й дождівайте мене там обов'язково, хоч як би пізно я не прийшов.»

В. Жуковський.

Р. С. Приведіть і його з собою.»

Худого, зблідлого після тяжкої хвороби Тараса Сошенко і Мокрицький привели до Брюллова. Схвилюваний, незвичайний був сьогодні Великий Карл.

— Почекаємо Жуковського, обідатимемо у мене! — мовив він.

Незабаром прийшли Вісльгорський, Григорович, Венеціанов і Жуковський. Урочистий, незвичайний, як і його супутники, Жуковський привітався з усіма, вийняв із кишені папір, складений учетверо, і подав Тарасові.

Тремтячими руками розгорнув Тарас папір. На великому аркуші з печаткою — двоголовим орлом — збоку, рівним гарним канцелярським байдужим почерком було написано:

«Тысяча восемьсот тридцать восьмого года Апреля двадцать второго дня, я, нижеподписавшийся, уволенный от службы гвардии полковник Павел Васильевич сын Энгельгардта, отпустил вечно на волю крепостного моего человека Тараса Григорьевича сына Шевченка, доставшегося мне по наследству после покойного родителя моего Действительного Тайного советника Василя Васильевича Энгельгардта, записанного по ревизии Киевской губернии, Звенигородского уезда, в селе Кирилловке, до которого человека мне, Энгельгардту, и наследникам моим впредь дела нет и ни во что не вступаться, а волен он, Шевченко, избрать себе род жизни, какой пожелает».

Після підпису Енгельгардта йшли засвідчення і підписи свідків.

«Свидетельствую подпись руки и отпускную, данную полковником Энгельгардтом его крепостному человеку Тарасу Григорьевичу сыну Шевченке Действительный статский советник и кавалер Василий Андреев сын Жуковский».

«В том же свидетельствую и подписываюсь профессор восьмого класса К. Брюллов».

«В том же свидетельствую и подписываюсь гофмейстер Тайный советник Михаил Виельгорский».

Так, це була «відпускна на волю»... «воля», підписана такими дорогими свідками!

— Воля! Воля!..— ледве вимовив Тарас, побожно поцілував папір і заплакав.

І хто з присутніх міг зараз стримати сльози?

АКАДЕМІЯ!

Перед ним розкрилися двері його омріяної жаданої Академії художеств. З почуттям невимовного щастя зайшов він уперше як учень Академії до круглого вестибюля. Як до раю, вели вгору широкі сходи праворуч і ліворуч, прикрашені статуями античних богів. Він зупинився на мить. Йому не вірилося. «Це ж я, Тарас,— думав юнак і ніяк не міг збагнути,— колишній замазура з брудного горища, ніби на крилах, перелетів у чарівні блакитні зали Академії».

З усією енергією і молодим запалом взявся Тарас до роботи. Він почував стільки сили в собі, стільки бажання вчитися, наздоганяти пропущене в панських передпокоях, на ширяєвському горищі, на всіх поплутаних шляхах свого важкого життя.

А від кожного погляду, від кожної похвали любимого вчителя ці сили і бажання подвоювалися, потроювалися.

Тарас учився не тільки в своїй Академії. У вільні години він ходив на різні лекції до Військово-медичної академії, університету, вивчав з товаришем французьку мову, захоплювався театром, а найбільшою наукою були книги і дружба з Карлом Брюлловим.

Чим тільки не цікавився їхній маестро! В його бібліотеці на столі лежало багато книжок, що вказували на найрізноманітніші інтереси хазяїна бібліотеки. Тут були історія стародавніх і новітніх часів, і мандрівки, і романи, і книги з природознавства, і книги про нові відкриття з фізики.

А в майстерні навіть стояла електрична машина! Часто під час перепочинку Карл Павлович примушував хлопців крутити її, щоб з індуктора сипались іскри.

— А погляньте, панове, тепер на речі — які блики! Коли я їх нанову світлою фарбою на малюнки, мені здається, що вони тріщать і блищать. А без них наче все зів'яле, пезживе.

Брюллов інколи, як студент, сидів і слухав лекцію в університеті. Він захоплювався астрономією і радів, як дитина, коли в обсерваторії Академії наук в трубу побачив Сатурна з його кільцем.

Жадобою пізнання професор запаливав і своїх учнів.

Незабутні роки Академії, роки навчання, роки щирої молоді дружби!

Тарас любив товариство, любив своїх друзів, і друзі любили його. У цьому охайно вдягненому, веселому, життєрадісному хлопцеві важко було пізнати бідака Тараса.

Скромний, спокійний Сошенко навіть дивувався такій різкій зміні й інколи докірливо дивився на Тараса, коли той у новому плащі на дрожжах їхав із Мокрицьким до театру, хвилювався, щоб дістати квитки на італійську чарівницю — царицю балету Тальйоні, або вирушав із своїм маестро «на біржу» — так звали вечори у братів Кукольників, де збиралися літератори, художники, де до ранку слухали чудесну музику Михайла Глінки.

Але не тільки «богемне» життя вабило його. Як він цинив спокійні, затишні вечори в сімейних домах! Він міг годинами сидіти із старенькою матір'ю свого товариша по Академії — Петровського, слухати її нехитрі оповідання, розважати її своїми.

Сошенко не розумів — адже Тарас був позбавлений всього цього все своє життя, і він радів тепер і своїм новим знайомим, і своєму одягу, і тому, що в театрі він може сидіти в партері, а не десь у райку на контрамарку, суцуту Карташовим.

Але ж він і наполегливо працював. У малюванні не тільки Брюллов, а й інші професори Академії вже відзначили його, незважаючи на великий вплив романтичної школи Брюллова. Палко закоханий у Карла Великого, у власні малюпки він вносив і щось своє, своєрідне, властиве лише йому, риси реалізму, життєвої правди. Він починав уже критичніше ставитися до поглядів старших друзів. От, наприклад, Василь Андрійович Жуковський привіз із Німеччини великий портфель естампів¹ Корнеліуса, Генріха Геса, інших живописців мюнхенської школи. Жуковський почав захоплюватися творами цієї школи і навіть сказав:

— У тебе, Карле Павловичу, надто все земне, надто матеріальне, а тут, погляньте, скільки божественного, ідеального.

— Василю Андрійовичу! — не стримавшись, вигукнув Тарас. — Таж вони наче охляли — і мадонни, і херувіми, а дівгі які, неживі.

Карл Павлович задоволено підморгнув учням. Йому подобалось, що Тарас сміливо критикує закордонних майстрів.

¹ Естамп — відбиток з гравюри.

— Та це ж просто колекція ідеальної потворності,— продовжував підбадьорений Тарас.— Ви пробачте, Василю Андрійовичу, хіба ж можна тепер, у наш час, так малювати, якісь мученики і мучениці! Це ж крок назад до середньовічного Гольбейна, Дюрера! А погляньте сюди,— він показав рукою на полотна і етюди Брюллова.— Оце мистецтво, що живе і всміхається до всього живого!

Лагідний Жуковський не чекав такого нападу.

— О, ви всі просто зіпсовані учні Карла Павловича,— замахав він руками.

— Які, сподіваюсь, перевершать свого вчителя,— засміявся Карл Павлович.— На Тараса я покладаю великі надії, у ньому є щось своє. От у мене в молодшому класі починає вчитися один хлопець, Федотов,— теж цікавий! Ні, Василю Андрійовичу, хай вони будуть ближче до життя, до земного.

Так, Тарас був ближче до життя, ніж його вчителі.

Дивлячись на Тарасову картину «Хлопчик, що ділиться милостинею з собакою», глядачі говорили: «Звідки в цьому молодому художнику стільки мудрості, стільки глибокого розуміння життя?»

Адже не всі знали, який важкий шлях пройшов цей хлопець з сірими живими, жадібними до знання очима. Недарма Брюллов виділив його з усіх своїх учнів, і тепер уже чи не більше за Аполлона Мокрицького Тарас був своєю людиною в «портику» Великого Карла.

Які чудові вечори проводили вони там!

— Ну-с, молоді люди,— звертався до них Карл Павлович.— Звольте доповідати, як провели сьогодні день?

— Надзвичайно,— відповідав захоплений Мокрицький.— Удвох з Тарасом ми ходили сьогодні по Ермітажу. Я ніколи не мав такого задоволення, як сьогодні.

— Оце добре,— хвалив маестро.— Художникам слід ходити до Ермітажу частіше, ніж на пошту. Треба вдивлятися, треба звикати до речей першокласних майстрів.

Молоді люди, підштовхнувши один одного, сідали задоволено на краєчок червоної канапи, де лягав у свій любимий позі маестро. Вони знали, що зараз почнеться своєрідна лекція.

— Я найвище ставлю Веласкеса, Корреджіо, Рубенса, Ван-Дейка. Чи звернули ви у Веласкеса увагу на надзвичайну ліпку, правду колориту, м'якість тіла і характер виразу? Його майстерність володіти пензлем незрівнянна. У нього свіжість і соковитість живопису, яка обов'язково зникає при повільній, несміливій, копіткій роботі. Люблю я Веласкеса.

А Корреджіо? Він почував божественну гармонію в коло-

риті і таку грацію рухів і експресію, таку точність ліній малюнка, що, здається, його твори писані рукою янгола...

Як любили хлопці такі несподівані характеристики! Карл Павлович захоплювався і говорив далі:

— Рубенс молодець, він не прагне подобатися і не намагається обманути глядача правдоподібністю, а просто пишається від того, що багатий, прибирається пишно і красиво, бо це йому до лиця; багатий, розкішний і люб'язний, а це не всім щастить. Не завжди він строгий до істини від того, що вигадливий та примхливий, від того, що багатий, а багатство і мудрість, як відомо, рідко поєднуються. Чи не правда, в його картинах розкішний бенкет для очей! Та у багатія на бенкетах їж, пий, тільки розуму не пропий! Співай, танцюй, гуляй, а, додому прийшовши, бенкетів не починай, а то й розум проп'єш або з торбою по світу підеш — і буде бенкет твій схожий на поминки, де звичайно шлунок усміхається, а уста плачуть. Дивіться, у Рубенса бенкетуйте, та з ним не тягайтеся і його не наслідуйте... От Ван-Дейк побенкетував у Рубенса — і досить. Обмежив свої витрати, жив розумно, чесно, для втіхи і користі інших. Таке життя і вам, панове, раджу брати за зразок. Молодець! Спасибі йому, добрій людині!

Тарасові найбільше до душі був Рембрандт.

— О, Рембрандт просто вкрав сонячний промінь! — говорив Брюллов.— А чи звернули ви увагу, панове, на «Казарму» Теньєра? Для цієї одної картини можна приїхати з Америки.

Вже заходила ніч, а молоді люди ніяк не могли покинути свого маестро, який був саме у настрої.

— Ви не повірите,— ділився він своїми найглибшими думками,— як важко створити справжню, хорошу річ. Важко кораблю боротися з хвилями у відкритому морі, проте йому ввірені сотні життів людей. А після щасливого плавання зустрінуть його пострілами гармат, радісними вигуками і урочисто введуть у порт, де він спочиватиме до нового плавання. Так і художник із новою картиною.

Коли маестро вже збирався лягати спати, він не відпустив хлопців.

Ще Тарас мусив прочитати вголос переклад нового французького роману Гюго «Собор Паризької богоматері», ще Карл Павлович розповідав про свої подорожі по Італії, по Греції, розвеселившись спогадами, починав перед Аполлоном і Тарасом показувати не лише людей, а навіть тварин. З надзвичайною жвавістю захоплювався він з канапи, сіручувався на килимі на підлозі і удавав цуценя, яке снить на

соломі. Хлопці сміялися так голосно, що камердинер Лукіян вбігав до кімнати — що трапилось?

От через цю жвавність, безпосередність і був усім милий їхній маестро, а Тарасові особливо через свою незалежність і волелюбність.

Тарас знав, що імператор Микола давно хоче мати свій портрет пензля Брюллова. Брюллов довго зволікав цю справу. Нарешті призначив сеанс, почекав кілька хвилин і поїхав з дому, наказавши своїм домашнім:

— Якщо приїде цар, передайте йому, що я чекав його, а знаючи його акуратність, певен був, що він не приїде.

Цар приїхав через двадцять хвилин. Йому точно передали, як наказав Брюллов.

— Який нетерплячий чоловік! — процідив цар незадоволено крізь зуби і більше не приїздив і не згадував про портрет.

Але навіть Тарас і Мокрицький, звичні до витівок свого маестро, були приголомшені, коли до Академії приїхав цесаревич і зайшов до «портика». Брюллов навіть не вийшов, а послав до нього своїх учнів — Тараса і Мокрицького.

Молоді художники водили цесаревича по майстерні, показуючи картини, трохи хвилювалися, що Брюллов, може, буде чимсь незадоволений, але все вийшло для них гаразд. Брюллов був радий, що хлопці виконали все за нього, а вони душилися від сміху, згадуючи цей пишний візит.

Тараса захоплювала така волелюбна незалежність його Великого Карла. Брюллов демонстративно не носив жалувані йому нагороди, він не захотів очолити офіціальний, керований Миколою напрямок у мистецтві.

Це місце посів художник Бруні.

— Як він змінився,— казав Карл Павлович,— адже він був колись передовим художником, здавалося — Бруні ламатиме академічні традиції, а тепер він дуже далекий від життя, від природи. Він хоче підтримати своїми картинами самодержавство і церкву. Ви вже бачили «Мідного змія»?

— Аякже! — відгукнувся Тарас.— Це просто натовп грубо підмальованих акторів та акторок. Хоч картина й колосальна, та враження ніякого.

— Суха, холодна картина,— підтвердив і Мокрицький.— У ній відчувається якась сліпа віра в страшну божественну силу, без краплини людського розуму. Містика і більше нічого!

— Живіть завжди студентами,— задумливо мовив Великий Карл,— і не запобігайте ніколи ласки і багатства. Це єдиний шлях творити і чогось досягти.

— Хіба можна її порівняти з «Останнім днем»!..— сказав Тарас уже згодом товаришам.— А ще хотів нашого Карла затьмарити!

— Цареві-то він, правда, більше догодив! — зауважив Сошенко.

— Але не нам! Не нам! — засміявся Тарас, обіймаючи товаришів.

— От ще приїде мій друг Вася Штернберг,— казав Мокрицький Тарасові,— тоді зовсім нам з тобою буде добре.

— Коли б швидше приїхав Вася Штернберг,— заклопотано казав Сошенко.— Я тоді спокійно їхав би вже з Петербурга.

Він збирався повернутись на Україну, бути вчителем малювання. Та йому хотілося до від'їзду влаштувати, щоб Тарас жив з його другом Васею Штернбергом.

Про Штернберга Тарас чув від Брюллова і від інших художників. Він знав, що Штернберг поїхав на Україну писати етюди, і чекав його з нетерпінням. Сошенко писав і Штернбергові про Тараса.

Песподівано вночі хтось постукав і зайшов у кімнату. Він ще не встиг себе назвати, як Тарас спитав:

— Штернберг? Вася Штернберг?

— Він самий,— засміявся хлопець з круглоюлицим, подитячому привітним обличчям.

Тарас кипувся йому на шию.

— Ви ж з України! Друже мій! Ну, кажіть, де ви там бували, що привезли з собою? Я ж не був там багато-багато років...

Він допоміг юнакові скинути важку теплу шубу, розмотати шарф.

— Я закоханий в Україну! — казав Вася Штернберг.— Я не міг одірватися від її м'яких ніжних краєвидів.

Тарас одразу хотів напоїти приїжджого чаєм, і поглянути малюнки, і вислухати все про далеку Україну, і, як це буває в час зустрічі друзів, вони відразу почали розмовляти і забули про чай, про вечерю.

Дружба, взаємна любов і довір'я народилися з першої ж хвилини.

— Ви не уявляєте, яка в мене була чудесна подорож,— розповідав Вася Штернберг.— Майже ціле літо я провів з Михайлом Івановичем Гліською в Качанівці, у пана Тарновського. Ви ж знаєте Михайла Івановича.

— Так, я бачив його вже кілька разів у Карла Павловича, у Кукольників. Карл Павлович його дуже любить і поважає.

— Його не можна не любити! А його музика! Адже він

геніальний! Це ж перший російський композитор, який створив таку величну річ.

— Я дуже люблю і цю оперу, і всі його музичні твори. Ми з Карлом Павловичем багато разів слухали оперу.

— А зараз Глінка творить не менш прекрасну і визначну — «Руслана і Людмилу». Він говорив, що це була ще мрія Олександра Сергійовича зробити лібретто для опери. Як шкода, що Пушкін сам не встиг! У Качанівці Миколі Маркевичу доводилося дописувати слова лібретто. Скільки прекрасних арій, хорів народилося там на моїх очах. Це було божественно!

— А як опинився на Україні Глінка?

— Він поїхав набирати співаків для придворної капели. О, який там співучий народ! Солов'ї! А скільки справжніх солов'їв я слухав весною в прекрасному качанівському парку.

І раптом Вася зніяковів і замовк. Якось тінь набігла на його ясне обличчя, ніби з качанівськими весняними солов'ями було зв'язане ще щось — і сумне, і прекрасне.

Тарас, чуйний і делікатний, помітив це, але Штернберг струсонув волоссям, наче відігнав від себе спомини.

— Михайло Іванович вивіз звідти напрочуд голосистих хлопчаків. Він їх звав «малютками» і возився з ними надзвичайно. Він завжди готовий був розцілувати такого «малютку», коли той виводив «ля» або навіть «сі». Інколи він сідав за рояль і награвав різну нісенітницю, а хлопчаки враз повторювали це своїми чистими дискантами та альтами. Але от з ким ви повинні обов'язково познайомитися — з Семеном Гулаком-Артемовським! Ну і баритон, я вам скажу, ну і голосина! Якої краси! Я переконаний, що весь Санкт-Петербург буде переможений ним. А що за людина! Весела, добродушна, товариська. Він не хотів їхати до Петербурга. Каже: «Я там занудьгую, звик я до привілля!» Товариші з київського хору, де співав Гулак-Артемовський, усі плакали, як малі діти, коли він з Глінкою від'їздив. Обов'язково, обов'язково підємо послухаємо його. Він уже тут, у Петербурзі. Як він співає народні українські пісні! Вся природа України встає перед тобою, запорозькі козаки оживають. Глінка спеціально для нього написав кілька речей. Між іншим, поклав на музику вірші поета Віктора Забіли «Не щербечи, соловейку», «Гуде вітер вельми в полі» та інші. От ще веселий чоловік цей Віктор Забіла. У нього талант перевтілення. Дивишся на нього, і раптом перед тобою якась скрипа старуха, а за мить — козак напідпитку, а ще за мить — сліпий лірник... Але я вам хотів розповісти про «Руслана і

Людмилу». Ми часто за північ засиджувалися в оранжереї, де жив Михайло Іванович. А мою резиденцією був «ліхтарик» — от погляньте на малюнок,— Вася дістав з чемодана портфель і швидко знайшов потрібний картон.— Це етюд, а картину я подарував Михайлові Івановичу.

Оце я сиджу за мольбертом, оце Михайло Іванович, а оце Маркевич пише слова до лібретто. Він історик України, Маркевич, етнограф, разом з Глінкою закінчив пансіон. І з цим я вас обов'язково познайомлю.

— Ви там дуже добре провели час, у цій Качанівці, як я бачу, і дуже плідно. Он скільки зробили! — зауважив Тарас.

— О так! Глінка казав, що він ніде ще не працював з такою охотою, як на Україні. Він прислухався до пісень дівчат, старих лірників. У пана Тарновського непоганий свій оркестр, і там виконували все, що Глінка вже написав для «Руслана і Людмили». А знаєте, замість дзвіночків, його помічник Палагін бринів кришталевими чарочками — і виходило чудово!

— А хто цей пан Тарновський?

— Як вам сказати? Дуже багатий дідич — 9000 кріпаків, величезний маєток, палац. Я б не сказав, що сам розуміється в мистецтві, але любить «покровительствовать». Йому було приємно, що Глінка гостює у нього, що придворна капела співатиме спочатку в його церкві, в його залі. Та він буває сам часто в Петербурзі, і я вас введу в його дім. Він любить мистецтво.

— Він старий?

— Не дуже, років під п'ятдесят.

— Є діти?

— Ні, нема, але у нього живуть племінниці... дівчата...— Вася знову раптом засмутився і замовк.

— І племінниці теж бувають у Петербурзі? — наче нічого не помітивши, спитав Тарас.

— Не знаю, чи приїде цієї зими,— сказав Вася. Він так і сказав «приїде», а не «прийдуть», бо перед очима була лише одна з племінниць...

Вопи говорили, говорили без кінця, нарешті на півслові голова Штернберга схилилася на подушку Тарасового ліжка, де він сидів, і юнак заснув міцним сном, з усмішкою на устах.

«Є на світі такі щасливі люди,— думав Тарас, дивлячись на одверте, щире Васине обличчя.— Їм не потрібна ніяка рекомендація. Не встигнеш і отямитись, а стаєш уже з ним рідним, без найменшого зусилля з твого боку. А є й такі

найпещасніші люди, з якими з семи печей хліба з'їси, а все-таки не дізнаєшся, що воно таке — людина чи амфібія? Подали від таких!» Він одразу відчув, що Вася Штернберг належить саме до першої категорії.

Тарас раптом усміхнувся, схопив олівець і накидав портрет несподіваного друга. Вони стали жити вкупі. Саме з Штернбергом потоваришував Тарас найдужче, може, й тому, що зустрівся з ним уже вільним і почував себе з ним рівним.

— А як закінчимо Академію,— захоплено казав Тарас,— поїдемо на Україну.

— А за кордон? — спитав Штернберг.

— Ой, за кордон треба, і яка охота! Але спочатку на Україну. Змалюємо все її життя, наші річки, гаї, наших людей, картини з історії. І знаєш, треба поширювати гравюри, тоді ж усі люди, в кожній хаті, зможуть знайомитися з високим мистецтвом живопису.

А поки що вчилися, бігали на лекції, інколи підробляли, малюючи портрети, ілюстрації до журналів, інколи сиділи без грошей, інколи справляли свята з будь-якого приводу, наприклад, купівлі... лампи! Веселе було свято на честь лампи!

Про цю дешеву, звичайнісіньку лампу довго мріяли Тарас і Штернберг. Нарешті, одержавши гроші за роботу, купили-таки лампу, урочисто принесли додому, і так кортіло їм спробувати її, що запалили її серед білого дня. Сіли поважно і серйозно один проти одного (лампа на столі посередині) і вдавали, що без цього світла читати не можна.

— Чи ви здуріли, хлопці? — засміявся їхній товариш по Академії Петровський, зайшовши до кімнати.

— Бачиш, лампу купили! — сказав з дитячою погордою Штернберг.

— Ну то треба покрити, якщо таке свято! — загомонів Петровський. — Хлопці, не відкручуйтеся.

— Воно й правда, треба! — згодився Тарас.

— А гроші ще лишилися? — спитав хазяйновито Штернберг.

І гроші, і харчі в них були по-студентському спільні.

Тарас вивернув кишені.

— Чортма! — зітхнув він. — На самий чай та сухарі вистачить.

— Ну, прощаю на сей раз — питимемо чай з сухарями та з твоїми, Тарасе, піснями.

Усі любили слухати, як Тарас співає рідні українські пісні.

Так весело відсвяткували придбання лампи.

На жарт, на різні витівки хлопці були мастаками. Петровський, який жив у дворі Академії, саме працював над картиною «Агар в пустині». Він умовив позувати йому тишеньку скромну дівчинку — дочку сторожа, але потрібні були крила, крила для янгола, який з'являється до Агарі.

— Треба купити гусака,— вирішив він.— Гусяче крило буде за модель.

Тому що грошей не було, Петровський одяг шинель і поплентався в другий кінець міста до матері по карбованець.

Але ж друзі — в тому числі Тарас — вирішили, що це буде несправедливо: купувати гусака, коли всі сидять без копійки. Карбованець був негайно конфіскований, і на столі з'явилася вечеря.

— Розбійники! — патетично здіймав угору руки Петровський.— Де я тепер візьму янгольські крила? Я своєчасно не здам програму.

— Почекай,— раптом збагнув Тарас.— Зараз будуть тобі янгольські крила.

За кілька хвилин він з'явився, ховаючи під полою плаща здоровенного гусака. Гусак бився величезними крилами і витягав шию. Та шию бідолашному негайно скрутили і білі крила відрізали.

— Чим тобі не янгол! — сміявся Тарас, пачепивши собі крила на плечі.

— Та де ти його взяв? — допитувалися хлопці.

— А там, за садком Академії, пасеться багато.

— Та то ж комендантові!

— Ну, бог з ним, поквітаємося.

Другого дня, одержавши гроші в журналі за ілюстрації, Тарас урочисто поніс карбованця за гусака комендантові і віддав з таким чемним поклоном, що той не встиг і розсердитися. Та й чого було сердитися, коли карбованець — цілком добра ціна — був у нього в руці.

Академія, лекції, робота, товариські вечірки, зустрічі з старшими друзями — Брюлловим, Жуковським, Вієльгорським, Григоровичем, Гребінкою, нові знайомі... Це були щасливі, світлі роки життя Тараса.

Тепер він сам був на Олімпі, поряд з ними, своїми друзями. Та ні! Для нього це не був Олімп. На цю гору він піднявся з самого низу, шлях був важкий, невторований, і, зійшовши на гору, він не забув його. Навпаки, з гори він побачив далеко більше, ніж усі його друзі, його вчителі, бо крім того чистого знання науки, мистецтва, літератури, що мали вони і передавали йому,— озброєний цим, він ще

дужче розумів, ще яскравіше бачив страшні контрасти життя і не міг байдуже ставитися до цього. Йому мало було відтворювати це в лініях і фарбах. Його енергія, сила протесту жадала іншого виходу. І не в живопису, а в творчому слові він відчув найбільшу свою міць.

КОБЗАР

Десь там на Україні його рідні брати й сестри... Як давно він їх не бачив!..

«Микито, рідний брате!» — пише ввечері, залишившись на самоті, Тарас листа в далеку Кирилівку. Як живуть вони — питає, просить писати.

«...А тепер про себе скажу от що: слава богу милосердному, живий, здоровий, учуся малювати. Коли трапиться — заробляю гроші. Оце на тім тижні заробив трохи, то й тобі посилаю 25 карбованців. А коли буде більше, то й ще пришлю. Так от, бач, живу, учуся, нікому не кланяюся...

Велике щастя бути вільним чоловіком. Робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить. Поклонись усім родичам від мене, а надто дідові, коли ще живий, здоровий. Скажи, нехай не вмирає, швидко побачимось. Поцілуй брата Йосипа, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, та скажи, будь ласка, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута. Купи їй що-небудь к святкам з оцих грошей, що я тобі посилаю — поки що, а то я буду присилати їй окремо, коли трапляться у мене гроші».

...Маленьке сліпе дівча — сестричка Марійка, наче простягас до нього замурані худенькі рученята. Він завжди жалів її, коли щастило заробити якогось п'ятака, купував цукерку чи бубличка... Метка Яринка, вірний друг дитинства, кучерява, ясна, наче сонечко, Оксаночка. Які вони зараз? Що з ними?.. Що може бути з ними, кріпацькими дівчатами? Хіба змінилося що в Кирилівці?.. Бур'яни, як хащі, ко-до першої його школи... Скільки разів ховався він там від п'яного дяка! Останнім часом щоночі бачить їх уві сні — братів, сестер, рідну Кирилівку.

Тарас тяжко зітхає.

«...Та, будь ласка, пиши мені по-нашому... Та нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами...»

...Ні, й на одну хвилинку не забуває він, уже вільний, що вони ще нещасні кріпаки. Ні на одну хвилинку не забуває він далеку Україну. Безмежні широкі степи. Прекрасна

Україна в усій своїй задумливій красі. Білі хатки понад ставами, понад річками. Але скільки горя, скільки сліз у цих хатах!

Красуні дівчата розцвітають, як польові квіти, а що чекає їх, крім недолі, наруги, безпросвітної праці, приниження. Так було з матір'ю, з милою сестрою Катрусею, її подругами.

Перед очима високі могили, свідки далекої старовини, повстань гайдамаків і селян за волю. Тільки сліпі кобзарі співають про них засмученим знедоленим людям.

Тараса охоплює якесь невідоме хвилювання.

Замислений, відчужений від усього, сидить він у своїй кімнаті «під небесами», з напівкруглим вікном, з мольбертом і стареньким стільцем-калікою. На столі розкидане його приладдя художника — пензлі, фарби, ескізи, етюди і багатоваріантний паперу, списаного дрібним, нерозбірливим почерком.

Він знає, що треба малювати, треба наполегливо працювати над новою академічною програмою, але він не може стримати себе, він кидає початий малюнок і схоплює шматок паперу, а коли нема під рукою чистого, він пише на клаптичках, де трапляється, навіть на шпалерах, те, що вилилося несподівано в його голові.

Високі ті могили,—
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.

Йому хочеться написати про все, що він згадує, про що думає, що переживає.

За цим ділом застає його знову Сошенко.

— От послухай, Соха,— захоплено зустрічає його Тарас,— от послухай, що я написав:

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?

— Та одчепись ти з своїми нікчемними віршами,— зневажливо каже Сошенко.— Чом ти справжнього діла не робиш? Як у тебе програма посувається?

Тарас чує ніяково потилицю.

— Соха, я задумав написати велику поему — про дівчину, яку обдував москаль-панич, як її з дому вигнали, як вона з дитиною поневірялася...

— А хто малюватиме за тебе? — перебиває його Сошенко. — Кинь, Тарасе, ці дурниці.

Тарас мовчав. Ні, він не міг кинути. Все частіше й частіше брався він за перо. Це було його найсильніше поклоння, дужче над усе.

Воля, яку він нарешті мав, дарувала йому і велике натхнення, і силу слова.

Те, що лише прокидалося в ньому, коли він у Літньому саду білими петербурзькими ночами пробував писати свої перші вірші, тепер прорвалося, як весняний стрімкий потік.

Він ними, своїми рядками, виклик кидав.

Затоплю недолю
Дрібними сльозами.
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

Тарас таки написав задуману поему. Звичайна історія, така, які часто траплялися у нього на очах, виросла в глибоку трагедію дівчини з народу, трагедію матері, трагедію дитини, покинутої батьком.

Він усім серцем ставав на її захист, протестував проти брехливої моралі та кріпосницьких звичаїв. Він обурювався з недостойної поведінки людей:

Кого бог кара на світі,
То й вони карають...
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить,
(Світить, та не гріє) —
Люде б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не свігло,
Сльози не сушило.

Він писав і не знав, що тисячі жінок поливатимуть сльозами його щирі, його гнівні рядки, його «Катерину».

Це був один із перших його великих творів — поем.

«Я присвячую свою «Катерину» Жуковському, — подумав Тарас, — на пам'ять про незабутній день мого визволення, в подяку за його участь та співчуття».

Чому саме Жуковському цей, а не інший твір присвятив Тарас?

Штернберг якось розповів про дитинство Жуковського, і саме йому захотілося присвятити цю поему про знедолену жінку, про матір і дитину...

Тарас писав ще й ще, наче він тільки вчора приїхав з України і не розлучався ніколи з її знедоленим людом, живим його болем і його сподіваннями. І до них, темних, забитих закріпачених бідняків, звертав він свої слова. До рідної України писав він:

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,—
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну,
Попідтинню сиротами,
А я — тут загину.

.
Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

Тарас завжди цікавився історичним минулим України. В друкованих джерелах про це було мало сказано, і не завжди вони давали вірне висвітлення подій та аналіз їх.

Та багато чув Тарас у дитинстві від старого діда Івана, чув співи — думи сліпих кобзарів, і в уяві його малювалися романтично забарвлені картини героїчного минулого, картини боротьби українського народу за волю. Так народилися у нього невеличкі поеми «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Але він не тільки милувався минулим, не тільки старе його захоплювало; в кожному творі Тарас болів і страждав за те, що робиться сьогодні — це відрізняло його твори від спокійних споглядальних віршів інших поетів.

Останнім часом Тарас часто бував у Євгена Павловича Гребінки, брав у нього українські книжки Котляревського, Квітки-Основ'яненка, але сам довго не признавався йому, що пише.

Якось повернувся від Гребінки схвилюваний, радісний.

— Що з тобою? — спитав його Вася Штернберг, милий друг-товариш. Недарма їх з Тарасом студенти Академії прозвали «Кастор і Поллукс»¹. — Портрета хтось знову замовив?

— Ні, — червоніючи, відповів Тарас. — Умовляє Гребінка книжку видати. Ті вірші, що от я писав. Читав, хвалив Євген Павлович.

Тарас сказав надто скромно про себе. Він сам ще не розумів, що сталося. Мало сказати «хвалив». Гребінка і його знайомі трохи не плакали, читаючи палкі, щирі рядки. Вони не умовляли, як Сошенко, «не забувати малювання», для них ясно було, що Тарас насамперед — поет, поет, якого ще не було на Україні.

Євген Павлович радів.

— Давайте все, все, що ви написали. Я допоможу одібрати, привести до ладу, — казав він. Гостинний і привітний Євген Павлович до всіх ставився доброзичливо, а до Тараса, як до свого земляка, особливо. А тепер він відчув, що Тарас — поет, який обжене їх усіх у літературі.

Майже всі свої твори Тарас присвятив своїм друзям. Так, «Перебендю» — про народного співця-кобзаря — Євгену Павловичу, «Івана Підкову» — любимому Васі Штернбергу, «Тополю» — старенькій матері свого товариша, художника Петровського, яка приголубила Тараса, такого чулого на ласку.

Він одібрав для збірки елегію «На вічну пам'ять Котляревському», який нещодавно помер, і послання «До Основ'яненка». Прочитавши їх, Гребінка зрозумів, як глибоко і вимогливо ставиться молодий Тарас до української літератури, до українських письменників. Для Тараса література була не розвага, не насолода, він вимагав від неї щирої правди для народу. Але всієї сили і значення Тарасових поезій не міг ще збагнути й Гребінка.

— Як ти назвеш книжку? — спитав Штернберг.

Тарас замислився. Перед очима постала картина... Цвинтар, могилки. На могилці старий сліпий кобзар співає пісні, а люди слухають уважно, і, затамувавши подих, слухає мале білоголове хлоп'я.

— Кобзар... Хай буде «Кобзар». Так, друже? А ти намаюєш його.

Штернберг любив Україну, відчував, як справжній

¹ Двоє нерозлучних друзів із стародавнього грецького міфа.

художник, її природу. Він міг намалювати одне дерево похиле, один млин старий або пару волів круторогих, але так намалювати, щоб відчувалися за цим безкраї степи і вся повітря рідної країни. Недарма, оглядаючи ескізи, які він з України привіз, Великий Карл розцілював його. Він і сам мріяв поїхати на Україну, пожити десь на березі Дніпра.

І Штернберг намалював для першої книжки свого друга Тараса малюнок. Сидить старий сліпий кобзар, кобза коло нього, дивиться уважними очима мале хлоп'я в брилі.

— Дякую тобі, друже,— мовив Тарас і міцно обняв приятеля.

Довго мовчки дивився на малюнок.

Нагадував він йому власне дитинство і столітнього діда Івана, і його самого, жвавого, цікавого до всього хлопця.

* * *

Перша книга! Перший «Кобзар». Як нетерпляче чекав його виходу Тарас. Ех, як шкода — не з Васею Штернбергом розкриє він уперше свою книгу! По весні обнявся з ним Тарас востаннє на набережній Неви. Стояв довго, поки той зійшов на пароплав. Поруч з Васею ще знайомий художник-мариніст Айвазовський. Поїхали щасливі до Італії.

— Не забудь мене, Васю!

У «Кобзар» уже в останні дні був доданий вірш на чотири рядки:

НА НЕЗАБУДЬ

В. І. Штернбергу

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся,—
Згадай мене, брате!

Вася махав з палуби шляпою, кричав:

— Кінчай Академію! Чекатиму тебе в Римі! Надішли «Кобзаря» одразу, як вийде! До побачення, Тарасику!

До побачення! Звичайно, до побачення! Обом гадалося — і сумніву в цьому не було — побачаться ще і в Римі, і на Україні, і в рідній Академії в Петербурзі.

З затуманеними очима йде Тарас від набережної. Хіба хто замінить Васю? Саме з ним у Тараса була така безтурботна, захоплююча молода дружба, яка вливала сили, живила надії, не соромилася проявів душевного натхнення.

Йому не хотілося повертатися додому, де все нагадувало

миле життя з другом, та не хотілося їй давати волі суму — адже вони побачаться, швидко побачаться! І за цей час стільки треба зробити!

Тарас вирішив по дорозі зайти до знайомої кав'ярні, куди часто приходили відвідувачі не для того, щоб випити чашку кави, а щоб переглянути останні газети та журнали. Так було і зараз. Коло столика в кутку скупчилася студентська молодь. Ну звісно,— розглядають останній номер «Отечественных записок».

— А Белінського є стаття? — пролунало запитливо.

— Панове! Так неможливо! Ви ж тримаєте журнал уже цілу годину! Дайте їй іншим прочитати!

— Будь ласка, от вільна «Северная пчела».

— Дякуємо красенько! Самі читайте!

Було ясно, що «Отечественных записок» не дочекатися. Шкода, саме цей журнал і хотілося почитати — він був тепер найцікавішим.

Тарасові здавалося, коли читав його, що він розмовляє з живими людьми, ніби вдихає свіже повітря. Від чого було таке враження? Тарас замислився на мить, присівши за вільний столик. Так, звичайно одразу він читав вірші — там друкувалися вірші Лермонтова. От де була справжня свята поезія, палке почуття, глибина думки! Але розмовою з живими людьми, неспокійною розмовою, запереченням, спором були статті.

Різні є на світі читачі. Одні такі, як гоголівський Петрушка — читають для самого процесу читання. Більшість читає для розваги, щоб так-сяк зайняти час, а потім похвалитися перед іншими, блиснути метким слівцем, запозиченим образом. На жаль, Тарас зустрічав немало таких і серед освічених, культурних людей. Та є ж і такі, для яких книга — хліб насущний, цілюща вода, без якої не можна жити, рости, розвиватися. Надто довго Тарас ріс без такої живої роси і ніяк не міг утолити свою спрагу. Надто багато питань ставило життя. І коли узнавав, що їй інші боліють цими питаннями — хотілося почути їх, зрозуміти.

Отакими були останнім часом статті в «Отечественных записках». Вони будили думку, викликали бажання палкої розмови. Може, він і не в усьому був згоден в розборі «Лихо з розуму», але перечитав кілька разів цю статтю. Шкода, що зараз не можна прочитати останнього номера. Не варто так тут сидіти.

Тарас встав, не допивши навіть кави, щоб іти додому. В цей час до кав'ярні ввійшов високий худорлявий чоловік. Увагу Тараса привернули його великі строгі очі й жовту-

ватий, хворобливий колір обличчя. Нервовими руками поправив він шарф на шиї, пригладив пряме руське волосся, що спадало на високий лоб, обвів поглядом невеличкий зал, зупинився на тому кутку, де молодь ще шуміла над журналом.

— Так! Так! — майже кричав якийсь захоплений юнак. — Звичайно, ми заздримо внукам і правнукам нашим, які бачитимуть Росію в 1940 році. Подумайте, панове, в 1940 році — через сто років усі бачитимуть Росію, що стоятиме на чолі освіченого світу, диктуватиме закони в науці й мистецтві і прийматиме благоговійну дань пошани від усього освіченого людства. Я вірю в це, панове, як і автор статті!

Чоловік, який зайшов тільки-но до кав'ярні, раптом різко повернувся і вийшов. Ніхто, крім Тараса, не звернув на нього уваги, та й Тарас тільки на мить зупинився на ньому поглядом і думкою. Що ж тут особливого, — зайшов чоловік до кав'ярні, не побачив, кого хотів, і пішов собі. Розмова молоді цікавила Тараса більше. Але йому хотілося самому, не в такому галасі, прочитати і подумати, і він рішуче пішов додому. Вийшовши з дверей, знову побачив високу постать у крислатому капелюсі, з шарфом, замотаним на шиї. Той худорлявий чоловік ішов швидкими кроками в напрямі до Литейного. І скоро зник з очей. Присмерки упали на рівні вулиці. Будинки височіли суцільним громадям, де-не-де засвітилися вогні. Тарас попрямував до Академії — в інший бік.

— Тарасе Григоровичу! Здорові були! — зупинив його оклик.

Тарас придивився і впізнав нового знайомого — Івана Івановича Панаєва, з яким познайомився на одній із заштитних «вечорниць» Євгена Павловича Гребінки.

— Тарасе Григоровичу! Вітаю вас! Куди? Звідки?

— Зараз додому. Зайшов до кав'ярні, думав переглянути «Отечественные записки». Куди там — не дочекатися.

— Ви хочете «Отечественные записки»? — зраділо запитав Панаєв. — То я вам можу дати. Шкода, нема з собою, але я обов'язково захоплю в п'ятницю, коли йтиму до Гребінки. Ви будете там? Звичайно, тепер «Отечественные записки» не пізнати. Це все статті Белінського паробили. Я думаю, коли я сам нічого особисто й не зроблю для російської літератури, то навіть, те, що перетягнув Белінського до Петербурга — це вже багато! Навіть Пушкін цікавився його думкою, хотів, щоб Белінський співробітничав у його «Современнике», а Белінський був тоді зовсім молодий!

Панаєв був моторний, швидкий і, на перший погляд, справляв враження досить легковажної людини. Але його щира любов до літератури, захоплення всіма літературними справами, надзвичайна доброзичливість до товаришів стирали це перше враження. З ним завжди було цікаво. Здавалося, він знав увесь Петербург — усі літературні гуртки, літературно-музичні салони, які існували зараз у різних колах Петербурга. Збиралися у старого графа Вільгорського, у талановитого медальєра графа Федора Толстого, у Кукольників, у редактора «Художественной газеты» Струговщикова. У декого з них були спеціально визначені дні на тижні, а то й просто сходилися вечорами. Молоде покоління любило збиратися у Панаєва, у найгостиннішого серед літераторів Євгена Павловича Гребінки.

У Панаєва розмовляли найвільніше, одверто критикували тогочасні порядки, обурювалися ганебною плямою російського життя — кріпацтвом. З захопленням говорили про святі обов'язки літераторів перед народом. Євген Павлович, у якого теж всі почували себе добре, побоюювався таких розмов, він притищував їхній пал, наполягав більше на частування, на всякі смачні пундики та наливки, що їх надсилали рідні з Полтавщини. Але й сам Гребінка останнім часом почав писати не в таких ідилічних тонах, як раніше. Його оповідання «Кулик», яке він читав молоді — про нещасливе кохання кріпака і кріпачки різних панів, — дуже всім подобалося.

«Отечественные записки» і особливо їхній критико-бібліографічний відділ були тепер завжди предметом обговорення.

— Ви Невським? — спитав Панаєв. — Ну, я трохи пройду з вами. Ви знаєте, коли з'явилася в журналі перша стаття Белінського, мене тут на Невському наздоганяє якимсь Булгарін — ви ж знаєте цю бридку, підлу істоту — редактора «Пчелы»? Аж захлинається, слиною так і бризка.

— І, мабуть, слина отруйна, як і його писанина, — зауважив Тарас.

— Я певен у цьому. Так от, схопив цей плазун мене за руку і верещить: «Добродію, добродію, ви навмисне цього бульдога до Петербурга привезли, щоб мене цькувати!»

— Надто багато честі для такого, як Булгарін, — сказав Тарас.

— От-от! Саме так я йому і відповів. Ну, тепер чекати лайки на сторінках «Пчелы» на кожен свій рядок! Проте мене колись час Гречів, Булгаріних — цих грачів-розбійників, як їх звать. О! Як вони бояться Белінського! Вони ро-

зуміють: для нього, для його переконань нічого не страшно, і нічим, — ніякими грошима, становищем, брязкальцями слави, — його не купити. Він писав мені, коли давав згоду на переїзд до Петербурга на роботу в «Отечественных записках», що ні перед чим не поступиться своєю літературною совістю, бо вона в нього така дорога, що в усьому Петербурзі нема й приблизно суми, щоб її купити. Краще, писав, мені здохнути, як собаці. Тому й віриш йому, коли читаєш його роботи, що це його чесне переконання, навіть коли ти не згоден з ним, схилившись перед його думкою. Ви не знайомі ще з ним, Тарасе Григоровичу?

— Ще ні.

— Ну, то вам треба познайомитись! — захопився Панаєв. — Знаєте що, хоч він і не любить великого товариства, шуму, галасу, але я його обов'язково притягну до Струговщикова. Кажуть, там гратимуть Дрейшок і Стер. Ви там будете?

— Збирався, мене кликав з собою Карл Павлович.

Вечір загалом вийшов чудесний, але як це так трапилось, що вони все-таки не познайомилися? Може, тому, що було надто багато різноманітної публіки, надто багато шуму, галасу, сміху, музики, співів. Великий Карл був в ударі. Останнім часом це траплялось все рідше й рідше, а в той вечір Тарас знову радів за свого маестро. В неменшому ударі був і Михайло Іванович Глінка. Вони завжди любили підміюватися один з одного.

Гостинний господар закликав гостей на новинку — послухати закордонних музикантів Дрейшока і Стера. Приїхали брати Кукольники — Нестор з розчарованим обличчям бога, не визнаного простими смертними (бо все менше й менше хвалили справжні митці його пишномовні, пустодзвонні трагедії, не звертали уваги на його самозакохане твердження про своє єдине і неповторне місце генія в мистецтві); і Платон, який мовчки співчував йому.

З ними, як завжди, скульптор Яненко («завжди П'яненко», як його звали), письменники Сологуб, Одоєвський, Панаєв, талановитий, виключно тонкий майстер своєї справи, медальєр Федір Толстой, історик України і надзвичайний любитель-ботанік Микола Маркевич, з яким Тарас був уже добре знайомий спочатку з оповідань Васи Штернберга, а потім і особисто. Прийшли ще художники й літератори.

Глінка з серйозним виглядом — чубчик угору, руку за свину — розмовляв з музикантами. Брюллов, підморгнувши Тарасові, сів у куточку за роялі — їх аж два взяли сьогодні

папрокат — і вийняв з кишені невеличкий альбом та олівець, з якими ніколи не розлучався. Мить — і з аркуша альбому дивився живий, але дуже кумедний Глінка. «Глінка в захопленні від своїх творів», — підписав Карл Павлович. На другій сторінці з'явився знову Глінка, комічний, замислений — «Глінка замислює нову оперу». Так за вечір Карл Павлович непомітно й швидко намалював безліч карикатур на Глінку. «Глінка на балу в Смольному інституті», «Глінка обожуваний», «Глінка, що співає без голосу й без фрака»...

Микола Маркевич і Тарас сміялися до нестями, стежачи за швидкою вправною рукою Карла Павловича, який тільки лукаво поглядав на них, а сам був надзвичайно серйозний. Раптом Маркевич торкнув Тараса за рукав:

— Гляньте, от і Белінський нарешті згодився прийти.

Тарас підвів голову. Де він бачив ці строгі очі, худе обличчя? Згадав! Це той чоловік, що зайшов до кав'ярні, коли Тарас, вирядивши Васю, чекав «Отечественные записки». Так, звичайно, він почув, що говорять про його статтю, різко повернувся і пішов.

Новий гість, мабуть, ніяково почував себе, опишівшись у великій залі, у галасливому товаристві, незграбно вклонився і сів осторонь у кутку, недалеко від Тараса, але так, що не бачив його. Тарас помітив — Белінський незадоволений, що прийшов, що опинився тут. Чому? Адже, коли читаєш його статті, здається, він палко й пристрасно розмовляє з усіма. Може, тут багато незнайомих йому? Та от до нього підбіг Панаєв, підійшов Сологуб, зав'язалась розмова. Белінський ніби зовсім забув про перші хвилини ніяковості й гаряче про щось заговорив.

Тарас повернув голову в їхній бік. Власне, він міг би теж підійти до того гурту, але не наважився.

Говорили про Лермонтова — справа з його дуеллю тільки-но нашуміла в Петербурзі.

— Знову його, бідного, в заслання на Кавказ, — зауважив Панаєв. — Ви бачилися з ним нещодавно, Віссаріоне Григоровичу?

— Так, я був у нього в ордонансгаузі, коли він сидів там за цю дурну дуель. — У суворих сірих очах Белінського щось потеплішало. — Я помилявся в ньому. На щастя, він не такий, яким я уявляв його з першого враження.

— Це буде другий Пушкін! — зауважив хтось.

— Скоріше Байрон!

— Ні, — переконливо сказав Белінський. — Це не Пушкін і не Байрон. Це — Лермонтов. Вони і рідні і різні. Перші

твори Пушкіна — яка це радість! Згадайте «Руслана і Людмилу» — це ж просто забавка генія. У перших своїх ліричних віршах Пушкін — пророк високих громадських ідей, ці його ліричні твори сповнені світлих надій і радості, в них стільки сили й енергії.

— Хіба ви не бачите цього у Лермонтова? Такої ж сили і енергії? — спитав Панаєв.

— Бачу, особливо в тих творах, де він найдужче російський і сучасний поет, там теж без міри незламної сили. Але хіба відчувається в них надія? Ні, вони вражають вас безвідрадною, зневірою в життя, і це при такій жадабні жити! — Белінський замислився на хвилину й сказав, наче доводив сам собі: — Все в ньому просякнuto ненавистю до «гносної російської» дійсності, все протестує проти неї. Ні, його ім'я також скоро стане народним.

Він раптом замовк.

— Здається, починають концерт,— сказав він,— треба слухати.

Але Тарас бачив: Белінський зайнятий якоюсь своєю думкою, йому все ж таки не по собі. Так і було. Зараз співбесідники не вдумалися в його слова про порив протесту проти дійсності в творчості Лермонтова. А це те, що не давало спокою останній час Белінському, особливо після побачення з арештованим в ордонапсгаузі. От читають парозхват його статті, але ж там він писав про примирення з цією дійсністю! Минуло кілька місяців, а його світогляд під впливом цієї самої дійсності дуже змінився, і він почуває на собі таку відповідальність, адже він бачить, знає, як читає його молодь, як прислухається до кожного слова. Він же критик не для купки літераторів, він мусить писати для всіх! Нові думки непокоять його. Ні, не примирення з дійсністю, а гарячий протест!

Йому не до музики. Чого так уважно дивиться на нього юнак з кругим широким лобом, який сидить поряд з Брюлловим, мабуть, художник, його учень? Коли б непомітно встати й піти. В перерві між двома номерами знаменитого піаніста він так і робить, і цього ніхто не помічає, крім того юнака, мабуть, учня Брюллова, який час від часу поглядає уважно, вивчаюче на нього. Але нічого. Белінський все-таки тихо виходить. Це море звуків не справляє на нього ніякого враження. Ні, невірно — справляє враження чогось приголомшуючого. Вже в дверях він знову спіймав на собі погляд молодого художника, і в погляді цьому було добродушне співчуття. Белінський підвів плечі й вийшов.

Тарас з жалем зітхнув; власне, на нього, хоч він завжди дуже любив музику, цей віртуоз не справляв належного враження. Тарас поглянув на Глінку. Цікаво, як той сприймає цю музику? Глінка трохи нахилив убік своє кругле обличчя і раптом, підморгнувши, шепнув: «Ач, як пальцями котлети рубає». Тарас мало не засміявся.

— Нічого, потім ми самі пограємо! — пошепки пообіцяв Глінка.

Справді, за рояль сів Маркевич, любимий усіма, веселий і завжди чепурний, як панночка. Приятелі сміялися, що перед кожною вечіркою він виливає на себе флакон пахощів.

«І як це міститься все в ньому? — подумав Тарас. — І історія, і музика, і квіти, а сам такий франт!»

Але коли Маркевич заграв з скрипачем Стером концерт Ліпінського, Тарас відчув себе на сьомому небі.

«Шкода, що пішов Белінський, — подумав він. — Ця музика йому сподобалась би, напевне б сподобалась!»

І знову ця думка прийшла до нього, коли після вечері Глінка не витримав, сів до рояля і почав виконувати окремі уривки з «Руслана і Людмили», імпровізувати нові. Лишилися тільки свої.

— Ну от, — сказав Карл Павлович. — Хіба я невірно змалював? Глінка співає без голосу і без фрака!

Його карикатури пішли по руках, і пайдужче сміявся сам Глінка.

«Вечір» тягнувся до ранку.

Музика Глінки, малюнки Брюллова, зустріч з Белінським... Яка чудова ніч!

І все-таки шкода: вони не познайомилися. Але тепер Тарас не пропустить жодного рядка Белінського.

Якась сила була в цьому худому з хворобливим обличчям чоловікові. Він, скромно, навіть бідно вдягнений, незграбний і зніяковілий спочатку в цьому блискучому товаристві, здавалося, знав і розумів щось недоступне ще іншим.

* * *

У 1840 році в друкарні Фішера в Санкт-Петербурзі вийшов перший «Кобзар» Тараса Шевченка.

— Вітаю, Тарасе, від щирого серця! — обійняв його Євген Павлович. — Що ж то скажуть про нього, як приймуть?

Незабаром він повідомляє:

— Прочитайте «Отечественные записки» № 5.

Тарас хвилюється дужче, ніж перед здачею програми в Академії.

У цьому номері надруковані вірші Лермонтова, Кольцова,

повідь Панаєва. Тарас розшукує відділ «бібліографічної хроніки».

«Имя г. Шевченки, если не ошибаемся, в первый раз еще появляется в русской литературе, и нам тем приятнее было встретить его на книжке, в полной мере заслуживающей одобрения критики».

Ну, значить, можна спокійно читати далі досить-таки велику рецензію. От цитати з його віршів і похвала Штернбергові за малюнок, а головне, схвалюють те, що вірші його «так безыскусственны, что вы их легко примете за народные песни и легенды малороссиян, это одно уже говорит в их пользу».

Хто написав цю статтю? Підпису нема. Але Панаєв говорив, що відділом бібліографії там відає тепер Бєлінський, отже, він принаймні знає про цю статтю і згоден з нею.

У кав'ярні на Невському Тарас швидко переглядає свіжі номери газет. От ще рецензія в «Литературной газете».

«В стихах Т. Г. Шевченки много огня, много чувств глубоких, везде в них горячая любовь к родине. Его картины верны с натурой и блещут яркими живыми красками. Вообще в авторе этих малороссийских стихотворений виден талант неподдельный».

Задоволений Гребінка щоразу при зустрічі наче дарує:

— Прочитайте «Современник». Бачите, літературний Петербург прийняв «Кобзаря».

Так «Кобзаря» прийняли в Петербурзі. На черговій вечірці у Гребінки шумно вітає Панаєв, співає «многая лета» Гулак-Артемовський, що вже полонив «на Великому театрі» весь Санкт-Петербург, а Гребінка задоволено посміхається:

— Що ж, «Тарас був парубок моторний». Що не кажіть, а такого ще не було в нашій поезії. А от у моєму альманасі «Ластівка» будуть нові твори нашого милого Кобзаря.

От і з України лише перша вісточка. Пише «коханому папочку Тарасові Григоровичу Шевченку» старий Квітка-Осов'яненко:

«Господи милостивий, читаю... Ну, ну. Бодай ви мене не злюбили, коли брешу: волосся в мене на голові, що вже його небагацько, та й те навстопудилось, а біля серця так щось і щемить, ув очах зеленіє... Дивлюся... Жіночка моя хусточкою очиці витирає... так читали й плакали...»

Читали, плакали і навіть вірші присвячували невідомому Кобзареві на далекій Україні.

А народ, простий народ... О! Читали всі, хто тільки був письменний.

І Тарас відчув ще більший, ще кривніший зв'язок з тим, для кого писав. І велику відповідальність перед ними. І відчув, що він «не самотній», він «не сирота», він кобзар свого народу.

* * *

Знайомий студент з медико-хірургічної академії попросив якось:

— Слухай, Тарасе, тут зараз один земляк твій з України, лікар, прочитав «Ластівку» і так хоче з тобою познайомитися, що спокою мені не дає.

«Ластівка» — маленька книжечка, альманах українською мовою, складений Гребінкою. Були там надруковані й твори Тараса Шевченка. Усі земляки раділи, вітали Євгена Павловича. Ще б пак, альманах українською мовою! А Тарас прочитав увесь, від рядочка до рядочка, і замислився.

Радів, звичайно, і він — весь народ на Україні читати зможе. Але поряд з тим було й незадоволення, про яке він ще не казав нікому.

Передмова Гребінки, вірші й пісні Віктора Забіли, Чужбинського, повість старого Квітки-Оспов'яненка, уривок з казки ще невідомого П. Куліша, кілька народних пісень, загадок — все це, нема чого казати, приємно прочитати рідною мовою. І так добре описав Євген Павлович і весну, і літо, і зиму на Україні.

Та чи ж так добре насправді, спокійно живуть там? Хіба й там не жадають люди правдивого, гострого слова протесту? Чому знаходять такі слова зараз російські письменники? В «Отечественных записках» друкують твори Іскандера, його повісті, його природничі, філософські статті. Казали — це молодий письменник Герцц, який повернувся недавно з заслання, друг Белінського. А критичні виступи самого Белінського?

Хіба не ті ж болі, не те саме лихо миколаївського режиму і на Україні? І чи не більше, бо ще й мову рідну забороняють!

Скільки радісних слів говорилося за столом у Гребінки, коли вийшов цей альманах! Усі вважали це знаменною подією. Може й так. Адже в такий жорстокий час і це вже здобуток, але не того, не того розмаху, не того напрямку жадає Тарас! Хіба щастя лише в тому, якою мовою напишеш?

А от, дивись, якийсь земляк з України так захопився, що й познайомитися хоче. Що ж, Тарасе, признавайся, — і тобі,

як кожній людині, тепліше стає, коли рідну мову почуєш. Як же не зрозуміти, що людина в Петербурзі зраділа українській книжечці! Не так-то їх ще багато!

— Звідки він, наш земляк?

— Він з Переяслава, Андрій Йосипович Козачковський, така приємна і розумна людина. Прочитав твої вірші і каже мені: «Слухай, тут вірші якогось Шевченка, просто діамант. Хто він, ти не знаєш?» Ну, я й розповів про «якогось» Шевченка, ще й «Кобзаря» твого дав прочитати. Ходімо! Ти б почув, як він розмовляє. Тут наші пани — два слова українські — п'ять російських, і вимова вже не та, а Андрій говорить — заслухаєшся. Він же в самому серці України живе, в старому Переяславі.

— А що ж, ходімо, — погодився Тарас.

— Коли?

— Та хоч би й зараз.

— Отак, без попередження?

— А що, подумаєш, пани які! З доброю людиною зустрітись — це неабияка штука, такого не обминай і не відкладай.

За півгодини обидва приятелі вже заходили в кімнату молодого лікаря Андрія Йосиповича Козачковського.

— Дай боже здравствувати, — перший привітався Шевченко. — Оце той самий Тарас, що ви хотіли з ним познайомитися.

— Тарас? Тарас Шевченко? — здивовано мовив Козачковський і обома руками почав тиснути руки Тараса. — Так он ви який! Оце так гість!

— Та це ж ви наш гість! — мовив Тарас. — З України.

Вони одразу розговорилися:

— Я читав «Ластівку», і мені шкода було, що так мало там ваших творів. Я звернув увагу на уривок з поеми «Гайдамаки». Що це за поема? Ви написали вже її?

— Пишу, — коротко відповів Тарас.

Ох! Ця поема! Думка про неї мучила його.

— Ну, то Гребінка правий, коли написав у післямові: «Полюбіть же, земляки, нашу «Ластівочку», читайте її швидше, бо незабаром, може, прилетять солов'ї, і тоді хто стане слухати ластівку?» — засміявся Козачковський.

— Не знаю, — похитав головою Тарас. — Мабуть, не всім мій спів здається солов'їним! Я надішлю вам, коли закінчу...

Його давно вже мучив один задум... А те, що вона не буде, оця поема, «співом солов'я», в цьому він був певний!

Брюллов часто говорив Тарасові:

— Усе життя я мрію створити картину з російської історії. Скільки героїчного виявив народ у боротьбі з ворогами, що намагалися захопити нашу землю! У Москві я гадав, що напишу картину, присвячену Москві. Але зараз інший сюжет хвилює мене.

Вечорами він весь час щось малював, накидав на картон. Тарас розумів, що його вчитель задумав велику картину.

Якось уранці в коридорі Академії Брюллова зустрів Струговщиків. Карл Павлович був у збудженому настрої. Хлопчик Ліпін, його «синок», тягнув цілу купу художнього начиння.

— Йдемо на облогу Пскова, — заявив Брюллов. — Пам'ятаєш, я показував тобі ескіз. Працюватиму у великій майстерні, нікого не пускатиму. Ти вже будь другом, надсилай з моїм Лукіяном по дві чашки кави, два яйця та миску супу. І нікому ані-ані! Ну, почнемо благословяє!

Тарас був заглиблений у свої академічні заняття та й чекав, поки Брюллов сам покаже йому свою роботу. Справді, тижнів за два Брюллов зайшов до нього у сірій робочій блузці, з пензлем у замазаних фарбою руках. Тарас глянув на нього і зареготав — маестро схуд, заріс бородою, але очі задоволено блищали.

— Ну, що ви зробили за цей час? Покажіть все і ходімте до мене. Я вам свою програму покажу!

Тарас із острахом увійшов у майстерню і зупинився приголомшений перед величезним полотном. Жива облога Пскова була перед ним!

Так от на якому героїчному епізоді захисту своєї батьківщини зупинився Брюллов! Для цього він читав історію Карамзіна і незадоволено казав: «Не те, не те! Тут усе нарі, а народу нема» — і шукав інших джерел — заглиблювався в літописи, їздив у Псков. Скільки ескізів на картоні накидав він!

Тарасові здавалося, він чує зойк і брязкіт списів об залізі щити лівонських загарбників; він паче чує, що каже стара мати, виряджаючи на подвиг сина. І сам паче відчуває ту спрагу, з якою п'ють втомлені воїни воду з відра, простягнутого дівчиною.

Багато художників залишилися незадоволені останньою картиною Брюллова, хоч, правда, вона була ще не закінчена, але й сам Карл Павлович був незадоволений і скоро охолов до неї. Товарищі вважали, що нема в ній стрункої ком-

позиції, надто строкаті фарби. А Тараса захопила ця картина, героїчна тема її.

Він годинами простоював перед нею, і уява домальовувала і розповідала те, чого ще не встиг зробити Брюллов. Адже написати щось велике з героїчного минулого свого народу було також і його мрією!

А чим не величні сторінки історії: народні повстання проти чужоземних загарбників, гайдамаки, про яких розповідав старий дід Іван, про яких співав сліпий «Волох» на монастирському цвинтарі на храму? Він чув нещодавно розмову Гребінки з одним земляком — паном Мартосом.

— Це все-таки пляма в нашій історії, — сказав Мартос, — гайдамаки. Хто вони? Розбійники, грабійники! Я цікавився цим, та нічого, крім «Вернігори» — роману Чайковського польською мовою, не знайшов.

Тарас слухав мовчки панську розмову, але коли Мартос запропонував прочитати роман (адже Тарас знав польську мову), він узяв. Дома почав читати і з огидою відкинув геть. Що міг писати польський гоноровитий шляхтич про гайдамаків, які боролися саме проти шляхти? Адже не проти польського народу вони йшли, а проти шляхти! Звичайно, проти шляхти, єзуїтів, ксьондзів, проти всіх тих, хто сіяв ворожнечу між простим народом.

Все дужче і глибше замислювався Тарас над долею свого українського народу, над кривним зв'язком його з російським народом, над зв'язками з іншими слов'янськими народами.

Він тепер уважно переглядав журнали і в цьому ж таки 1840 році в «Отечественных записках» натрапив на статтю Іоанна Колара «Про літературну взаємність між племенами і нарідчями слов'янськими».

Це були ліричні міркування одного із знаменитих учених-славістів. Гребінка й інші літератори захоплювались цією статтею.

Багато що в ній подобалося й Тарасові, особливо думки про єдиний корінь слов'янських народів. «Слов'янські коліна — чада єдиної праматері, розвіяні бурею часів, втішаються і радіють, згадуючи про своє спільне походження». «Слов'янський народ прагне до своєї початкової єдності, як рослина, що досягне цвіту і плода — до свого сім'я і зерна».

«Це все вірно, це все вірно, — думав Тарас. — Він вірно пише: «Землю можна знайти іншу, але іншої мови і народу — ніде й ніколи, земля сама по собі мертва, народ — це наша кров, життя, дух».

— А от як він чудово підмітив,— сказав Євген Павлович.— У кожного народу на носі окуляри самолюбства, і крізь них він дивиться на всесвітні події, але зарозумілість завжди йде поряд з неуцтвом. Послухайте, ода «Бог» Державіна перекладена мовами японською, китайською, вишита золотом на шовку і висить в їхніх храмах, а в Німеччині не знають ані оди, ні поста!

— Багато він хорошого написав,— сказав Тарас роздумливо,— цей учений муж, треба ще Шафарика мені почитати, але надто у Колара все мирно, лагідно. Любов до свого народу, покора царям, хоча б вони були з іншого народу. Яка ж може бути любов між народами при покорі царям?

Та Євген Павлович замахав руками, не любив він таких небезпечних розмов.

Яка може бути єдність народів при покорі панам, царям? А чи буде колись перозмежована, щаслива, вкрита житом, пшеницею велика слов'янська земля? Хто посіяв спокопвіку ворожнечу між слов'янськими дітьми? Між поляками і українцями?

Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, сзуїти.

Це були рядки пової поеми.

Гайдамаки — от про них він напише, про боротьбу народу за свою незалежність.

Тарасові тісно стало в колі поміркованих літераторів, які збираються на «вечорниці» у вітальні Євгена Павловича, гомонять спокійно про народ, про літературу, про мистецтво і бояться кожного сміливого слова.

Але він відчуває — він не самотній і в літературі. Адже думки Радішева, Пушкіна, Рилєєва, Грибоєдова, Гоголя запалюють молодь. А Белінський! «Непстовый Виссаріон», як звуть його. Він вимагає зовсім іншого від літератури, ніж було досі, він, як ніхто, розкриває перед усіма ці думки передових письменників. Ні, він не самотній — ще ж весь народ!..

Тарас знає цей народ, бо він сам з нього, і він ненавидить кріпацтво, як ніхто з його собратів у літературі. Це вже напевно!

І нова поема про повстання українського селянства та козацтва зазвучала як заклик до боротьби проти панів, несправди і насильства.

Гонта, Залізник, Ярема Галайда — образи мужніх, сміливих людей, що над усе ставили волю і незалежність батьківщини, поступаючись для цього своїм особистим.

Тарас зовсім перетворився в своїх героїв. Пишучи, як Гонта убиває своїх синів, він заплакав, але зрадити художню правду він не міг. Він був сам наче живий свідок усього, що діялося, і наче сам був наймитом, попихачем усіх, Яремю.

Він наче перед собою бачив, як

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, ворони готові.
Куди-то поїдуть? кого повезуть?
Он кого, дивіться. Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли...

І в його Яреми, затурканого попихача, теж виростають крила.

А яким ніжним співом звучить розповідь про вільне кохання Оксани і Яреми. Тільки про таке кохання мріє і сам Тарас.

Нестримним поривом до життя, вірою в нього, бажанням жити і радіти попри все б'ється його серце.

О боже мій милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щєбече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспівєє...
О боже мій милий, як весело жить!

Як і в його улюбленого Яреми, у нього самого наче вирости крила, коли він писав цю поему. Він не тільки правдиво і щиро описав те, що знав і чув, — ні, свої думки, надії, віру в свій народ втілював він у цій поемі, і вона промовляла до душі кожної простої людини, до душі кожного кріпака.

Ця поема, присвячена старому Григоровичу на пам'ять про день визволення Тараса з кріпацтва, довго не виходила в світ. Миколаївська цензура не пропускала багатьох «возмутительных» місць і випустила її з викресленими і спотвореними рядками. Та й у такому вигляді ця книжка наляка-

ла багатьох панів, навіть знайомих Тараса, але багатьох людей порадувала.

Як багато людей і на Україні, і в Росії читали й зачитувались нею!

* * *

Віхало, віхало, звідки тебе наїхало?

Мете, гуляє завірюха, закидає Чорний шлях,— ні проїхати, ні пройти. Коні вибиваються з сил. Їздили селяни аж у Київ, послали управитель.

— Не доїдемо, треба тут заночувати,— сказав старіший.— Оц, бачите, хата.

Постукали в хату, що ближче, зайшли, роздяглися. Один молодий, другий вже сивоусий.

Коло каганця сім'я сидить: батько, мати, діти. Злиденна вечеря на столі і — книжка на столі. Читає по складах хлоп'я, та так гарно, так складно виводить:

Україно. Україно!

Серце моє, пенько!

Як згадаю твою долю,

Заплаче серденько!

.

Червоною гадюкою

Песе Альта вісти,

Щоб легіли круки з поля

Ляшків-панків їсти.

Присунулися ближче подорожні.

— Ану, мале, ще почитай.

До пізньої ночі читав хлопець «Тарасову ніч», «Катерину» прочитав так, що аж сльози покотилися, а старша дочка за піччю у хустку обличчя сховала, щоб не бачили, як плаче.

Єсть на світі доля,

А хто її знає?

Єсть на світі воля,

А хто її має?

— Що воно за книга така? — спитав старий. — Скільки живу, такого не чув.

— «Кобзар» зветься, а написав Тарас Шевченко.

— Ану, візьми папірця, — мовив подорожній, — перепиши мені, хлопче, хоч трохи.

Вранці поїхали собі далі шляхом, додому, а за пазухою заховані були рядки з того дивного «Кобзаря», написані простими рідними словами, про недолю, про неволю, і шепотіли уста:

Високії ті могили,—
Чорність, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.

І полинула чутка по всіх шляхах про дивного кобзаря.
І чекали люди його пісень, і говорили нишком про волю.

НА РОЗПУТТЯХ ВЕЛЕЛЮДНИХ

«ЖИВОПИСНА» УКРАЇНА

З репетицією треба було поспішати. Адольф Іванович — капельмейстер — зайшов у «музикантську» вже в помітно зіпсованому настрої. Кругле обличчя його було ще червонішим, ніж завжди, і навіть лисина почервоніла. Оркестранти знали — це поганий знак, добра від цієї зігравки не чекай! Балачки враз припинилися, а трубач Мишко, якому тромбоніст Павлушка розповідав про останні пригоди п'янички дядка, закусив губу, щоб не пиренути зі сміху. (Капельмейстер заборонив Мишкові сміятися, — від цього слабли губи і звук на трубі не виходив.)

Адольф Іванович суворо глянув на нього, і Мишко засовався на ослінчику, підгинаючи довгі босі ноги. Та не тільки він — усі музиканти зіщулилися, притихли, а старий Семен-гобоїст часто-часто заклінав повіками над старечими сльозавими очима і рукавом латаної-перелатаної сорочки — на репетиціях музиканти сиділи у своєму одязі — витер ніт, який одразу виступив на чолі.

Тільки Артем — перша скрипка, навіть не поворухнувся, навіть не глянув у бік капельмейстера. Він сидів мовчазний, з відсутнім поглядом і тримав уже наготові свою скрипку.

— Schnell¹, — кинув Адольф Іванович, — сьогодні увечері концерт перед гості. «Преціоз» Вебера, симфонія Бетховена. Якщо приїде пан Селецький — симфонія пан Селецький. Якщо не приїде — genug². Починаєм. Порядок über alles³.

«Порядок über alles» — це були улюблені слівця Адольфа Івановича, які він вживав завжди — до речі й не до речі.

Павлушка, незважаючи на свій страх перед капельмейстером, шепнув, не повертаючи голови, Мишкові:

— Щоб ви геть забирались, убиралес!

¹ Швидко (нім.).

² Досить.

³ Над усе.

Сміхотливий, з задерикуватими й лукавими очима Мишко не стерпів, чмихнув.

— Смішки, Schwein! ¹ — крикнув Адольф Іванович. — За ці смішки тобі будуть горішки! — Він любив говорити прислів'ями і, як завжди, влітав у розмову німецькі слова. — Пан Петро Григорович не хоче, щоб його оркестр, — він зупинився на хвилину, — головами в граз. Артеме, пам'ятай — твоє соло в «Преціоз» над усім князь.

Капельмейстер сам усміхнувся своїй кінцівці.

Та й зараз нічого не поворухнулося на блідому обличчі Артема, — ніби все, все було йому байдуже.

Оркестранти поставили перед собою списані нотами аркуші й почали настроювати інструменти. Спочатку залунали, зарипіли, заgrimіли досить безладні звуки. Капельмейстер замотав сердито головою і ткнув смичком старого сивого Семена.

— Ти спиш, старий пень? Де «ля»?

Наче стогін, з грудей Семена вирвалося це «ля» і бриніло сумно, безупинно, поки не перемогло все безладдя в інструментах, бо до цього звука почали підтягатися всі скрипки, флейти, тромбони, віолончелі.

Артем глянув на старого Семена, на капельмейстера, і ще дужче зсупулися його брови на переніссі й стулилися тонкі губи. Адольф Іванович помітив цей погляд і почервонів — зовсім як буряк став. Кожного він міг ткнути смичком, відпустити кожному скільки завгодно ляпасів, послати, нарешті, на стайню, а от Артема — ні! Навіть не вилає його ніколи, і цей упертий диявол Артем, напевно, це відчуває, тому й дивиться так байдуже-презирливо на капельмейстера. Нічого, почекай, не києм, так палицею він візьме своє і над Артемом. Після Вебера і Бетховена він примусить його разів десять заграти п'єсу пана Селецького, а це для Артема буде куди гірше, ніж ляпаси для Мишка або Павлушки.

— Порядок! — гукнув сердито Адольф Іванович. — Усі з цифри шість!

Та щось не виходило. Не виходило й край!

— Дерево бреше! — кинув тихо Артем. Коли він чув фальшиву ноту, він уже не міг стримати себе.

Тут і Адольф Іванович почув, що жахливо фальшивить рязбий Онисько на фаготі, а старий Семен, якому по правді

¹ Свиня.

вже давно треба було на печі лежати,— адже він був камердинером ще покійного папа,— спізнався на цілу чверть.

— Усі тихо! — наказав капельмейстер.— Дерево з цифри шість!

Скрипалі, полетшено зітхнувши, поклали смички. Мишко і Павлушка знову зашепотіли.

— Усі! — залунала команда.

Адольф Івановичу стало жарко, але він ніколи не склав перед «хлопами» камзола, хоча піт стікав з нього сьома струмками.

— Мишко, Schwein! Я не чую ні одна нота! Де твоя губа? — Адольф Іванович підбіг до Мишка і вдарив його смичком по спині.— Де твоя губа?

Мишко перелякано поворушив пухкими, зовсім дитячими губами, боячись, що зараз капельмейстер заїде йому по губах. Та цього Адольф Іванович, як не бажав, ніколи не дозволив би собі зробити. По голові, по спині,— куди завгодно він міг вдарити з усієї сили, тільки не по Мишкових губах. Вони були для Адольфа Івановича додатком до інструмента, до труби.

— Дми, unklüge¹ скот!

Але губи Мишка теєр не від сміху, а від страху зовсім розслабли, і він не міг видавити ані звука.

— Порядок über alles! — сказав зловісно-спокійно Адольф Іванович.— Ти в мене давно на прикметі. Я скажу Петрові Григоровичу, що в тебе нема бажання грати в його оркестрі.

Це було найгірше. Пан Петро Григорович так обурювався на «невдячних» оркестраптів, що саме їх поза чергою здавав у рекрути, і Адольф Іванович не раз уже так мстився на людях.

Та всі музиканти добре знали, що їхній капельмейстер дуже любив, щоб його благали, принижувалися перед ним, як перед сиравжнім паном. І одразу старші, вже літні, навчені гірким досвідом, зашепотіли Мишкові:

— Повинися! Повинися, хлопче, а то гірше буде.

Мишко кинувся перед капельмейстером навколішки.

— Простіть, змилуйтеся, я ненавмисне! Самі побийте, на стайню пошліть — тільки не кажіть!

— Простіть його, дурня! — просили й інші.— Змило-сердьтеся!

Адольф Іванович любив такі сцени. Він підніс руку з короткими товстими пальцями, порослими рудим волоссям, до

¹ Нерозумний.

рота Мишка. Тепер той мусив поцілувати пенависну, бридку руку. Хіба одному йому доводилося це робити?

Гапелмейстер милостиво вказав Мишкові на його місце. Честолюбиве, але сентиментальне серце Адольфа Івановича було задоволене. Лише погляд Артема, повний огиди, драгував. Постривай же, перша скрипко, Артеме, ти заграєш двадцять, тридцять разів п'єси пана Селецького!

* * *

Пан Селецький не приїхав. Обійшлося без його симфонії. Цьому був радий не тільки Артем, а потай від усіх і Адольф Іванович, який все-таки розумівся на музиці і знав ціну симфонії, хоча з підлабузництва міг повторювати її на біс і точити при цьому мед з уст, з очей, з усіх рухів. Та мед точився і зараз. Хто б пізнав у цьому добродушному товстуні того самого Адольфа Івановича, який лютував на репетиції і знущався з Артема, примушуючи його безліч разів повторювати окремі уривки бездарного твору? Зараз, у своєму парадному фракі, що ледь сходився на товстому череві, він дивився запобігливо-услесливо на гостей і з батьківською добродушністю на музикантів, які сиділи в чорних одпакових костюмах, усі поголені й причесані. Навіть рябий Описько, змазавши олією свої руді патли, мав цілком пристойний вигляд.

Адольф Іванович уникав тільки зустрічатися поглядом з Артемом. Та Артем і не дивився на нього. Він і на гостей майже не дивився. Він усіх бачив багато разів і знав, що павіть качанівський пан — Григорій Степанович Тарновський, який пишається своїм оркестром, — навіть він не робирається в музиці.

Зала залита саявом кришталевих люстр. Сотні свічок запалені в них. Пани-гості сидять півколом у зручних кріслах. Більш поважні — ближче до хазяїна, ставної літньої вже людини з темними шовковими бакенбардами, що обрамлюють гордовите обличчя. Бакенбарди надають цьому випещеному, але мало чим помітному обличчю якоїсь ваги, гонору й слідності.

Недалечко від нього — його суперник по оркестру, пан Тарновський, підстаркуватий, але рухливий і жвавий чоловік, високий, сухорлявий, з гачкуватим пташиним носом і швидкими очима, що ніби весь час чогось шукають. В очі впадає багато перснів з різноманітними каменями і товстий золотий ланцюжок від годинника на череві.

Коло пана Тарповського якийсь не знайомий Артемові молодий чоловік.

Гостей багато. Бідніші та дрібніші і сидять далі, біля колон, за якими юрмиться цікава челядь — численні покоївки, двірня. Пан і їм милостиво дозволяє слухати концерт. Він взагалі любить удавати з себе доброго батька для своїх людей, який піклується про їхню «просвіту». Що ж, Артем на своїй шкурі відчув добре це «батьківське» піклування. Та хай їм абищо, — і панові, і його дружині — пані Софії Олександрівні, що сидить зараз з таким божественним виглядом, ніби ніщо земне її не стосується, і ніби не вона сьогодні вранці кидала в покоївку і перукаря розпечені щипці для завивки, шпильки, булавки — все, що траплялося під руку, бо їй здавалося, що зачіска виходить не дуже «воздушна».

Артем радий, що хоч раз він може заграти так, як він хоче, не боячись, що його зупинить навмисне, щоб зіпсувати радість від музики, капельмейстер Адольф. Він може заграти твори Бетховена, «Преціоз» Вебера. Він гратиме для себе. І з перших же звуків уже відчув себе Артем якимось володарем, бо з-під його худих, але владних тепер пальців полилася незвичайна музика. Йому було байдуже до всього. Він стояв біля товстого Адольфа Івановича, але не бачив нікого з присутніх, бо зараз, виконуючи своє соло на скрипці, він навіть очі заплющив, щоб відійти від усіх і всього і тільки жити цією мелодією. Навіть усмішка з'явилась на блідих устах. От уже забриніли останні ноти, а Артем так і лишився стояти з заплющеними очима.

— Браво! — раптом пролунав захоплений вигук, а за ним Артем почув оплески, не бурю оплесків, якими нагороджують артистів на справжніх концертах, а чиїсь одинокі оплески на весь цей великий, повний гостей зал.

Артем здивовано відкрив очі, підвів голову. Незнайомий молодий чоловік один схопився з місця і продовжував у нестримному захваті плескати в долоні й кричати «браво».

Папи і пані п'яково червоніли. Петро Григорович багатозначно подивився на гостя волячими очима, і його шовкові бакенбарди заворушилися. Сказати він нічого не сказав, але погляд був красномовніший за слова. І як це спало на думку аплодувати хлопкові?

З неприємного становища вивів Адольф Іванович. Він махнув паличкою і оголосив наступний номер програми.

Артем грав свою партію, не спускаючи погляду з молодого чоловіка, а той теж час від часу зупиняв на ньому уважні сірі очі.

Наче й просте, а в той же час незвичайне було лице моло-

дого чоловіка. Його не можна було назвати красивим, але вираз щирості, доброзичливості, внутрішньої сили, і впевненості приковував до себе Артема. Усі руки гостя були вільні, невимушені, і хоча одягнений він був, як і багато молодих людей, в модний сюртук, в модні брюки, але й одяг на ньому сидів зовсім не так, як на інших — вільно, просто, без підкресленої парадності.

Артем був до того зворушений, що боявся розплакатися тут, на людях. Як давно ніхто його так не слухав!

Кілька років тому він їздив з своїм паном у Качанівку. Там гостював тоді Михайло Іванович Глінка. Що то були за дні! На все життя запам'ятав їх Артем. Там Глінка писав свою оперу «Руслан і Людмила», і вперше уривки з неї виконували в Качанівці.

Артем грав тоді на скрипці Михайлові Івановичу, а як після того Глінка благав пана Галагана відпустити його — Артем навіть не знає.

Хто ж цей молодий чоловік? Артем бачить, як він нахилється до Тарновського і щось питає. Тарновський дивиться на скринали, і Артем певний — Тарновський каже те, що він уже не раз чув: «Учився в Дрездені у кращих професорів музики, брав уроки у самого Ліпінського».

Але їхня розмова уривається, бо, очевидно, молодий чоловік любить музику і не хоче розмовляти, коли виконують Бетховена.

* * *

Після концерту треба якнайшвидше переодягтися в свій звичайний лакейський одяг, білосніжну серветку на руку і стати за стільцем пана. Його перша скрипка — його улюблений лакей. Боронь боже спізнитися хоч на мить.

Артем, Мишко, Степан, Павлушка — усі вони тут вимуштрувані, не менші майстри в тонкій і складній справі панських вечер, обідів і сніданків, ніж у симфонічній музиці. Тут навіть небезпечніше помилитися, — адже в гастрономії пани розбираються далеко краще!

Та схвильований, стривожений Артем хоче швидше дізнатися, хто ця одчайдушна людина, яка всупереч звичаям бундючного панства насмілилася виявити одверто своє захоплення грою кріпака?

Він вибігає на подвір'я. Там коло кухні сидять кучери, і свої, і приїжджі. Артем знає старого качанівського кучера Омеляна. Он старий розпалоє довгу люльку.

— Добрий вечір, Омеляне Панасовичу! Чи ви не знаєте, хто це з вашим паном приїхав? Молодий такий?

— Ех ти, не знаєш, хто з паком нашим приїхав! А ще музикант, на скрипочці своїй вигравеш, а такої людини не знаєш.

— Та хто, скажіть, Панасовичу! Мені ж треба мерщій до столу. Самі знаєте — вечеря на сто персон. Хто він такий?

— Тарас Григорович Шевченко,— урочисто, поважно вимовив Панасович.— От хто це. Такої людини не стрічав я ще ніколи на своєму віку, хоч немало усяких поповозив і до пана, і від пана. Та, мабуть, і не стріпу. Біжи, хлопче, та приглядайся до нього. І хоч він не багач, а такого ж простого реду, як ми з тобою,— усі багатії перед ним — тьху та й годі... Отут у нього багатство...— Омелян показав на голову.— А ще більше — тут.— І він поклав руку на серце.

— А хто ж він? Звідки? Що робить?

— Артеме! Артеме! Де ти подівся? Ти хочеш, щоб пан тебе по-своєму гукнув? — підбіг до них Мнико.— Уже зараз гості до їдальні підуть, а він тут теревені розводить!

* * *

Хоча хазяїн, пан Галаган, і був незадоволений вчинком Тараса Григоровича під час концерту, проте за столом примусив себе бути люб'язним і гостинним. Йому було приємно, що відомий зараз на Україні поет завітав до нього.

— А де ж ви ще побували? В яких місцях? — питав він Тараса.— Адже, крім Качанівки, ви, мабуть, ще десь їздили?

— Звичайно! Оце на Пирятинщині був.

— На Пирятинщині? А поміщика Свічку знаєте? — сиктав Галаган.

— Познайомвся,— казав Тарас.

— Як же там поживає шановний Свічка?

— Та то колись була свічка,— весело й глузливо відказав поет.— А тепер самий недогарочок лишився.

Хазяїн почервонів і не знайшов що відповісти. Це було так дотепно сказано,— адже всі знали, як «шановний Свічка» прогулює на ярмарках та програє в карти сотні тисяч,— що всі, навіть дружина господаря, зареготали.

Навпроти Тараса сидів небіж Петра Григоровича, скрипський панч Григорій Павлович Галаган. Він давно вже жадав побачити автора «Кобзаря».

— Я дуже вас прошу,— сказав він,— обов'язково приїздить до мене в Сокиринці. Це ж просто земний рай. Мені здається, що в моїх Сокиринцях найповніше виявлена краса нашої живописної України. Вам, поетові України, неодмінно треба побувати у нас. Наші чудові краєвиди дадуть вам

натхнення і для ваших картин як художникові, і для поезії як поетові.

— Мій племінник,— сказала дружина Галагана,— надзвичайний патріот!

— А що ж, я не соромлюся, я пишаюся тим, що люблю нашу українську природу, наші пісні, наш співучий народ. Між іншим, дякую, дозвольте вас від душі привітати. Я давно не чув вашого оркестру. Він звучить надзвичайно, прекрасно! Ви зробили дивовижні успіхи!

Петро Григорович багатозначно замуликав від задоволення і переможно глянув на Тарновського.

Той підстрибнув на стільці і видавив з себе:

— Справді, антїк!

До чого тут був «антїк» — невідомо, але Тарновський любив, як він казав, «освічену» мову і вживав часто слова, які йому подобались, незалежно від їхнього змісту.

— Звичайно,— додав він, опанувавши себе,— вся справа у вас в Артемі — першій скрипці.— І, згадавши свою розмову з Глінкою та іншими композиторами в Петербурзі, почально сказав: — Струнні інструменти — душа оркестру, а серед них скрипка — найперша.

— Так, панове,— палко промовив Тарас.— Цей скрипаль — справжня душа оркестру. Він не поступить своїм талантом перед найбільшими знаменитостями, які давали останнім часом концерти в нашій столиці. Він довго гостюватиме у вас? — спитав Тарас Галагана, певний, що Артем — професіонал музикант, запрошений хазяїном. Адже під час концерту Тарновський встиг лише сказати, що скрипаль учився за кордоном.

У цю мить рука лакея, що мінjala тарїлку в приборі пана, здригнулася. Тарїлка зачепила чарку, і та ледь задзвенїла. Тарас відсахнувся і замовк. То Артем, перша скрипка, душа оркестру, учень кращих закордонних професорів музики, прислужував за столом як лакей.

— А ви не чули останньої симфонїї пана Селецького, нашого сусїди? — спитала господиня.— Я дуже люблю його музику,— така легка, бездумна, граціозна.

Тарновський чи не зрозумїв наміру господині перевести розмову на інше, чи, навпаки, не схотїв його підтримати просто з любові й звички сперечатися з Галаганами і хвалитися перед ними.

— Але такої, як моя Галина, нема ні в кого. Ви ще її не чули? — звернувся він до Тараса.— Це вихованка моєї дружини, Ганни Дмитрівни. Найкраща вишивальниця бісером. У залі ви, може, примїтили розшиті спинки на кріслах, тро-

янди й амури — це її робота. Ганна Дмитрівна кохається у всякому рукоділлі. Так от, уявіть собі, була дівчина як дівчина, і раптом відкривається сопрано, та ще й яке сопрано! Колоратура! Ну, мій Калинич, капельмейстер, з нею позапімався.

— Та він же тугуватий на вухо, ваш Калинич,— вставив старий Галаган.

Але Тарновський вів далі:

— Коли приїхав Михайло Іванович Глінка і писав у мене свого «Руслана», ми ж і ставили вперше цілі дії з цієї опери. Калинич, між іншим, дуже допоміг.— Кажучи це, Тарновський кинув переможний погляд на Галагана.— Так от наша Галина співала партію Людмили. Михайло Іванович дуже просив відпустити її до Петербурга, обіцяв влаштувати учитися. Та Ганна Дмитрівна не пустила. Каже, там розлінується, хай вишиває. Ні, моя Галина і мій Калинич не поступляться!

— Я завжди і скрізь кажу — наші українські пісні найкращі, хто б їх не співав на нашій Україні. Я люблю наш народ. Але між Григорієм Степановичем і моїм дядею це стара спірка,— засміявся сокиринський Галаган.— Я гадаю, паному поетові нецікаво її слухати!

Нецікаво! Хіба це слово відповідало настрою Тараса? Огидно, нестерпно було слухати цю розмову. Він насилу дочекався кінця вечері, непомітно уникнувши компанії, виїшов у парк, такий же величезний і такий же мальовничий, як усі парки, в яких довелося йому тепер побувати...

Ішов алеями вікових дубів та лип. Місяць-молодик уже зійшов на небі, і дерева та кущі від його скупого сяйва здавалися таємничими, сповненими свого особливого, прекрасного життя.

З панського будинку линули співи, гомін, сміх.

А його душило жагуче почуття обурення, ненависті. «Наш народ, наші пісні, наша «живописна» Україна». Яка вона до біса ваша?

Він раптом почув за собою кроки. Обернувся. Коло нього стояв Артем з скрипкою в руках.

— Дякую! Дякую вам! — кинувся він до Тараса, намагаючись поцілувати його руку. Та Тарас міцно обняв Артема: — Брате мій! Дорогий мій!

Вони глянули в очі один одному.

— Хочете, я заграю вам? — тихо спитав Артем.

У мелодії весь час проривався і повторювався в різних варіаціях один сумний лейтмотив.

Тарас замислившись сидів на пеньку, підперши голову руками.

От здійснилася нарешті його жадана маандрівка по «живописній» Україні. Як довго Тарас марив нею, як нетерпляче чекав кінця туманної, млистої петербурзької зими цього 1843 року.

Останнім часом йому вже нестерпно хотілося побачити тих, про кого він писав, до кого звертався в своїх думках, побачити рідні лани, гаї, ревучий Дніпро, свою Україну.

Надто нудьгувати у Петербурзі, правда, було неможливо. Столиця, як той вир, не давала отямитися. Завжди було багато роботи! Скільки нових задумів народжувалося в неспокійній Тарасовій голові, скільки паперу списав він рядками своїх нових поезій!..

Він закінчив драму «Назар Стодоля». Про постановку її вже велися розмови з Александрінським театром, а поки що п'єсу з запалом готував аматорський гурток молоді — студентів Петербурзької медико-хірургічної академії.

Тарас тої зими закінчив свою картину «Катерина», робив ілюстрації до книжок. Нещодавно виїхала «История полководца Суворова». У книзі було близько тридцяти ілюстрацій «художника Т. Шевченко». З найбільшим захопленням робив він малюнки, присвячені Пугачову.

А всі визначні події петербурзького життя! Хіба міг Тарас стояти осторонь їх! Відкриття традиційної виставки в Академії, прем'єра «Руслана і Людмили» — нової опери Михайла Івановича Глінки...

Минуло вже кілька років після появи «Івана Сусаніна». За цей час композиторів довелося багато пережити, багато прикростей зазнати. У Петербурзі, у вищих колах, панувала справжня «італоманія» — модне захоплення італійською музикою. Навіть ті, хто зовсім не розумівся на музиці, не хотіли відставати від моди! Тон задавав «двір», за ним тягнувся вищий світ — холодний, випещений.

Тривога щодо нової опери не кидала ні автора, ні його друзів. Навіть Вієльгорський і той не розумів цієї опери, вважав її певдалою і самовпевнено викреслював цілі частини.

Тарас чув не раз окремі уривки — арії, мелодії з «Руслана», коли бував на вечорах у Струговщикова, Миколи Маркевича, і вже задалегідь любив усю оперу. Він знав, що і

Брюллов, хоча він і звик до італійської музики, бере близько до серця все, що стосується опери. Карл Павлович накреслював ескізи костюмів, деяких декорацій, художник-декоратор весь час радився з ним. Тарас любив ходити з Брюлловим за куліси. Інколи маестро не витримував і перед якоюсь виставою сам з захопленням гримував знайомих акторів.

Скільки спогадів було зв'язано у Тараса з Великим театром! Це ж тут він з іншими підмайстрами з артілі Ширяєва малював колись орнаменти та арабески для плафона, і коли механік сцени Карташов тикав йому контрамарку на горішню лаву під самою стелею в райку, він почував себе на сьомому небі.

На прем'єрі «Руслана і Людмили» він разом з Карлом Павловичем і товаришами сидів у ложі.

Але він не міг весь віддатися музиці. Тарас хвилювався за автора. Занепокоєно поглядав на Карла Павловича, який похмуро супив брови. Що його тривожило? Чи те, що артисти, яких пройда Булгарин намагався посварити з Глінкою, не так, як належало, виконували свої партії, чи те, що зал приймав оперу холодно і байдуже?

Після п'ятого акту царська ложка спорожніла. Сім'я імператора демонстративно покинула театр.

Це був сигнал. Помітно порідшали ряди партеру.

— Карле Павловичу, що ж це таке? — з обуренням пошепки спитав Тарас. — Чи справді артисти винні? Невже їм не до вподоби така божественна музика?

— Кому «їм»? Гляньте, хто зараз у театрі! Скільки блиску від зірок, від орденів, від золота на мундирах і від дорогоцінних прикрас на дамах! Хіба для них ми творимо? І артисти не винні. Що розуміє ця публіка в справжньому мистецтві?

Та минули перші вистави. Уже могли дістати квитки в театр дрібніші службовці, викладачі, студенти... Різноманітна інтелігенція заступила велике панство. Опера не сходила зі сцени, її давали майже через день, і театр був повнісінький.

— Яка опера! — казав задоволено Тарас товаришам. — Ви не чули? От підіть, коли Артемовський Руслана співає!

Проте Михайло Іванович лишався сумним і неспокійним.

— Ні, — сказав він якимось після вистави за вечерею в тісному колі художників і поетів. — Мистецтво, небом подарована мені відрода, гине від убивчої байдужості до нього.

— Так, важко тут творити, — хитнув головою з пишною шевелюрою Брюллов. — Я пам'ятаю, як казав Пушкін: «Чорт надав мені родитися в Росії з душею і талантом».

Тарасові хотілося підієсти ближче до Михайла Івановича, якого так шанував і любив, утішити його, сказати: «Не сумуйте, ви ж написали свою оперу для всіх людей, і всі її слухатимуть і любитимуть, як уже слухає і любить Петербург, якщо не зважати на цих випещених великих панів».

Та він був надто молодим у цьому товаристві і, хоч почував себе в ньому добре, ніколи не пнувся бути запанібрата з старшими товаришами.

До Глінки підійшов скульптор Янєнко.

— Не сумуй, заграй нам краще. Он дивись, як Тарас на тебе поглядає. Ну, нашу, українську, пам'ятаєш, ти грав.

Михайло Іванович усміхнувся, сів до рояля і заспівав українською мовою:

Гуде вітер вельми в полі,
Реве, ліс ламає.
Плаче козак молоденький,
Долю проклинає.

Голос у нього був зовсім невеличкий, але напрочуд приємний, гнучкий. Він співав завжди з таким почуттям, що кожного зворушував його спів.

— Це слова вашого земляка, Віктора Забіли,— сказав Тарасові Глінка.— Ми з ним дуже приятелювали під час мого перебування на Україні. Добре там у вас. Мене тягне туди знову.

— Не роз'ятрюй рац нашого Тараса! — засміявся Брюллов.— Бачиш, «козак нудиться сердешний», як ти співав. Він спить і бачить Україну.

— От коли б, Карле Павловичу, і ви поїхали! Ви ж мріяли збудувати будиночок на березі Дніпра, пожити там,— нагадав Тарас.

Карл Павлович, хитрувато примруживши одне око, глянув на друзів.

— Сказати щиро,— мовив він,— коли слухаю ваші розповіді про Україну, дивлюся на малюнки милого Васі Штернберга, коли чую, як грає українські мелодії Михайло Іванович або співає наш Семен Гулак-Артемівський, мені справді хочеться поїхати й пожити там. Але коли згадаю, як псуватимуть пейзаж різні феодалі-собачники, оці славнозвісні господарі пишних маєтків — брр! — не хочу, не хочу, не хочу!

— Ну, не всі ж однакові,— сказав Глінка.— От Тарновський, наприклад, у якого я гостював у Качанівці.

— Ну й що Тарновський? — запальчиво заперечив Брюллов.— Самозакоханий невіглас і все! Пишними обідами у

столиці під час своїх наїздів купив собі на шістдесятому році чин камер-юнкера та звання «почётного вольного общника Академии художеств», а сам у мистецтві ні чорта не тямить. Та ще й у меценати пнеться!

— Ну, ти вже занадто! — засміявся Глінка. — У кожного барона своя фантазія, як кажуть, — у кожної людини є свої позитивні й негативні риси. Він, правда, скупенький трошки і з сумбуром у голові щодо мистецтва, ніде правди діти, але людей мистецтва він завжди приймає гостинно і дуже любить приймати.

— З пихи, тільки з пихи! — стояв на своєму Брюллов.

Тарас уже був знайомий з Григорієм Степановичем Гарновським. Коли той приїздив до Петербурга, наймиліший друг Тараса — Вася Штериберг, безнадійно закоханий в одну з численних племінниць Гарновського, ввів у його петербурзький дім і Тараса.

Перше враження Тараса було таким же непріємним, як і в Карла Павловича.

Проте згодом Гарновський надто вже привітно ставився до Тараса, цікавився його поезією, малюнками, а в останній приїзд, торік, уже зовсім по-простому і по-діловому закликав до себе в Качанівку.

— Ви зробите деякі копії з картин і портретів для моєї картинної галереї, — запропонував він.

— Я вас сам завезу навесні в Качанівку, — вирішив Євген Павлович Гребінка. — Їхатиму на свою Полтавщину і заїду до Гарновських.

— Хоч би до солов'я! — мрійно казав Тарас Гребінці. — Подумайте, я тринадцять років не був на Україні! Адже зовсім дурним хлоп'ям я покинув її!

Малим невільним хлоп'ям, «козачком» вивіз його пап. Як тепер усе змінилося! Він — вільна людина, закінчує Академію, художник, поет...

Останній рік у Петербурзі Тарас так сумував за Україною, і вона поставала перед ним невимовно прекрасною...

...На білорій стрункій березі розпустилося листячко, в ньому затримувалися крапельки роси. З листя можна було напитися пташці. Це була ознака, що солов'ї вже прилетіли, вже дома.

І справді, увечері вони так тьохкали в гайках та лісках, що Тарасові хотілося зупинитися в кожному. Та не тільки солов'ям, — він радів, здається, кожному деревцю, кожному синьому барвіночку, що тихенько собі визирав десь з торішнього листа. Тарас схоплювався з свого місця в бричці, скидав капелюх, просив візника зупинитися, благально дивився

на Євгена Павловича, який сидів замотаний у теплий шерстяний шарф, — нічого довіряти весняним вітрам — спокійний, але з блаженною усмішкою на губах.

Гребінка розумів нетерплячий, схвильований настрої молодшого товариша.

— Наша ненька Україна! — казав він благодушно. — Благословенна земля! Ви попрацюєте у Тарновського, а тоді обов'язково до мене на Полтавщину, в мій тихий маленький «Притулок».

Тарас то прискорював: «Ой швидше, коли б швидше вже приїхати!», то, навпаки, починав просити: «Ну зупинімося, хоч на годинку зупинімося! Я оцеї берег з вербою намаляю».

А іноді він ставав у бричці й починав співати на весь голос:

А вже весна! А вже красна!
Із стріх вода капле!
Молодому козакові
Мандрівочка пахне!

Уже недалеко було до Качанівки, та довелось вернути з великого битого шляху, а тут весняне бездоріжжя, — майже цілісінський день перебиралися на волах по розмитій річкою греблі. Євген Павлович кутався ще дужче у свій теплий шарф, а Тарас наспівував «Воляки чорнессенькі» і наче рад цій пригоді.

Остання почівля в Ічні, і баскі коні несуть легеньку бричку з двома веселими подорожніми прямо в Качанівку.

За кілька верст від маєтку серед лісу почалася широка алея підстрижених пірамідальних тополь. Росли вони у три ряди з обох боків.

— Який чудовий проспект! — хитав головою Євген Павлович.

Прспект круто звернув коло кам'яної церкви, і перед очима у глибині алеї вікових лип виріс величезний палац з колонадою, з високим шпилем на пласкому даху. Над колонадою тяглися тераси верхнього поверху.

— І давно збудований цей палац? — спитав Тарас.

— Ще за часів Катерини II. Вона подарувала маєток графові Рум'янцеву-Задунайському. Він і збудував палац. У ньому більше як вісімдесят кімнат, і он ще куток добудовують. Я без поводиря не можу ніколи сам виплутатися з них, — засміявся Євген Павлович. — А про парк і казати нема чого — заблукаєш одразу.

Перед палацом був великий круглий майдан, засіяний шовковою зеленою травицею. Біля колон палацу стояли ста-

ровинні козацькі гармати, і коло них вартували парубки у дивному одязі, який був чимсь середнім між козацьким жупаном та лакейською лівресю.

Приїжджих зустрів старий «мажордом», низько вклонився, сказав, що хазяїн на прогулянці, а він шановних гостей проведе у приготовлені кімнати.

— Іх, мабуть, до «ліхтарика»? — усміхаючись, показав Гребінка на Тараса. — Там жив колись ваш Штернберг, так що в спадщину і ви маєте там жити.

Що й казати! Качанівський палац був розкішним, та здавалося Тарасові: в ньому трохи-трохи чогось не вистачає. Потім, згодом, Тарас зрозумів, у чому справа.

На першому поверсі була величезна «літня» зала — своєрідний сад, бо вся вона була заставлена тропічними рослинами та оловита плющем. По кутках стояли півкруглі дивани червоного дерева з старовинною майстерною різьбою.

З вестибюля на другий поверх вели широченні положисті сходи, застелені дорогим червоним килимом. На стінах висіла старовинна зброя. Гребінка навмисне провів одразу Тараса головними кімнатами качанівського палацу. От ще більша, ніж «літня» — парадна зала. На стінах ряди портретів українських гетьманів. Усі в важких золочених рамах.

— Ви ж знаєте, — сказав Гребінка, — господар дуже пишається тим, що походить від коронного гетьмана Яна Тарновського. От бачите, бюсти його дідів та прадідів.

Меблі в залі були червоного дерева, стилю ампір. Довгі дивани і крісла прикрашала золота і срібна різьба.

— Ви зверніть увагу на сидіння! От робота! Це все качанівські дівчата, — сказав Євген Павлович.

Тарас зупинився, замилувавшись надзвичайною роботою. На білому атласі сидінь та спинок різнобарвним бісером були вишиті квіти, пташки, фрукти.

— Як тонко все зроблено! Та це ж справжні майстри-художники! — з захопленням казав Тарас.

— А оце парадна їдальня, в якій оркестр дає концерти. Тут вперше виконували уривки з «Руслана», під керівництвом самого Михайла Івановича.

В їдальні височіли рожеві, під мармур, колони. У великій ніші була сцена.

По дорозі заглянули і в бібліотеку. Сюди, мабуть, рідко хто заглядав, крім служниць, які її прибирали, бо одразу Тарас відчув, що товсті фоліанти давно стоять в розкішних шафах у непорушному спокої.

Нарешті прийшли в кімнату з стрілчастими різнокольоровими вікнами. Це й був «ліхтарик».

— Переодягайтесь, умивайтесь з дороги і сходьте вниз, — сказав Євген Павлович. — Ми підемо в парк шукати Григорія Степановича. Гадаю, що вдвох ми не заблукаємо!

Тарас узявся до свого нескладного туалету. Умивальника не було ні в «ліхтарику», ні десь поблизу (потім виявилось, що в розкішному палаці не вистачає багатьох звичайних речей), і «мажордом» надіслав полив'яну миску та глек з водою. Тарас швидко переодягся, причепурився, спустився вниз і вийшов у парк.

Коло першої ж альтанки він почув голоси. Тарас вирішив, що, напевне, там Гребінка й Тарновський. Зробив крок і зупинився.

В альтанці в широкому кріслі напівлежала дуже повна, літня вже жінка в шовковому турецькому капоті, поклавши босі ноги на низенький з оксамитовою подушечкою ослінчик. Перед нею навколішках стояли дівчата в українських вишитих сорочках, корсетках, фартухах і... чухали їй п'яти...

Враз зникло все зачарування палацом і парком.

Жінка щось промимрила, байдуже-спокійно усміхнулася Тарасові й поворухила босими ногами.

Дівчата вмить патягли на них вишиті атласні паптофлі.

Тарас, почервонівши, вискочив з альтанки і побачив Євгена Павловича. Поряд з ним іншою дуже дивно вдягнений господар — Григорій Степанович Тарновський. Він був у коротенькій курточці з безліччю гудзиків. На одному гудзику висів кисет з тютюном, на іншому — невеличка люлька в бісері й бурштинових камінцях. На голові — розшита бісером яремка.

Після належних при зустрічі привітань та вигуків пішли на терасу обідати. Великий стіл був накритий не дуже свіжою скатертиною. Посередині стояли важкі, очевидно, давно вже не чищені срібні свічники з дешевими лойовими свічками. Лій постікав з свічок і геть-чисто залив різьбу на свічниках.

— Забери, дай інші! — кинув Тарновський лакеєві. — Гм, самі збагнути не можуть!

Лакей замінив лойові свічки стеариновими, хоч саме зараз у цьому не було потреби — надворі ще був ясний день.

Увійшла та сама товста жінка в турецькому капоті, з нею — дві панночки під вуалями і в довгих, по лікоть, рукавичках.

— Знайомтеся, — моя дружина, мої племінниці.

Племінниці так у рукавичках почали обідати.

— Сьогодні на честь гостей наш «малоросійський» борць, який, до вашого відома, вигадала ще дружина гетьмана Са-

гайдачного! — виголосив господар після легкої закуски й вина.

Тільки-но Тарас підніс ложку з борщем до рота, як раптом з кімнати гримнув оркестр. Тарас упізнав «Героїчну симфонію» Бетховена. Але що це? Деякі місця вражають якоюсь жахливою недоладністю! Він не міг зрозуміти, в чому справа. У прекрасну музику ніби зі сторони влітають п'яні пісні людини без голосу і без слуху.

— Гм,— задоволено хмикнув за своєю звичкою Тарновський.— Це місце вставив я... Ми й Бетховена можемо поправити, коли схочемо!

Тарас, закусивши губу, глянув на Гребінку. Євген Павлович благально дивився на нього, мовляв — Тарасе, голубе мій, не розсмійтеся!

— Шампанське! — вигукнув Тарновський наприкінці обіду.— За здоров'я дорогих гостей!

І глянув багатозначно на лакеїв.

Лакеї почали розливати шампанське по бокалах. Розливали «звисока», щоб дужче пінилося і менше потрапило в бокали.

Племінниці розпитували Гребінку про Петербург, а пані Тарновська не промовила ані слівця, і ніякі емоції не відбивалися на її тупуватому обличчі. Вона тільки підморгувала лакеям, щоб підкладали в тарілки гостям.

— А тепер перейдемо у фотелі і послухаємо п'єсу, яку я створив сам,— хвалькувато промовив господар і махнув рукою в вапрямі розчинених дверей.

Оркестр загравав щось зовсім несусвітнє, повне знайомих мотивів, але безладно скомпоноване.

— Гм, вгадайте, що це! — сказав Григорій Степанович.— Не можете вгадати? Це похід Хмельницького! А оце зараз — битва під Жовтими Водами... Гм... слухайте...

Забили барабани.

— А це битва під Корсунем.

Барабани били ще дужче.

— А це під Білою Церквою.

Задзвеніли тарілки, і завищали скрипки.

— А це підписують договір під Зборовом.

Тарас, ледве стримуючись від сміху, побачив, що Гребінка мирно собі спить у кріслі.

Артем грав, а Тарасові все смутніше ставало на серці від усіх тих згадок, порівнянь, від думок і про цього юнака, і про інших таких, як він...

А скрипаль піби розповідав йому про свої поривання... удари долі... стражданя...

— Яка задушевна музика! — тихо мовив Тарас.

Задушевна! Точне слово знайшов поет для цієї гри бідолашного музиканта. Артемове обличчя засвітилось усмішкою, він підвів голову, і раптом його очі зустрілися з чиймись цікавими очима, що визирали з-за куща бузку.

— Тсс,— прошепотів хтось там, за кущем. Зашелестіло листя. Артем ураз припинив музику.

— Та грайте, це ми! — почувлися слова, і між гілками з'явилася спочатку голова Мишка, за ним Ониська, Павлушки...

Артем засміявся:

— Матінко рідна, скільки публіки зібралось!

Тарас підвівся з пенька. Мабуть, «публіка» не помічала його раніше, бо хлопці вмиг шарахнулися вбік.

— Чого ви тікаєте? — спитав Тарас.— Послухаємо разом. Ви ж нам ще пограєте? — звернувся він до Артема.

— Вам не набридло слухати? — спитав і Артем, але й сам знав, що запитання зайве.

Хлопці наважилися підійти ближче. Та тут були не тільки хлопці. Он і старенький сухорлявий Семен причвалав, і дівчата-покоївки, тримаючись за руки, визирали з-під гілок бузку, і качанівський поважний кучер Омелян прийшов з галаганівським старшим кучером Свиридом.

Артем, враз розвеселившись, обвів поглядом своїх слухачів, і несподівано скрипка заспівала:

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапять...
Ой там зібралась бідна голота
До корчми гулять.

І полилися одна за одною варіації на рідний, знайомий усім з дитинства мотив. Омелян, не витримавши, навіть прогудів стиха:

А хто з нас, братця,
Буде сміятся,
Того будем бити!

— Чудесно! Як чудесно ви граєте! Спасибі вам від щирого серця! — промовив Тарас, коли Артем закінчив грати.— Чим же віддячити вам за цей прекрасний концерт?

Він міцно потис Артемову руку. Замислився на якусь мить, потім раптом спитав:

— Хочете, я почитаю вам своє? Те, що пам'ятаю.

Кілька хвилин панувала тиша, і несподівано для всіх, про-
никливо й просто, Тарас почав читати з своїх «Гайдамаків»:

О боже мій милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О боже мій милий, як весело жить!

Але це «весело жить» звучало зараз з глибоким сумом.

Хлопці присунулися ближче, посміливішали й дівчата. Та-
рас помітив, як слухають вони, затамувавши подих, про по-
невірвання любих його серцю Оксани та Яреми. Читав ще і
ще...

У гаю, гаю
Вігру немає;
Місяць високо,
Зірочки сяють.
Вийди, серденько,—
Я виглядаю...—

співуче говорив він і поглядав на дівчат, і дівчата соромливо
усміхались одна одній, а старі Омелян та Свирид покивували
головами в такт.

Тарас глянув на них і знову ніби перегорнув у пам'яті
кілька сторінок своєї поеми.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.—

читав він уже іншим тоном.

Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,

Осушить, пригріє;
А ушки? Їм байдуже,
Панам жито сіють.

— Панам жито сіють...— повторив Омелян.

— А колись були ж наші діди не панськими, вольними,— заміслено промовив Свирид.

— Аякже,— сказав старенький Семен, камердинер покійного пана, гобіст.— Я, пам'ятаю, ще змалку чув,— давно колись, на цьому місці, де Дегтярі стоять, шуміли березові ліси над Лисогорою та Удай-річкою. І прийшли сюди втікачі,— їх ляські пани поневолити хотіли,— і оселилися ті втікачі тут. Дьоготь гнали, жили собі тихо. Хоч і голі, та на всі. Та хіба панам буде колись досить! Усього мало, усе дай! Приїхав і сюди прилуцький полковник Галаган. Сподобалося йому тут. Ще б пак! Хіба погано? От і позабирав землі. Десятини купив, а копійки заплатив, ну й мусили селяни на нього працювати, хоч умри: дітися нема куди — йди до пана в кабалу. Та й обернув він їх на кріпаків. А вони вольні були, дідів наших діди — вольні... Я ще змалку пам'ятаю, казали батьки... Ну, а тепер ми всі панські,— розвів він руками, мовляв, що поробиш.

— Панські,— гірко промовив Артем.— Панька воля — наша доля. Захотіє — учитися віддав, і не тільки на скрипці. Сама пані хотіла, щоб освіченим був, на подив усім сусідам, мовам чужоземним навчала! Навіщо?

— А захоче — і в солдати віддасть! — з острахом сказав Мишко, згадавши ранкову репетицію.— Йому цей клятий німець тільки слово скаже!..

— Хоч і пам, хлопці, непереливки,— сказав Свирид,— та ми не голодуємо, а як же людям на селі? Там з голоду пухнуть, хліба святого тижнями не бачать. Глянеш на їхні злидні — так на світ дивитися не схочеш.

Чому вони так безбоязно розговорилися з цим незнайомим юнаком,— вони й самі не розуміли і не замислювались над цим. Але, побачивши, як слухає він Артема, почувши, як сам читав він вірші,— хоч і не всі зрозуміли, що це його власні,— сприйняли його як рідну, близьку людину, і шкода було всім, коли залунав голос з будинку.

— Тарасе Григоровичу! Агов! Де ви? Чи не заблукали в парку?

— До побачення, друзі, мене шукають,— сказав Тарас.

— Я проведу вас до веранди,— схопився Артем.

Вони вийшли на стежку.

— Підемо завтра вдвох? — спитав Тарас Артема.— Хочу поглянути на місцевість, на село. А поки що — на добраніч. І ще раз дякую за вашу гру!

* * *

Після вечері дехто пішов до своїх кімнат, господиня і дами вийшли посидіти на веранді, а господар з кількома гостями сіли за карти.

— Король червовий!

— Винова дама!

— Десятка б'є! — лунали вигуки.

Над зеленим сукном картярського столика літали валети, дами, тузи всіх чотирьох мастей. Обличчя у картярів розчервонілися, піт вкрив лисини, у всіх був такий вигляд, ніби йшлося про життя та смерть.

Сокиринський пан не брав участі в грі. Молодий Галаган ще відчував ніяковість перед поетом Шевченком за те, що трапилося під час вечері. Він закінчив університет, і, хоч, звичайно, був там не в товаристві студентів-бідняків, а, навпаки, більше з «золотою молоддю» — синками великих панів,— його погляди все-таки мали трохи ліберальний відтінок.

«А дяді — мов з гуски вода»,— сердито думав він. Племінник не дуже любив свого дядю, але мусив підтримувати тісні родинні взаємини, їздити розважати його. Адже він вважався найближчим спадкоємцем старого Галагана.

— А де твій поет? — спитав дядя.— Ну й здивував він мене!

Тепер старий Галаган був між своїми і міг говорити вільно.

— Проте, Петре Григоровичу, я поділяю захоплення вашого племінника цим Кобзарем,— сказав його візаві пан Лукашевич.— Я й сам збираюся запросити Шевченка в гості до себе. Ви тільки поміркуйте,— це може бути велика справа. Талановитий поет України! Досить годувати наших жінок та дітей москальськими книгами. Треба, щоб усі згадали славне минуле нашої України, згадали гетьманів, бунчуки, багату козацьку старшину, адже ми її нащадки.

— От-от, дядю! — зрадів молодий Галаган.

— Треба, щоб про це він писав, а не про голоту нещасну, а за нами і людям нашим добре буде, про те ми й самі дбаємо.

— Та вперті вони, ці люди,— буркнув старий Галаган.— Хоч і скине перед тобою шапку, але бачиш, що не з любові, не з поваги, як до батька свого, а з самого страху.

— Ото й треба, щоб співав наш кобзар те, що нам любо, а від москалів його відтягти,— повчально мовив Лукашевич.

— Він співає про Україну! — вигукнув молодий Галаган.— А для мене Україна — єдина! Весь народ і ми — його старші брати. Але справді, де він подівся, наш Кобзар? Незручно, що ми його самого лишили.

Він вийшов з кімнати. Сонні хлопці-козачки стояли під стіною широкого коридора, чекаючи, чи не покличе хто з панів.

Молодого Галагана наче підмінили. Не тільки обличчя, навіть хода, всі рухи набули гордовитості хазяїна. Він думав інколи, що його ще не дуже бояться й шанують. І хоча в розмовах і казав і про «старших та молодших братів», насправді знав, що доведеться йому володіти великим маєтком, і люди мусять бути покірними молодому хазяїнові.

— А, ось де ви, Тарасе Григоровичу,— побачив він Тараса.— А ми тільки-но вас згадували, говорили, як можна багато написати з історії України про гетьманів, про незалежність, щоб підняти дух українського народу. Ну, та розмови відкладемо на потім. Час пізній, треба відпочити.

* * *

Край неба заналав червоною загравою. Сходило сонце. Тарас схопився з ліжка, підійшов до вікна, глянув удалину. Його кімната була в прибудові над другим поверхом, видно було ген-ген далеко. Парк переходив у ліс, а праворуч за селом тяглися неозорі поля.

Тьохкав свою першу пісню соловей, уся природа — зелена, барвіста, вмита чистою росою,— радісно стрічала рапок.

На шляху від села з'явилися якісь постаті. Їх ставало все більше, а там уже цілою юрбою поспішали люди. Вже можна було розрізнити — йдуть чоловіки, жінки, маленькі діти дигають, тримаючись за материні спідниці. Дехто з жінок ніс на руках немовлят. Збоку їхав вершник.

— На панщину женуть,— збагнув Тарас і згадав давно-давно минуле, як він сам отак, тримаючись за матусину спідницю, дріботів по шляху.

Він одягся і тихенько вийшов з кімнати. Всі в будинку ще спали. Артем попередив, що раніше дванадцятої ні господарі, ні гості не встануть.

Артем чекав, як було умовлено. Вони викупалися в річці й попрямували на село.

Древній сивий дід стояв коло тину.

— Добридень, батьку! — вклонився Тарас.

— Добридень, сину!— відповів старий і не здивувався, що по-панському вдягнена людина сердечно привітала його. Він був уже такий старий, що його вицвілі світлі очі майже нічого не бачили.

А Тарасові стало тепло на серці від цієї першої зустрічі. Він згадав — так вчила його в дитинстві мати, потім сестра Катруся: вклонитися старшому, привітати, хоч буде це й незнайома людина.

І ще згадалося: жила по сусідству моторна баба Маламужиха; вона присягалася і божилася, що на власні очі бачила «святого Четверга». Стояв він сивий, як голуб, коло тину, з білесенькою бородою по коліна, і вона відразу впізнала, що то святий Четвер, і не злякалася, а вклонилася низенько й промовила: «Добридень, святий Четвер! Поблагослови на П'ятинку!»

А дітям було лячно й цікаво її слухати, хоч і нічого вони в тому оповіданні не розуміли.

Тарас усміхнувся дитячій згадці. «Повір'я якесь було, а звідки, як пішло — невідомо».

Оцей дід старий нагадав ту давню дитячу казку...

...І хати нагадали дитинство... Та, наче сліпа бабуся, похилилася набік, цю, мов каліку костури, деревини підшпиряють, а оп такі дірки в солом'яній стрісі, що, мабуть, вітер у хаті, як у полі, гуляє.

— Злидні так і випинаються,— гірко промовив Артем.— А отут Мишкова мати живе.

Артем вказав на хату, хоч, власне, її і хатою не можна вже було назвати. То були якісь рештки стін, покрівлі, підперті з усіх боків жердинами.

— Нікому й допомогти, сина на панський двір взяли. Може, помітили? На трубі грає, слухав вас учора. Ну, й лакей, так само, як і я.

Під тинном повзало голісіньке дитинча.

— Ач, мабуть, від сусідів заблукало. Батько й мати панам пшеницю сіють, а самі хліб з лободою та корою їдять. І на полі роби, і податки заплати. Аякже, треба ж панові та пані і за кордон поїхати, і обіди на 150—200 персон влаштовувати. От і працєю, хлоне, мов той віл. Дарма, що в хаті, як у пустці, і діти, як цуценята, голодні. Візьме його з собою мати на поле, так економ її ще гарапником потягне.

Дитинча побачило чужих, заплакало.

З хати вийшла жінка з виснаженим, худим обличчям. Була вона в очіпку, як належить літнім жінкам, у благенькій сорочці, старій чорній запасці. Тримала в руках веретено.

— Це ви, Артеме Васильовичу? — вклонилася вона низько. — Добридень вам! Я чую, плаче хтось. Це знову ти, Василечку, сам лазиш, поки тебе собаки не покусають?

Вона взяла дитину на руки, витерла замурзане личко рукавом сорочки, посадила Василька коло хати на траву.

— І вам добридень, Ївго Григорівно!

Тарас і Артем вклонилися жінці.

— Чекай, Василечку, я тобі хоч скоринку посмоктати дам, більш нічого й у самої нема.

Жінка винесла з хати і дала дитині шматочок житнього хліба.

— Як там Мишко мій? — спитала вона, і враз її смутні очі аж засяяли.

— А що йому робиться? Нічого, дудить! — сказав бадьоро Артем. — Ви про нього не турбуйтеся, от він про вас турбується, що ви тут голодуєте.

— А я про нього, як там з нього клятий німець знущасться. — Ніби перепрошуючи, поглянула на Тараса і мовила: — Сдин він у мене, однісінький на цілім світі...

— А чоловік? — спитав Тарас.

— Помер, — промовила, зітхнувши, жінка. — Страшною смертю помер. Давно вже.

— Від чого? Скажіть, коли можете, — попросив Тарас і присів на призьбі.

Удова не сіла, притулилася до одвірка.

— Та от і Артем Васильович знають. Їх, правда, тут не було. Їх ще малим пани за заграницями з собою возили. А мій Михайлик тільки народився. Тут управитель лишався. Дерев'яна кобилиця на панському подвір'ї стояла, вся кров'ю заюшена — на тій кобилиці людей шмагали. І по п'ятдесят, і по шістдесят різок давали, а то й більше. Осавул з гарапником усюди — ні на мить не покладе. Знущався він з мого чоловіка... Красивий той був, міцний, співав як! От і у Мишка голос такий, де тільки пісню яку почує — так і введе! Тому й у панські оркестри взяли... От жене осавул усіх на роботу, а я слаба лежу, — тільки-но Мишко народився, на полі й народився. Він, осавул, у хату. Тоді хата не така була. Чоловік усе змайструвати міг, дужий був, ловкий на руку. От той кат лютий, осавул, у хату та гарапником на мене: «Йди, така-сяка, на роботу». А чоловік і заступився, одіпхнув його. Ну, йому, Іванові моему, руки враз зв'язали і на тій кобилиці п'ятдесят різок дали, ще й сказав управитель, що в рекрути записав. А мене таки погнали на роботу... Ледве повернувся додому бідний мій Іван. Бачить — нема мене. Сусідки кажуть: «Лежить уже твоя Ївга під снопами».

Не витримав чоловік, — а може, подумав, що вмерла я, — кинувся за клуною і косою зарізався... А я очуняла... От і лишилася сама одна з Мишком, та й того відібрали. А чи буде зло, чи добре з того — і сама не знаю...

Чим було втішити бідну матір? Сказати, що виросте її син і знайде собі долю? Де? Як?..

— У кожній хаті своє лихо, — якось покірно промовила вдова. — І вітер його не вивіє, і сонце не спалить. Мабуть, поки люди живуть, доти й лихо з ними житиме.

— Поки неволя, ярмо на людях, доти й лихо, — суворо мовив Тарас. — Пробачте, — вклонився він жінці. — Щастя вам і вашому синові.

— І вам хай бог помагає на добрім слові! — відповіла вдова, і сльоза затремтіла в її потеплілих очах.

Тарас і Артем ішли вулицею села. Раптом залунала якась чудна музика.

— Що це так? — здивувався Тарас.

— Та то в шинку шарманка грає! — пояснив Артем. — Тут отой управитель, який раніше був, аж два шинки побудував, та ще й з шарманками. Ну, з горя дядьки й пропивають останнє. От зранку вигравають, заманюють.

Хотілося швидше втекти з цих Дегтярів, щоб не бачити ні панського палацу, ні злиденного села.

Тарас дуже зрадів, коли, повернувшись, дізнався, що господарі з гостями виїхали прогулятися.

— От і добре, — сказав він. — Артеме Васильовичу, роздобудьте для мене якусь бричку, з конячинкою, та й утечу я собі потихеньку. А вам обіцяю — не забуду, зроблю все, що зможу, Глінку проситиму, щоб допоміг вирвати вас з цього «раю».

Зеленим степом їхав Тарас, лісками, перелісками, через греблі, понад ставками. І в голові з'являлися нові рядки:

Тихесенько вітер віє,
Степи, лапи мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

Рай та й годі! Але правда натхнення вела далі.

...Душе моя,
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая,
Чого марне плачеш,

Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?

.
Он глянь,— у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих...

«Тарасе, ти знаєш що? — звертається він сам до себе в думках.— Ти таки змалюєш свою Україну. І не тільки події минулого, не тільки чудові краєвиди. Вдовину хату. Голодних дітей...»

Він відчував: не тільки змалює... В його майбутніх рядках буде вся «живописна» Україна — з усім людським горем, з усім людським болем...

СЕСТРИ

Вітер в гаї пагинає
Лозу і тополю.
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.

Так і доля: того лама,
Того пагинає;
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає...

— А де спинить — і сама не знає...— повторює Тарас, крокуючи давно-давно баченим шляхом.

Він павмисне пішов пішки оці останні версти перед Кирилівкою. Тривога, сум, хвилювання охоплюють його серце. Ще трохи — і він побачить своїх сестер, братів, товаришів свого дитинства. Яким не було воно прикрим і тяжким, було і в ньому багато теплого і ніжного, як буває у кожній дитини, що хоч змалку росла в рідній сім'ї. Найтепліше, найніжніше в дитинстві Тараса — дружба з сестрою Яриною, Катрусині турботи. І ще та перша приязнь, що, напевне, на все життя лишиться найкоштовнішою згадкою — приязнь до Оксаночки...

Він згадував її в Петербурзі. Їй присвятив поему «Мар'я-па-черниця» — «Оксані К...ко¹ на пам'ять того, що давно минуло».

¹ Коваленко.

Поєма дивно кінчалася. Власне, кінця не було. Його й не міг написати ще Тарас. Може, напише пізніше, а може, й зовсім не напише...

Він не знав, що з Оксаночкою. Він бачив її востаннє, коли дівчині було років шістнадцять-сімнадцять. У пам'яті постало рожеве личко, ласкава, як подарунок, усмішка, світлі легкі кучері над білим опуклим чолом. Її б змалювати пастиеллю в ніжних гармонійних тонах. «Квітенька, зіронька»,— казав їй в думках Тарас. Інакше не можна було назвати таку дівчину.

Вона була дочкою статечних, хазяйновитих батьків. Її, напевне, давно віддали заміж. Думаючи про Оксаночку, він і написав свою «Мар'яну».

А чи згадувала вона хоч вряди-годи непуцячого Тараса, сироту в латаній свитині, якому допомагала колись вівці пасти, витирала гіркі слюзи рукавом своєї вишиваної сорочки? Чи питала про нього у сестер? Хотілося б зайти до неї, глянути на її діток і прочитати їй «Мар'яну-черницю», «Катерину»... Він обіцяв колись розмалювати їй хату і її саму змалювати. Що ж, тепер він зробить це залюбки — в подяку за те давноминуле.

Він стільки бачив за ці роки, зовсім інше життя і сам був уже зовсім іншою людиною. Йому здавалося, що й тут, у Кирилівці, все інше, не таке, як було колись. Адже життя не стоїть на місці.

...Ще здалека побачив вітряк. Той самий вітряк, який і тоді, коли був він малим хлоп'ям, так само махав своїми сірими крилами. Вже видно хати... Ніби й не кидав він села на довгі роки,— таке ж, як і колись, стояло воно — убоге, розкидане, безпомічне... От і знайома криниця, і верба над нею схилилася, ніби під тягарем невсипущої журби...

Ще тривожніше стукає Тарасове серце. Він зараз побачить Яринку, Микиту, Йосипа... Чи впізнають вони його? Бідна сліпа Маруся не дочекалася,— нещодавно померла, як і дід Іван.

Він знає з листів, що Яринка замужем, що в неї двійко дітей; Микита і Йосип уже жонаті. Тільки він, як перекопале... Але він вільний, йому було навіть соромно перед ними за своє таке велике щастя...

Тарас прямує до хати, в якій минуло його дитинство. Там тепер живе Микита з родиною. До нього, як до старшого брата, Тарас і піде відразу. Хоча найдужче хочеться бачити Яринку.

Він згадує, як завжди співчувала йому Яринка в усіх бідах, намагалася щось потай сховати поїсти, коли карала його

мачуха. Згадує, як ходив на прощу в Мстронинський монастир з дідом Іваном, і кирпатенька білява Яринка, в довгій рясній спідничці, підтюпцем бігла за ними, щось наспівувала, немов та польова пташка, рвала квіти.

А отут, саме тут, Тарас колись збудував курінь. Він утік тоді від мачухи і не хотів повертатися додому. Яринка приносила їсти, привела раз Оксаночку, і він розповідав їм казки...

Зараз він побачить Ярину, вірну товаришку своїх дитячих років.

Не хочеться розпитувати, де живе вона тепер. Хай усі брати та сестри зйдуться до рідної хати. А він, бач, не забув до неї стежки. Тільки калина розрослася, і не пройти.

Глибока тиша панує скрізь. Перший час після петербурзького коловороту не міг звикнути Тарас до цієї тиші. Здавалося, вимерло все навколо. Що ж, люди на панщині, в полі... Хоч і час уже повернутися,— сідає на обрії сонце. Тарас згадав, як казав дід: «За лісом, за пралісом золота діжа». Зараз сонце зовсім як золота діжа, і ніби її рівенько опускають чийсь невидимі руки.

...О боже мій, ще завернути повз той садок та поминути кілька хат...

І раптом жіночий зойк урвав цю мертву тишу. Зойк перейшов у жахливий крик. Він линув з крайньої хати.

— Ой рятуйте, рятуйте мене нещасну! Ой діток рятуйте! Уб'є, уб'є скажений!

З хатини вибігла простоволоса молода жінка в роздертій на спині сорочці. До грудей тулила хлопчика років трьох, в одній сорочечці, і шматок якоїсь матерії.

За нею біг чоловік з п'яними, каламутними очима.

— Уб'ю! Кажу добром — віддай!

— Не дам! — лементувала жінка. — Ой рятуйте, людоньки! Останню запаску пропивати ніс! Ой рятуйте!

Чоловік замахнувся кулаком над жінкою, але Тарас схопив його за обидві руки.

— Паничику, рятуйте,— кричала жінка. — Уб'є і мене, й дитину!

— Не вб'є,— промовив Тарас, міцно тримаючи п'яного. — Ти, чоловіче, заспокойся.

П'яний якийсь враз стих, обм'як і звалився тут же коло призьби.

А з сусідніх садків та хат уже визирали цікаві й перелякані сусідки. Де вони й узялися відразу? Сміливіші підходили ближче.

— Дякую вам, паничику,— плачучи казала нещасна жінка.

Вона була, мабуть, ще молода, тільки таке згорьоване сумне обличчя було в неї, і передчасні зморшки зібралися коло гірко стулених уст, коло сірих очей, які дивилися з безнадійною тугою.

Дрібочучи маленькими ногами, до жінки підбігла дівчинка років семи.

— Мамо, вони вас знову били? Матусенько, я як почула, я гуси кинула на леваді й побігла-побігла...

Дівчинка тулилася до матері, не помічаючи чужої людини.

— Біжи, Устинко, до гусей, а то в шкоду потраплять, то й тобі від попаді буде. Врятувала мене добра людина.

Згадавши, в якому вона вигляді — без хустки, без очіпка, простоволоса, в розірваній сорочці,— жінка почервоніла й почала витирати кінцем фартуха заплаканого, наляканого хлопчика.

— Так уже збиткується, так уже збиткується цей клятий маляр над бідною Яринкою,— захитала головою одна з сусідок.

Тарас здригнувся. Щось рідне-рідне, до болю знайоме майнуло в обличчі скривдженої молодиці, а ще дужче в Устинчиних швидких рухах, метких оченятах, кирпатенькому, облупленому носу.

— Ярино! Сестро! — вигукнув Тарас.— Це ти, Ярино?! Я ж Тарас!

Він схопив її, притулив до себе, заплакав, і вона заплакала знову, ще дужче, ніж тоді, коли її бив чоловік.

Жінки стояли наче заціпеніли, а маленька Устинка відкрила навіть ротик від здивування, і раптом, побачивши, як плачуть, обнявшись, матінка і цей незнайомий, не по-селянському вдягнений чоловік, і собі заплакала.

* * *

У неділю зібралися всі у Микити, старшого брата. Прийшла з Зеленого сестра Катерина. Прийшли родичі, сусіди.

Микитина жінка Палажка простелила в садку коло хати на зеленому спориші рядно, поставила вечерю, усіх гостей запросила сідати.

Діти збилися купою, з цікавістю розглядали «дядька Тараса». Він усім — і дорослим, і малим — привіз подарунки: матерії, хусток, а що найдужче завоювало серце невибгливої дівчорі — стільки вже цукерок та медяників! Ніколи ще в світі вони таких розкошів не бачили. І знав Тарас уже

кожного, як звать і чие. А зараз діти на нього дивилися здала не тому, що його боялися: вони боялися своїх батьків, які наказали суворо, щоб під ногами не вештались і на очі не лізли.

Не до дітей було зараз. Отой самий Тарас, хлопець, який тинявся по дяках, по наймах, про якого всі казали, що нічого путнього з нього не вийде, зараз перед ними. І впізнають і не впізнають його рідні.

Дивиться і хитає головою старша сестра Катерина, літня, змарніла вже жінка. До чого ж на матір схожа! Хитає головою, витирає сльози кінчиком хустки.

— Як згадаю...— каже сусідці,— ходить воно собі геть по-під дібровою, та через Гарбузів яр, та через левади, та могилками... Усе саме, одно-однісіньке, недоглянуте. Прийшло воно раз до нас, впало грудочкою на лаві й заснуло... А я як гляну — і брудне, і голодне... І от вистербалю... Ніхто й не сподівався з нього чоловіка...

— Е, не кажи, не кажи, голубко,— прошамкотіла її сусідка, стара бабуся.— Я завжди бачила — вогонь, а не хлопець був. Вже пащо дядько Павло або дяки наші, а й ті уговтати не могли. Я казала, що з нього люди будуть, і батько, земля йому пером, царство небесне, казав, як умирав, що буде з нього неабияка людина, як не пронаде.

Тарас засміявся. Приглянувся до Катерининої сусідки. Хоч і стара вона була зовсім, а щось веселе та задержувате і зараз проглядало в її зморщеному обличчі.

— Дивись, дивись, синку,— не впізнав стару Маламужиху? Ти думав, її на світі вже нема? Е ні, хоч який гіркий світ, а треба жити, поки не помреш.

Матінко рідна! Справді, це ж Маламужиха, без якої, казали, ні в кого й каша не звариться.

Тарас обняв і поцілував її.

— Згадав, згадав,— раділа стара,— не загордів!

Ні, він не загордів. Це бачили і відчували всі родичі й сусіди, які спочатку в перші хвилини навіть п'яково «ви» йому казали, адже був він тепер вільною, освіченою людиною, художником. Писав книжки. Жив і вчився у Петербурзі. Та до кожного знайшов він тепле слово і найтепліше — до бідолашної Ярини.

Он усі трохи підпили, розвеселилися, а вона сидить зажурена та все скоса позирає на чоловіка, проклятого п'яницю-малюра, щоб не перенів зайвого та не почав на людях бенкетувати. Побачить люблячий погляд Тараса — відразу наче камінь з душі спадас. А Тарас дивиться на неї, і в голові бривають слова пісні:

Ой кажуть люди,
Що він не п'є,
А він щодня
З корчми іде.
Соловейко
Тьох-тьох, тьох-тьох.
Котяться сльози,
Мов той горох.
А зозуленька
Ку-ку, ку-ку.
За що ж я терплю
Таку муку?

Яке ярмо несе вона, панська кріпачка, та ще й жінка п'явиці-кріпака! От уже Катеринин вік минає. Не бачила ні щастя, ні долі. Отак мине і Яринчин. Ні, він врятує їх. Він працюватиме, зароблятиме, щоб визволити їх з кріпацтва. Незабаром закінчить Академію, малюватиме картини, відкладатиме гроші, щоб викупити їх у пана, щоб їхні діти були вже вільні, вчилися.

Потерпіть ще трохи, я не матиму спокою в житті, поки брати мої і сестри кріпаки!

А яка ж тепер Оксаночка? Може, й її б не впізнав? Її нема тут між родичами та гостями.

— Микито,— питає він тихо,— а де тепер Оксана Коваленко? Пам'ятаєш, кучерява була така. За ким вона? Де живе?

Посмутнів старший брат Микита, насупився. Краще б не питав його Тарас про ту кучеряву Оксаночку.

— Що з нею? — питає наполегливо Тарас.

— Та таке, бач... Давно, правда, це вже скоїлось. Може, років через два після того, як тебе пан забрав і повіз. Стояв тут полк на постої, ну й почав упадати офіцер біля Оксани. Вона ж як краля, красуня дівчина була, що й казати... Втекла вона від батьків, повірила йому. Та хіба він гадав повічатися? За дружину взяти? І на думці того, гадина, не мав. У похід з собою взяв для розваги. Влітку це було. Мати плакала, світу не бачила, але плачем лиха не позбудешся. Голосила, голосила, як по мертвій, та з горя й померла. На другу осінь повернулася та Оксаночка, острижена, з дитиною, божевільна. Ото, було, бігає боса та кукає, як зозуля, і до хати її бояться впустити. А вона сяде під тином та все співа, співа і все наче коси заплітає... А там дощі пішли, її то в лісі побачать, то над річкою, то в полі вона під стіжком

заночує. Так і загинула. Чи вбили її лихі люди — розбишачки, чи вовки взимку загризли — не знати. Ніхто про неї більше не чув, ніхто її не бачив. А хто кривдив її, того нехай бог скарєє.

— Якби ж то він зліз та подивився, — прошамкотіла Маламужиха, — а то йому звисока не видно нас, темних.

— Отаке наше життя, — тихо озвалася Ярина.

Жаль ваги не має, та може він з ніг звалити, придушити людину. На хвилину світ застелився перед очима Тараса, такий жаль огорнув його серце.

А люди вже одверто розкривали перед ним душу, бачили — рідний, свій.

— Сили немає, — скаржився Микита. — П'ять день на па-на роби, — і жінки, і діти, — а що ж самому їсти? Люди тікають — півсела в бігах. Той на літо втече, на зиму повернеться, а той і навіки. Та куди я з таким дріб'язочком утечу? Ну й терплю, поки, як батька, в домовину не покладуть.

— А подушне? Звідки платити? Звідки давати?

— Ну й ідеш до корчми, — похнюпившись, вставив чоловік Ярини — маляр.

Тарас побачив, коли заходив до них, — мав цей маляр якийсь хист у роботі, але, видно, вже зовсім пустився берега.

— Та ти вже мовчи, — ледь усміхнувшись, махнула рукою Ярина, — кому що, а курці просо.

Зараз при Тарасові вона не боялась його, та й він сьогодні був тихий.

— А в нашої пані, — заговорила пошепки Катерина, — у графині Бранницької, тільки не в нашому селі, а коло Білої Церкви, люди економа трохи не зарубали.

— Ну й що? — присунулися до неї.

— Як що? Звісно... Кого в заліза, кого в солдати, кого в тюрму...

— Лучче кривду терпіти, ніж кривду чинити, — вставив брат Йосипової жінки Варфоломій, теж Шевченко на підвище.

— Яка ж це кривда, за своє життя, за своїх дітей вступитися? — спалахнув Тарас. — Ви гадаєте, завжди так буде?

— Не кажи, не кажи такого... — зупинив його Варфоломій.

Уже давно зійшли на небі вечірні зорі. Ніч була тепла. Матері повкладали дітей спати на ряденці у куточку між хатою і тином. Довго не розходилися. Тарасів приїзд був великоднім святом для всіх.

А потім, коли вже всі послули — хто в хаті, хто надворі, — Тарас сидів на самоті під старою вербою над ставом замислений, зажурений.

— Хіба одні вони бідували-горювали?

Так було скрізь, по всій його «живописній» Україні. Доля його рідних братів та сестер була долею його народу.

КИЇВ

Доля народу...

На яких шляхах шукати тебе? Може, ти з славою козацькою похована у високих могилах, що стоять мовчазні по степах, може, порубана, посічена, спалена разом з повстанцями, які всю голоту піднімали на боротьбу за незалежність рідної землі; може, панами давно запродана і не вистачить усієї народної крові, щоб тебе одкупити?..

Багато думок не дають спокою Тарасові. Йому хочеться швидше все побачити, всю Україну, всі ті місця, про які співають у своїх думах кобзарі, про які скупю і врочисто розповідають літописи Величка, Самовидця.

По дорозі на Україну в Москві він познайомився, як давно хотів, з професором Йосипом Максимовичем Бодянським. Бодянський дав Тарасові прочитати ще в рукописах, які готував до друку, літописи українських воєн, повстань. Сам Бодянський знав історію України, мабуть, як ніхто на той час. Подорожував професор і в Чехії, і в Польщі, і в інших слов'янських землях, добре знав слов'янські мови, літературу. Тарас захопився оповіданнями вченого і шкодував, що мало пробув з ним. Бодянський радив Тарасові обов'язково познайомитися в Києві з професором Максимовичем і вчителем Кулішем, яких Тарас знав тільки за їхніми творами.

Михайло Максимович був знайомий з Пушкіним і давав йому матеріали з історії України, коли Олександр Сергійович працював над «Полтавою». Тарас вирішив обов'язково побачитись з Максимовичем. Цікавив його і Куліш.

Не тільки він, Тарас, звертався зараз до старої минувшини, але, мабуть, різне шукали в ній різні люди, і в них, у цих людях, треба було також розібратися, як в усіх маніфестах історії. В ній, в історії, що й казати, Тарас ще не до ладу розібрався, бо надто його захоплювала романтика давніх подій.

До Межигір'я Тарас поїхав сам.

Стояв довго під горою, зачарований красою Дніпра, темної лісистої гори з монастирем.

Урочистий настрій охоплював його, і чим вище сховався Тарас на гору, тим далі, десь позаду, лишалися сьогочасні турботи, все буденне.

Дивлячись на цей старий козацький монастир, він перепісся в далекі часи.

Меткий хлопчисько показав йому не монастир, а фаянсову фабрику, яку влаштували тут.

Іншим часом Тарас поцікавився б і фабрикою, але зараз — ні, не той був настрій. Він засумував, обійшов мовчки низькі монастирські келії з насупленими очима — маленькими віконцями. Набрів на сторожа — сухорлявого дідка з сивими довгими вусами, у широкому брилі, в полотняній сорочці, в білих полотняних штаних. Здалека він здався навіть не дуже старим і досить бадьорим, та коли Тарас підійшов ближче — побачив: дуже вже дідок древній і наче всох увесь, навіть зморщок було небагато на худому обличчі, тонка, аж коричнева, шкіра обтягла кістки. Очі були зовсім прозорі, наче вже все життя вилилося з них, дивилися з-під сивих брів і немов нічого не бачили на цім світі.

О! Хіба міг обминути Тарас такого древнього діда, та ще тут, у старому козацькому монастирі?

Він вклонився і сів поруч на лавочці коло брами. Кілька хвилини посиділи мовчки. Тарас витягнув мовчки кісет з тютюном, простяг дідові, той мовчки набив свою люльку, так само, як і Тарас. Минуло ще кілька хвилин, і Тарас спитав звичайним і буденним тоном, ніби вів уже довгу розмову.

— І давно ви тут живете, діду?

Дід глянув на Тараса, глянув навколо себе, похитав головою, покректав, зітхнув, посмоктав люльку і промовив:

— Давно... Ох давно, синку!... Мо' й батька твого ще на світі не було, як я тут у погоничах бігав. Та ким я тільки не був! Я по всіх світах тинявся — і чумакував, і воював, а потім мене сюди знову вітром прибило. От уже скільки років фабрику стережу оцю. Уночі старому спати не хочеться — то молоді міцно сплять, а старий, як сова, уночі не спить, ходить, бродить собі. От мене й приставили до діла, щоб задарма хліба не їв... Може, мені вже сто років виїшло, а мо' й більше! Хто його зна. Усі забули, коли мої хрестини були, і я забув.

Старий не то закахикав, не то засміявся. Говорив він поволі, час від часу посмоктуючи люльку.

— А сто років буде, то я вже певно знаю. Піп казав, отой піп, що у Вишгороді, я у нього працював колись. Він усе знає, та, правда, він напідпитку тоді був, може, й помилився, може, мені більше?

Дід явно хвастав своїми роками, і Тарасові це дуже сподобалось, хоча ста років, на його думку, старому все ж таки

не було. А втім, хіба дід Іван не мав ста років за своїми плечами і був ще такий міцний та балакучий!

— Ну, коли тут був ще монастир з ченцями, того ви, проте, не пам'ятаєте? — приховуючи посмішку, спитав Тарас. Він знав, що Межигірський монастир ще в минулому сторіччі був скасований, але ж напевно лишилися якісь розповіді про нього у тутешніх жителів.

— А чом не пам'ятаю? — на подив Тараса, заперечив навіть трохи ображено дід. — Усе пам'ятаю. А як не я, так батько мій, і мати, і дід усе пам'ятали, бо не власні очі бачили. А тут отець Олексій он у тій келії вік доживали, коли вже й монастиря не було. Вже не ходили, я їм воду й сухарі носив. Старі були, ще старіші, ніж я зараз, куди там, — набагато старіші. Я он хоч стіни ці стережу, а вони були зовсім старі. Вони ще Семена Палія бачили. Аякже, Семена Палія. Чували про такого?

— Чував, — вимовив Тарас і присунувся ближче до діда.

— Як не чувати? Про нього весь світ чув, навіть цар у Петербурзі. А він же отут, у цьому монастирі, спасався... Козацький це був монастир, — з повагою і наче повчально мовив старий і знову замовк на кілька хвилин. Але, мабуть, йому самому кортіло розповісти про все, що знав, що колись чував, а тепер, на старості, здавалося, ніби й сам усе те бачив.

— Такого монастиря ніде нема. Козацький, одне слово. Так і звали його — Войськовий монастир, усієї Січі Запорозької. Звідси на Січ і ченці їздили службу божу правити. Коли їх кликали, звісно. Запорожцям багато молитися ніколи було. І сюди запорожці приїздили. Сам Богдан, Богдан Хмель його шанував, і всі монахи за Хмеля були. А потім були гетьмани, що зрадили Москву й тут все чисто зруйнували і монастир спалили. Ну, як тих зрадників повбивали чи самі вони померли, — плутане там діло, куди людям розібратися, — знову монастир цей збудували і знову він за Москву служби правив. Запорожці такі там пожертвування робили, що був він найбагатший, може, такий, як і Київська лавра Печерська. Були там?.. Запорожці, як дотрибаються вже до такого віку, що ні на коні помчати, ні шаблюкою рубати, от і приходять сюди спасатися та на той світ рушати...

— І Семен Палій? — спитав Тарас.

— І Семен Палій. І він, як усі, хто раніше ні в морі, ні в січах, ні від лютого ката не загинув. А попереду, як годиться, з світом, бувало, прощаються.

— Як же вони з світом прощалися, діду?

— Як прощалися? Звісно як!! Попросить старий у товаришів виділити його гроші з кружки, а там, може, належить йому немало, — було тисячі й три, й п'ять, не жebraком він до монастиря прийде. Візьме з собою найщиріших друзів-запорожців та й їде у Київ. А куди ж? Звісно, що тільки в Київ, та там так уже гуляють та бенкетують тижнів зо два, що весь Київ гомонить: «Запорожець, запорожець з світом прощається!»

Усі чисто діжки з дьогтем закуплять та й розіллють по базару! Усі горшки на торгу куплять та й поб'ють на черепя. Скільки є возів з рибою — усі куплять та й порозкидають, ще й запрошують усіх: «Їжте на здоров'я, люди добрі!»

Самі на конях, шапки оксамитні червоні, жупани у кого сині, у кого червоні, штани такі, що гривенка б дав, тільки б подивитися. Руки в боки — і їдуть мимо бурси. Геґмани такі, що й ну!

А бурсаки бідні вийдуть за ворота й трохи не плачуть. А на другий рік — диви — півбурси на Січі!

Старий підморгнув Тарасові, наче сам усе те бачив.

— Отець Олексій самі розказували, бо й вони з бурси тікали, — вів далі старий. — Усі люди за ворота висипають на запорожців дивитися. А вони, запорожці, красуються, як мак на городі, коні під ними, наче орли, так і грають, а золото й срібло сяє на сонці, що й очам дивитись не можна. Тут і бандури, і кобзи, і співи, і такі всякі там викрутаси. Оце так запорожці з світом прощалися! А нагулявшись та надивувавши цілий Київ, їдуть уже до Межигір'я, і, бувало, дехто й до самого монастиря танцює. Сивий-сивий, мов голуб, у дорогих кармазинах, витанцювує, а за ним людей видимо-невидимо. А коли вже дістануться до самого монастиря, почне стукотіти тоді запорожець у браму.

— Хто такий? — питають ченці.

— Запорожець!

— Чого?

— Спасатися!

Відчиниться оця сама брама, — дідуган показав на старі ворота, біля яких сиділи з Тарасом, — і зайде тоді запорожець сюди, а товариші і народ з музикантами, з усіма веселощами, співами й танцями, — усе лишиться за брамою. Від усього відмовився запорожець! Скіне з себе пояс з червінцями і віддасть ігуменові, мовляв — жертвую на церкву божу. Скіне з себе жупан пишній козацький, одягне власницю та й зачиниться у келії. Були такі, що, крім води, і в рот нічого не брали. Усе моляться, спасаються. І отець Олексій,

той, що Палія бачили, в отій келії доживали,— знову показав старий на маленьке віконце над самою землею.— Я їх введу, було, на повітря, посаджу під липою проти сонечка, вони трохи відійдуть та й заговорять і все чисто розкажуть. Як згадають усе — так слози на рясочку їхню чорну й котяться... Ну, я дурний, молодий був, міг би більше про все розпитати.

Старий замовк.

Присмерки наче виповзли з-за дерев. Швидко сутеніло. Час було спускатися до Дніпра. Тарас почав прощатися з дідом-сторожем, насипав йому ще тютюну в кисет.

— Чекай, синку,— сказав старий.— Я тебе ближчою стежкою наниз звезду. Рідко я туди сходжу,— ноги ледачі стали, не слухають.

Упізну вже запалювали вогнища, сиділи навколо них люди. На ріці зупинились плоти. Везли ліс з верхів'їв Дніпра. Тарас домовився з плотогонами вирушити вранці на плоту. Влаштувався там коло людей, які теж, певно, їхали до Києва.

Спочатку не міг розібрати в темній купі нікого. Але от вплив повновидий ясний місяць, кинув золоту доріжку на воді, освітив м'яким тьмяним світлом подорожніх. Тиха ніч вгомонила все навколо. Хвилька в Дніпрі ані плесь, листячко на верболозі ані шелесь, тільки люди гомонять стиха, півголосом, та наспіває пісню молодиця, гоїдаючи на руках дитину. Коло молодиці дві старі баби, літні дядьки, якийсь юнак, певно, студент, коло нього чи піп, чи монах у чорній рясі. Хлопці-плотогони посідали поряд, по-турецькому підб'гавши ноги.

Дитина на руках у молодиці вже давно заснула, і наспіває молодиця вже більше для себе, бо від «люлі, котку» перейшла до журливої, не чуваної ще Тарасом пісні. Її починають потроху підтягати хлопці-плотогони, і юнак-студент, і сам Тарас, намагаючись запам'ятати слова.

Да все дуги, все береги, віде води напиться,
Все чужина, роду нема — ні до кого прихилитися,
Да зійду ж я на горочку, гляну я у долиночку,
Ой там козак коня пасе, все кволиться на голівочку.
Ходи ж мені, дівча мос, ой мій невінчаний друже,
Зав'яжи мені голівочку, пехай вона не болить дуже.

«Які ніжні, теплі слова»,— думає Тарас, вражений останніми рядками.

За цією піснею йшла інша, яку затягають дядьки,— про

Бондаренка, про Шевченка з Левченком, як застрелили вони гусарина. Ні, таки треба обов'язково записати ці пісні до свого альбому, де накреслює він малюнки.

Старий дід, межигірський сторож, сидить тут же. Очевидно, він любить товариство і зараз згадує свої юнацькі роки, чумакування, мандрі. Йому й самому хочеться встряти в спів, хоч стиха, хоч на пів свого старечого хрипкого голосу. І коли на якусь мить усі замовкли, він каже:

— А чи таку ви чули?

І тонісінько, трохи деренчливо затягає:

Солодким медом, та солодким медом кубки наповняли.

А у той час Семена Палія на бенкет зазвали.

Ой як крикнув Мазепа на свої лейтари:

«Возьміть, возьміть Семена Палія й забийте в кайдани».

Голосу в нього, звичайно, вже не було ніякого, та всіх зацікавили слова, і всі присунулися ближче, навіть монах з гачкуватим носом і гострим поглядом невеличких очей. Це був, напевне, один з мандрівних монахів, які збирають подаяння на свій монастир.

А старий дід співав уже голосно, як співають лірники свої думи. Розмова з Тарасом розворушила й давні пісні.

Ой забив же у кайдани та й кинув в темницю.

«Не я тобі, велик осударю, не я тобі змєна.

Змєна ж тобі, велик осударю, від Палія Семена».

Ой, як крикнув великий осудар, сидя на столиці:

«Біжіть, біжіть, выпускайте Палія з темниці,

Нехай біжить не пускає шведа на столицю!»

Ой іще хміль зелененький з зелені витикався,

А вже Палій Семен з шведом воювався.

Ой уже хміль зелененький з тичини додому,

Не пустив Семен Палій та шведа додому.

Ой як зійшов Палій Семен на високу могилу:

«Стійте, молодці, не лякайтесь, ще ж я не загинув!»

Отак у народній пісні лишилась пам'ять і Полтавського бою, і зради Мазепи. Події ті надихали і народних співців, і великих поетів.

Тарас згадав Пушкіна, «Полтаву», яку знав напам'ять. Так, і Пушкіна зупинив привабливий образ одчайдушного Палія. Ще яскравішою постала зворушлива картина, намальована завжди любимим Пушкінім:

Но близ московского царя

Кто вони сей под сединами?

Двумя поддержан казаками,
Сердечной ревностью горя,
Он оком опытным героя,
Взирает на волнение боя.
Уж на коня не вскочит он,
Одрах, в изгнание сиротея,
И казаки на клич Палея
Не налетят со всех сторон!
Но что ж его сверкнули очи,
И гневом, будто мглою ночи,
Покрылось старое чело?
Что возмутить его могло?
Иль он, сквозь бранный дым, увидел
Врага Мазепу, и в сей миг
Свои лета возненавидел
Обезоруженный старик?

Ці рядки не заважали чомусь своєму, що підіймалося з глибини серця, навпаки, вони ще вище підносили образ, який почав складатися там, на горі, коло монастирської брами, куди постукав колись, попросившись із світом, Семен Палій.

— А отут, у Межигір'ї, він у бозі почив,— раптом сказав монах Тарасові.

— І чого поперед батька в пекло лізти! — пробурмотів ображено дід-сторож.— Про це вони вже знають, я розповів їм усе,— кинув він певдоволено.

— А чого ж Мазепа солодкі меди з ним розпивав, а потім у кайдани забив? — спитала несміливо молодниця.

— Мазепа боявся Палія, за нього вся голота була,— охоче пояснив монах,— а Мазепа з старшиною цареві руському і народу зрадити хотіли. От коли цар Петро довідався про те, то й Палія з Сибіру повернув.

— Одне слово — мазепа! — сказав невеличкий щупленький дядько і сплюнув.

— А я думаю, чого це мазепою лають! — промовив хтось із плотогонів.— Як людина лукава, так батько одразу: «Ех, ти, мазепа!»

— Бо зрадник,— повчально сказав той самий щуплявий дядько, по-міщанському бідненько вдягнений,— його й бог прокляв. От був я у Білій Церкві. Там Мазепа колись церкву почав будувати і не добудував. Казали люди — невгодна вона богові, бо з нечистих рук. Усі її боялись, казали, вмре той, хто добудує. Так і стояла вона недобудована аж з тих часів у маєтку графів Браницьких. А оце недавно поверну-

лаєя графиня з-за границі й вирішила таки закінчити церкву. І що б ви думали — померла того ж таки року!

— О господи, з нами хрест святий! — перехрестилися баби.

— Я б десятою дорогою те місце обминала, — мовила молодця і притулила міцніше до себе дитину. — І чого ото проти ночі цього Мазему згадувати?

— Ач які полохливі! — засміявся дядько. — Та ти не бійся, — проти церкви тієї Мазешиної Палієва гора височить, там, де Палій з своєю голотою стояв.

Ой як зійшов Палій Семен на високу могилу:

«Стійте, молодці, не лякайтесь, ще ж я не загинув!» —

наспівував хлопець-студент, який сидів поряд з Тарасом.

— Я цієї пісні раніше не чув, — сказав йому Тарас. — Ви її всю знаєте?

— Еге! — відповів хлопець.

— Я б хотів її записати, — признався Тарас.

— Ви пісні збираєте? — зацікавився хлопець і повернув обличчя до Тараса. У нічних сутінках важко було розгледіти його, а втім, видно було — зовсім ще молодий, безвусий хлопець.

— Знаєте, я теж завжди записую, як на селі яку почую. Я ці пісні всі знаю, що тут співали, і цю чув. Хай, як розвидниться, я запишу вам. — І він узяв альбом та олівець з рук Тараса.

Дід-сторож крекчучи попрощався і пішов на гору. Люди потроху почали куняти...

...Війнуло ранковою прохолодою. Місяць бліднув, навколо сірішало.

Пліт рушив.

Почало розвиднюватися, яснішало небо, вирисовувалися обриси кучерявих кущів та дерев. Спочатку темні, вони, чим вище підводилось сонце, на очах зеленіли. Майнула крилами чайка-кигичка, знялася над рожево-золотою водою, защебетали голосно-голосно пташки, наче всіх і все хотіли привітати з благословенним днем. Здавалося, і хвилі біжать швидше і веселіше, хочуть надолужити нічний час. Чи воно тільки здавалося, що вони спали вночі, а вони й уночі бігли, тільки тихенько?

Прокинувся рибалка, вплив з очеретів на малесенькому човні. Пройшов великий дуб під парусами, за ним баржі, а всіх переганяв величезний човен. Наче дужі крила, здіймалися враз весла тридцяти гребців і, враз низившись,

розсікали воду. Бризки промілилися на сонці всіма барвами веселки, хвилі вирували навколо човна, і кола розходилися все далі, все ширше. А гребці були молодчаги як один. Аж вилискувала темна засмагла шкіра, і м'язи так і грали на дужих руках, на голих спинах. Спітнілі чуби хлопці відкидали рухом голови, бо зайняті були руки. Очі й зуби блищали на сонці. Жарко було їм від роботи.

А в човні сидів невеликий зіщулений чоловік, дивився сонно-сердито на гребців, на береги, на кучеряві гори й кутався в шубу.

І от на горах між зеленню заблищали золоті маківки.

Київ! Київ! Заметушилися люди і на плоті, де був Тарас, і на всіх човнах.

Юнак простягнув Тарасові альбом, він дивився навколо такими щасливими, безтурботними очима, ніби й не провів безсонної ночі на плоту.

— Ви киянин? — спитав Тарас.

— Ще ні. Буду. Закінчив гімназію і вже прийнятий до Київського університету, — весело повідомив хлопець. — А ви теж приїжджий? — спитав юнак, але видно було, що всі його думки вже там, у Києві, так само, як і в Тараса.

Київ! Київ височів над Дніпром!

— Сашко! Сашко! — закричали з берега.

— Он мене товариші стрічають! — зрадів хлопець. — До побачення! — І він чи не перший стрибнув на причал.

* * *

Як Тарас любив Київ! Байдуже, що після життя в Петербурзі незвично було бачити київські немошені вулиці з непролазною грязюкою після дощів, дерев'яні одноповерхові будинки. Можна було на пальцях порахувати кам'яні будинки в усьому Києві. Двоповерхові теж були рідкістю. На Хрещатику був лише один двоповерховий будинок поштамту, стояло кілька кам'яних крамниць. Кілька кам'яних будинків було ще між вулицями, що вели вгору — до Печерська, а то все одноповерхові дерев'яні чи глинобитні будиночки визирали з густих садів. «Старий Київ» від Десятинної церкви до Козячого болота був обнесений потрійним валом, який переривався коло Золотих Воріт.

Від Золотих Воріт аж до нового будинку університету тяглася пустка з горбами, ярами. Аристократичною частиною міста були Липки, а життя найдужче вирувало на Подолі. Там містилися ремісничі цехи, там кипіла торгівля, там відбувалися знамениті київські «контракти» — ярмарок,

на який звозили різноманітний крам не тільки з усіх кінців Росії, а й з-за кордону. Контракти припадали на м'ясниці, і перед тим, як «заговоритися» перед великим постом, сюди з'їздилося сила-силенна народу погуляти. У залі контрактового будинку відбувалися бали, давали концерти приїжджі європейські знаменитості. А на вулицях шуміли балагани, крутилися каруселі — весь Київ гуляв, і найбільше розваг було тут, на Подолі.

Зараз саме на Поділ треба було йти Тарасові. Він хотів швидше виконати пораду Бодяньського — розшукати Куліша. Максимовича в цей час не було в Києві. Тарас знав, що Куліш учителює в Києво-Подільському дворянському училищі і готується до наукової діяльності. Він почасти історик, почасти етнограф, почасти письменник. Тарас читав уже кілька його етнографічних оповідань, чув, що він досить відомий серед київської молоді.

Під враженням оповідань межигірського діда, пісень, почасти уночі на плоту, Тарасові особливо захотілося побачити цього Куліша. Ще б пак — молодий вчений, він вивчає Україну, її історію, побут, мову — все, що так гостро цікавить Тараса.

Тарас змалював у своїй уяві з особливою симпатією портрет Куліша, як малював реально портрети своїх друзів. З щирими, одвертими людьми він сходився швидко і дружив. Так було з Васею Штернбергом, з іншими петербурзькими друзями по Академії. Тепер, правда, він був старшим, і більше вимог було і до себе, і до людей.

Та зараз Тарас був певний — усе, що він бачив і чув на шляхах своїх мандрів по Україні, саме й мусить зв'язати його з Кулішем. Адже обидва вони молоді, обидва люблять Україну — як їм не порозумітися з першого слова? Одне тільки й непокоїло: а що, як не застане? От буде шкода! Саме зараз, після Межигір'я, після Дніпра, особливо хотілося зустрітися з людиною, яка повинна зрозуміти його настрій.

Він постукав у двері й зайшов до кімнати. За невеличким мольбертом сидів молодий чорнявий чоловік років двадцяти чотирьох.

В очі Тараса одразу впала надзвичайна чистота і порядок дбайливо прибраної кімнати. Невеличка полицка з книгами, і його «Кобзар» між ними!

Навіть здивувало Тараса — як можна малювати в такому абсолютному порядку?

І сам хазяїн з дуже вродливим тонким обличчям був якийсь підібраний і наче завжди ховав від стороннього ока

свої настрої та думки. Рисочка коло гарно окреслених тонких уст, погляд темних, наче з поволокою очей виявляли людину вольову, яка знає собі ціну.

Куліш глянув на гостя і, віби між іншим, швидко озирнув кімнату, картину, над якою працював, своє вбрання, поклав пензель, витер руки рушником, що висів на стільці тут же, коло картини.

І таким, і не таким уявляв його собі Тарас. Мабуть, простішим, мабуть, не таким паничем.

Видно, вродливий панич подобався сам собі і дуже за собою стежив.

Та це ж, власне, поки що зовнішнє враження! Головне — його думки, його праця, його настрої!

— Здорові були! А вгадаєте хто? — промовив Тарас.

— Хто ж, як не Шевченко?

— Він і є! — засміявся Тарас.

І бажаючи пожартувати, порушити педантичний порядок і стриманість Куліша, який все ж таки виявився не таким, яким він його намалював в уяві, Тарас весело запитав:

— А чи нема у вас чарки горілки?

— У мене нема, але сідайте, шановний добродію, мій давно чеканий гостю! Горілкою я зараз розживуся у сусідів і для такої зустрічі навіть пригублю з вами.

— Е ні, одну чарчину вип'єте! Два козаки зійшлися — як же без чарки?

До чого ж вони були несхожі, а втім, тягло їх одне до одного щось дужче, ніж просто цікавість.

З-під напівопущених, довгих, як у жінки, вій Куліш розглядав Тараса.

Так оце він і є — Кобзар! Ні, Куліш розуміє, — не такий він простий та безтурботний, яким здається з першого погляду.

Незважаючи на закуску з горілкою, жартівливу розмову, сірі, глибоко посаджені очі дивляться серйозно й запитливо. Може, ще дужче за Куліша вміє Тарас приховати від людей свої найглибші почуття, проте ця безтурботність, жартівливий тон — не маска, — це розуміє Куліш, — а напевне, одна з рис його характеру.

Тарас заспівав, наливаючи ще по чарці:

Вип'єш першу — стреленешся,
Вип'єш другу — схамевешся,
Вип'єш третю — в очах сяє,
Дума думу поганяє!

А голос! Який голос був у Тараса! От від нього стрепенувся нарешті Куліш.

— Ну, годі! — промовив Тарас і відсунув від себе чарку. — Ви знаєте, я до вас прямо з Дніпра, прямо з Межигір'я. Ви-то, напевне, добре знайомі з цими місцями. Якого діда пощастило мені там зустріти, а яких пісень я наслухався вночі на плоту! Адже ви збираєте пісні? Чи знаєте ви таку... — І він заспівав:

Солодким медом, та солодким медом кубки наповняли...

Куліш слухав з захопленням. Не слова, а голос. «Рідко можна почути такий чудовий голос!» — подумав він.

— Я знаю трохи іншу про Палія, — сказав Куліш, — «Ой пише, пише та гетьман Мазепа та до Палія листи...»

— А ще мені розповідав дід, як прощалися запорожці у Києві з світом перед тим, як ішли спасатися до монастиря. От послушайте!

І Тарас майже дослівно, тільки з більшим темпераментом, передав Кулішеві оповідання старого межигірського сторожа.

— Ви дозволите мені записати? — спитав Куліш, беручи свій зошит.

— А чому ні? Записуйте собі на добре здоров'ячко! — доброзичливо промовив Тарас. Йому й на думку не спадало берегти щось виключно для себе, для своїх майбутніх творів. Крім того, йому сподобалось захоплення Куліша, яке розвіювало перше враження.

— Пантелеймоне Олександровичу, — мовив Тарас, — а важко робиться, коли поблукаєш по цих славних історичних місцях. Усе занедбане, бур'яном поросло. Я трохи не плакав, бачачи, що нікого не обходить, не цікавить колишня слава України, пам'ятники її боротьби. А Хортиця! Подумати тільки, — на місці Запорозької Січі, лицарства нашого, німці-колоністи картопляні плантації розвели. А народ, нащадки вільних козаків!

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе силюдровано,
За що, мамо, гнеш? —

сказав він словами ще не дописаного свого вірша. Куліш не спускав з нього очей.

— О, пишіть, пишіть більше! — промовив він натхненно. — Ваш спів, як гук воскресної труби архангела. Ви не уявляєте, як чекали ми на вас, нашого українського барда. Ви знаєте, шановний добродію Тарасе Григоровичу, наша кийвська молодь сповнена зараз ентузіазму любові до ближнього. Ми мусимо вивести нашу націю з занепаду, з темряви, але саме в українській нації закладені великі можливості духовних сил, чистоти духу, і саме через це наша нація може розвиватися своїм особливим шляхом, не наслідуючи інших.

— Та хіба ж не так само поневіряються і конають прості люди скрізь? — перебив його Тарас. — І скрізь хіба не жадають світла?

— Наш народ особливий, — безапеляційно вів далі Куліш. — Тільки ми не знаємо його. Недарма зараз стільки молоді звернулося до студіювання рідної письменності, рідної історії, до творчості свого народу і жадає розлити божественні дари любові і благословення на всіх.

— А що, що саме хочуть вони робити? Яким же шляхом ви гадаєте вивести народ з тієї темряви, в якій він перебуває? — спитав Тарас. — Адже і в Москві, і в Петербурзі кращі люди теж думають про це.

— Про свій парод ми самі подбати мусимо.

Куліш говорив, наче милувався своїми словами, впевнений у тому, що відкриває неznані святі істини. Тарас саме й хотів зрозуміти цю «істину», зрозуміти, чи відповідає вона тій «істині», яку він плекав у своєму серці.

— Ми насамперед, — казав Куліш, — мусимо надихнути духом своєї любові кращих людей у панських сім'ях, для яких близькі інтереси культури, щоб вони сповнилися почуттям благості для народу, подбали про просвіту для своїх кріпаків.

— Е ні, — скептично мотнув головою Тарас, — казав пан, кожух дам, та й слово його тепле. Отака і панська благость і бажання просвіти для кріпаків. Народ насамперед треба з кріпацтва звільнити, ось що!

— Слухайте, слухайте, добродію, — зупинив Тараса Куліш, — ми шляхом проповіді серед просвічених українських панів будемо домагатися визволення народу з кріпацтва, дорогою просвіти — і християнської, і наукової — підіймати наукою до моральної і соціальної рівності з собою. Нам треба, щоб намножилося тямущих і великодушних людей на Україні, і не я один зрадів, почувши високі ноти вашої кобзи.

Він говорив Тарасові речі, повні похвали його творам, але говорив таким тоном і так дивився, що Тарас відчув — Куліш хоче здаватися досвідченішим, старшим за нього і навіть трохи зверхньо поплескує по плечу. І чому він певен, що пани українські не такі самісінькі, як пани російські, і не так само мордують своїх людей? Взяти хоча б «освічених» Галаганів або Тарновського!

— Ох, не панькайтеся ви з своїми панами, — похитав головою Тарас, — скрізь вони однакові, тільки про свої вигоди дбають, коли б з людей більше здерти. Ні, вам потрібний інший шлях. От про вивчення своєї історії, про свою письменність ви говорите діло. Треба усім нам знати свій народ, його минуле та й сьогочасне. От коли б ця молодь, сповнена любові до ближнього, як ви казали, не про панську просвіту подбала, а про наш темний, скривджений народ, заходила б книжки видавати, дешеві, зрозумілі, рідною мовою писані, щоб кожна людина і купити, і прочитати могла, коли б журнал свій видавала... — почав викладати Тарас свої думки, улюблені мрії.

Обидва гарячилися, бо здавалося Тарасові дивним, — як не зрозуміти того, що робиться навколо і що можна висловити простими, дохідливими словами. А Кулішеві здавалося, що Тарас все ж таки не розуміє його високих істин про «душу народу».

Розмова не урвалася і тоді, коли вийшли вдвох прогулятися, і тільки на березі Дніпра обидва замовкли — надто вже було хороше навколо. Сіли на гірці, затягли вдвох пісню. Розстаючись, умовились піти другого дня рибалити, побродити по київських околицях.

Якось незабаром увечері до Куліша завітав молоденький студент Василь Білозерський. Він завжди з шанобою, як на мудрого вчителя дивився на Куліша, і той звик до цього. Та коли Куліш заговорив про Тараса Шевченка, Василь став сам не свій.

— Тарас Шевченко! Кобзар! Познайомте мене з ним! Ви потоваришували, здружилися з ним, Паньку Олельковичу? Який він?

Куліш посміхнувся.

— Можна сказати, зійшлися низовий курінний січовик з городовим козаком — кармазинником.

Він справді почував себе нащадком гоноровитої козацької старшини.

— Але ж, Паньку Олельковичу, — мовив, ще не розуміючи Куліша, Білозерський. — Сила його «Кобзаря», його «Гайдамаків»...

— Тільки не «Гайдамаків»,— скрививши тонкі губи, перебив Куліш.— Я вважаю, над «Гайдамаками» Шевченко повинен був більше працювати. Це ж кривава бойня, якісь різниці.— І додав, помовчавши: — Я сам, між іншим, думаю написати про Коліївщину. Ви, мабуть, читали, що написав про Коліївщину в своїх розвідках Максимович? Справжня нісенітниця! Я б йому радив не поширювати цього.

Білозерський дивився трохи розгублено. Твори Тараса Шевченка з захватом читали студенти Київського університету, вважали щасливцем того, хто мав «Кобзаря», переписували вірші. Білозерський не міг відірватися від них.

Після приходу Василя настрій у Куліша був зіпсований.

Куліш вважав, що ніхто так, як він, не розумів України.

«Адже казали мені, історик Грабовський, наприклад,— думав Куліш, похмуро дивлячись у малецьке віконечко на спорознілу темну вулицю,— що я перший збагнув елементи душі запорозької, що я зможу написати щось рівне Верверлеу, Пуристанам. А хіба перевершив хто мої народні легенди? Саме я повинен зобразити життя українського народу в величній епопеї».

Та от з'явився Тарас, Кобзар Тарас.

Протилежні почуття боролися в душі Куліша. Навчати Тараса, як Василя Білозерського, як іншу зелену молодь, скеровувати на той шлях, яким іде він сам? Адже Тарасові потрібна рука такого знавця, як Куліш. Він редагував би вірші Тараса і приводив би все до ладу, щоб нікого не лякала їхня нестримна гострота і сміливість!

Був певен, що поезія Кобзаря виграла б від цього, від його, Кулішевої, науки.

Після захоплених слів Василя з'явилося нове почуття. Невже заздрість?

У цьому він не признавався собі. Здавалося, його просто дратує Тарасова вдача, бо, як Куліш не намагався, Тарас не підпадав під його вплив і не міняв для нього своїх звичок.

Але насправді дратувало інше. Усі наче божеволіють від Тарасових віршів, його «розхристана муза», як у думках визначив Куліш, полонить і чарує так, як це не щастило жодному поетові. І так легко, так просто сходиться Тарас з народом!

Про народ Куліш багато говорив, та ніколи не міг завести з простими людьми вільну, невимушену розмову, приятельські взаємини, як це любив робити і часто робив Тарас.

Та поруч із заздрістю, з гордістю, попри все це, в перший

час знайомства і він, Куліш, захопився більшістю творів Тараса і сподівався, що з часом зуміє вплинути на цього «українського барда».

АКТОР ЩЕПКІН

У Полтаві цього року Тарас був проїздом.

Лишився на день-два — поглянути на будиночок, де жив і нещодавно помер Іван Котляревський, подивитись Хрестовоздвиженський монастир, відвідати Шведську могилу.

Тарас поблукав по монастирському цвинтарі, спустився лісом до Ворскли. Руки самі тягнулися змалювати Полтаву — он вона, як на долоні, — розкидані хатки в густих садах на горі, на протилежній горі — монастир. А далі, під горою, неглибока і неширока синя Ворскла. Вона, як і вся Полтава, тиха, спокійна, лагідна, мов ласкава дівчина.

Видно шляхи полтавські
І славу Полтаву...—

півголосом заспівав Тарас, вмощуючись на траві на березі Ворскли під світлокорою осикою. Тут весь час мнмоволі спадали на думку пісні з п'єси Котляревського.

— Ш-ш-ш...— почув він шепіт.

Оглянувся, побачив — рибалка махає рукою, мабуть, щоб не сполохав риби.

Тарас замовк, кивнувши головою на знак згоди. Подивився уважно на рибалку.

Це був не звичайний собі рибалка, що виходив на ловлю задля копійчаного заробітку, щоб прохарчуватися. Це був, очевидно, любитель самого процесу — вже старенький худорлявий старигань, бідно вдягнений, але з претензією на якийсь шик. Хоча сорочка була в багатьох місцях залатана, але дешева в крапочку хусточка зав'язана на шиї бантиком. Брюки, які, мабуть, уже давно загубили свій первісний колір, були по-модному звужені і з штрипками, а ці штрипки були й іншого кольору, і з іншої матерії.

Благенький, багато разів перешиваний і перелицьований сюртучок висів на сучку.

Старигань з насолодою витягав вудку, і хоча щоразу на ній нічого не було, він радів так, ніби спіймав принаймні доброго лина, і зосереджено опускав вудку знову.

Тарас деякий час стежив, усміхаючись про себе, за цією

картиною, потім вийняв аркушик паперу і заглибився в малювання.

Минала вже друга година такої мовчазної роботи. Тарас малював, старичок вудив, і обидва були задоволені.

Раптом Тарас почув кректання, покашлювання, і деренчливий тенорок уже зовсім близько коло нього вивів:

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона.

Тарас усміхнувся такому збігові настроїв.

Тихий літній день, полтавські краєвиди навівали однакові пісні.

Старий підійшов до нього.

— Бачачи в вас людину, яка служить високому мистецтву,— промовив чемно і якимось весело старий,— і будучи сам співпричетний до нього, я насмівся перервати вашу роботу. Погляньте, сонце вже високо на своєму фебівському шляху, і православний закон велить перекусити.

Тарасові здалося,— він десь бачив цього старого і був з ним давно знайомий.

— З великою охотою,— відповів Тарас, встаючи,— але, ви знаєте, я не гадав так затриматися і нічого не захопив з собою. От тільки по дорозі, на гардах — он там, де розташувався циганський табір,— я побачив, як стара циганка емажить сластьони, не витримає, спокусився і підійшов; стара була просто надзвичайна,— ну, викапана відьма. Мені дуже хотілося її змалювати, але бажання покуштувати сластьони перемогло цього разу порив художника. І, бачите, скільки вона відвалила на п'ятака!

Тарас вийняв з кишені полотняного плаща загорнуті в чисту ганчірочку сластьони.

— Вони навіть теплі! А як щедро посолила! Це вже, мабуть, за те, що я відмовився ворожити. Я певен, така стара відьма наговорила б багато цікавого, та мені не хотілося псувати цей розкішний день. Що, якби наворожила хтосьначого, а я б, легкодухий, раптом повірив! Я вирішив обмежитися сластьонами,— я їх не бачив і не їв багато років.

— Ви нетугешній? — спитав старик.

— Ні, я-то з України, але довгий час був далеко.

— Ох,— зітхнув старий.— Так само, як і я. І повірте,— поживавішав він,— ніде: ні в Петербурзі, ні в Москві, ні в Харкові — навіть не знають, що таке сластьони, і не уяв-

ляють, що це смачніше за будь-який торт! Тільки в Полтаві й особливо на ярмарках уміють їх готувати. Одначе треба поспішати. Сьогодні у нас вистава, поласуємо вашими сластями та ковбасою з огірками, які я захопив, не сподіваючись на линків і окунчків.

— Ви сказали — вистава? — перебив балакучого старика Тарас. — Яка вистава?

— Хіба не знаєте? — з гордістю, яку тільки могло виявити його зморщене, дбайливо поголене обличчя, сказав старий. — Сьогодні в Полтаві вистава за участю, — він з хвилину помовчав, добираючи відповідний епітет, але, мабуть вирішивши, що ніякі епітети тут не потрібні, закінчив поважно, — за участю Михайла Семеновича Щепкіна!

— Михайла Семеновича Щепкіна! — аж скрикнув Тарас. — Він тут? У Полтаві?

— Аякже! По дорозі до Одеси, куди він їде лікуватися, вирішив заїхати до своєї старої Полтави. Ну, а тут уже вблагали виступити! Хіба ви не бачили афіші? — навіть з докором промовив старий.

— Ну, то я швидко повернусь до міста і потурбуюсь про квиток. Мабуть, уже важко дістати?

— Аншлаг! Повний аншлаг, — заявив старий. — Але я бачу, молодий чоловіче, ви любите театр і знаєте Михайла Семеновича?

— Я не знайомий з ним, — сказав Тарас, — але я бачив його в Петербурзі, коли він приїздив туди з Москви. Я бачив його в «Ревізорі» і в п'єсах Котляревського. Дуже давно бачив...

Справді, його водив у театр Сошенко, коли Тарас був ще малярським учнем.

— Сьогодні ви його побачите в «Матросі».

— Але квитки! Як бути з квитками? — хвилювався Тарас.

— Коли не дістанете в касі, — поважно мовив старичок, — ви підійдете до театру — ми граємо в Міському саду — і спитаєте Пантелеймона Івановича, того, що приїхав з Михайлом Семшовичем.

Тепер Тарас збагнув, чому старичок здався йому одразу знайомим. Люблячи дуже театр і вештаючись часто з Брюлловим за кулісами, скільки він бачив таких закоханих у сцену і не дуже з цього щасливих маленьких акторів, суфлерів, різних робітників сцени. Всі вони вважали себе «служителями Мельпомени», і життя театру значило для них куди більше, ніж їхнє злиденне, сіреньке життя вдома.

— Даю вам слово честі, — заметушився Пантелеймон Іванович, помітивши, що Тарас збирається йти, — ви будете

сьогодні в театрі і матимете найвищу насолоду. А зараз ми встигнемо поснідати.

Тарасові не хотілося образити старого, і він присів коло нього на траві.

— А ви самі давно знаєте Щепкіна? — спитав Тарас.

— Тридцять років без одного,— з гордістю сказав Пантелеймон Іванович.— Ви бачили його на сцені і, напевне, плакали і сміялись.

— Плакав і сміявся,— признався Тарас.

— Бо він геніальний актор. Геніальний! «Театр для актора храм» — от як він каже. І сам — приклад для всіх. Скільки пам'ятаю, жодної репетиції не тільки не пропустив,— на п'ять хвилин не спізнився. Спробуй при ньому хто ролі не знати, на суфлера сподіватись! Так вилає, що з сорому актор згорить. «Це твоє святилище,— він каже,— твоє життя, твоя честь належить сцені. Твоя доля залежить від цих підмостків. Священнодій або забирайся геть!» Он як.— Пантелеймон Іванович підвів руку вгору.— Але людина! Людина ще вище за генія-актора! Я знаю цю людину і скажу — такої душі, такого золотого серця нема більше на світі. Нема. Он як. Він наша заступа, наша порада. О, він нікому не дасть скривдити ні актора, ні суфлера, ні найменшої людини в театрі! До нього всі, як до батька, і я за ним, як за стіною кам'яною. Чим би я без нього був? Пропаща людина, он що! А він пожалів і повірив. Еге, повірив. І от тепер я людина. З ним у Полтаву приїхав. Сиджу, тішуся, рибку ловлю.— І він раптом замовк.

Тарасові цікаво було дізнатися, що саме зробив для старичка Щепкін, але розпитувати сам він не хотів. Але на старичка, мабуть, найшов настрій поговорити про свого любимого Михайла Семеновича, та й вигляд Тараса припав йому одразу до душі.

— Ніде правди діти, любив хильнути,— закивав він головою.— Було це в Харкові. Зовсім пропаща людина, з театру вигнали, боргів нема чим заплатити. Старий сюртучок, що вже розлазвся і на ганчірку б його викинути,— дав трагик,— а під ним і сорочки не було. Все пропив. Як перед богом,— нічогосінько. І ведуть мене, раба божого, за борги у яму.

Як прийшли за мною, так я й витверезився вмить, іду її плачу. Оце мені вже зовсім край. Там мені кінець, і нікому я не потрібний,— жалюгідна, пропаща людина. Нікого в мене нема, нікого! Не те щоб грошей дати викупитись, а й шматок хліба нікому буде передати. І йде мені назустріч Михайло Семенович з дружиною своєю Оленою Дмитрівною.

— Альошо,— каже він їй,— це ж Пантелеймона Івановича ведуть. Куди це?

— У яму,— кажу і плачу сам,— у яму.

— А скільки ж тобі треба, Пантелеймоне Івановичу, скільки ти завинив?

Сказав я скільки, але, як перед богом, і в думці не було просити у Михайла Семеновича грошей. А він поглянув на мене, на Олену Дмитрівну та й каже:

— А що, Альошенько, загине він там зовсім. А він же путящий, коли чарки не бачить, людини шкода більше, ніж грошей.

— Твоя правда, Михайле Семеновичу,— каже і Олена Дмитрівна,— гроші що,— сьогодні нема, завтра будуть, а людина як загине, то вже не повернеш.

— Там у тебе на пальто мені відкладено, Альошенько?

— Еге ж,— каже,— Михайле Семеновичу, відкладено.

— Ну то викупимо Пантелеймона Івановича.

— Хай по-твоєму буде, Михайле Семеновичу.

Старий при цьому спогаді вийняв з кишені картату хустку і витер очі.

— Дав він трояка моїм провозатим і каже: «Ви вже сьогодні його не обижайте, а завтра вранці я принесу за нього гроші». І звільнили мене, і він з собою у Москву взяв, у театрі знову я став працювати — буквально з ями мене витяг. Он як. І я заприсягнувся на чарку не дивитись. Ну, коли він сам піднесе — інша справа. А так — ні-ні-ні! Як перед богом. Боюся його! — Старий розвів руками, потім нахилився до Тараса і конфіденційно промовив: — А я вам скажу,— його всі бояться.

Тарас здивовано глянув на старого — так це резюме не в'язалося з попередньою розповіддю.

— Начальство боїться. Чини, генерали,— звівши брови вгору і витягнувши губи, пошепки мовив Пантелеймон Іванович.— Бояться, ще й як. Він як скаже у «Ревізорі»: «З кого смістєся? З себе смістєся!» — так усі, у кого рильце в пушку, червоніють. Якось у провінції повіз було Михайло Семенович афішу і квиток на «Ревізора» одній поважній особі, а та особа,— старий примружив праве око,— не дозволяла постановки і каже Михайлові Семеновичу: «Ви хочете над нами глузувати!» А Михайло Семенович спокійнісінько: «Не над вами, а над шахраями!» Он як!

Видно було, що старий міг розповідати про Щепкіна без кінця. Але він поглянув на сонце — найвірніший і найдешевший у світі годинник, вийняв з кишені сюртучка гребінець, витер його хусточкою і запропонував Тарасові, бачачи

Його скуйовджений чуб, потім акуратно зачесав свої кілька волосинок.

— Ходімо,— сказав він.— Поки прийдемо, мені вже час буде приступити до своїх обов'язків. Подолом, чи Паняною, чи Різницькою піднімемось? — спитав він, показуючи на вулиці, що вели вгору.— Ви не турбуйтеся, прийдете увечері до театру і спитаєте Пантелеймона Івановича — перукаря. Я завжди для всіх ролей Михайлові Семеновичу перуки причісую. «Ніхто,— каже,— Пантелеймоне Івановичу, так не зробить, як ти. Ти, друже,— каже,— теж артист своєї справи». А з ним друзями Пушкін і Гоголь були, а він так зі мною, з малою людиною. «Ти,— каже,— артист своєї справи!»

* * *

Отчизна дорогая,
Тебя я вижу вновь,
Все та же жизнь простая,
Те ж ласки и любовь!

Якийсь клубок підступає до горла Тараса, коли він слухає цю пісню.

На сцені — невеличкого зросту, досить повна людина, у синій матроській куртці й червоному жилеті. Після багатьох років полону в Англії старий французький матрос повертається додому.

З першої ж появи матроса — Михайла Семеновича Щенкіна,— з перших же його слів уже немає глядачів і сцени.

Тарас забув, що сидить у дощаному балагані, який пишно зветься «Літнім театром», забув, що прийшов дивитися актора Щенкіна. Ніякого актора, ніякого театру не було — перед очима розгорталася трагічна історія простої людини. Який він щасливий, цей матрос, що нарешті після стількох років розлуки знову бачить рідну землю! Він скоро зустрітеться з милою дружиною, любовою дочкою, і тільки часом хвилювання охоплює його і передається всім у залу: чи живі вони?

Вони живі. Але ж і рідні, і знайомі певні, що він сам давно загинув на полі бою. Його ім'я шанують, як ім'я героя. Йому споруджено пам'ятник. І раптом матрос дізнається, що дружина його давно вийшла заміж.

Безумец! Ты забыл, что время,
Как шквал, рвёт жизни паруса!

Вимовляючи ці слова, матрос підійшов до краю рами і, звичайно, не глядачів він побачив перед собою — знову далекі дороги, морські бурі, паруси, що понесуть його невідомо куди.

Тарасові хотілося схопитися з місця, підбігти, обняти — не Щепкіна, ні! — цього матроса. І його не здивувала раптова тиша в залі.

Завіса опустилася, а Тарас ніяк не міг відійти від думки, що матрос там один у нічній важкій самоті. І лише грім оплесків, що вибухнув хвилину згодом, привів його до пам'яті, до дійсності. Засвітилися знову лампи, і тоді Тарас побачив заплакані очі, схвильовані обличчя, побачив не «публіку», а людей.

Почекавши за дверима, поки всі розійдуться, поки актор розгримувється та передодягнеться, Тарас пішов за куліси. Він мусив познайомитися з цією людиною — цим чарівником! І тільки подумати — це той самий Щепкін, який примушував реготати до сліз увесь театр від райка до перших рядів партеру в «Наталці Полтавці» або в «Москалі-чарівнику».

— Бачили, бачили? — схопив його за руку ранковий знайомий, Пантелеймон Іванович.

— Спитайте Михайла Семеновича, — попросив Тарас, — чи можна до нього зайти і коли. Скажіть — Тарас Шевченко, художник.

— Тарас Шевченко, художник, — повторив Пантелеймон Іванович і так точно передав Щепкіну.

— Тарас Шевченко! Кобзар! Проти, клич його швидше! — почув Тарас і майже побіг у кімнату.

Назустріч йому швидко й легко підвівся з крісла перед дзеркалом, біля якого він розгримовувався, Михайло Семенович Щепкін.

Вони обнялися і міцно тричі поцілувалися, як давні знайомі. Ні, як друзі після довгої розлуки.

* * *

Тарас лишився в Полтаві ще на кілька днів. Як він міг їхати, коли тут був Щепкін!

То нічого, що була така велика різниця в роках. Щепкіну було вже під шістьдесят, але тільки у байдужих пероб життя вимірюється роками, а у творців, у якій би галузі вони не працювали, старість не може наступити, поки серце горить творчим вогнем, бажанням працювати, а ще — поки

воно чуло озивається на життя іншої людини, її переживання, страждання.

«Яка людина! Яка сердечна людина! — з захопленням думав Тарас. — Велика й проста».

Після вистав вони сідали в номері Михайла Семеновича пити чай. Михайло Семенович пив довго, багато, з смаком. «Люблю почакувати», — признався він. За чаєм говорили, говорили без кінця. Було багато спільного в їхній долі, та сам Михайло Семенович визнавав, що його шлях був все-таки легшим, ніж шлях Тараса.

Був Щепкін уже жонатю, сімейною людиною, відомим актором, а все ще належав графам Волкенштейнам. Михайло Семенович розповів Тарасові історію свого викупу.

Справа ця тяглася більше як чотири роки. Вирішив організувати викуп малоросійський генерал-губернатор князь Рєпнін. Велику участь взяв у цьому Іван Котляревський, людина освічена, культурна. Він завідував тоді Полтавським театром.

Але ж знаменитий провінціальний актор Щепкін був «вигідним крамом». За нього заломили неймовірно високу ціну — 10 000 карбованців. Довго торгувалися. Актора Щепкіна хотів купити для свого домашнього театру граф Каменський — жорстокий самодур-кріпосник. Каменський розслав своїх людей, які нищпорили по провінції, вишукували талановитих акторів. Вільних зманювали різними обіцянками, кріпаків — купували, вимінювали. Лихі вісті не сидять на місці. Про князя Каменського знали, мабуть, усі артисти. Дівчата казали — краще з мосту в воду, ніж до нього, бо всі артистки у нього, наче полонянки в гаремі. І цей саме Каменський почав «торгувати» Щепкіна!

Як це все нагадувало Тарасові його власний викуп, комізування Енгельгардта, торги якогось покупця-генерала! І його доля так само висіла тоді на волосинці.

— Легко кріпаком зробитися, а вільною людиною — то вже ні, — казав Щепкін. — Адже батько мого діда був вільною людиною, попом. Та, кажуть, лиха не шукай, — воно само тебе знайде. На біду, син його, а мій дід, мав хороший голос, співав на криласі. Його й почув якось граф Волкенштейн і наказав записати за собою, хоч ніякого права на це не мав. От канцелярія, що ревізувала душі, і винесла постанову: «Віддати попового сина Григорія йому, графові Волкенштейну, у вічне володіння». Тоді так часто траплялося, так що і дід мій не дуже здивувався, коли, заслувши вільною людиною, прокинувся кріпаком. Пожурився та й звик.

А викупитися не так-то легко було. Рєпнін після Саксонії,

де був віце-королем, вважав себе розореним, хоч і мав тисячі десятин. А про Котляревського справді казати нема чого. Були в його будиночку? Бачили «розкішний палац»? — сміхнувся Михайло Семенович.

Тарас кивнув головою, він удень заходив туди. За собором стояв невеличкий одноповерховий будиночок під червоною черепицею, де жив і помер автор «Енеїди», «Наталки Полтавки».

— От і вирішили провести підписку. Один полковник побачив мене на сцені — грав я Шельменка-денщика, — дізнався, що добрі люди мене викупити хочуть, розпалився теж! А у самого грошей чортма. Ну, він і каже: «Граю на щастя Щепкіна, що виграю — за нього внесу». Правда, потім половину підписав — 1 100 карбованців, та й ті, здається, не вніс. — Добродушна посмішка з'явилася на круглому обличчі Щепкіна. — А от хто зворушив мене, це князь Сергій Волконський... — Обличчя Щепкіна враз стало серйозним, а погляд сповненим суму. — І сам він підписав 500 карбованців, а потім ще в Ромнах під час ярмарку одяг свій генеральський мундир, усі регалії начепив, — зірки, ордени, що під час війни з Наполеоном за хоробрість і відвагу одержав, — узяв підписний лист і піпов по найбагатших купцях. Оя яка людина.

Щепкін замовк на хвилину і раптом проникливо почав читати:

Во глубине сибирских руд
Хравете гордое терпенье...

Сльоза набігла на світлі очі і покотилась по щоці.

— Далеко-далеко тепер він — один з моїх благородних визволителів.

Після сумної мовчанки, яку Тарас не смів порушити, Михайло Семенович продовжував:

— Та всього цього було замало. Дорогенько мені й самому обійшлася моя «воля». Мусив я сам три тисячі виплатити. А я ж з родиною! Батько, мати, брат, чотири сестри, племінниця, я з жінкою і з трьома дітьми. Одне слово, у нашого Омелечка — невеличка сімечка! Сам — тринадцять. Та ще й число таке нещасливе. Хоч у Полтаві життя й недороге, а все ж на тринадцять чоловік і чайку, і цукорку, і взуття, і одежинки треба.

Ну, думаю, в мене жінка, моя Альошенька, майстер на всі руки, як-небудь проживемо! І ще сумлінняше почав своєю справою займатися, і більше про те думати, що граю.

— Хіба ви граєте,— промовив Тарас,— дивишся на вас і забуваєш, що це театр, що це п'єса, а не справжнє життя, і наче всіх ви на власні очі бачили, і розмовляли, як оце зі мною, з усіма людьми, яких ви зображаєте. Та не тільки бачили і розмовляли, а самі в їхній шкурі побували.

— А це правда,— закивав головою Щепкін.— Треба зробитися тією людиною, якою ти повинен вийти на сцену, треба жити її думками, почуттями, а не підроблятися під неї. Зробитися, а не підробитися! Працювати тільки для цього треба далеко більше. А бачив я справді багато на своєму віку... І побут від лакейської до пишної зали добре вивчив. Був я хлопець моторний, тямущий. У яких панів обіди, балли з вечереями — от і просять мене у нашого графа для послуг. І як кращому офіціантові і заплатять дорожче. А був я ще й спостережливий, ну й надивився немало.

Він багато розповів Тарасові із свого життя і з того, що довелося спостерігати страшного й жахливого в побуті поміщиків, дворян, кріпаків...

— Підлий час був... Та й зараз не краще, поки кріпацтво...

Волелюбні ідеї того часу не проходили повз старого актора. Як часто актор перший проголошував їх із сцени! Як він любив Грибоедова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова — не тільки їхні книги,— їх самих!

У Москві на його столі лежав зошит. Надписаний він був рукою Олександра Сергійовича Пушкіна — «Записки актора Щепкіна». І його ж рукою почато: «17 травня 1836 р. Москва. Я народився в Курській губернії, Обоянського повіту, в селі Красному, що на річці Пензі».

— А далі ти продовжуй,— сказав тоді Олександр Сергійович і з почуттям поцілував в обидві щоки Михайла Семеновича.

Тепер до Щепкіна дійшов «Кобзар», і він уже читав напам'ять рядки і з «Дум», і з «Гайдамаків», і з «Катерини».

Він радів не менше Тараса їхній зустрічі, та ще на Україні, яку палко любив.

Прощалися гаряче, як рідні.

— Коли б не мої хвороби, які треба підлікувати, щоб і далі працювати,— поїхав би замість Одеси з тобою в Чигирин і на Хортицю, скрізь. А в Москву обов'язково до мене приїзди,— запрошував він.

— Приїду, батьку мій милий, обов'язково приїду! — обіцяв Тарас, цілуючи сиву голову Щепкіна.

Дівчина бігла, мов навіжена. Вона сама бачила, як Грицька потягли на стайню. Недарма казали: «Крутий наш пан, сурйозний, скаже,— як одрубає, назад уже не приліпиш». Меланка, сестра Грицька, покоївка молодій пані, це добре знала. Нічим тут не допоможеш... В ноги кинешся, чоботи цілуватимеш, тільки скривить гребливо губи, ще й носком одіпхне, як настирливе цуценя, і нізащо не змилується. Може, молода пані заступляться? Вони ласкаві, лагідні, вони нікому слова недоброго не вимовлять. От і бігла Меланка до пані, нікого вже навколо не бачачи, нічого не чуючи.

Пані сиділа в своїй кімнаті перед свічадом, заплітала довгу чорну косу. Перед нею не побоялася Меланка кинутися навколішки і заголосити.

— Пані, голубонько, ріднесенька... заступіться, братика мого Грицька пан покарав, на стайню послав. Він не винний! Він гуси пас, а тут карета якась панська в'їхала,— вони й дременули з переляку в овес. Тут управитель трапився,— каже, спить хлопець, а не добро панське стереже... Заступіться, воно мале... не витримає... Ні батька, ні матері. Бога за вас молитиму, ви наша свята заступнице.

Меланка обнімала коліна молодій жінки, і та крізь легку матерію відчула сльози. Пані швидко встала, навіть коси не закрутила на голові,— так і подалася до дверей.

— Де він? Де пан Платон Олексійович? — спитала тільки.

— До садка... пі... пішли... до альтанки, здається,— схлипувала Меланка. Але враз полегшало на серці. Адже не відмовить пан своїй дружині!

Пані швидко йшла до альтанки. Струнка, тоненька, з косою, по-дівочому спущеною вздовж спини, вона була схожа на зовсім молоду дівчину, а не на господиню цього маєтку з садом, пташиним двором, корівником, стайнею. Так, і з цією страшною стайнею, де не лише стоять коні для панських прогулянок, пікніків, усяких розваг, а де немилосердно карають людей...

Чоловік,— він скоріше здавався батьком чи принаймні дядьком, але ні в якому разі не чоловіком тоненької молодій жінки,— ходив по альтанці з люлькою в роті, і брови його зовсім сходилися на переніссі.

«Поганий настрій,— майнуло в голові жінки,— але ж я ніколи нікуди не втручаюся, майже ні про що ніколи не прошу. Він не повинен мені відмовити!»

Вона на якусь хвилю зупинилася, шукаючи слова, якими напевне можна було б розтопити серце чоловіка, підвела

на нього великі сині-сині, темні очі, спробувала лагідно всміхнутися, але це не вийшло. Вона хвилювалась, вона, як завжди, його просто боялася.

— Чого тобі, Ганно? — непривітно спитав чоловік і незадоволено глянув на дружину.

— Платоне,— почала вона рішуче і зовсім, зовсім не так, як треба було б.— Ти покарав хлопчика Грицька, брата моєї Меланки, тієї, що ти з Чернігівщини привіз. Це хороша дівчина, смирна, покірна, і Грицько ще малий, він не винний, що гуси налякалися... Прости його. Не треба його сікти на стайні... Це так недобре... Він же ще дитина.

— Що? — спитав здивовано чоловік, ніби дружина говорила зовсім іншою мовою, і він ані словечка не зрозумів.

— Прости Грицька...— тихо прошепотіла Ганна.— Гуси просто налякалися... і він...

Вона говорила немов до стіни, до холодної, кам'яної стіни, і всі її слова, всі зусилля враз здалися безпомічними й нікчемними.

— Ганно,— намагаючись не загубити рівноваги, твердо і підкреслено спокійно мовив чоловік.— Ти знаєш, що я не люблю, коли втручаються в мої справи. Я не втручаюсь у ваші жіночі витребеньки — пеньюари, будуари, банти і всякі подібні інститутські дурниці. Ти нічого не тямиш у господарстві. Дивись за дітьми. Оце твій клопіт. А коли ти проситимеш за кожну погань, яку треба вчити, а я потураю тобі, моїй любій дружині,— в нас усе піде шкереберть. Запам'ятай це. А щоб не унадно було, я сам піду трохи провчу його. Та й іншим це буде наука!

Він багатозначно глянув на дружину й твердим кроком попрямував до стайні.

Ганна безсило опустила руки...

І це зветься подружжя! А ще подруги заздрили, коли вона виходила заміж за нього, заможного поміщика, солідного, статечного! Стала господинею великого маєтку. Він навіть здавався закоханим, освідчувався в коханні. От уже чотири роки минуло, двоє діток є вже у них. А вона його просто боїться. І не тільки боїться. Вона знає, добре знає, що не любить його і ніколи не любила, та й хіба любитиме коли цього кремезного, похмурого чоловіка, який власноручно січе своїх кріпаків на стайні! А що з того, що живе вона в достатку, зветься «панею господинею». Хіба їй чогось не вистачало у її батька, слобожанського сотника?

У них не було «людей» — була стара баба Оришка, був вістовий батька, були козаки, які, правда, боялися батька, але зовсім не так, як кріпаки бояться Платона. А на пан-

ночку сотниківвну вони всі дивилися майже побожно, і Ганнуся це приймала як належне. Їй завжди було добре. Завжди почувала себе вільною. Батько не дуже втручався в виховання дочки, в її освіту. Вчилася вона, як усі провінціальні панночки, в місті, за цим стежили її тітки, які не дуже докучали навчанням. Знала вона не більше і не менше, ніж усі провінціальні панночки, як усі, в шістнадцять років захоплювалася перекладними романами, з специфічно українським «проносом» трохи розмовляла по-французькому, трохи грала на роялі, вишивала хрестиком і полтавською гладдю незчисленні рушники і сорочки, переписувала в альбом зворушливі пісні та вірші й мріяла, як і всі дівчата, про надзвичайного героя надзвичайного роману. Ні надзвичайного героя, ні надзвичайного роману не трапилось. На якійсь вечірці з танцями на неї глянув уже літній, але ще не старий і, на думку тіток, «цікавий мужчина», а на думку батька, «добрий хазяїн» — Платон Олексійович Закревський.

Він вмить чомусь уявив цю тоненьку мрійну дівчину трохи поважнішою в блакитному капоті на веранді свого будинку. Стрічає його і розливає чай, і поряд — діти. Стара його мати сидить і навчає невістку, а та дивиться на нього лагідними, радісними очима і слухняно схиляє голову з рівним, ниточкою, пробором.

Отак враз уявив і вирішив, що так буде. Приїхав з візитом ще раз і ще. Ганнуся його соромилась, червоніла, тікала від нього. «Нічого,— заспокоював себе Платон Олексійович,— так у них завжди буває... Інститутські звички...» Хоч в інституті Ганнуся ніколи не вчилася... Потім посватав. Звичайно, спочатку з батьком поговорив, а тоді вже її розшукав під вербою над ставом і раптом, сам почервонівши, як хлопчик, ледве вимовив: «Я вас люблю, Ганно Іванівно, і прошу вашої руки». І хоч хвилину тому він був цілком переконаний, що нічого іншого, крім згоди, бути не може,— в цю мить захвилювався: а що, як скаже «ні»? Хто їх розбере, цих дівчат, одні сестрички — Марія і Софія — можуть так голову закрутити, що ніхто їм ради не дасть!

— Я вас люблю, Ганнусю, і прошу вас бути моєю дружиною.

Ганнуся знала, що недурно до них їздить цей статечний поміщик,— їй торохтіли про це в обидва вуха і тітки, і подруги, і навіть козаки на подвір'ї якось багатозначно зітхали і переморгувались, коли новенька чорна бричка пана Закревського під'їжджала до ганку. Та все не вірилося Ганнусі, що це трапиться, здавалося — пожартують та й годі. Але от він стоїть перед нею, і справді якісь невідомі

почуття в його очах, він не схожий на себе. Хоч і не так, не так уявляла Ганнуся свою першу любов, свого рицаря. Щось усе не так...

— Я не знаю...— прошепотіла вона.

— Ганнусю, мила, ви не відмовляете, ні, не відмовляете? Батько ваш згоден, ходімо до нього.

Він цілував їй руку, повів до батька. І як це все трапилося,— наче уві сні! Усі вітали, пили шампанське, подруги заздрили, почали шити придане — ніби його мало було наготовлено в скринях,— вінчальне плаття, фату. Ганнусі було цікаво й приємно відчувати себе дорослою, нареченою.

А потім весілля, свій дім, гоноровита свекруха — і все зовсім, зовсім не так, як уявлялося...

Платон Олексійович був задоволений, його мрії щодо дружини здійснилися.

Правда, не було радості в лагідних очах, коли дружина стрічала його на веранді старого міцного батьківського будинку, але ця радість сяяла, коли жінка дивилася на дітей — хлопчика і дівчинку, яким тепер уже минав четвертий і другий рік. Коли приїжджали погостювати його сестри, Софія і Марія,— на їхній жіночій половині лунав сміх, співи. Сестри дуже полюбили свою гарну дівчинку-невісточку, і навіть мати казала: «Не займай їх, Платоне, хай розважаються, поки молоді».

Мати займалася господарством у домі, за всім дивилася; Платон Олексійович сам, не довіряючи управителеві, втручався в усе «велике господарство».

«Ганнуся як сир у маслі купається,— казали сусідки.— Такий чоловік, така свекруха». І тільки сестри та молодший брат Платона — Віктор — ловили несподівано сумний погляд, якусь темну тінь у синіх очах і раптом почували себе ніяково і намагалися розважити молоду жінку. То була зовсім інша частина родини, зовсім інша, не схожа ні на матір — огрядну статечну поміщицю, ні на Платона. От з ними були справжні щирі взаємини у Ганнусі, і вона тяглася до зовиць, хоча й дивилася на них трохи знизу вгору — вони їй здавалися, та й були, куди освіченішими, культурнішими, ніж усі сусідні пани. Діти і вони — це справжня вірада.

І зараз, потерпівши таку поразку, Ганна одразу подумала: «Коли б Софія та Маруся приїхали».

Вона ніколи не скаржилась їм,— та й на що вона могла б поскаржитися? Ніколи не ділилася своїми переживаннями, але з ними їй було завжди цікаво й легко. Навіть з цим

гулякою і пияком Віктором вона почувала себе вільніше, ніж при Платоні.

«Бідна Меланка,— подумала вона,— ну як я їй скажу? Просто соромно перед людьми».

Але Меланка знала, що нічого не вийшло з просьби пані, та вже за те, що пані ходила, просила, за те, що так полюдському поставилася до неї, дівчина ладна була все, все зробити для своєї пані господині. А пан... Хай грім його вдарить серед поля, хай жорстоке його серце навіки задубіє! Хай усі хвороби, всі нещастя на його голову впадуть, коли може він нещасного сироту карати!..

Меланка схлипнула. Так, хіба вони не сироти з Грицьком? Є в них батько і мати, та, може, ніколи в житті не побачать вони їх, навік одірвані від рідних..

То було в перший рік одруження пана. Жила тоді Меланка з батьками на Чернігівщині. Минав їй п'ятнадцятий рік. Хоч люди їй не казали про їхнього пана, що він лютий, проте боялися йому на очі потрапляти.

— Химерний він,— казала мати,— а вже що заманеться — ні перед чим не зупиниться. І так цнеться, щоб з найшишнішими багатіями жити.

І все якось оберегала жваву, моторну Меланку, щоб на очі панові не потрапляла. Та не вгледіла.

Вирішив якось пан гостей на полювання покликати. Після полювання, звичайно, бенкет влаштували, щоб мисливцям у чоловічій компанії повеселитися. Перед тим нагнав управитель дівчат садок почистити — дуже вже занехаяний був, ніяких в ньому витребеньок, як в інших панських парках, не було. Жив з паном його старий дядя, який промотав і пропичив усе своє майно, а все-таки удавав великого пана. Він і скажи племінникові:

— Он в інших парках, у графа Бобринського, наприклад, у якого я гостював не раз, статуї стоять — античні боги. А в тебе, *mon cher*, як ліс! Дичавина!

Пан, миршавенький, носик гудзичком, заблимав очима і закомизився враз:

— І в мене стоятимуть! Куплю! Замовлю! Поки гості з'їдуться — стоятимуть!

— *Mon cher*, не сміши! — презирливо скривив губи дядя.— Звідки? За що? Ми й так у трубу скоро вилетимо. Куди тобі!

Та вже засмикався носик-гудзичок у пана. І всі знали: пана не зупиниш. Один з нахлібників і шепни йому тоді:

— Не хвилюйтеся, ми й без грошей це зробимо. Я вигадаю.

Був цей приживал справді хитрий на вигадки — адже з того він і жив, що багатих розважав, коло них і собі ситим був.

Пішов з управителем у садок, показав йому пальцем на кращих дівчат та хлопців... Між ними і Меланка потрапила.

Гостей на полювання наїхало багато, всі з своїми егерями, собачнею. Мабуть, за кілька верст гавкання чути було.

Та на полюванні їхній миршавий панок нічим не відзначився — і гончі були якоїсь підозрілої породи, і егері тільки метушилися. Був між гостями пан Платон Олексійович Закревський. От у того гончаки — одразу видно було хазяїна.

— Може, продасте? — вже підсипався їхній пан.

— Що ви, що ви! — хитав головою Закревський, а сам мотав на вус. Коли вигідно, чому ж не продати.

Після полювання, як годиться, бенкетували до того, що ледве вночі в сад вилізли трохи на свіжому повітрі очуняти. Почвалав під руку з Закревським і старий дядя, верзучи якусь нісенітницю п'яним язиком.

Раптом дядя зупинився.

— Mon cher, ти бачиш? Що це? Я сплю? Де я? У графа Бобринського?

Обабіч старої алеї лип від веранди до ставу стояли статуї античних богів.

— Mon cher! Nicolas! Де ти? Ти ж геній! Коли ти встиг купити, привезти, поставити?.. Ви подивіться!

Дядя вставив монокл в око, наблизився до статуї Діани. І раптом — Діана поворухнулася. Це була Меланка, з голови до п'ят густо вимазана крейдою, і під цією крейдою не видно було, як червоніла вона від сорому. І Аполлон, і Зевс, і Афіна Паллада — все це були дівчата й хлопці, вимазані крейдою кріпаки, які під страхом кари на стайні стояли не поворухнувшись кілька годин...

Тепер одразу знявся п'яний крик, сміх, лемент... Хтось схопив Меланку за руку, вона вирвалася.

«Утоплюся», — майнула думка, і Меланка дременула до ставу, та її перехопили.

Деякі з гостей були в захопленні від цього «дотепного жарту», як вони казали, деяким все ж таки було огидно бачити таку грубу витівку, а Закревський сказав:

— Видно, що робити їм нічого в господарстві. Продайте краще мені кількох дівчат — мені в господарстві потрібні.

— За гончих, — випалив хазяїн.

Вранці сторгувалися. Закревський давав шість своїх гончаків, а панок Nicolas — чотирьох дівчат і одного хлопчика в додаток. Серед дівчат була і Меланка, а в додаток — її

братик Грицько. Батько й мати попросилися з ними, немов навіки...

Меланка чула Грицькові зойки і сама плакала, ридала, ніби били її саму. Отож-бо й є, що її й саму не милували, ніхто не жалів, поки не потрапила вона в покоївки до пані.

— Сам пан пішов твого Грицька провчати,— сказала куховарка.

Меланка заголосила ще дужче. Ганна швидко пробігла до своєї кімнати, щоб нічого не чути, не бачити. Навіть до дітей не повернула. І на них боляче було їй зараз дивитись. Сіла, обхопила руками голову і відчула, як її душить сором і огида, нестерпна, непереможна огида до чоловіка.

— Не вийду сьогодні, нізащо не вийду ні до чаю, ні до вечері. Бачити його не можу!..

Вона не чула ні дзеленькання дзвоника, ні тупоту коней.

— Що це за мертво царство? — раптом залунав веселий чоловічий голос.— Чи всі повмирали в цьому домі?

— Ніхто не стрічає, ніхто не радіє! — перебив його дзвінкий жіночий.— Ганнусю! Платоне! Мамо! Де ви всі?

— Ганнусю! Ганнусю!

Ганна схопилась. Болісна гримаса промайнула на обличчі. Зараз важко стрічатися навіть з ними — з Софією та Марією. От не до речі завітали! Та вмиє вона вже опанувала себе. Швидко заколола косу, оправила плаття.

— Ти тут, Ганнусю?

Марія і Софія вбігли до кімнати, почались поцілушки, обійми.

— Ганнусю, ми тобі Горсальку привезли.

— Яку Горсальку? — не зрозуміла Ганна.

— Як яку? Ти забула? А бал у Волховських? Ми насилу випросили Горсальку, швачку з Полтави, до нас на три тижні, от і збрали її до тебе, вона і нас, і тебе обшиє, адже бал у Волховської — це не жарти!

Софія і Марія навперебій розповідали всі останні новини, і Ганнуся потроху втяглася в ці балачки.

— І ще ми тобі книгу нову привезли, чудову,— ми з Софією читаємо і плачемо, весь час плачемо й читаємо.— Худеньке жваве обличчя Марії почервоніло.— Яка книга!

— І по-нашому, по-українськи, написана, ми прочитаємо увечері,— додала Софія, старша.— «Кобзар» зветься. Віктор десь дістав.

Отак потрапила до Ганни книга «Кобзар».

Сиділи вони вчотирьох — Софія, Марія, Ганна і Віктор. Чоловік, Платон Олексійович, був зайнятий з прикажчиком у своєму кабінеті. Починалася косовиця. Хазяйське око скрізь потрібне. Стара Закревська теж була заклопотана, — приїхали діти, треба самій з куховаркою порадитись, чим пригощати. А до того ж і суниць наспіло видимо-невидимо, час варення варити. На її думку, Софії, Марусі та Ганні теж слід було б ділом зайнятися, — про моди добренько розпитати Горсальку, туалети обміркувати. Хіба це дрібниці — усім сімейством на бал у Мосівку до старої Волховської Тетяни Густавівни їхати. Щороку на Тетяні взимку, на Петра і Павла влітку справляє та іменини — мало сказати на весь повіт, припаймні з трьох губерній родичі з'їздяться. Може, хто й двадцята вода на киселі — однаково за честь має приїхати, скласти пошану. Та що там казати — півроку від свята до свята мріють про ці іменини і дочки, і сини, і матері, і батьки. Бо кожному там до смаку розваги. Молодим — танці, пікніки, катання на човнах, картярам — зелені столики, сама Волховська, дарма що майже сліпа вже — знаменита картярка, ну, а вже жінкам побазікати та кісточки всім сусідам перемити — повна воля. Ясна річ, готуються всі заздалегідь. Де ж і похвалитися платтями та черевичками, як не в цьому українському Версалі. Це добре, що Софія та Марія Горсальку закликали, можна сказати, з-під самого носа Лукашевички перехопили. Стара пані Закревська задоволено посміхається. От і освічені, і вчені дочки, і талановиті — не те що інші тобі панночки: одна письменниця, друга — піаністка, а зовсім не від того, щоб одягтися, похизуватися новим вбранням, потанцювати, погуляти. Ні, нема їй чого на дочок нарікати. Та й Ганна, невістка — красуня. Нічого, хай собі погомонять перший вечір, потім і самих від шовків та бантів не відтягнеш. Ці думки перервав стукіт.

— Іду! Іду! — кипула вона економці, яка стояла вже в дверях. — Хвилини спочинку не дадуть. Ходімо, Фросино.

Проходячи ідальнею, побачила на веранді дочок з невісткою і сином Віктором. Софія читала щось. Ну, хай сьогодні погомонять, а там треба і до справи братися. Недарма ж Горсальку у Лукашевички переманули.

Софія читала вголос. Марія, молодша, слухала зосереджено, перебираючи за звичкою на столі тонкими довгими пальцями, ніби їй одразу хотілося пережити свої почуття як музику. Навіть Віктор, який з усього завжди трохи підсміювався, зараз слухав серйозно, час від час похитуючи круг-

люю великою головою. А Ганна — Ганна сиділа тиха, як голубка. Слухала так, немов у житті не чула ріднішого слова. Вона не цікавилася, хто автор «Кобзаря», їй здавалося, що це він з нею говорить сам на сам. А Софія і Марія, навпаки, розпитували Віктора про цього Тараса Шевченка.

— Ти ж сама письменниця, — засміявся Віктор. — Ти б мусила краще за мене знати. Так, це не те, що твої романчики з інститутського життя!

Софія не образилась, як завжди, на підсміювання брата.

— Куди мені до цієї поезії, — сказала вона серйозно і щиро. — Так, як твоїй горілчаній філософії до справжніх грецьких філософів.

Вона справді вже надрукувала одну свою повість у журналі «Отечественные записки». Її добрим словом згадав у своєму огляді Белінський, і гуляка Віктор, і вся родина пишалися нею, але Софія по-справжньому розуміла, знала собі ціну, і коли перед сусідами не зменшувала її, то й не перебільшувала сама перед собою. Талантом у родині вона вважала Марію, яка дуже добре грала, теж не в масштабах провінціальних панночок, а була вдумливою, тонкою піаністкою.

— Між іншим, говорять, — сказав Віктор, — цей Тарас Шевченко гостює зараз у Тарновських, у Качанівці, малює старому Тарновському. Його Гребінка привіз.

— Я б дуже хотіла з ним познайомитись, — призналася Софія. — Тільки, будь ласка, — звернулась вона до брата, — коли це як-небудь непараком і трапиться, — не кажи йому нічого про мою злощасну повість.

— Чому ж злощасну, сестро моя? — засміявся Віктор. — Наскільки я пам'ятаю, цей шедевр таки закінчується, як і належить, щасливим весіллям!

— Чому ти почала так ставитись до своєї повісті? — зауважила і Марія. — Ти прекрасно сама знаєш, що вона дуже приємно написана. Але справді, не перенешу оцього вихваляння сімейними талантами. «Моя старша дочка письменниця, моя мізиночка — піаністка». Просто не знаю, як мама це може.

Марія абсолютно точно копіювала стару Закревську.

— А я не розумію, чого з цим ховатися, — вставила і своє слово Ганна. — Коли б я так грала або так писала, — хіба б я ховала це від людей! Я от нетерпляче чекаю, Соню, коли ти закінчиш і другу свою повість, тільки боюся, що ти в ній знову всіх знайомих повиводиш.

Софія з любов'ю обняла невістку. От хто прочитав, не відриваючись, її повість! І коли б вона знала, як ця читачка заздрила її героїні!

— Мені казали, пан Шевченко — художник, він закінчує Академію художеств у Петербурзі,— зауважила Марія.

— А уяви собі,— промовив Віктор,— пан Шевченко, як ти сказала, був сам панським кріпаком. Я не знаю до ладу, але в нього дуже цікава історія. Як би там не було — це перші вірші в моєму житті, які навіть я можу читати! Одразу видно, що смілива й розумна людина їх писала.

— І дуже добра,— сказала задумливо Ганна.— Вікторе, ви дасте мені до ранку цю книжечку, я хочу дещо перечитати.

— І переписати? — всміхнувшись, додала Марія.

— Що ж з того? — не заперечила Ганна.— Адже у вас лише одна ця книжка. Де мені її дістати? Платон, ви знаєте, не дуже вірші любить.

Вона раптом згадала всю сьогоднішню історію з Платоном і почервоніла. Взяла в руки тоненьку книжечку «Кобзар» і ніби відчула якусь свою провину...

* * *

Плакати Меланці не було часу. Стара пані цілісінький день: «Меланко, біжи! Меланко, принеси! Меланко, поклич пані! Чого ж ти на місці не всидиш — я ж тобі ще коли загадала ниток намотати! А панночок плаття випрасувала? Що мені з тобою, тетерею, робити?!»

Увечері на хвилину забігла до Грицька. Отак в сльозах, пошматоване, покривджене, і заснуло під яслами. Подивилась на нього, підшморгнула кирпатеньким носиком та й побігла в панські покої. Прасувати їй, мабуть, до півночі! І другого дня — те ж самісіньке. Меланко, туди! Меланко, сюди! Збираються всі — і стара пані, і молода, і панночки — на бал. У наріжній кімнаті зранку кипить робота — там сидить швачка з Полтави, полька Горсалька, з вузюсінькими брівками й швидкими очима. Тільки приїхала, а вже все в домі знає, що та до чого. І старій пані враз догодила,— дивиться улесливо, запевняє, що їй більше сорока п'яти і дати не можна, а як пошис їй вона, Горсалька, вечірне плаття, так сорок буде.

Меланка дарма що засмучена Грицьком була, а трохи не пирснула зі сміху. А як пані вийшла, Горсалька сама до всіх дівчат, наче пані, заговорила в ніс і очі примружила. Та ненадовго. Розкроїла, приміряла на око, а потім, забувши і про прононс, і про очі, почала пошепки дівчат розпитувати і про пана, і про пані, і про панича з панночками. Розпитувала, поки стара пані не заглядала. А та — ні-ні

та й зазирне до наріжної кімнати: хіба можна довіряти чужій людині і шовк, і мереживо?

Усі трохи полегшено зітхнули, коли стара пані звеліла запрягати коні, їхати до найближчого містечка за покупками. Взяла з собою Софію, — до смаку дівчат пані прислухалася. Витягли замураного Грицька, наказали йому витерти носа, вмитися, одягти червону сорочку, яка зберігалася в економки на такі випадки, і посадили коло кучера. Носитиме за панею покупок з крамниць.

Пан у поле поїхав, панич — Віктор Олексійович в альтанці ліг з книгою в руках і люлькою в зубах. Та його однаково ніхто з людей не боявся. Горсалька точила лясина то з дівчатами, то з покоївками, то з економкою, а Меланка вже без метушні почала метати петлі на новій білизні. Сіла під дверима коло вітальні, щоб чути, коли пані покличуть.

Раптом вона припинила роботу, опустила руки з шитвом.

З вітальні линув ніжний тихий спів. То інколи молода пані, коли нікого не було вдома, вишиваючи, щось наспівувала. Меланка тільки одна знала цю звичку пані. Прислухалась.

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькі очі?.. Прости сироту!

Меланка сиділа не ворущачись. Вона вже не шила, боячись, що через зайвий, навіть безшумний рух пропустить хоч одне слово цієї простої, ніби здавна рідної пісні. І раптом, слухаючи цю незнайому пісню, яку, наче проста дівчина, співала пані, Меланка засумувала. Стало невимовно шкода себе, свого життя, своїх сімнадцяти років, затурканих у панських покоях. І хоча в пісні говорилося про кохання, яке ще й не снилося Меланці, безкрая журба охопила всю її. Сльози закапали на тонкий білий батист панської сорочки, а вона навіть не звернула на це уваги і не злякалась, що від них можуть бути плями.

Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журитися.
«Журись!» — каже думка, жалю завдає.

— Ганнусю, мила, проспівай ще раз, — почувла Меланка голос панночки Марусі. Тоді тільки з жахом побачила темні

плями від сліз на шитві. Кинулась швидше до дівчат за порадю.

— Ти слухала, Марусю? Ну, як я там можу проспівати,— засоромилася Ганна.— Отак собі мугикаю під ніс, як бог на душу покладе.

— Він це дуже вдало робить,— впевнено сказала Маруся,— проспівай, я спробую підібрати на роялі. Це ж Шевченкові слова, еге?

Вони вдвох підбігли до рояля. Враз обличчя Марусі стало зосередженим, вдумливим, легкі тонкі пальці лягли на клавіші, взяли кілька акордів.

— Ще, ще раз,— прохала вона.

Пальці раптом набрали на вірний тон, права рука повела легку мелодію в унісон голосу, і вони обидві щасливо засміялися.

— Вийшло, Ганнусю, правда, вийшло? Тепер піде!

Меланка вже не чула цього імпровізованого концерту, вона поспішала випрасувати сорочку, щоб до приїзду пані анічогісінько не було помітно.

Приїхала стара пані, і знову знялася метушня в домі. Чоловіки, як звичайно, участі в цьому не брали. Віктор лежав з люлькою і книжкою в альтанці, і перед ним стояв глек з медом, а Платон Олексійович пішов на свій винокурний завод.

Після співу з Марусею у Ганни настрої поліпшився.

— Що з вами? Що ви тут без мене робили? — спитала трохи ревниво Софія, побачивши їхні очі, що ніби світилися від якогось сяйва. Від неї нічого не ховалося.

— Нічого, я грала, Ганнуся співала,— намагаючись говорити звичайним тоном, сказала Маруся.— Ну, а ви як базарували?

— Ой! Мама всю крамницю перевернула. Зараз засідати-ме весь синкліт і вирішуватиме найголовніше — говоритимуть про наші плаття для першого балу. Адже Мойсей божився і присягався, що його брат привіз матерію з... Парижа. Ну, припустімо — з Києва. Але справді він для нас дістав чарівні речі! Мама і його тримає в руках. Примусила поклястися жінкою і дітьми, що такого він не продавав ні Лукашевичам, ні Тарновським, ні Бальменам.

— Ой мама, мама! — засміялась Маруся.

— Хотіла б я бачити, як би ви без мене підготувалися,— мовила задоволено мати.— Але тепер треба поїсти, і одразу ж порадимося з Горсалькою про найголовніше. Що ви не кажіть, а у польок смак вишуканий — це я зразу відчула!

За півгодини всі вони сиділи в наріжній кімнаті у Гор-

сальки, і та, зачочуючи очі, прицмокувала язиком, мацала легкі матерії, що розкладала тремтячими від хвилювання руками стара пані. Потім Горсалька оглядала з голови до ніг то Марусю, то Ганну, то матір, мовчки щось обмірковувала і зрештою сказала врочисто і безапеляційно, наче вирок виголосила.

— Панночкам,— вона поглянула на Марусю та Софію і закотила очі,— панночкам біле, тільки біле. Це буде мрія і сон! Мереживо тут, тут банти. Багато, розкішно, і підкреслить фігури, форму. Обом однакові, лише невеличкі варіації. Пані,— вона зупинилася на хвилину, дивлячись на Ганну, зойкнула від захоплення,— а пані — блакитне, ясно-блакитне з гірляндами квітів. Весна! Радість! Щастя! А вам, пані,— Горсалька з пошаною глянула на стару Закревську і вимовила наче молитву,— благородне пальове. Моя сестра шила таке плаття одній фрейліні у Петербурзі на царський бал. Можете спати цілком спокійно. Кращих за вас не буде! Тепер мені треба якусь вашу моторну дівчину, я покажу, як робити штучні квіти, треба багато квіток для блакитного плаття. Ох, яке буде плаття! Паризька модель!

— Я думаю, Меланка справиться,— серйозно сказала стара пані.— У цієї дівки золоті руки. Гукни, Гапко, Меланку! — наказала вона дівчинці, яка була приставлена до Горсальки.

— Це буде красиво, правда, Соно? — спитала Ганна.

— Ще б пак! Твої сині очі, твій рум'янець і — блакитне плаття...

— Та я ж чорна.

— Це буде надзвичайно! — незаперечно мовила Горсалька.— Мрія і сон. Паризька модель!

Прибігла перелякана Меланка. Може, ще чимсь старій пані не догодила? Ні, слава тобі господи!

— Дивись уважно,— наказала пані.— Треба зробити для плаття пані Ганни Іванівни квіти. Тобі зараз покажуть як. На ранок повинні бути, до примірки.

— Мамо, навіть на ранок, можна й пізніше,— сказала Ганна.— Ще є час.

— Я зроблю! Зроблю! — заговорила швидко Меланка.

— Тебе не питають,— скажуть і зробиш,— обірвала її стара.— Ач яка балакуча.

— Ну чого ви, мамо,— незадоволено повела бровою і Софія.— Усе встигнемо.

— Встигнемо, встигнемо,— заспокоїла і Горсалька.

Стара Тетяна Густавівна петерпляче дослухувала управителя. Однаково вона знала, чим закінчиться його звіт: грошей уже нема, треба продати лужки або закласти зарічну садибу, треба скоротити витрати — і ще, і ще такі ж неприємні, нудні речі, які вона чула вже тисячі разів. І це саме напередодні свята! І сам же перший обкрадає її, наче вона не знає цього!

— І я вам повинен сказати, шановна Тетяно Густавівно, якщо ми святкуватимемо так само пишно, як і взимку, то невідомо, чим доведеться платити закладні, а термін уже підходить. А кажуть, що гостей запрошено ще більше, і ви дали наказ збудувати причал з аркою, і щоб ілюмінації були по всьому парку і там усякі сюрпризи в альтанках.

— Ти що, милий чоловіче,— урвала мову управителя стара пані і здивовано підняла брови.— Ти що, з глузду з'їхав? Це не твого розуму справа. Я весь вік свій так жила і міняти своїх звичок перед смертю не буду. Всі знають, уся Україна, що на Петра і Павла мій покійний чоловік був іменинник, і всі з'їздилися до нас у гості. А ти хочеш, щоб я, стоячи однією ногою в могилі, не шанувала його пам'яті? Мене зовсім це не обходить. Гості вже починають прибувати, а він тут з своїми резонами. Та де ж мої впуки і повеселяться, як не в мене? Що за нудні люди пішли! Кароліно! Кароліно! Покличте пвидше Кароліну! І ти мені дивись, коли не буде все, як я наказала, ти дуже жалкуватимеш. І щоб селянам заготував і горілки, і пряників, і цукерок. Не думай, що як я не бачу, то не дізнаюся про все. Крім моїх очей, є ще очі.

— Ще б пак,— промурмотів управитель, згадавши очі Кароліни, головної економки і правої руки господині.

— Іди і звертайся з усім до Еспера Павловича,— старенька гордо підняла все в зморшках обличчя,— а мене не тривож дурницями.

— А панич до вас посилає,— бурчав, виходячи, управитель.

— Іди, йди,— замахала руками господиня.— Можеш збагнути, Кароліно,— сліпа старенька хоч не бачила, та відчула безпомилково, що увійшла її вірна Кароліна,— уявляєш, Кароліно, тут я чекаю тебе, щоб ти доповіла, як приготували все до свята, а цей пентюх лізе до мене з закладними та перезакладними, та що грошей нема.

— Украв, то й нема,— впевнено мовила Кароліна.

Кароліна була теж, як і її господиня, у якої вона служи-

ла вірою і правдою більше п'ятдесяти років, зовсім старою, але дуже рухливою, діяльною і енергійною. На худенькому обличчі, жовтуватому, з трохи витягнутим уперед носом, було менше зморщок, ніж на круглomu випещеному обличчі Тетяни Густавівни, а темні очі дивилися завжди молодо і трохи насмішкувато. Вони й справді додивлялися до всього за себе і за сліпу господиню. А про її язичок казали, що він «з перчиком», і його побоювались усі жінки.

— Сідай, Кароліно, не метушись,— сказала Тетяна Густавівна,— може, це моє останнє свято, а цей злодій хоче його мені зіпсувати.

— Не кажіть, не кажіть таких слів,— справді злякалася Кароліна.

Крім того, що вона коло своєї доброї і, незважаючи на роки, досить легковажної господині як сир в маслі купалася, вона її по-справжньому любила. Усе ж життя прожили разом, і де тільки не побувала Кароліна з панею — і в Києві, і в Петербурзі, і в Парижі, і в Італії.

— Моя благодійнице, моя ріднесенька, все буде, як ви звикли, ні,— ще краще, так, як ні в кого не буває. Що вони розуміють, ці мужлани! Хіба вони бачили життя!

— Справді, Кароліно,— зітхнула господиня.— Хіба вони що бачили! Та що казати про цього пентюха, а наші сусіди?

— Якби не ви, так вони й світу не бачили б,— вторила, паче підспівувала, Кароліна.— Ну куди їм дочок вивозити? Ну де їм туалети подивитися, тонкощів у поведженні навчитися?

— Ти правду кажеш, Кароліно, і як подумаю про це та згадаю наше життя, як ми вміли жити, так просто шкода молоді стане... Ти ж усе приготувала, Кароліно, як слід?

— Аякже! Аякже! Селецький прибуде з матір'ю, їх у великому домі, Бальменів на другому поверсі. Закревські в двох кімнатах розмістяться.

— Закревських треба краще, я люблю дівчаток, і Ганна вродлива, дуже до вподоби, шкода тільки, що Платонові дісталася — бурбон, їй-богу, бурбон, Вітька-гуляка вже кращий.

— Ще пан Гребінка приїде,— продовжувала Кароліна.— Його можна коло музичної...

— Дивись, щоб дівчата до послуг панночок були готові та щоб зранку з сніданком для всіх не барилися, і в каву для пахощів цикорію не забудь... Ох, Кароліно, коли ми вже з тобою відпочинемо?..

Як Кароліна Антонівна не підраховувала, як не записувала, не перевіряла на власні очі всі кімнати, де можна було б ще поставити ліжка або пристосувати для цього канапки та широкі дивани,— приміщення, як завжди, не вистачило. Хоч кімнат у будинку та флігелях було, може, коло сотні, але ж багато з них мусили лишатися незайнятими, не кажучи вже про їдальню, зали, музичну, більярдну, кімнати для гри в карти та для інших розваг.

Гості почали з'їздитися за три дні до іменин. А напередодні бідна Кароліна вже була в розпачі. Добре, що було тепло,— молодих людей — «жевжиків», як називала їх Кароліна, вона безцеремонно направляла в незчисленні альтанки в парку. Усі альтанки мали свої назви. І в домі та на подвір'ї лунали накази Кароліни: «Віднести стіл у «Храм любові», дві постелі в «Грот Діани», у «Притулку пастушок» не вистачає простирал...»

— Ой,— зітхала Кароліна,— а ще ж не приїхали Закревські! Ну, для цих я бережу кімнати. Ще нема й Галаганів, і Гребінки досі не чути, а кімната коло музичної вже зайнята.

— Ще їдуть, Кароліно Антонівно! — захекавшись, прибіг хлопчик. — Якись два папи в бричці, і ще ціла хата підїхала!

Кароліна швиденько поправила зачіску петербурзької моди початку сторіччя — «розквітаюча приємність», і, враз змінивши обличчя з заклопотаного на люб'язне та привітне, задриботіла до широкого ганку під колонами.

Сюди вже поспішали деякі гості — адже кожен чекав ще своїх близьких знайомих, родичів.

Справді, великий дормез¹, який зупинився, був схожий на хату. Кароліна Антонівна пізнала місткий дормез Закревських. Чого тільки в ньому не було — і погрібець, і льодовня, великий старовинний годинник, аптека, постелі, дзеркала... Стара Варвара Іванівна любила їздити з комфортом.

— Ну, так я і знала, пани Закревські завжди найпізніше! Моє шанування, дорога Варваро Іванівно! У Тетяни Густавівни тільки й мови,— коли ж Закревські нарешті прибудуть, коли ж вони прибудуть? А панночки, а панночки — троянди, *charmantes* — і нічого більше не скажеш. Степане, Григорію,— звернулася вона до двох дядьків у швейцарських лівреяx,— беріть речі. Несіть у бельетаж у блакитну

¹ Старовинна карета, пристосована для снування в дорозі.

кімнату і в рожеву. У рожевій ви, пані, і панночки, а Платон Олексійович з Ганною Іванівною в блакитну...

Вузькі губи Кароліни розтяглися в захоплену усмішку, але раптом усмішка зникла.

За жінками і Платоном Олексійовичем вилазив товстий Віктор. Куди ж це його намітила вона помістити?

— Про мене не турбуйтеся,— весело засміявся Віктор, побачивши розгубленість старухи.— Скажіть мені, де молодий Бальмен, я і піду до нього.

Упоравшись з Закревськими, Кароліна підійшла до брички, коло якої юрилося декілька чоловік, радісно вітаючи приїжджих.

— Євгене Павловичу! Привіт! Привіт!

Євген Павлович Гребінка вклонився на всі сторони, усміхаючись своєю привітною доброзичливою до всіх усмішкою.

— А кого я до вас привіз! Вгадайте.— І він показав на молодого чоловіка, який стояв коло нього.

— Тарас Григорович! Шевченко! — вигукнув один з гостей.

Всі відразу оточили Тараса.

— Дозвольте познайомитися — скромний пііта і ваш палкий поклонник — Афанасьєв-Чужбинський,— тис міцно руку Тараса той, хто перший впізнав його.— Тут усе вже переповнено щерт! — усі кімнати, всі альтанки, всі «храми» і «готи настушок», дозволять запросити вас до своєї кімнати, ми якось потіснимось, і всім місця вистачить. Я зупинився у флігельку. Ходімо! Ходімо!

— Здрастуйте, люб'язна Кароліно Антонівно! — вітав тим часом економку Гребінка.

— Євгене Павловичу! — засяявши посмішкою сімнадцятирічної, присіла, наче зробила реверанс, Кароліна.— Ми вже вас чекаємо! Я для вас бережу місце в тій кімнаті, де ви колись зупинялись. Але там одне ліжко, а ваш приятель, пап Шевченко...

— Пап Шевченко у мене! — задоволено кинув Чужбинський і, підхопивши Тараса під руку, повів його до себе.

Тарасові тисли руки якісь юнаки, літні чоловіки... Він вітався з усіма, дивуючись, що його приймають як давно знайомого.

Після Полтави він гостював у Євгена Павловича в його «Притулку», і Гребінка умовив гостя поїхати разом на свято до Волховської.

Кароліна, відвівши Євгена Павловича до його кімнати, поспішила до своєї господині. Вона повинна була одразу її сповіщати, хто приїхав.

До Тетяни Густавівни вже прибігли Софія, Маруся і Ганна.

Стара їх дуже любила.

— Ну, щебетушки, спасибі, що згадали стару,— казала вона ласкаво, поплескуючи їх по щоках.— Добре вас Каролінка влаштувала?

— Спасибі, бабусенько! Чудово!

— Повеселіться ж, потанцюйте, і мені веселіше буде. Чого ти, Кароліно? — звернулася вона до своєї вірної помічниці.— Ще хтось приїхав?

— Пан Гребінка, Євген Павлович, із ним якийсь незнайомий пан — Шевченко Тарас Григорович.

— Шевченко? Не знаю,— здивувалася Тетяна Густавівна.— Не чула, з яких він країв?

— Шевченко! — вигукнула захоплено Марія.

— Бабусю! — схопилася Софія Закревська з низенького оксамитового ослінчика, на якому примостилася біля ніг старої.— Бабусю! Та це ж Шевченко, напевне, він, художник Шевченко, автор «Кобзаря»! Яке щастя!! Який чудовий сюрприз для всіх!

— Це просто була моя мрія побачити його! — вторила Маруся.— Бабусю, це автор надзвичайних віршів і пісень. Це найкращий поет України.

— Він пише українською мовою,— несміливо вставила Ганна.— Це справді така приємна несподіванка, що ми його побачимо.

— Ну, щебетушки та й годі! — махнула рукою добродушна стара, сама не надаючи цьому приїзду поки що ніякого значення.— Коли справді це така видатна особа, так ви ж уже постарайтесь, щоб йому було весело у мене. Кароліно, ти теж доглянь, може, він людина соромлива, молода.

— Зовсім молода, років двадцяти дев'яти.

— Ну от, дивись, щоб він себе добре почував тут, і приведи його познайомитися.

— Бабусю! — не могла заспокоїтись Марія.— Ви ще не знаєте,— це такий поет, такий поет, якого ще ніколи не було на Україні.

* * *

Зала була на два світла, величезна, в ній цілком вільно, без тісноти, можна було танцювати «у дві кадрили», але цього разу гостей наїхало як ніколи. Справді, де ж було і повеселитися, показати нові туалети, натанцюватися, як не в цьому «українському Версалі»! Нові «па» танців, різні до-

тепи й каламбури, останні новини — все це зароджувалося тут, у старовинному будинку гостинної старої господині, що на диво зберегла якусь молоду легковажність минулого століття. Звичайно, вона не знала більшості своїх гостей, тільки близькі родичі, старі друзі мали честь підійти до неї.

Під звуки маршу з «Вільгельма Телля», яким звичайно починали бали, Тетяну Густавівну вивели під руки і посадили в оксамитове крісло. Перед нею маяли різнобарвні тіні, її сліпі очі не розрізняли облич, але вона відчувала рух, святкове піднесення і улюблену нею атмосферу великих свят з їхніми сподіванками, мріями, легким дурманом. І вона усміхалася не завченою усмішкою господині, а від душі, привітно, бажаючи всім повеселитися, як колись веселилась вона сама.

Зараз мусили почати першу кадрили. Вона вже хотіла спитати — хто танцює в перших парах і хто виглядає «царицею» балу, як раптом відчула, що щось незвичне ввірвалося в знайому партитуру свята. Музика, танці вмить припинились.

— Вітаємо! Вітаємо! — почула вона вигуки.

— Наш Кобзар! Привіт славному Кобзареві!

— Бабусю, — шепнула Софія Закревська. — Це Тарас Григорович Шевченко, поет і художник.

— Ну, підведіть його до мене, — сказала Тетяна Густавівна.

Тарас підійшов до господині і чемно схилив голову. Віп одразу вловив привітний, без натяку бундючності вираз обличчя дивної старенької. Але йому не дали поговорити з нею. Усім хотілося познайомитись з поетом. Панночки, що так ретельно перед поїздкою повторювали французькі слова, щоб не осоромитися на святі, зараз говорили лише по-українськи, деякі навіть почали читати уривки з його віршів, щоб показати, як вони знають і цінують його. Юнаки розшитували Тараса про Петербург, цікавились, що він пише зараз.

Ним заволодів товстий Віктор Закревський, з яким Тараса познайомив ще до балу Євген Павлович.

— Дозвольте мені вас швидше познайомити з моїми сестричками, а то вони, як прочитали вашого «Кобзаря», — спокую мене позбавили. Оце Марія, а оце Софія, теж...

— Вікторе! — загрозово перебила його Софія і простягла енергійну маленьку руку Тарасові.

— Не буду, не буду! — удавано злякався Віктор.

Тарасові сподобалися обидві сестри, Софію не можна було назвати красивою, але вона була добродушна, з розумним

обличчям, яке привертало до себе, Марія сподобалась делікатністю, уважністю, проникливим поглядом.

Тарасові враз стало з ними легко й просто.

— Знайом же далі, Вікторе,— сказала Софія.

— Ганна Іванівна Закревська — дружина мого старшого брата.

Великі, великі очі,— в житті Тарас не бачив таких великих синіх, аж чорних очей,— дивились на нього здивовано, радісно і трошки... злякано.

Вона здавалася зовсім юною дівчинкою. Струнка, висока, в легкому платті, оздобленому блакитними квітами. Такі ж блакитні квіти були в чорному волоссі. І від усієї постаті, від чистого чола, від цих блакитних квітів повіяло весною. Наскільки просто почував себе Тарас з сестрами, а зараз навіть трошки змішався — така вона була гарна якоюсь незвичайною дівочою вродою.

Ганна, теж зняковівши, подала тонку руку в білій лайковій рукавичці вище ліктя.

— А Ганнуса співає ваші пісні,— сказала Софія.— Ні, справді, ми всі просто збожеволіли від вашого «Кобзаря».

Яке щастя! Ганнусю хтось запросив на танець, і Тарас міг розмовляти вільно з Софією. Марія теж полетіла в вальсі з сокиринським Галаганом. Але, розмовляючи з Софією, Тарас мимоволі поглядав, де мелькає серед танцюючих чорна голівка з блакитними квітами.

— А оце мій друг — Яків де Бальмен,— підвів Віктор Закревський молодого гусара.— Ви не танцюєте, так, як і ми,— може, пройдемося до вечері?

— О ні,— заперечила Софія.— Не забирай Тараса Григоровича від мене, я так давно хотіла з ним познайомитися, поговорити.

— Знайшла час! На балу твоя справа танцювати.

— Якже! — засміялася сестра.— Ти ж знаєш, я завжди була останньою в класі з цього предмета.

— Почекайте, почекайте,— раптом збагнув Тарас.— Та я ж з вами давно знайомий!

— Як так?

— Звичайно,— ви сказали це речення — «остання в класі з цього предмета»,— і я раптом здогадався: це ж ваша повість була надрукована в «Отечественных записках».

Софія почервоніла й замахала руками.

— Її, її! Вивели на чисту воду сестричку,— переможно засміявся Віктор.

— Але ж повість надзвичайно мила,— вступився за дів-

чину Яків де Бальмен.— Я не розумію, чого брат нападається на сестру.

— «Несть пророка в своїм отечестве...» — комічно зітхнула Софія.

— Справді, дуже дотепно і жваво написано,— сказав Тарас.— Недарма навіть такий вимогливий критик, як Віссаріон Белінський, і той відзначив її дуже привітно. Я дуже радий, що познайомився з вами.

Він справді був радий. Ця молода компанія була куди приємнішою, ніж товариство Тарновського, а ще дужче Галаганів. До цих великих панів нові знайомі ставилися явно скептично і глузливо, а Софія дотепно знайомила Тараса кількома словами з різними гостями.

Та ось Тарас знову відчув якусь зв'язаність. Недалеко від нього, коло старої Волховської, присіла Ганна Закревська.

— Тобі весело, моя дитино? — спитала її стара.

— Дуже, бабуся,— усміхнулася Ганна.

Дійсно — їй давно не було так весело і добре, як сьогодні.

— А де ж твій чоловік?

— Мабуть, у карти грає,— сказала Ганна. Якесь тінь майнула на її личку, але враз зникла, наче вона відмахнулася від неї. Їй раптом стало дивно: яка нісенітниця! — ота людина, що сидить у зеленій кімнаті і грає в карти, наче робить важливу справу, певже вона має якесь відношення до неї?

Ні, ні, сьогодні, у всякому разі — ні! Сьогодні вона відчувала себе зовсім іншою, ніж там, у Березових Рудках — маєтку свого статечного чоловіка. Ніби знову вона дівчина, весела і мрійна, і їй весело з дівчатами-подругами. От її підхопила й потягла до гурту молоді Марія. Там усі сміялися з дотепних оповідань Софії і Віктора. Потім усі побігли на веранду, потім знову танцювали. Інколи Ганна ловила на собі здивовано-захопленій погляд поета Шевченка і вже не ніяковіла, а навпаки, їй здавалося, що всі милуються нею, всі люблять її, і це все: і бал, і квіти, і танці, і сміх — для неї, щоб її розважити. І вона вже сама сміялася і цуштувала з сестрами і знайомими.

— Яка ти гарна сьогодні, Ганнусю,— не стрималася і обняла її Марія.

Тарас у цей час глянув на неї, і очі його сказали те ж саме.

— Горлицю! Горлицю! — закричали гості.— Ганно Іванівно, починайте горлицю!

І вона першою повела старовинний танок дівчат — «горлицю», без якої не обходилася жодна вечірка.

Вже не бачив Тарас модної зачіски, пишного бального плаття, дорогих перлин на шиї. Щаслива юна дівчина, проста і рідна, усміхалась йому і всім, і всі милувалися нею і заплескали в долоні, коли вона, притуливши руку до грудей, низько вклонилась перед хазайкою дому, зовсім як це роблять сільські дівчата.

«А, мабуть, у вишитій сорочці, у віночку і плахті вона була б ще кращою!» — майнуло в голові Тараса. І здалося, залетіла сюди випадково степова пташка і сама ще дивується з цього.

Її обступили дівчата, щось з захопленням казав Яків де Бальмен. Віктор Закревський потягнув до гурту і Тараса. Та саме в той час гостей запросили до їдальні вечеряти.

— Ми всі вкупі сядемо! — запропонувала Софія. — От за що я люблю Мосівку! Ніяких церемоній, хто як хоче!

— Ну не всі, — буркнув Віктор і насупився. До них наближався його старший брат Платон Олексійович. Поважно, без усмішки він підійшов до Ганни і чи то з докором, чи то просто констатуючи факт, пробурмотів ніби між іншим:

— Ач, розтанцювалася!

Тарас глянув на Ганну і не впізнав її, так вона враз змінилася, ніби зів'яла.

Покірно, як слухняна дівчинка, простягла руку і пішла з чоловіком.

Вечеря була шумна, галаслива, буквально залита «скаженою водою», як називав Віктор шампанське, але Тарасові вже не було так весело, як спочатку. Ніяк не вкладалося в голову, що ця груба, кремезна людина — чоловік такої юної і милої красуні.

— Після вечері заберемо Ганну і підемо в парк танцювати! — почув він голос Марії Закревської.

— Якщо Платон її пустить, — зауважила Софія.

— Не турбуйтеся, він засяде в карти. Що-що, а цього він не мине, — мовив Віктор. — Він же перший в класі з цього предмета, за твоею класифікацією, сестричко!

— Хай Ганнуся хоч тут повеселиться досхочу, — тихо мовила Марія.

Хіба треба було ще щось пояснювати Тарасові? Залетіла степова пташка за ґрати, і міцно її тримають...

Після вечері картярі далеко за північ продовжували своє солідне заняття, а молодь запропонувала перенести танці на свіже повітря, на лужок у парку. Весь у вогнях, якоїсь незвичайної ажурної архітектури будинок здавався їм фантастичним, казковим палацом. У парку розвішані були гірлянди ліхтариків. У перервах між танцями оркестр, який

розмістився в блакитній альтанці, грав уривки з опер, симфоній.

— Ходімо пройдемося в глиб парку,— запропонував Яків де Бальмен.— Така чарівна ніч.

Він подав руку Марії. Тарас несміливо запропонував Ганні, але вона так довірливо й просто поклала свою, що в нього все заспівало в серці.

Усі йшли мовчки, і нікого не здивувало, коли Тарас тихо, півголосом почав співати:

Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя..

Потихеньку почала підспівувати і Ганна.

Майже не розмовляли. Сиділи всі над ставом, співали ще і ще українські пісні.

— Ви приїдете до нас? — спитала Марія.

— Обов'язково! — відповів Тарас.

— Обов'язково до нас у Березові Рудки! — промовила Ганна щасливим голосом, ніби кращого, ніж остогидлі Березові Рудки, не було нічого на світі.

Вже гасли нічні зорі. Десь там,— ген на обрії,— з'явилася тонесенька світла смуга. Потім вона зарожевіла, потім почервоніла. З'явився яскравий золотий окрайчик.

Народжувався новий день.

— Дайте мені на згадку квітку з вашого плаття,— раптом тихо, щоб ніхто не почув, попросив Тарас.

— Що ви,— спалахнула Ганна,— хіба можна?

— На згадку про таку ніч — можна.

У зеленій кімнаті ще програвали, вигравали, стукали крейдою по зеленому столику.

В усіх альтанках, ротондах чулося сопіння, хрочіння. Всі легкі садові будівлі були зайняті гостями.

Марію, Софію і Ганну провели до їхніх кімнат.

— Вже не на добраніч, а доброго ранку! — засміявся Тарас.

Він нагнувся, ніби щось підняти, і відірвав маленьку блакитну квітку. Ганна засміялася, але нічого не сказала. Крім неї, ніхто нічого не помітив.

— Спати зовсім не хочеться, правда, Ганно? — сказала Марія.

— Ні, ні, що ви,— строго мовила Софія.— Сьогодні після сніданку пікнік у лісі. Що ж ми — будемо сонні, втомлені? Обов'язково треба спати, а то що нам мати заспіває!

— А ми ще погуляємо! — сказав Віктор, коли жінки пішли в свої кімнати.— Ходімо до мене,— запросив він де Бальмена і Тараса.— Буфетник — мій старий приятель, він знає, де я зупинився, мабуть, деякі запаси надіслав!

Справді, в кімнаті на столі виявилось вино й закуска.

— Тебе скрізь прості люди люблять! — сказав де Бальмен.— Скрізь хочуть тобі приємне зробити.

— Бо я й до них ставлюсь як до людей,— сказав серйозно Віктор.— Я сказав матері — одружуся тільки з простою дівчиною, аби щирою і вірною була. Або зовсім ні. Тарасе, давай вип'ємо з тобою на брудершафт, отак! Поцілуємось. Ти не повіриш, до чого мені це панство огидне. Мене верне, коли я побуваю навіть з моїм рідним братиком. Невже не буде в нас волі, не спалахне революція, як у Франції, наприклад! Хіба можна жити в такому болоті, як ми, панове? Налийте повні чари! Я пропоную випити за республіку!

— Тарасе! — вигукнув Яків.— Прочитайте свої вірші з «Кобзаря»!

Раптом двері розчинилися, і з'явилась тонка вертлява постать з худорлявим довгим обличчям.

— Прошу пробачення, панове, я потрапив не в ті двері. Я помилився.

— Справді, ви помилилися, пане Селецький,— кинув Віктор. І коли той зник, додав: — От іще слизняк. Так і влізе скрізь непомітно.

Вже було зовсім видно, а вони ще не лягали. Розійшлися, щоб переодягтися. Тарас побіг до свого флігелька, де зупинився у Афанасьєва-Чужбинського, глянув на вікно Ганниної кімнати на другому поверсі.

— Спить зіронька.

* * *

Калейдоскоп людей, калейдоскоп розваг з ранку до вечора і з вечора до ранку.

Три дні минуло, як мить. Але не ці розваги, прогулянки, ігри в парку, катання на човнах запаморочили голову Тараса. Для нього над усіма і всім сяяли, наче зорі, мрійні, здивовані очі Ганни. Хіба серцю закажеш?

З нею небагато було говорено. З нею більше, коли випадало таке щастя, сиділи мовчки. Інколи, траплялося, йшли знову невеличким товариством у парк, на гору, до річки, і майже завжди Тарас починав співати, усі підхоплювали, але він чув лише один ніжний голос Ганни з таким зворушливорідним м'яким «л» — властивістю української вимови.

Тарас дивився на Ганну і почував свято, невимовну радість, що от вона існує і він має щастя дивитись на неї.

Про її чоловіка не думав. Чоловік розвагами молоді не цікавився. Статечний господар, власник 600 кріпацьких душ, великої економії, винокурного заводу, він і за картами не губив розуму, як інші, намагався вести ділові, вигідні для справи розмови. Жінка Ганна Іванівна тут була під наглядом матері, сестер. Та, на щастя, і мати була зайнята. Такий з'їзд! От де вже дами давали волю язикам, от уже де можна було побазікати, наслухатися пліток, пеймовірних чуток!

А молодь? Хай потанцює, погуляє!

Тарас з новими приятелями кожного разу проводжав Софію, Марію і Ганну до їхніх кімнат, а потім ще довго не лягав спати. У чоловічому гурті ще догулювали, доспівували. Віктор Закревський був мастак на різні вигадки. Особливої глибини в його задиристих розмовах не було, і навіть тепер, в чаду бучного свята, Тарас міг помітити, що Віктор з тої категорії людей, які найбільше палкі за чаркою горілки, яких ніщо, власне, не обходить, але їй зла вони для свого ж спокою пікому не робитимуть.

Можливо, в інших умовах їхня енергія вилилась би в щось корисне, а так — лише в різні витівки, гулянки, жарти.

А здібності її енергія в цих людей були!

Тарас помітив, що красивий молодий гусар граф Яків де Бальмен, чи, як його жартома величали, «військовий осавул Яків Дибайло», часто щось змальовує в своєму альбомі.

Він був дуже симпатичний, цей Яків де Бальмен. Добре вихований, з жінками надзвичайно поштивий, він і в чоловічому гурті, хоч завжди був веселим, товариським, — ніколи не дозволяв собі ніяких цинічних жартів, що інколи любив Віктор.

— Він у нас цяця-хлопчик! — глузував Віктор. — Його мама добре виховала, тільки невідомо, хто його так навчив пити горілку! Ні, ти тільки послухай, Тарасе, торік Яків мандрував по Криму і тільки те й робив, що захоплювався чайками та морем. От поїхав би я туди!

— Ото вже, певно, тобі було б море по коліна! — підморгнув Тарас. — Але подорож, мабуть, була дуже цікава? — спитав він Якова.

— О! Я навіть вів щоденник цієї подорожі.

— Щоб довести рідним, як благонравно там себе поведи́в гусарський корнет граф де Бальмен.

Але Яків не ображався. Він глянув на Тараса, який з першого погляду цікавив і приваблював його, і спитав:

— Хочете, я покажу вам цей щоденник? Я вів його, звичайно, не для рідних, а на пам'ять для себе.

Тарас трохи здивувався, що юнак одразу пропонує йому свій щоденник, але, глянувши на простягнутий альбом, зрозумів його щирий рух.

Альбом у твердій оправі був списаний красивим, але дрібним почерком, навіть важко було прочитати, до того ж писаний він був французькою мовою, рідною мовою батьків Якова — французьких емігрантів. Тарасові зразу впали в око безліч малюнків — у тексті, на полях, на сторінках, — які, очевидно, ілюстрували всі записи щоденника.

— Ти поглянь, ти тільки подивися, Тарасе, — обіймаючи Якова, мовив Віктор, — слово честі, не варто читати, як вони дивились на білогрудих чайок над хвилями, на жвавих дельфінів, що бавилися в морі! А от до малюнків приглянься: оце і дотепно, й гостро, і, дивись, як вправно!

Віктор був цілком правий у своїй характеристиці малюнків товариша. Тарас як художник одразу оцінив і ці малюнки, і той смак, з яким вони розкидані по всьому альбому. Їх, напевне, було не менше трьох сотень! І яка динамічність, яка яскравість образів і характерів у швидких начерках! Зміст малюнків був найрізноманітніший: різні типи подорожніх, краєвиди Криму, випадкові ночівлі в готелях і в горах, полювання, прогулянки, окремі привабливі дерева і — справді — бистрокрилі чайки та жваві дельфіни.

— А ось, ось дивись! — реготав Віктор. — Він тихенький, тихенький, наш Яків, а вмів таке малювати! Бачиш — оце Бахчисарайський палац. Один з його товаришів вигадав почистити рушницю над водою священного фонтана. Бачиш, от вони всі, ось і сам колишній граф, а тепер славний осавул Дибайло, а от, бачиш, тіні могутніх ханів та красунь одалісок не витримали такого блюзнірства: обступили їх і не пускають. Ну хай би ще самі одаліски — я б і не пішов, там би їй лишився, а хани — це вже зайва річ. Чи то ти ханів навмисне малював, а там вас обступили самі одаліски?

— Ану тебе! — відмахнувся де Бальмен і перегорнув сторінку.

— А от, от, — закричав знову Віктор, — це як вас граф Воронцов запросив обідати?

— Уявіть собі, — обурено сказав де Бальмен, — це єдиний неприємний спогад нашої мандрівки. Мене і моїх двох товаришів-супутників запросили на великий обід в Алупку до графа Воронцова. Палац його в стилі англійського рицарського замку над морем справді чудовий, хоча й не зовсім витриманий. Чомусь там і мавританський стиль затесався й

інші, але загалом цікаво. Величезні леви на сходах, у парку — штучно зроблений первозданний хаос з каміння. Видно було, що хазяїн насамперед хотів усіх вразити. Я згадував, що там бував Лермонтов, що в дружину Воронцова, казали, був закоханий Пушкін.

— А сам Воронцов життя не давав нашому поету, коли той був у засланні на півдні,— сказав Тарас,— мені Жуковський розповідав.

— Та ти розкажи, як вас прийняли,— нагадав Віктор.

— Там були зібрані родовиті гості, і вони зустріли нас крижаною байдужістю і боялися хоча б одним словом до нас якось принизити свою власну гідність. Такий самий був і господар. Навіщо нас запросили — незрозуміло. Я сподівався знайти там цікавих людей і послухати змістовні розмови. Але на нас вони всі справили враження дурних самозакоханих снобів. Я сказав товаришам: «Грати роль обоїв у вітальні я не звик. Ходімо звідси».

А по дорозі пригадав і продекламував товаришам епіграму Пушкіна на цього пихатого вельможу. Знаєте?

Полумилорд, полукупец,
Полумудрец, полуневежда,
Полуподлец, но есть надежда,
Что будет полным наконец.

— Оце так сказав! — засміявся задоволено Тарас, і всі заплескали в долоні.— Чудові малюнки! — хвалив він, розглядаючи далі альбом.

— Мені завжди легше вилити своє враження, свою думку, настрій у малюнку, ніж у словах,— признався де Бальмен,— хоч поезія завжди глибоко впливає на мене. Коли я слухав ваші твори, у мене рука просто тяглася одразу ілюструвати їх. Я таки зроблю це колись!

Він замислився. Тонке гарне лице його з безтурботного стало враз серйозним.

— А за це випити! — закричав Віктор.— Якове! На брудершафт з Тарасом!

— І зі мною, і зі мною! — вигукнув і Афанасьєв-Чужбинський, «скромний пііта», як він себе звав. Він весь час вештався між ними і все запрошував Тараса до себе.

Познайомився Тарас тут і з Олексієм Васильовичем Капністом — сином відомого поета і драматурга XVIII століття Василя Капніста, автора «Оди на рабство» і комедії «Ябеда».

Капніст був людиною, зовсім відмінною від цього това-

риства та й віком далеко старшою. Він уважно придивлявся весь час до Тараса. Розговорились.

— А куди ви збираєтесь тепер? — спитав Капніст.

— У мене є одне завдання від Тарновського, — сказав Тарас. — Він замовив мені намалювати копію з портрета князя Респіна, який зробив Горнунг. Мені треба в Яготин, тільки не знаю, чи зручно, — адже там мене ніхто не знає.

Некрасиве обличчя Капніста враз змінилося від усмішки.

— Ну, це просто надзвичайно добре! Щасливий випадок. Це ж мої добрі друзі, і саме зараз я там гостюю з малим сином. Ми поїдемо разом. Ви побачите, — це зовсім інші люди. Нам буде там цікавіше, ніж у тутешній легковажній компанії... — І Капніст нахмурих брови.

Так, поки що Тарасові було весело з ними. Головне — Ганна... Він таки завітає до них у Березові Рудки.

— Я приїду і писатиму ваш портрет, можна? — спитав він у Ганни на прощання.

— Приїздіть, — ледь усміхнулася вона. — Я чекатиму вас, — додала тихо, а вголос промовила: — Я і чоловік мій будемо дуже раді бачити вас у себе.

— Обов'язково! Обов'язково! — закричали Марія і Софія.

— Марія нам гратиме!

— Нізащо! Софія вам читатиме свої романи.

— Піколи в житті!

— Обов'язково і гратимете, і читатимете, а я буду співати і танцювати від щастя, що я з вами, — сміявся Тарас.

— Ми поїдемо в Турівку до Миколи Андрійовича Маркевича, це близько від нас, — сказала Софія. — Ви його знаєте?

— Ще б пак! — зрадів Тарас. — Микола Маркевич! «Бандуристе, орле сизий, любий мій козаче!..» Чудесна людина!

— А як романтично в його Турівці, — мовила Марія, — ви ще там не були? Будинок з високою вежею, ніби старовинний замок. А скільки дивовижних квітів він розводить!

— І пайголовніше — він «генеральний обозний» нашого товариства, — нагадав Віктор.

— А облиш ти своє товариство, — прикрикнула Софія. — Будь певен, Тарас Григорович буде більше з нами, а не з тобою! Ми не віддамо!

Тарас зустрівся поглядом з Ганною. Вона мовчала, тиха голубка, тільки очі сяяли і променилися. Звичайно, він буде більше з ними!

Прощалися шумно, весело. Віктор трохи не задушив в обіймах. Усміхалася лукаво Кароліна. О, їй буде що розповісти своїй господині!

Ганни останні хвилини не було. Її покликала чогось мати

Закревська. Та за кілька хвилин вона підійшла до вікна своєї блакитної кімнати і глянула на плях. Ще було видно бричку,— Шевченко стояв у ній і махав капелюхом.

«Така її доля...» — раптом виринув у пам'яті рядок з пісні.

В ЯГОТИНІ

— Яка тиша, який спокій! — каже Тарас.

Удвох з Капністом вони йдуть яготинським парком князів Рєпніних — від озера, в яке впадає річка Супій, до будинку. Не чути ні голосів, ні метушні. У мовчазному великому будинку наче все замерло, а вікові дуби та липи немов оберігають його сон.

— Цей спокій лише зовні! — зауважує Капніст.

— Мабуть, вони багато бачили на своєму віку — і стіни будинку, і ці алеї, — продовжує Тарас.

— Не лише бачили! — каже Капніст. — Хіба ви не знаєте історії цього непокірного будинку?

— Ні, Олексію Васильовичу. Прошу вас, розкажіть. Коли б ви знали, як люблю я наше минуле, історію нашого краю. В усьому, усьому! Кожна могила в степу, кожна стара козацька церква зберігає в собі незвичайні легенди і правду про колишні події. А цей будинок, що може розказати він про себе, про людей, які жили в ньому?

Олексій Васильович не примушував себе просити.

— Спочатку те, що міг би він розповісти про себе самого, — починає Капніст. — Цей будинок належав дідові княгині Рєпніної — Кирилові Григоровичу Розумовському, колишньому гетьманові, відставному фельдмаршалові. Він збудував будинок особисто для себе у Києві на Печерську. Напевно, ви знаєте це чудове місце з краєвидом на Дніпро? І будинок, і флігелі, які ви бачили і в одному з яких ми з вами зупинилися, збудовані з першосортного, дорогоцінного дуба за рисунками відомого архітектора. Поки що ви глянули лише мимохідь, а я певен — роздивитесь уважно цю строгу і благородну будову. Старий катерининський вельможа мав непоганий смак, хоч і був цей вельможа сином простого козака, — мені розповідала княжна Варвара, дочка князя Рєпніна, що на згадку про це її прадід беріг у себе в кабінеті батіг, яким батько його поганяв волів...

Якось, коли він був уже старим, у відставці, і жив у цьому своєму будинку в Києві...

— У цьому будинку в Києві? — перепитав, не розуміючи, Тарас.

— Еге ж, слухайте далі, у цьому будинку в Києві. Якось до нього приїздить київський комендант, повідомляє, що через Київ проходитимуть війська до Туреччини, і просить дозволу призначити постій і в будинку графа Розумовського, так само як і в інших жителів Києва. Ви знаєте, що таке військовий постій!

— Ще б пак! — кивнув головою Тарас.— Ці постої добре далися взнаки селянам. Скільки трагічних історій відбувається в кожному селі під час такого постою!

— Так, ваша чудесна «Катерина» так образно і пристрасно розповідає про це,— зауважив Капніст.— Для городян це також немале лихо. Навіть для таких, як відставний фельдмаршал, це робить життя надто незручним. Граф Розумовський для годиться, щоб не було зайвих розмов, дає згоду, але тієї ж ночі кур'єр мчить до Пирятина, і звідси вирушає велетенська валка в три тисячі підвід. На них їхали, за ними йшли озброєні сокирами, лопатами тисячі графських кріпаків.

Є такі дитячі казки: махнула царівна рукою,— виріс за одну ніч будинок. А тут насправді — звелів граф, і в одну ніч — подумати тільки! — розібрали його будинок з флігеліями, навантажили на підводи і привезли сюди, в Яготин. От ви й бачите цей «свавільний» будинок норовистого вельможі.

— Так, добре йому було показувати свій норів тисячами рук кріпаків,— мовив Тарас.— І коли подумаєш — адже всі ці парки, всі дивовижні витівки в Качанівці, в Дегтярях — усе це піт і кров тих самих мозолястих кріпацьких рук.

— Але князь Репнін — людина іншого гатунку,— сказав Капніст.— Не забудьте, він рідний брат Сергія Волконського.

— Декабриста? Засланого в Сибір? — стрепенувся Тарас і згадав, як Щепкін розповідав про князя Сергія Волконського.

— Еге ж. Його син навіть виховувався деякий час у Репніних. Адже цар заборонив Марії Волконській забрати з собою дитину... Це тяжка і сумна родинна історія...

— Хіба тільки родинна?

— Ні, я кажу про хлопчика. Він помер маленьким. Кажуть, княгиня Марія, хоч у неї там народилися ще діти, тужить і досі за своїм первістком. Адже вони досі в засланні.

— Я не знав, що це такі близькі рідні...— схвилювано сказав Тарас.— Мені ще дужче хочеться познайомитися з князем. Я чув, що він дуже освічена і розумна людина, що

у нього чудова колекція картин західних майстрів, багата бібліотека.

— Аякже, сам Пушкін шанував його. У князя є два листи від Пушкіна... Ви знаєте, він зараз в опалі, він не догодив царській фамілії. Ви, мабуть, чули,— князь був досить довгий час віце-королем Саксонії, витратив багато власних грошей під час цієї служби і на жителів Саксонії, і на придворне життя для престижу російської влади. Цих грошей держава йому не повернула. Потім князь Рєпнін був генерал-губернатором Полтавщини і Чернігівщини, але своїми антикріпосницькими настроями та проектами, які він неодноразово подавав, звичайно, не міг догодити нашому самодержцю. Потім він довгий час перебував за кордоном. І от доживає тут своє життя. Та він ще міцний старик, і, дасть бог, життя його буде не коротким.

— Так, цікаво з ним познайомитися,— задумливо мовив Тарас.

— Ми великі друзі з усією родиною, з старою княгинею, а найдужче з княжною Варварою. От кого поважаю і сердечно люблю.

— Тут, напевне, бував і його брат, Волконський,— сказав Тарас продовжуючи якісь свої думки.

— І племінник близького друга — Кондратій Рилєєв...

— А от поглянеш зовні — так усе мирно, спокійно.

— До речі, про спокій,— раптом сховив Каппіст Тараса за руку,— погляньте на небо — чи не збирається гроза порушити і зараз цей спокій? Яка чорна хмара насувається! Треба поспішати додому, зараз може полити дощ!

Озеро враз потемнішало, зграї диких качок, що нечутно плавали на ньому, знялися вгору, зникли з очей величні лебеді.

Вітер майнув раз, і вдруге, і втретє, верхів'я дерев загомоніли, зашелестіли, і все в парку ніби схвильовано насторожилось.

— Дивіться,— вигукнув Каппіст,— а стара княгиня з княжною Варварою вийшла собі на прогулянку, ніби їх ніщо не стосується, і — ручусь головою! — вони не помічають, що робиться навкруги! Подивіться на княжну! Вона йде така зосереджена і зовсім не бачить, що наближається гроза!..

* * *

Лист княжна Варвара писала по-французьки. Він був адресований її давньому другові і вчителєві швейцарцю Ейнару, з яким вона листувалася весь час.

Лист був довгий. Вона писала його вночі, коли в домі всі спали. У великому домі завжди було тихо, тим більше зараз. Але княжна писала так пристрасно, одверто, що їй самій здавалося, ніби вона голосно розмовляла, доводила, сперечалася. Не з ним, своїм давнім другом, а з усіма, хто її оточував, з близькими і далекими людьми, рідними й чужими. Це була наче сповідь, коли людина не ховає анічогісінько в тайниках своєї душі.

Іноколи вона зупинялася. Чорні, як глибока жалоба, великі очі дивилися у вікно на голі дерева. Вона згадувала той літній, липневий день, і рука знову швидко рухалася на папері. Тонке нервово обличчя прояснювалось якимсь теплим спогадом.

«Якось улітку, в липні, я вийшла в сад з мамою: була, напевне, шоста година; мама була в своєму широкому капелюсі з абажуром, як завжди, я не дивилася навколо, так що ми не помічали, що твориться в небі. Ми не зробили й ста кроків, як зустріли Капніста з якоюсь незнайомою мені людиною. Капніст каже нам: «Адже збирається велика гроза, погляньте на небо». Дійсно, великі чорні хмари, здавалось, готові були вибухнути над нашою головою. Проте мама не піддавалася: може, ми ще встигнемо обійти лужок.

Щоки точилися ці розмови, пасунула і знялася гроза, пішов крупний дощ. Капніст схопив маму під руку, й вони побігли, я хоробро крокувала за ними, а незнайомий лишився... Коли ми прийшли додому, Капніст повернувся в сад за своїм супутником; я вийшла на мамин балкон і скоро побачила, як вони поверталися наскрізь мокрі. Капніст, який оселився у нас на частину літа заради свого хворого сина, просив провести свого знайомого художника у вітальню, щоб показати йому картини; дозвіл, звичайно, був даний, і в ту хвилину я дізналася про те, що це художник-живописець і поет, навіть більше поет, ніж живописець, і що звать його Шевченком.

Запам'ятайте це ім'я, дорогий вчителю, воно належить до мого зоряного неба...»

Так, вона цінила і любила людей, княжна Варвара Рєпніна. На її зоряному небі вже сяяли дивовижні зірки.

Будучи за кордоном, в Італії, вона подружилася з Миколою Васильовичем Гоголем.

Художники, поети любили бувати в її товаристві, розмовляти з нею, розумною, палкою, простою в поводженні. Їй звіряли свої думки, читали свої твори, з нею ділилися переживаннями, сумнівами.

Але ніяка зустріч, ніяке знайомство не схвилювало її так у житті, як це, з поетом Тарасом Шевченком...

Вона пише швидко далі й далі все, що почула від Капініста про дитинство і юність Тараса.

Як народився хлопчик Тарас у селянській хаті.

«...Це був бідний кріпак. Ви навряд чи зможете зрозуміти в усьому обсязі страшний зміст цього слова. Цей хлопчик Тарас і є геніальний поет Шевченко.

О дорогий учителю, ніяке перо не може зобразити протилежність цих двох слів, які я ніколи не наважилася б співставити, коли б писала про це не вам, та й тепер моя рука не така міцна, як звичайно.

Ці два слова: Шевченко — і кріпак... О жах!..»

Тонкі чорні брови зводяться з невимовним болем. З огидою і соромом за себе, за всіх близьких вона завжди вимовляє це слово — кріпак. Вона пишається, що її батько в опалі за свої антикріпосницькі настрої, за свою діяльність, скеровану на поліпшення стану селян.

Та що може зробити вона, поривна, енергійна, щира, але приречена на бездіяльність якимись неписаними ненависними законами вищого світу, які ще в юності поламали її життя?

Але зараз не про неї, зараз про нього, поета...

«...Якось увечері, в жовтні, заходить мій брат разом з чоловіком, якого одразу нам представив. Це був він. Потім брат каже: «Ось моя сестра». Я нагадала йому нашу першу зустріч під дощем кілька місяців тому, і ми розговорилися. Він здався мені простим і невибагливим. Він одразу став у нас своєю людиною, однією з тих, з якими так зручно в селі, кого приємно бачити у вітальні і кого можна лишити самого, не боячись, що він дріб'язково образиться...

...Якось увечері він запропонував прочитати свою поему під назвою «Слепая».

І от він починає читати. О, якби я могла передати вам усе, що я пережила під час цього читання! Які почуття, які думки, яка краса, яке очарування і який біль! Моє лице було мокрим від сліз, і це було щастям, тому що я мусила б кричати, якби моє хвилювання не знайшло собі цього виходу. Я відчула пекучий біль у грудях. Після читання я нічого не сказала; ви знаєте — попри всю мою балакучість я від хвилювання гублю здібність розмовляти. І яка м'яка, чаруюча манера читати! Це була принадна музика, що співала мелодичні вірші нашою красивою, виразистою мовою.

Пізніше, коли я змогла говорити, я сказала йому: «Коли Глафіра продасть свою першу картину і віддасть мені гроші,

як вона обіцяла, я замовлю на них золоте перо і подарую вам».

Перед сном я так гаряче молилася, я так палко любила весь світ, я була такою доброю, боюся, навіть добрішою, ніж є насправді.

Шевченко зайняв місце в моєму серці, і я бажала йому добра, і бажала сама зробити йому добре, і до того з моєю гарячністю,— одразу ж і якомога більше...»

* * *

Не искушай мене без нужды
Возвратом нежности твоей.
Разочарованному чужды
Все обольщенья прежних дней!..

Чого заманулось Глафірі заспівати цю елегію, зв'язану з таким далеким минулим? Що спільного у ясної, як світлий день, Глафірі з цією зневірою, розчаруванням?

Уж я не верю увереньям,
Уж я не верую в любовь
И не могу предаться вновь
Раз изменившим свиденьям...

Княжна Варвара запитливо дивиться на Глафіру. Звідки знає Глафіра, що робиться в її душі? Та ні, Глафіра спокійна, як завжди. Ні на чистому чолі, ні в карих теплих очах ані сліду якоїсь тіні підозри. Вона вся заглиблена в свою роботу — в картину. А за звичкою завжди щось наспівує. Може, вона згадала, що цю елегію дуже любила колись Варя?

Елегію написав старший брат Льва Баратинського — Євгеній, а всі його поезії звичайно читались і перечитувались ними обома — Варєю і Львом.

Поет Євгеній Баратинський жив своїм неспокійним важким життям, і не завжди молодший брат Лев навіть знав, кому і за яких обставин присвячені його елегії, що їх визнавав довершеністю сам Олександр Пушкін, його друг. А молодий ад'ютант князя Рєпніна Лев Баратинський знаходив у кожній з них щось співзвучне своїм переживанням, своїй душі. Та, мабуть, як і всі закохані...

До вітальні, де сиділи дівчата, заглянув старий князь. Дочка Варя скопилась з місця, поклала в'язання на крісло. Глафіра, її вихованка і подруга, усміхнулась і поклала цен-

зель на палітру. Князь зробив знак рукою, щоб сиділи: він тільки на мить, — замислений, трохи насупивши сиві брови і стиснувши уперті губи, пішов до себе.

Він знав — дочці Варварі не пощастило в житті. Батько любив її найдужче з дітей за розум, енергійність, а найбільше — за незалежну гордість і сміливу чесність з людьми вищих кіл і за добру, сердечну простоту з людьми, «нижчими» своїм соціальним становищем.

Князь-батько знав, — коли б змога, як розгорнула б вона свою кипучу діяльну натуру! А тепер лише терзається, не знаючи, куди прикласти свої руки, свій розум, свої знання.

І як це сталося, що саме Варя, розумна, з такою доброю, чесною душею, лишилася найнещасливішою з усіх дітей, без власного родинного щастя!

Княгині-матері здавалося, що вона все вчинила як слід, — і виростила, і виховала дочку, і дала їй прекрасну освіту... А головне — вона вірно зробила тоді, коли Варі було 18 років і з'явився двадцятирічний ад'ютант князя — Лев Абрамович Баратинський. Що з того, що вони закохалися — Лев Баратинський і Варя. Про шлюб не могло бути й мови. Це був би явний «мезальянс» для дочки саксонського віце-короля.

Варя навіть не дуже опиралася. Вона замкнулася в собі, і лише розпач з'явився і лишився назавжди в її глибоких чорних очах.

...Між іншим, очі дуже добре вийшли на портреті цього молодого художника Шевченка.

Коли б знаття, що так обернуться справи, що цей трагічний вираз так і залишиться у Варі, що минуть роки, і вже ніякої надії не буде на заміжжя тридцяти'ятирічної дівчини, може, й можна було б згодитися на те юнацьке кохання, на шлюб. Але що минуло, те минуло...

Князь-батько сідає в фотель, бере книгу, та так і сидить, не читаючи її.

Я сплю, мне сладко усыпленье,
Забудь бывалые мечты.
В душе моей одно волнение,
А не любовь пробудишь ты.

Тихо бривить ніжний голос Глафіри. Хіба так «сладко усыпленье»? І хіба це можливо?

Тонкі білі пальці Варвари перебирають м'яку сіру вовну, мелькає білий в'язальний гачок з слонової кістки. Мати їй дала цю вовну, і вона вирішила зв'язати шарф Тарасові

Григоровичу. У нього таке легке пальто. Коли б можна було піклуватися про все, все, що стосується його...

Сестра і брат твердять їй завжди одне: її покликання — в любові до інших, у самопожертві, в опіці старих батьків. Так, вони мають свої родини, дітей,— треба ж комусь бути коло старого батька і хворої матері.

Варвара все розуміла і втлумачувала собі те ж саме: її покликання в самопожертві.

Та її охоплює непереможне бажання всю силу своєї душі, нерозтрачену глибоку любов, усе, що є в ній — у чуйному серці, допитливій голові, в діяльних руках,— віддати цій людині, що так несподівано з'явилася в їхньому мовчазному домі, для таланту поета, його генія. Коли б це тільки було потрібно поетові! Адже найбільше щастя відчувати, що саме ти потрібна, твоє життя, твоя допомога.

Інколи вони вели дружні, задушевні розмови. Йому Варвара звірила свої мрії. Їй завжди хотілося вчити, виховувати дітей.

От хоча б Глафіра. Вона була зовсім маленькою дитиною, а Варя молодшою ще дівчиною. До Полтавського інституту «благородних дівць», який заснувала стара Рєпніна, привезли сирітку Сашу Псіол. Її супроводила тітка з маленькою сестричкою Саші — Глафірою.

Варя почала бавити дівчинку. Дівча сміялося, почувало себе зовсім вільно.

— Ти мене любиш? — спитала Варя, милуючись рожевим личком у рамці світло-каштанових кучерів.

Дівчинка у відповідь обвила її пухкими рученятами і міцно поцілувала. Так вчили її робити, як і всіх малят, коли питають: «Чи ти мене любиш? Покажи як?».

І Варя раптом відчула — вона сама, сама вже до нестями любить це маленьке створіннячко.

— Візьмімо цю дівчинку. Я буду її виховувати.

Мати знизувала плечима і не знала, що відповісти на палке прохання Варі.

— Напиши батькові,— нарешті мовила мати.

Якого пристрасного, палкого листа одержав батько! Він читав і не міг спочатку збагнути, в чому справа? Варя закохалася? Просить дозволу на шлюб? З ким? Як? Ох, зовсім ні! Від серця відлягло. Вона просить дозволу взяти на виховання дівчинку-сирітку. Ну що ж, хай бере... Дозвіл був даний.

Глафіру любили всі. Варя, звичайно, найдужче. Це не була тимчасова примха, ні, це була справжня любов старшої сестри-виховательки.

Глафіра підросла і стала другом. Виявилося, що це дуже талановита дівчина. Вона добре малювала, мала тонкий художній смак, розуміла все прекрасне, а до того ж була гарною, привітною, але надто стриманою з чужими.

— Мабуть, я — замерзла ріка, — сказала вона якось Варі. — Але ти ж знаєш, я зовсім не така холодна й байдужа, як здаюся всім. Це лише зовні крига.

— Я знаю, — мовила Варя серйозно. — Ти справді наче ріка під кригою, що швидко тече і навіть несе з собою золото, але ж не кожен наважиться чекати, поки весняне сонце розтопить цю кригу.

— Мені й не потрібен кожен, — засміялася Глафіра. — Тільки один, який повірить і чекатиме.

Саме про цю розмову Варвара Миколаївна не сказала Тарасові Григоровичу, розповідаючи про Глафіру. Інколи мелькала думка: може, це і є той «один», — адже він завжди дивиться з таким неприхованим милуванням на Глафіру. Правда, Варине ставлення до Глафіри через це не змінювалось. Крім того, вона сама швидко побачила, що помилилась.

Для Тараса і Глафіри, і її сестри були товариші по мистецтву. У нього були свої професійні розмови про живопис з Глафірою, він був у захопленні від ніжного ліричного вірша Саші «Свячена вода». Саша інколи писала вірші, але дуже цього соромилась і показала свою «Свячену воду» лише під тиском сестер та Варвари Миколаївни.

Ні, він не звир'яв їм так свої душі, як Варварі, і не вів з ними таких одвертих, проникливих розмов, як з Варварою, розмов, що викликали таку ж одвертість і в неї. Йому розповіла княжна Варвара і про свою спробу заснувати школу, вчити селянських дітей.

— Я дуже захоплювалася цією справою, — сказала вона, хвилюючись. — Мені здається, це моє справжнє покликання — бути вчителькою. Коли я возилася з моєю школою, я була далеко кращою. Мені було радісно працювати. Але, ви знаєте, я була зовсім самотньою в цьому — ніхто не мав бажання не тільки допомогти мені, а жодна жива душа навіть не підтримала мене. — І раптом додала напівсумно, напівіронічно: — Скільки перепон на шляху добра, а доступ до зла такий вільний!

— А ви знаєте, — гаряче сказав Тарас, — я часто думаю про письменність для народу й твердо переконаний: потрібна загальна письменність для всього народу. Тоді це буде найбільше добро, а там, де на сто неписьменних один письменний, — це найбільше зло.

— Чому? — здивувалася Варвара Миколаївна.

Як часто дивували її несподівані, але завжди такі сміливі, відмінні від інших думки Тараса!

— А от чому. Я не знаю нічого аморальнішого, огиднішого від сільського писаря, наприклад. Він перший грабує, обдурює довірливих темних мужиків, бо він один серед них письменний, святе письмо розуміє! Хіба це не правда? От пригляньтесь тільки!

Та вона приглядалася більше до іншого — до своїх і його переживань, намагаючись проаналізувати кожен рух душі, як своєї, так і його.

І інколи йому ставало ніяково від цих уважних глибоких очей. Здавалося, вони помічають усе, все занотовують і вимагають чогось незвичайного, не такого, як від інших людей. Тоді він замикався в собі й іноді цілі дні сидів у себе в флігелі.

Отак він просидів і після тієї розмови, коли Варварі Миколаївні здалося навіть, що вони не те щоб посварилися, а настільки не зрозуміли одне одного, що розійшлися кожне до своєї кімнати відчуженими і незадоволеними.

Тарас любив слухати розповіді княжни про її подорожі за кордоном, про зустрічі з різними людьми. Вона була добре знайома з Гоголем. У цьому їй одверто заздри.

З кожним новим прочитаним твором він любив письменника дужче й дужче. Як було дивно почути про нього слова княжни Варвари:

— Я дуже люблю Миколу Васильовича, але не люблю його творів.

Тарас здивовано глянув на неї.

— Так, так, Тарасе Григоровичу,— запальчасто сказала княжна,— можливо, я мало розуміла в літературі, коли вперше прочитала «Вечори», але все фантастичне і смішне завжди мені мало симпатичне. Я жадаю від літератури високого, святого, і мені незрозуміло, чому так захоплюються «Ревізором», «Мертвими душами». Типи, виведені в них, до того огидні, що ні блискучий розум автора, ні чарівний стиль не можуть примусити забути, що ти просто тонеш у грязюці, блукаючи тими шляхами, якими блукали герої «Мертвих душ» і «Ревізора». Правду сказати, я тільки чула уривки з «Мертвих душ» і не можу ніяк взятися їх прочитати.

— Варваро Миколаївно! — аж скрикнув Тарас.— Я благаю вас, прочитайте швидше. Я так поважаю ваш розум, ваше відчуття прекрасного! Я не смів би сказати, що ви помиляєтесь...

— Але думаєте це? — спитала Варвара.

— Певен в цьому! Мені боляче, що ви, саме ви не розу-

місте цього геніального письменника. У вас нема близько «Мертвих душ»? У вашій бібліотеці, напевно, є, але зараз пізно, а то я б прочитав вам дві сторінки. Я постараюся пояснити вам суть. В одному з розділів Гоголь пише про долю письменників. Який щасливий письменник, що не звертає уваги на характери, пудні, неприємні, не спускається до нікчемних людей, а весь просякнутий лише високими образами і почуває себе між ними, як у рідній сім'ї. Він полестив усім людям — приховав темне, огидне, сумне і показав прекрасну людину. Не ви одна жадаєте цього від мистецтва. Та хіба в цьому його високе призначення? Гоголь пише і про долю іншого письменника, який насмілювався викинути на поверхню все те, що завжди у нас перед очима, хоч його й не помічають байдужі люди, письменника, який бере все страшне баговиння, що обплутало наше життя, всю глибину холодних, буденних характерів і невмолимим різцем виставляє їх усім на очі. Скільки треба глибини душевної, щоб створити з цього перлину творчості! О! Гоголь сам писав, що не визнає цього сучасний суд і дорікне цим. Але «Мертві душі» — це його суд над нашим життям і невмолимий йому присуд. Я знаю, по-різному сприйняли Гоголя читачі, особливо його «Мертві душі». Одні — як ви, злякалися показу цієї темряви, цього безпросвітного життя, іронії та сатири письменника. Іншим надто зрозумілі були образи, виведені автором, і відчули вони себе на суді, — так, як він і хотів.

— А є й палкі захисники, заспокойтеся, Тарасе Григоровичу, — здвигнула плечима Варвара.

— Є. Ви б бачили, як читає молодь. Ці книги швидше птиць небесних розлетілися по всій Русі, і кожен студент вважає за щастя дістати їх. І ви знаєте, хто перший написав вірну статтю про Гоголя? Белінський! Варваро Миколаївно, я не можу примиритися з тим, що ви досі не читали «Мертвих душ»! Та ще й маючи щастя бути близькою знаймою Миколи Васильовича!

— І ви знаєте, — сказала Варвара Миколаївна, — попри всі його дивацтва, я дуже його любила, і при мені він був завжди зовсім простою сердечною людиною. Я стрічалася з ним у Бадені, у Кастеламері. Він тоді хворів. Але коли він одержав листа про те, що його друг захворів у Парижі і лежить без грошей, він вмить зібрався, розжився грошима і виїхав, а в Римі сам ходив, як сестра, за молодим графом Вісльгорським, який незабаром помер.

Він часто приходив на віллу моєї тітки Зінаїди Волконської, лягав на терасі і міг годинами дивитися на блакитне південне небо, на чарівну Кампанью. Ми йому не заважали,

а потім він наче оживав. Коли не було сторонніх, розповідав українські жарти, дотепні анекдоти. Він читав нам деякі ескізи з «Мертвих душ» і сам казав, що перший том — це брудне подвір'я, яке веде до чарівної будівлі.

— Так прочитайте ж швидше перший! — з серцем мовив Тарас.

Вони розійшлися, сухо побажавши на добраніч одне одному. Йому було дивно, що княжна Варвара спостерігала всякі деталі життя великого письменника, ставилася привітно до нього як до людини, але не зрозуміла і навіть не дуже хотіла зрозуміти глибину його незвичайної творчості. Може, тоді вона була ще надто молода, а тепер просто не хоче порипати в усю правду дійсного, реального життя?

Тараса хоч часом і зворушувало, та ще дужче бентежило її ставлення до нього самого.

Варвара Миколаївна ревнувала його до всього і всіх, навіть невідомо, до кого більше — до жінок чи до чоловіків. Їй здавалося, Тарас Шевченко не такий, як інші, йому даний великий талант, він не мусить бути схожим на звичайних людей, зайнятих повсякденним, буденним життям. Що спільного у нього, осяяного цим талантом, з іншими, простими смертними. От, приміром, брат Базіль. Він нічогісінько не розуміє в поезії, мистецтві, а Тарас Григорович залюбки проводить з ним час. Невідомо, куди їздять, повертаються веселі, жартують, дуріють.

Якось Варвара Миколаївна не витримала.

— Чи можливо, — сказала вона Тарасові, — щоб вам, якому дано бути таким хорошим, давало б задоволення бути таким, як зараз? У той день, коли ви читали свою «Слепую», я так гаряче молилася за вас.

Тарас схопив її руку й поцілував. Його зворушила ця віра в нього.

Варварі Миколаївні здавалося: вона може вплинути на нього, відтягти від «легковажного товариства» Закревського, Бальмена. Як насправді мало вона його зрозуміла!

Що, що зробити для нього?

Шарф сплетено, в кожен стібок вкладено стільки тепла й любові.

Тарас попросив переписати вірші Міцкевича польською мовою.

— Я спробую перекласти, — сказав він.

Вона з радістю взялася за це.

І саме тоді, коли переписувала, мати сказала, що Шевченко з Базілем поїхали на якесь весілля. Варвара Миколаївна не промовила ані слова, але це було як гострий ніж у серце.

Йй здавалося, вона мусила вберегти його від цього безумного розтрачання сил.

На останній сторінці переписаних віршів вона дописала від себе:

«Ліра не є приналежністю кожного, але ті, хто має серце, люблять вслухатися в акорди натхненних співців, і у відповідь на їхнє золото у них є для володарів високого таємні молитви і щирі побажання, і вони, ті, що чекають в майбутньому прекрасного, вигукують: бідна Оксана, люди тебе згубили, і твій поет забуває тебе!»

Вона писала і далі в тому ж алегоричному, високому і заплутаному стилі, що панував тоді в епістолярному мистецтві.

Кілька днів Тарас не приходив у великий будинок.

«Він розсердився на мене,— думала з болем Варвара Миколаївна.— Його, може, обтяжує ця моя увага й піклування?»

Але не піклуватися вона не могла і розмовляти вона про нього ні з ким не наважувалася. Іноді лише питала Капніста та вночі звіряла свої думки паперу. Писала листи до старого Ейнара, якому було байдужісінько до якогось Шевченка. Писала не тільки листи. З-під пера виливалася щира і одверта, як сповідь, повість, майже автобіографія.

: * *

Насправді Тарас не тікав від неї. Він думав завжди добре і приязно про Варвару Миколаївну, він одразу високо оцінив і її натуру, і її приязнь до нього. Навіть цю алегоричну приписку він зрозумів як прояв уваги і дружби.

Та хіба можна змалювати людину пласко, однією фарбою, без повсякчасної гри світлотіней? Хіба можна уявити душу людини без її багатогранності, без різноманітних бажань і поривів? І чим більше жадає людина, чим багатша її натура, тим різноманітнішою буває вона в своїх проявах, у своїй поведінці. І різним людям уявляється вона неоднаково. Це зовсім не від пещирості. У цьому ніколи б ніхто не дорікнув Тарасові. З усіма він був самим собою,— і коли вів довгі бесіди з древніми дідуганами на селі, і коли розмовляв з Варварою Миколаївною, і коли сперечався годинами з чоловіками в Яготині...

Тут, у Яготині, йому взагалі було приємно. Правда, зовсім не так, як у Мосівці. Там брала гору його молодість. Там зорили очі Ганни, які він не забував. Не забував!

Він інколи їздив і до Закревських, їздив з ними у Турівку до милого, гостинного Маркевича.

Тут він багато думав, міркував. Тут багато розмовляв з Капністом, з Романом Штрандманом, домашнім учителем дітей Варвариного брата Василя Рєпніна, з лікарем Фішером, якого старий князь привіз із-за кордону. Всі вони не схожі були один на одного, але всі разом створювали особливу атмосферу яготинського дому, в якому для Тараса витали не тіні старих гоноровитих гетьманів, а великих перших мучеників за волю — декабристів.

— Чи ви могли б подумати,— сказав Тарасові якось Роман Штрандман,— що цей тихий добромисний Олексій Васильович Капніст у юні свої роки був членом «Союзу благоденства» і навіть був арештований у «декабрській» справі і сидів, правда недовго, в Петропавлівській фортеці? Тільки він ніколи не розповідає про це. Взагалі, ви помітили, тут майже не згадують тих, декабристів? Хоча це зрозуміло. Надто близько зачепило їх.

— А я весь час згадую про них саме тут,— сказав Тарас.— Адже від Капніста я довідався, що Сергій Волконський — це брат князя.

— У них лише різні прізвища. Капніст говорив, що так наказала цариця, щоб зберегти рід Рєпніна.

— А Рилєєв хоч і не кривний родич, та був для нього як родич, бо він племінник найближчого друга старого князя.

— Олексій Васильович міг би багато розповісти про них. Може, саме тому, що вони близькі люди, що це зв'язано з його власним життям, він і не згадує.

Але так було лише перший час.

Якось Тарас переглядав книги у величезній бібліотеці князя. Тут було багато іноземних книг — французьких, англійських, італійських. Кілька високих, аж під стелю, шаф заповнювали російські журнали і книжки. Князь намагався зібрати все, що виходило.

Тут і побачив Тарас «Думи» Рилєєва. Побачив і заглибився в них. З «Думами» в руках і застав його Капніст.

Сумна тінь майнула по його обличчю.

— Ви знали його особисто, автора цих «Дум»? — спитав Тарас.

Капніст узяв тонку книжечку в свої руки і гірко усміхнувся.

— Чи знав я його? Кондратія Рилєєва, автора цих «Дум»?

Він присів на вузеньку старомодну канапку, що стояла в кутку бібліотеки, і жестом запросив Тараса сісти.

— Був час, коли ми всі, молодь, читали й перечитували ці «Думи», а ще більше «Войнаровського», «Наливайка», особ-

ливо його сповідь. Бідний Кондратій! Він наче передбачав свою загибель, пишучи ці рядки:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа,
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной.
Я это чувствую, я знаю...
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!

Хіба не про себе написав це він? Та не тільки про себе. Коли згадаеш цих мужніх, благородних людей, які зреклись свого особистого щастя, особистого життя в ім'я ідеї!.. Вони помилялись, але вони щиро вірили, і благородні пориви штовхали їх на боротьбу.

— Хіба вони помилялись? — спалахнув Тарас.— Хіба не потрібний був цей виступ?

— Не будемо про це. В моїй душі жива пам'ять про прекрасних людей, — сказав Капніст.

І Тарас зрозумів — сам він, Капніст, давно далеко відійшов від тих поривів одчайдушної юності, що об'єднували їх для боротьби... Хто він зараз? Спокійний поміщик, батько родини. Але напевне, в цьому Тарас був переконаний, лишилась у його душі навіки пам'ять про великих друзів юності, і це його «святая святых». Може, він відкриє її трохи для Тараса? Адже Тарас здатний зрозуміти ту виняткову дружбу, її особливу глибину, щирість, що існувала тоді між палкими передовими людьми, об'єднаними ідеєю боротьби проти тиранства і несправедливості.

— Що я? — тихо мовив Капніст.— Я був лише маленькою непомітною лапкою величезного лапцюга.

Це був один з їхніх любимох висловів у ті незабутні дні юності.

Незабутні дні юності. Важко перенестися в них тепер.

Капніст дивився на Тараса, на тоненьку книжечку Кондратія Рилєєва, а перед очима...

— Це були такі близькі друзі, можна сказати, друзі з дитинства. Матвій і Сергій Муравйови-Апостоли, Коля Лорер — вихованець мого дяді, Кондратій Рилєєв. А потім їхні друзі, що стали моїми. Найближчий товариш Сергія —

Михайло Бестужев-Рюмін, Олександр Бестужев. З якими людьми довелося стрічатися! Коля Лорер був ад'ютантом Пестеля, а я — славного генерала Раєвського. Він любив мене, як сина, я був прийнятий як свій у їхній родині... Його чарівні дочки — Катерина, дружина Орлова декабрського, Олена, Марія. Марія чарувала нас усіх своїм голосом. Як її співи слухав завжди Пушкін! Ми догадувались, що він був закоханий в неї. А батько віддав її за Волконського, блискового генерала, кавалера багатьох орденів, — адже він воював усю вітчизняну війну. Отак вони породичалися з Респінім. Матвій Муравйов-Апостол був один час ад'ютантом у Респініна. Так, усі близькі знайомі, друзі...

Чим жили тоді ми, молодь? Над усе для нас була любов до Росії, до своєї батьківщини. Коли хворіє дитина, коли друг у небезпеці, тоді особливо прокидається гаряча, дійова любов, яка може створити чудо. Коли Наполеон посунув на Росію свої полчища, тоді особливо прокинулася любов усього народу до своєї матері-вітчизни.

Більшість майбутніх декабристів були в рядах армії — Пестель, Волконський, Бестужев, Муравйов-Апостол. Микита Муравйов майже хлопчиком тікав до армії Кутузова.

Я пам'ятаю, Бестужев казав (о, який це був палкий промовець!): «Наполеон вторгся в Росію, і російський народ вперше відчув свою силу, і тоді прокинулось в усіх серцях почуття незалежності, спочатку політичної, а потім і народної». От початок вільнодумства в Росії!

— А що ж, він був правий, — промовив Тарас.

— Так. Від нашествия тирана визволена була не лише Росія. Російська армія визволила Європу, вона тріумфальним маршем увійшла в Париж. І от офіцери — передова палка молодь — побачили країни, де нема кріпацтва, і, пройшовши Європу як благородні переможці-визволителі, вони повернулися додому. А що чекало тут? Кріпацька Росія... Аракчєєв... Я пам'ятаю, як часто говорили вони: «Чи для того ми звільнили Європу, щоб накласти її ланцюг на себе? Чи для того ми дали конституцію Франції, щоб не насмілитися говорити про неї в Росії? І купили своєю кров'ю першість між народами, щоб нас принижували вдома?»

— І це казали офіцери, вільні вищі люди, — гаряче вставив Тарас. — А солдати, бідні солдати, що на собі винесли найважчий тягар війни, знову повернулись на панщину!

— Так, про них, солдатів, про весь рабський народ і думали ті благородні люди, — продовжував Капніст. — Вони ждали перетворень, реформ. Цього ждали всі передові люди.

«Дух перетворень примушував клетотати уми». І гадали спочатку, що все зло «громадською думкою» потрясти можна.

...Коли б ви знали, який вплив мали тоді поезії Пушкіна. Ода «Вольність», його послання «До Чаадаєва». А пісні Рилєєва і Саші Бестужева! Хіба проходили наші зустрічі, наші офіцерські вечірки, щоб не проспівали ми «Ах, тошно мне». Співали ми цю пісню на мотив популярного тоді романсу Нелединського-Мелецького.

І тихо, майже пошепки, Капніст заспівав фальшиво, але з надзвичайним почуттям:

Ах, тошно мне
И в родной стороне,
Всё в неволе,
В тяжкой доле,
Видно, век вековать.

— Ми переписували його «Ковалю», ми переписували без кінця і знали напам'ять «Лихо з розуму» Олександра Сергійовича Грибоедова. Скільки палких розмов точилося тоді! Я теж був переконаний, що громадською думкою може бути викоренене все зло.

— Але ж цього замало...— почав Тарас.

— Так, на превеликий жаль, багато одчайдушних вільнодумців вирішили теж, що цього замало, і пішли на безумний крок.

Тарас стримав себе, щоб не заперечити і цим не перервати розповіді.

— Ні, ні, не кажіть нічого. Це було безумство. Хіба не була їхня справа приречена на поразку? Вони самі знали про це. Я пам'ятаю, розповідала мені сестра. Вона, звичайно, нічогоісінько не знала, хоч й причепилася раз до мене, побачивши у нашого товариша дитячих років Миколи Лорера печатку, на якій був зображений бджолиний вулик з написом: «*Nous travaillons pour la même chose*» — «Ми працюємо для одної мети». Це був девіз. Так от сестра розповідала, вона була в гостях у Трощинських. Це було в листопаді 1825 року.

Приїхали туди Матвій і Сергій Муравйови-Апостоли, з якими ми породичалися — наш брат Семен одружився з їхньою сестрою Оленою, — був Михайло Бестужев-Рюмін. Вони саме розмовляли з сестрою під час танців, умовлялися про їхній приїзд до нас в Обухівку. Раптом виходить з кабінету з тривожним виглядом сам хазяїн Трощинський і таємниче повідомляє, що несподівано вмер імператор Олександр І. «Усе життя в дорозі і вмер у Таганрозі». «Альошо, — казала

мені потім сестра.— Наші друзі наче збожеволіли. Деякі гості виявляли сум, дехто радів, але вони нічого не казали вголос, тільки між собою щось збуджено говорили, а потім підійшли зі мною прощатися. І хоч ми тільки-но умовилися, що вони прийдуть до нас на іменини матері, вони прощалися, як навіки, а з очей палкого Михайла Бестужева-Рюміна полилися раптом сльози». Вночі вони квапливо виїхали, і більше ніколи ми їх уже не бачили...

Потім розповідали, їх арештували, але офіцери Чернігівського полку, підтримані своїми солдатами, звільнили їх. Сергій став на чолі повсталого полку і повів його з Триліс на Васильків, потім на Мотовилівку, і йшли вже на Київ. По дорозі до них приєднувалися околицьні селяни. Та з Києва вирушили війська на повстанців. Чернігівський полк розгромили під Ковалівкою, пораненого Сергія арештували разом з його другом Мишею Бестужевим...

Селяни ще довго пам'ятали цей похід Чернігівського полку... Це було не так уже далеко звідси... Під Києвом.

Мене забрали в січні. Старий князь Рєпнін встиг мене попередити, і я мав змогу підготуватися — знищити листи, переписані вірші. Вже були арештовані Сергій Волконський і інші наші друзі.

Потім мені казали, як гідно трималися майже всі на допитах у фортеці. Сергій Муравйов-Апостол заперечив зв'язок зі мною і цим дуже вплинув на моє швидке звільнення з Петропавловської фортеці, а сам...

Капніст зітхнув і замовк на мить.

— Коли б ви знали, Тарасе Григоровичу, що це були за люди! Натхненні, чесні, правдиві. Кажуть, Кондратій написав на тарілці у в'язниці:

Тюрьма мне в честь, не в укоризну.

За дело правое я в ней.

И мне ль стыдиться сих цепей,

Когда ношу их за отчизну?

Так, вони були закуті в кайдани. А перед страшною страстю він вигукнув слова: «Рылеев умер, как злодей! Да помянёт его Россия!»

— Да помянёт его Россия! — схвильовано повторив Тарас.

* * *

Після тижня осінніх дощів видався погожий, ясний день, як часто буває в жовтні на Україні. Тарас глянув на синє небо і одразу вирішив:

— Поїду в Турівку до Маркевича. Сам поїду.

Зараз не хотілось їхати ні з Базілем, ні з Закревськими, а хотілося самому походити, поговорити з Миколою Андрійовичем. Зараз тягло до Маркевича-історика.

У цих тоненьких книжках Рилєєва було стільки з історії рідної України. «Богдан Хмельницький», «Наливайко», «Войнаровський».

Мне ад Украину зреть в неволе.
Её свободной видеть — рай! —

говорить Наливайко в своїй сповіді, і ці рядки врзалися в душу. Тарас їхав різнобарвним осіннім лісом і повторював їх у думках.

А може, й не дивно, що Рилєєв так часто звертався з своєю музою саме до історії України? Декабристам — борцям проти тиранії самодержцзя, проти кріпацтва, була близька і зрозуміла боротьба поневоленого народу за свої «священнейшие права». Адже писав Рилєєв у поемі «Богдан Хмельницький», що той жадав помсти, що він

Отметит холодное презренье
К священнейшим правам людей;
.....
Позорные разрушит цепи
И, рабства сокруша кумир,
Вновь водворит в родные степи
С святой свободой тихий мир.

Значить, доля України не була байдужою для цих незабутніх великих синів Росії!

Вчора Тарас знову перегортав складену Маркевичем п'яти томну «Історію України», що вийшла цього, 1843 року. Багато в ній, правда, було плутаного, невірного.

Зараз Тарас згадав: адже Маркевич — чарівливий піаніст, ботанік, історик — був знайомий особисто з Рилєєвим.

Тарас згадав шумні музичні вечірки у Струговщикова, у самого Маркевича в Петербурзі, в той час коли Тарас тільки-но починав своє літературне життя.

Після одної з вечірок у Маркевича — це було весною, на початку травня, — багато музики, пісень, розмов про мистецтво — Тарас, повернувшись додому на світанку, написав вірш Маркевичу: «Бандуристе, орле сизий».

Маркевич зібрав і видав українські народні пісні, і Тарас звав його «бандуристом», а в компанії Віктора Закревського його звали «обозним».

Тепер Маркевич здебільшого жив у своїй Турівці, збирав матеріали з етнографії України для нової наукової праці, розводив надзвичайні квіти в оранжереях, садив якийсь особливий тютюн. З ним уже не раз бачився Тарас і в Качанівці, і у Закревських, і в Турівці, був знайомий з його дружиною і його маленьким сином. Від родини Маркевича на всіх віяло спокоєм і привітом.

Але Маркевич так само, як і Капніст, далеко відійшов від тих ідей, якими приваблювали його великі, незабутні друзі.

«Чому? — думав Тарас.— Що це? Страх перед жорстокою розправою? Любов та звичка до спокійного життя? Правда, і в юності він був далі, ніж інші, від громадських інтересів і більше цікавився наукою та мистецтвом».

Маркевич, з незміпною люлечкою в зубах, розкрив обійми, побачивши Тараса.

— От добре, добре, що приїхав! Шкода, жінки і сипка нема. Мій Андрійко як побачив тебе у Качанівці, так усе й розпитує про дядька Тараса. Ходімо, ходімо до хати, а потім я поведу тебе в оранжерею, я обіцяв передати княжні Варвари рідкісний вид кактуса.

Щоб не образити хазяїна, Тарас зайшов і до оранжереї, і в сарай, де сушилися папуці тютюну, і викурив люлечку з готового, висловивши здивовання від його міці та пахощів.

Хоча це все було цікаво й приємно, але думки були далеко, і раптом, без усякого переходу, посеред розмови про щеплення дерев, Тарас запитав:

— Микола Андрійовичу, а знаєш, чого я захотів тебе так бачити? Я оце прочитав книжки Рилєєва. Думи його, поеми. Ти згадував колись, що знав його.

Враз благообразне обличчя Маркевича пройнялося якоюсь урочистістю, очі глянули глибоко, наче не на Тараса, а кудись далеко, ген-ген. У минувшину?

— Ходімо, Тарасе, в мій кабінет,— сказав він тихо.— Я покажу тобі його лист. Я бережу його.

З тією ж урочистістю Микола Андрійович у своєму кабінеті вийняв з різьбленої, з інкрустаціями шкатули лист, пожовклий від часу.

— Коли я прочитав «Войнаровського» і «Наливайка»,— сказав Маркевич, сідаючи в фотель перед столом і одягаючи окуляри,— я написав Кондратію Федоровичу Рилєєву подяку від себе, подяку від усіх моїх земляків. Я писав, як він багато зробив для нас, що він підніс цим весь народ. Горе тому, писав я,— о, я пам'ятаю це! — горе тому, хто йде на приборкання цілих країн, хто заміряється вкрити презирством цілі

народи. Але слава тому, писав я, хто прославляє величність душі людської і кому народи цілі повинні приносити подяку.

— Я хотів би йому висловити те ж саме,— промовив Тарас.

— А от що написав він мені про Україну: «Я русский, но три года жил на Украине, мало для себя, но довольно для того, чтобы полюбить эту страну и добрых её жителей... Я писал, что чувствовал, и никогда не думал, чтобы слабые труды мои заслужили такое лестное внимание потомков Хмельницкого и Наливайко. Не один вы, многие из соотечественников ваших подобным образом отзывались ко мне. Это такая награда, которая навсегда оставит меня в долгу перед вашим отечеством. Дай мне бог сил и возможности хотя несколько отблагодарить земляков ваших».

На очах у Маркевича виступили сльози.

— Ми знали, він замислив велику трагедію «Богдан Хмельницький» на шість пісень. Початок був написаний. Де він тепер? Невідомо...

— Мабуть, у Третьому відділі таємної канцелярії його імператорської величності,— похмуро мовив Тарас.

— Не говори зайвого, Тарасе,— з пересторогою сказав Маркевич,— бо так паб'ють, ще й плакати не дадуть.— Помовчавши, він продовжував: — А знаєш, не один Рилєєв цікавився історією України. Федір Глінка, один з декабрьських, теж написав роман «Зиповий Богдан Хмельницький, или Освобождённая Малороссия». Ох, скільки вони всі могли ще зробити! Сам Пушкін казав, що в останніх творах змужнів талант Рилєєва. Перші його твори він критикував, правда, як друг, як брат. Я певен, «Богдан Хмельницький» — це була б велична річ. Про неї думав Кодратій, коли писав, що віддячить землякам моїм. Не знав, бідолаха, куди заведуть його безумні ідеї. Я одержав листа 18 жовтня 1825 року,— дивись, дата. А двадцять п'ятого грудня...— Маркевич замовк...

«Хіба не віддячив він землякам нашим? — думав Тарас, повертаючись до Яготина.— Не знав тільки, що, складаючи твори про народних визволителів, він складає вічну славу когорті звитяжців, з якою загинув і сам.

И хоть падет, но будет жив
В сердцах и памяти народной
И он и пламенный порыв
Души прекрасной и свободной.
Славна кончина за народ!
Певцы герою в воздаянье

Из века в век, из рода в род
Передадут его деянье!»

Може, це заповідано і йому, Тарасові, одному з співців народної долі?

* * *

Удень Тарас був зайнятий роботою. Він закінчував копію портрета старого князя, розмальовував плафон і малював фрески в кімнатах флігеля. А вечорами заходили часто Роман Штрандман і лікар Фішер, уже підстаркувата й дуже освічена та обізнана не лише в своїй медичній справі людина, наділена непорушним філософським спокоєм. Фішер трохи іронічно, але завжди доброзичливо усміхався, слухаючи палкі розмови Романа і Тараса. Найбільше вони говорили про декабристів. Чому їхня справа не увінчалася успіхом? Що було правдивого і помилкового в їхніх поглядах?

— Їх було мало,— казав Штрандман.— У них не було певної одностайної мети, вони не знали, що робити далі, після повстання.

Та однаково для Тараса образи їхні були в ореолі вічної слави і мучеництва.

— Зерна, кинуті ними, лишилися. Вони перші одверто пішли проти самодержавства, і їхній приклад не загине.

Тарасові хотілося розпитати Варвару Миколаївну про її дядю Сергія Волконського. Адже вона казала, що він часто приїздив до них у Полтаву і вона його дуже любила.

— Усі в родині його любили,— казала вона.— Він був якоюсь безстрашною людиною. Знаєте, безстрашною не від безтямної одчайдушності, а від упевненості в собі.

А старого князя Тарас не наслідився розпитувати. Це було б нетактовно, неделікатно. Тарас був завжди чулим до цього. Адже, напевне, не забував ніколи Рєпнін свого рідного брата, що конав і досі в далекому Сибіру.

— Ніколи не забуває,— сказав і Капніст.— Коли б ви знали, як побивалися всі вони, і особливо княжна Варвара, коли на їхніх руках умер маленький син Сергія Григоровича. Князь і княгиня Рєпніни день і ніч сиділи над його ліжком. А який зажурений ходить князь, коли звідти, з Сибіру, доходять якісь звістки. Вони доходять рідко, випадково. Я пам'ятаю, в перші роки прийшов якийсь лист від Марії Миколаївни Волконської. Вона повідомляла про «милість»,— Капніст гірко скривив губи,— з нещасних дозволили зняти кайдани. Уявіть, вони весь час були в кайданах... Волкон-

ська писала, як незвично тихо стало в їхньому суворому північному краю, бо вони звикли до цього жажливого брязкоту... Князь постарів у цей день на добрий десяток років. Вони на каторзі під землею.

— А які прекрасні вірші писав їм Пушкін,— сказав Тарас.

Згадалося — ще хлопчиком-кріпаком у Ширяєва він чув ці вірші і запам'ятав їх назавжди. А нещодавно в Полтаві їх читав Щепкін.

Коли Тарас і Роман Штрандман лишилися сам на сам, Роман вийняв з кишені піджака маленький аркушик паперу, дрібно-дрібно списаний, і сказав:

— А ви знаєте відповідь на цей лист Пушкіна? Написав один з засланих, Олександр Одоєвський. Я переписав у одного приятеля студента. От послухайте:

Наш скорбный труд не пропадёт,
Из искры возгорится пламя,—
И просвещённый наш народ
Сберётся под святое знамя.

Мечи скуём мы из цепей
И вновь зажжём огонь свободы:
Она нагрянет на царей,—
И радостно вздохнут народы.

Тарас знову довго не виходив з свого флігеля.

— Він хворий? — спитала Варвара Фішера. Хотіла спитати: — Він сердиться на мене?

— Ні, він пише. Малює і пише. Більше, правда, пише.

Так, він знову кинувся до паперу.

Варвара Миколаївна знову мучилася, терзалась, а він жив зовсім іншим життям. Він сидів у себе в флігелі і писав, писав. Тарас забув її алегоричні вірші у прозі, забув про її вимоги,— зараз вона була для нього близькою ріднею тих, декабристів.

Кілька днів він не заходив у великий будинок. А потім несподівано прийшов на вечірній чай. Старих не було за столом. Лише Глафіра, її сестри Таня і Саша, княжна Варвара. Як це часто бувало з Тарасом, після натхненної, напруженої праці раптом наставала розрядка. Він жартував з Глафірою, Танею і Сашею, верз всляку нісенітницю, запевняв, що він зовсім не такий кирпатий, яким намалювала його Глафіра, що вона це зробила навмисне, щоб дівчата його не любили.

Усі сміялися. Тільки Варвара сиділа мовчазна і раптом сказала з докором:

— Шкода, що ви покинули своє відлюддя. Там ви, мабуть, не говорили стільки дурниць.

Усі замовкли. Варвара Миколаївна відчула ніяковість і жаль, що образила його.

Кілька хвилин панувала тиша.

— Тихий янгол пролетів,— добродушно усміхнувшись і трохи з винуватим виглядом сказав Тарас.

І вмить все незадоволення, вся образа за його поведінку злетіли з Варі.

— Ви вмiєте розмовляти з янголами,— скажіть же, що вони вам говорять?

Тарас глянув на неї, схопився з місця, підбіг до столика в кутку кімнати, на якому були папір і чорнильниця, і став швидко писати.

— Варваро Миколаївно,— мовив він, закінчивши писати і подаючи їй аркуш,— це присвята до одного твору. Я прочитаю вам його трохи згодом. Я писав ці дні, і він буде присвячений вам. Я написав російською мовою.

На папері було написано: «На память 9 ноября 1843 года княжне Варваре Николаевне Репниной».

— Прочитайте самі! — просили жінки.

Тарас прочитав:

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать
И дар господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
Для вас понятно это слово!..
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Хіба за ці вірші не можна було простити все, все?
Радість і щастя співали в Вариній душі.

* * *

І знову цей Базиль повіз його з собою! Скільки днів не було його? Десять? Цілу вічність?

За вечірнім столом сиділа вся родина, Капніст, Фішер, мадам де Рекордон — гувернантка, яка ні слова не тямилася поросійськи. Відчинилися двері, і увійшов Тарас Григорович.

Варвара Миколаївна поривчасто схопилася з місця і стала на весь зріст. Але Тарас обмежився загальним поклоном і сів коло Базіля. Вони обидва були у веселому настрої, і Базіль, як завжди, почав розповідати хтосна-що, якісь неймовірно дурні історії. Тарас підбивав його такими ж запитаннями, додатками. Старі князь і княгиня сиділи у другому кінці і, не розбираючи нічого в їхній балаканині, щось стиха говорили між собою. Варварі Миколаївні хотілося непомітно піти, але вона сиділа на канапі між Капністом та Глафірою і не могла вийти з-за столу, не потривоживши всіх. Не довго думаючи, вона стрибнула на канапу і пройшла за спиною Капніста.

— Ач! — підморгнув Базіль на сестру. — Недарма батько казав, що Варет коза вигодувала, — стрибає, як коза.

— Більшої дурниці ти не міг вигадати! — кинула йому Варя і швидко вийшла з кімнати.

Сльози з'явилися в неї на очах. Якою ображеною і самотньою відчула вона себе! Сіла в своїй кімнаті й сумно дивилася у вікно.

От почувлися кроки батька. Він пройшов до себе. От долинула розмова Базіля з матір'ю. Це значить, він відвів стару княгиню.

Швидкі кроки, двері відчинилися, і в кімнату увійшла дружина Базіля Ліза.

— Варет, ходімо у вітальню. Шевченко читатиме свою нову поему.

Варя похитала головою:

— Я не піду, я не хочу.

— Що ти! Це ж для тебе. Я знаю, він всі дні писав у нас, у флігелі. Це просто незручно не піти.

Варя зробила зусилля над собою і підвелася з стільця. Мовчки зійшла вниз, сіла між Глафірою і Капністом. Було чогось боляче. Навіть невістка знала, що поема написана для неї! Може, вона зовсім, зовсім несправедлива до нього?

— «Тризна», — прочитав Тарас, подивившись на Варвару Миколаївну.

Так, вона була зовсім не права, тільки зовсім не так, як гадала...

Чому їй присвятив він ці несподівані для неї зараз вірші:

Счастливое братство! Единство любви
Почтили вы свято на грешной земле;

Сходитесь, други, как ныне сошлись,
Сходитесь долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земле!

Але вона відразу забуває своє і починає розуміти поета. Він знову підвівся вище за все дрібне й буденне, що оточує їх.

Ні, не свої тільки переживання оспівує він.
Про яку велику мету в житті він говорить?

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства грудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Повнять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы —
Се человек!..

Які давноминулі дні і пісні нагадують ці рядки Капністу і Варі?

О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!

Ніби скам'янілі, сидять Глафіра, Ліза, на очах Тані сльози, а по обличчю Варі вони течуть нестримними струмками. Нервово стискує руки Капніст.

Так, він розуміє, про кого написана поема. «И ты закована, и я», — врізається рядок у душу. Це про них, закутих, засланих, страчених...

Не пропою вам песни новой
О славе родины моей!
Сложите вы псалом суровый
Про сонм народных палачей;
И вольным гимном помяните
Предтечу, друга своего.

Рилєєв... Бестужев-Рюмін... Волконський...

Їх бачив перед собою Тарас, коли писав цю поему, і хіба не найбільше довір'я, не найвищий прояв дружби, що зараз стоїть він перед Варварою Миколаївною і подає списаний його рукою зошит?

— Це вам. Я змалював ще для вас на згадку і портрет автора,— додає він, усміхнувшись.— Завтра принесу вам.

— Спасибі! — тільки й могла вимовити Варвара Миколаївна.

У ЗАВІРЮХУ

Ідальня, вітальня вбрані рушниками, плахтами, килимами.

У кабінеті стіл і лави з українським різьбленням, на стінах портрети гетьманів, між ними — Мазепа, насторожений, наче прислухається до чогось. Сам хазяїн — Платон Лукашевич — носить штани в чоботи, під піджаком — сорочка з вишитою хрестиком маніжкою.

— Ми — козацького роду,— повторює він часто.— Нам не потрібні чужоземні витребеньки.

Він збирає український фольклор, у 1846 році вийшла збірка народних пісень, ним упорядкована. Через це на нього дивляться як на певну культурну силу, і він цим дуже пишається, особливо своїм листуванням з письменниками та поетами Галичини.

Тараса Григоровича Лукашевич одразу запросив до себе в гості, думаючи «приручити» і впливати на нього, та поки що це не виходило. В гості Тарас приїхав, з зацікавленням переглядав зібрані пісні, перекази, легенди, слухав різні старовинні історії, якими любив похизуватися Лукашевич, читав і свої вірші, але хазяїн не дурний, хитрий і упертий — зрозумів, що в руки той не дається, і тому намагався сплести навколо Тараса мереживо лестощів, зацікавити дужче своїм збиранням фольклору.

«Обіцяв приїхати, а давно не було,— подумав Лукашевич, закусивши вуса і підійшовши до вікна. Надворі падав лапатими пластівцями сніг...— Давно його не бачив. Весь час або у Респіних, або у Закревських. Хм... Так і зовсім забути може... Далі очі — далі серце».

Раптом підморгнув і хитро усміхнувся. Сів за стіл, почав писати:

«Шановний добродію Тарасе Григоровичу!

Оце хочу вам нагадати, що за тиждень мають прибути до мене нові львівські видання, про що одержав листа. Отож

прошу відповісти мені негайно, коли чекати вас до себе, щоб і себе, і вас тими виданнями потішити...»

— Накажи покликати мені Каленика,— сказав він жінці, вийшовши з кабінету.— Треба оцю цидульку негайно в Яготин панові Шевченку віднести.

Жінка, балакуча провінціальна поміщиця, яка нічого не розуміла в роботі чоловіка, але тим більше поважала її, гукнула верескливим голосом:

— Параско! Палажко! Ану мені в одну мить Каленика, пан кличуть!

Каленик — невеличкий, ніби завжди зіщулений дядько — саме вносив дрова на кухню. Був він тим, що зветься «кухонний мужик». Він глянув недовірливо з-під рудуватих брів на Палажку і на Параску, струснув сніг з чобіт та сірячинки і пішов за ними.

— Куди пнешся, бачиш — наслідив як! — гукнула пані.

— Оце тобі лист, заховай гарненько, та не помни, обережно. Піди зараз у Яготин до князів Репніних, там проживає Тарас Григорович Шевченко, і відповідь одразу ж принеси. Зрозумів? Та не барись там, щоб мені на вечір відповідь була. Зрозумів? Одна нога тут, друга там. По морозцю. Здається, нарешті, справді козацький мороз узявся...— звернувся Лукашевич до жінки.

«...Піди зараз у Яготин,— подумав Каленик, вийшовши з панського дому.— Близенький світ... Тридцять верстов з гаком — одна нога тут, друга там...»

Він глянув на ноги. На одній нозі чобіт зовсім подертий, повно снігу набилося, а на другій — мотузкою підосва підв'язана. От тобі й масш!

— О господи, господи й господи!..— зітхнув Каленик. Глянув на небо — сіре воно, сіре, і сніг який сивий. Чи не на віхолу? Що поробиш? Панові теж не повилазило — бачить. І мороз ще дужчає і дужчає. Як його йти у драних чоботях та в сірячинці, що з самих латок, як на старцеві — вітром підбита, морозом підшита...

Крекчучи, Каленик міцніше перетягнув поясом сіряк, натяг на вуха благоденьку шапку, взяв ціпок у руки.

Надвір вибігла Палажка.

— Дядечку, ой холодно, ви в степу замерзнете! Хоч би кожуха десь позичили.

— Не замерзну — я проворний,— підморгнув він.— Голодний поле перебіжить, а голий — три. Отак і я. Як дремену! Одна нога тут, а друга там,— згадав він панський наказ і засміявся.

— Я вам, дядечку, хоч хустку свою зараз винесу, на шию пов'яжу.

— Ото божа дитина, ото вже добре вродилось, — закліпав рудими віями Каленик.

Палажка зав'язала йому шию хусткою і швидко до хати.

— Ну й холодно, бодай йому!

Справді, було так холодно, як на водохреща. До того ще й вітер здіймався і крутив над шляхом сивим снігом. Треба не баритися, може, бог змилується — дійде він до Яготина.

— О господи, господи й господи!..

Тридцять верстов туди, тридцять назад. Одна нога тут, друга там. І що воно у панів за справи такі! Важливі, мабуть, дуже. Що ж, не його, мужицького, розуму діло. Сказав — і все тут. Спробуй тепер хоч на вечір додому не повернутися! І білому світові не радий будеш.

«Коли б хоч шкапчинкою якою їхати. Та ні, ще холодніше, і хіба тварині зараз у степу легше? — заспокоює себе Каленик. — Хіба б таки він сам не пожалів животину? І хіба у нього які такі кожухи, щоб загорнутися! Краще вже отак підтюпцем, підтюпцем... От тільки сніг клятий у драпі чоботи пабивається...»

Добрий хазяїн і собаки зараз надвір не випустить. Видно, дуже важливий лист несе Каленик, що в такий мороз пані послав. Каже: «козацький мороз». Тобі б пробігтися самому, ото б знав, який мороз буває, — «з очима», як діди кажуть.

Лапати пластівці снігу заліплюють очі. Брови і вуса вже не рудуваті, а зовсім сиві.

«І навіщо ото зима бідним людям, — думає Каленик. — Хіба бог не бачить з неба, як воно погано у драпаних чоботях, у такому сіряку степом вимахувати? Панові нічого, і в хаті тепло, а в гості збереться — у теплий візок коней запряжуть. І чого воно так бог зробив?»

Скільки себе пам'ятає Каленик, усе своє життя робив, усе робив — то пані накажуть, то пан, то прикажчик. Так уже бог людям дав — на панів робити. І думає про це Каленик без люті. А як же інакше! Батько робили, і мати робили, а хліб з лободою їли і в латках ходили. І виріс Каленик затурканий і тихий, усім годив, усім робив, а йому ніхто нічого, бо батько і мати давно-давно вже померли.

Оце Палажка хустку на шию пов'язала. Добре дівча, і від її добрості ще тепліше, ніж від хустки. Ані ж бо справді, — коли б не ця хустка, мабуть, вітер наскрізь пройняв би. Йде Каленик і нічого вже не бачить перед собою, час від часу витирає рукавицею очі, бо зовсім снігом заліпило. Ач яка завірюха здійсмається, ще б з шляху не збитися! Скільки він

уже тут виходив, Каленик, і восени, і взимку, і влітку. Та, здається, такої негоди він ще не пам'ятає. Ну й мете! Ну й мете! Бодай його на той світ замело! Наче сам вітрів батько з усіма своїми синами-вітрами вилетів на степ бешкетувати.

Свої приміти були в Каленика у цьому степу навіть взимку. Влітку що? Влітку все видно, і кожен тобі куш, кожна стежка знайома. А взимку іди розберись! Та він знає: отам горбочок невеличкий був — до нього навпростець іти. Звідти видно самотню тополю, її посадила дівчина над хлопцем, який косою зарізався. Це вже не один так. Не стерпить знуцання чи то пана, чи прикажчика і — косою. Його, бідолаху, піп не захотів на кладовищі ховати. А від тієї тополи повернути праворуч — і дійдеш до корчми, що на роздоріжжі стоїть. Оце була б якась копійчина — випив би чарочку, то, може б, і мороз не такий страшний був. І закласти корчмареві нічого. А проте думка про корчму трохи підбадьорила. А мо' який знайомий там зустрінеться та пригостить! Коли б до корчми швидше дістатися, тоді одним махом пробіг би, там уже і Яготин недалечко.

А вітер проймає все дужче і дужче. Тополі не видно. Крутиться віхола. І раптом Каленик відчуває, що нема ні сил, ні бажання боротися з цим вітром, віхолою, снігом...

Сів би отут посеред степу і не встав би. Хай казиться пан, що листа не доставить!

Лежатиме Каленик і не поворухнеться, хоч як кричатиме чи пан, чи пані, чи прикажчик. От і над ним могилку насиплють. Та хто посадить тополю? Хто по весні пов'яже стрічку на хрест, посадить барвінок?

Ніхто й не прийде. Та хай буде, що буде...

Уже б і сів Каленик отак посеред степу, та раптом десь там, ген-ген між білими кучугурами снігу, щось зачорніло.

— Е, та то, мабуть, і є корчма! Проминув тополю і не помітив.

Близькість людського житла відкинула геть безнадійні думки Каленика, надала сили.

— Коли б не ця корчма, отак по-дурному б і замерз у степу, — казав Каленик сам собі, підходячи вже до хати.

Струснувши сніг, тихенько відчинив двері у сіни і зіткнувся з корчмаркою.

— Кого тут ще несе, прости господи! — з серцем вигукнула вона.

— А я гадав, — добродушно сказав Каленик, — у таку лиху годину тільки мене чорти носять. Пустіть, хазяєчко, хоч погрітися, я хати не пересиджу.

— Та йди вже, йди, а краще не йти б, а десь у клуні пере-

почить,— вже лагідніше мовила хазяйка.— Бач, стражники наїхали по рекрутів. Пригощай їх, напувай їх, щоб вони дітей сиротили, матерів бідолашних самітними лишали.

Дійсно, у напіввідчинені двері побачив Каленик стражників.

— Хай мине мене лиха година,— перехрестився він.— Справді, хазяєчко, не заходитиму я. Цур їм пек! Думав зігритися, ще верстов десять іти.

— Дай я тобі хоч чарочку винесу,— змилювалася хазяйка.

Хильнув Каленик, перехрестився.

— Дай тобі боже здоров'я! І діткам твоїм!

І пішов, знов пішов... Ой, скільки вже часу минуло, як вийшов він з панського двору!..

Малювати в той день не можна було. Світло було зовсім тьмяне від віхоли, що мела надворі. Тарас Григорович зранку не виходив з флігеля, читав Міцкевича. Та от у двері постукав Роман.

— До вас, Тарасе Григоровичу, якийсь чоловік з листом. Заходь, заходь, небораче. І як це в таку завірюху тебе послали? Негайне щось?

Та одразу з морозу в руки і в ноги Каленика просто зашпори зайшли, він не міг і поворунити ними, не міг і слова вимовити. Ще й злякався,— адже довго він у дорозі був — що, як розсердяться пани?

Тарас узяв його зашкарублі руки в свої і почав терти.

— Романо,— сказав він.— Треба б дядькові випити щось, бач, зовсім задубів.

— Я зараз принесу.

Каленик кілька хвилин не міг отямитися. Нарешті вимовив:

— Від пана Лукашевича я листа приніс.

— Що могло трапитися, щоб гнати людину в такий мороз тридцять верст?

— Отутечки лист, у шапці. Забарився я в дорозі. Пан казав, щоб швидше і відповідь, щоб одразу приніс.

Тарас узяв листа в руки, і чим далі читав, тим сердитішим ставав вираз його обличчя. Він почервонів і закусив губу.

«Отак і є,— подумав Каленик,— мабуть, спізнився».

— Я вже так поспішав, так поспішав, паночку,— забурмотів він,— та вітер з ніг валив у степу.

Тут зайшов Роман.

— Що трапилось? — спитав він, злякавшись незвично лютого погляду Тараса.

Тарас перемиг себе, щоб не вибухнути лайкою при по-сланцю.

— Ідіть, дядечку, на кухню, там вас нагодують, погрійтеся, а завтра додому.

— Е ні, ні,— похитав головою Каленик.— Погрітися, перекусити — це можна, а щоб завтра — ніяк. Пан наказав — одна нога тут, друга там. Щоб відповідь негайно, сьогодні ж приніс.

— Що трапилось? — спитав знову Роман, коли Тарас сам відвів Каленика на кухню, попросив нагодувати його і повернувся до себе.

— Ви не уявляєте мені люті зараз,— гнівно почав Тарас.

— Не тільки уявляю, а й бачу. Про що таке обурливе написав цей ваш пан?

— В тім-то й річ, що ні про що! Абсолютно ні про що, нате читайте! Він пише, що за тиждень має одержати якісь книжки і просить негайно відповісти, коли я приїду до нього. І для цього гнати людину в такий мороз! Як назвати це? Як можна так знущатися з людей?! І він вважає, що працює для рідної культури, що він літературна, наукова сила! Ганьба! Ще велів сьогодні повертатися. О, я відповім йому зараз! Я напишу все, що думаю про нього!

— Тарасе, заспокойтеся, не робіть зайвого!

— Нічого зайвого. Я висловлю лише думку про нього і бажання ніколи не стрічатися з ним і з такими, як він!

Тарас одірвав аркуш паперу і швидко почав писати.

Він писав, не думаючи про етикет, про чепну форму. Яка тут до біса чепність, коли масш справу з таким феодалом-собачником! Усю лють, все обурення він вилив у невеличкий лист, який закінчувався відмовою від цього знайомства надалі.

Він хотів дати листа прочитати Романові, потім сказав:

— Ні, не дам навіть вам прочитати. А то почну перечитувати і, може, щось зміню! Як вилилось, так і вилилось. Однаково мені з ним дітей не хрестити!

— Це вже певно! — засміявся Роман.— Ви праві, Тарасе, хай він хоч від вас раз у житті почує всю правду.

Як не вмовляли Каленика — він не лишився і знову по-дибав у степ, у завірюху, в темряву.

А завірюха наче глузувала — з тієї хвилини, як зник у заметах сивого снігу Каленик, вона мела і крутила ще дужче...

Тарас не міг знайти собі спокою.

Треба було його не пускати! Але як не пустити? Тепер уже нічого малювати собі ілюзії з приводу лібералізму пана

поміщика Лукашевича. Каленик — панський кріпак, пан що хоче, те й зробить. Хіба забув Тарас, як сам був кріпаком у пана Енгельгардта і в такий саме мороз і віхолу пішки йшов за валкою у драних чоботях з Вільно до Петербурга?

І другого дня віхола не вщухала, вітер крутив поземок.

Тільки на третій день сиве небо подобришало — вже не налягало так низько на землю, на очах ставало блакитним, не сипало снігом, хоч мороз і не здавався.

Тарас не ходив ці дні до великого будинку. Похмурий, мовчазний, він працював у своїй кімнаті.

І знову до нього постукали, і яготинський дворовий хлопчик, просунувши голову, сказав:

— Вам лист, Тарасе Григоровичу.

— Знову лист? — здивувався Тарас.— Від кого ж? Хто приніс?

— Та панотець їхали, казали, що їх якийсь пан просив вам передати, а який — я й забув,— зникнув хлопець.

— Та то нічого,— заспокоїв хлопця Тарас.— Ми зараз дізнаємося від кого. Біжи собі.

Він глянув на конверт і остовпів. Він впізнав почерк Лукашевича! Тарас розірвав швидко конверт, і одразу в око впав рядок: «Ви, мабуть, не забули, ким ви були нещодавно, а в мене триста таких олухів, як ви...» Що хотіла цим сказати ця брутальна людина, яка так обдурила його своєю поведінкою, любов'ю до народних пісень, до старовини, до України?

Тарас стис кулаки. Його ображали зараз не брудні слова — він зневажав цю людину і її ставлення до нього. Але його пригнічувало і ображало те, що він сам з таким довір'ям поставився до цього пана.

Що з того, що пан одяг вишиту селянську сорочку, запахнув штани, наче козацькі шаровари, у чоботи, розмовляє виключно українською мовою і кохається в українських піснях, прислів'ях, приказках? У нього триста таких самих, яким був нещодавно Тарас. Лукашевич не помилився — Тарас не забув того безправного, зневажаного всіма стану! Він не забув і не забуде. І не обманути його ніякою удаваною любов'ю до народу, до «неньки-України». Ненька-Україна — це степи, заметені снігом по самісінький димар хати, це тисячі Калеників...

Увечері всі мешканці флігеля вирішили витягти Тараса у великий будинок на вечірній чай. Він нікому не сказав про лист, так йому було боляче й соромно самому перед собою. Але уважні очі Варвари Миколаївни помітили все. Вона

дивилася на Тараса з співчуттям і любов'ю. І Тарас не витримав. Після чаю він підійшов до княжни і тихо сказав:

— Ходімо у вітальню, я хочу дещо розповісти вам.

Варвара сіла в куток великої канапи, Тарас коло неї на низенькому оксамитовому ослінчику. Захотілося звірити все, що наболіло і накипіло в ці дні на серці. Він узяв її тонку руку в свої широкі міцні долоні і почав розповідати все, щиро, одверто, гаряче — так, як він один умів. Як він добре поставився до Лукашевича, повірив йому, бував у нього, як той освідчувався в любові й повазі і як у страшну завірюху...

— Ви пам'ятаєте, як мело! Який лютий мороз був надворі. Добрий хазяїн в таку негоду собаку надвір не випуска, а він послав бідолашного кріпака принести за тридцять верст ніччю, безглузду записку!

Тарас одверто розповів, що написав Лукашевичу у відповідь, і як той надіслав йому сьогодні цього паскудного листа. І раптом образа знову піднялася від серця. Образа за своє безсилля. Сльози полилися з Тарасових очей, він заплакав, навіть не соромлячись цього.

Княжна Варвара схопилася, обняла його голову.

— Мерзenna, негідна людина! — гаряче заговорила вона. — Він мусить радіти, що геніальний син його рідної країни вибився з того ганебного стану, а не дорікати ним. Хіба ви не знаєте, що є люди, для яких ваші благородні почуття і святій вогонь вашого таланту вище випадковості народження, що ви для цих людей вище в сто разів за будь-якого аристократа!

Вона не так зрозуміла його образу, це було ясно, але так гаряче, вже не ховаючи своїх почуттів, хотіла його заспокоїти, що Тарас був зворушений. Він потиснув їй руку і промовив:

— Моя дорога сестро!

А тепер Варвара Миколаївна не могла заспокоїтись. Скажи він їй слово — і вона б кинула все, вона б не послухала нікого, крім голосу свого серця, і пішла б за ним куди завгодно, щоб в усьому завжди полегшувати його долю.

І Тарас це відчував. Та він був щирий і чесний — для нього вона була друг, сестра, не більше.

Він ще раз потис їй руку, поцілував у бліде чоло і пішов. А другого дня поїхав.

Княжна Варвара дивилась у вікно. Надворі знову мело, знову починалася завірюха. Чому не лишився він, уже ніби заспокоєний, вдома? Він міг би малювати фрески, домашні портрети дітей... Увечері читали б Міцкевича...

Вона не знала, — а коли б і знала, не зрозуміла б, — що його тягло до Артема, Мишка, Каленика, до таких, яким він був сам нещодавно, як влучно написав Лукашевич.

А до завірюхи байдуже. Хіба не така ж завірюха в його неспокійній душі?

* * *

Усі чотири вітри і вітрів батько розгулялись по степах і по селах. І разом з степовими вітрами неслася чутка — стражники їдуть по рекрутів. Там Каленик сказав, там шинкарка пошепки з жінками балакала. І дужче позачинялися в хатах люди, хоч знали, — ніякі двері не врятують від цього лиха, більшого за чуму.

Хрестилися матері, жінки, поглядаючи на синів та чоловіків.

— Хай мине лиха година.

Ніхто не знав напевне, на кого вказав пан чи управитель. Догадувалися, боялися вголос сказати, а тремтіли в кожній хаті.

— Мамо! — прибіг до вдови Ївги син Мишко, що грав на трубі у панському оркестрі. — От заприсягнуся, на мене клятий німець вказав. Утечу я! Не дамся!

Ївга пополотніла, захиталася.

— Михайлику! Сипочку! Не може того бути, ти ж у мене один...

— Хіба на те зважають, мамо! Я попрощатися забіг! Я втечу, в лісі подамся.

— У таку завірюху! Ти загинеш!..

— А так хіба не загину? Двадцять п'ять років, мамо, — муштра, казарми... згадайте, либонь, москалів.

Мати схопила худими руками за шию сина. Він був наче божевільний — її єдиний, її дорогий Михайлик. Що дати йому? Що порадити?

— Нічого мені, мамо, не треба. Дав мені Артем три карбованці, я йому все сказав. І прощайте, мамо, — треба мерщій, поки не схаменулись. Там уже такі плачі та зойки по хатах!..

Швидко зав'язала в хустку окрасць хлібини — все, що було в хаті, три цибулини, сунула в вузлик рушника, якого ще дівчиною вишивала, почала хрестити тремтячою рукою.

— Піду проведу, — почала шукати чоботи, бо була боса в хаті.

— Що ви, мамо, я поза городами. — Нахилився, поцілував у сиву голову і швидко до дверей. — Моліться, мамо, буду живий, — подам звістку!

Та тільки грюкнули двері,— несамовитий крик залунав там, надворі.

Ївга метнулася з хати. Три дужі дядьки тримали Мишка і в'язали йому за спину руки...

— Сину ж мій! Ріднесенький! — заголосила мати.— Пропала ж моя голівонька! Нащо ж я тебе на світ породила, та не дала ні щастя, ні доленьки!.. Ой рятуйте, рятуйте, людоньки добрі!

Люди виходили з хат, ішли мовчки; що вони могли зробити? Мишка волочили по снігу. А здалека лунали такі ж голосіння, такі ж ридання.

— Кого ще схопили? — спитав хтось пошепки.

— Кажуть, і Корнія, і Грицька, і Василя, і Микиту...

— Ой, дивіться, тітка Ївга боса йде по снігу!

— Біжи, Одарко, винеси їм чоботи!..

— А кого ж лобовим, а кого на підставу?

— Та ще не знати!

— Мишка німець клятий згубив, бодай він світу не діждався!

— Ой синочку ж мій, соколику! — голосила Ївга.— Зростила я тебе, виховала на поталу злим людям, на лихую годину. Собі на лишенько, на горюваннячко, ворогам лихим на знущаннячко... Бодай же вони сонечка ясного не бачили, бодай вони на собі, на дітях своїх отаку досадоньку пізнали!..

Вели прямо до кузні. Там був уже прикажчик і похмурій чорнявий, як циган, коваль Свирид. Казали навіть, що він родом з циган. Чорними, немов вугілля, очима він так люто дивився на управителя, що тому мимоволі робилося боязко. Та без коваля в цій справі не можна було обійтись. І коваль не міг не послухатись, він мусив зробити свою страшну справу — закувати в кайдани.

Силою своєю славився коваль Свирид не тільки в своєму селі, а зараз тремтіли у нього руки, коли він приладнував скобу навколо Мишкового чобота. Не влучаючи, промахуючись, почав бити він молотком.

Панувала мертва тиша. Навіть Ївга мовчала і дивилась такими порожніми очима, наче то не її улюблений Мишко сидів на долівці, витягнувши ноги і опустивши кучеряву голову на груди.

Біла порога у натовпі людей стояв Артем і не спускав очей з бідолашного товариша.

У корчмі на перехресті трьох доріг, де зупинився погрітися і переночувати Тарас Григорович, його й здивав скрипач Артем, якого пан послав у місто по ноти для оркестру.

— Серце серцю вість подає,— радісно всміхнувся йому Тарас.— Я про вас думав, хотів вам бачити; сідайте та розкажіть, як живете,— щось ви ще дужче посмутніли, схудли?

— Куди вже далі смутніти! — Артем безнадійно махнув рукою.— Таке в нас було ці дні... Мишка поголили.

І він, підсівши до Тараса, почав розповідати страшну історію рекрутського набору. Дядьки, почувши їхню розмову, й собі підсіли. Побачили — пан по-простому, по-їхньому розмовляє, сердечно дивиться, можна при ньому все говорити.

— Багатьох не довели,— сказав один з дядьків.— З нашого села погнали могили копати. Знаєте самі, яка земля — і снігом замело, і як камінь узимку.

— Чому могили? — зблід Артем.

— Аж тридцятеро закутих померзли, хай їм легко на тім світі спочивається після того, як тут намордувалися,— і дядько перехрестився.

— А я,— встрияв у розмову невеличкий, моторний руденький дядько,— бачив, сам бачив, як утекло двоє. До корчми зайшли стражники і поки нили — двоє в колодках у сани сіли та й погнали, та й погнали коней. Помчали повз хати і криком кричать: «Сокиру дайте, дайте сокиру!» А одна баба...— раптом змовк на хвилину,— трохи не пробалакався, що то його жінка Явдошка була,— одна баба й кинула їм сокиру. Кажуть, вони колодки розняли і в ліс подалися.

— У такі морози та завірюхи і там загинуть,— флегматично зауважив третій.

— От тепер і гадай,— похнюпився зовсім Артем,— де Мишко. Чи йому сокиру кинули і він у ліс подався, чи лежить уже, спочиває у замерзлій землі, чи погнали його у солдати.

Перед очима Тараса майнуло скорботне обличчя вдови Ївги, цікаві, жваві очі Мишка. «Один він у мене, один...» — наче почувлося знову.

Флегматичний дядько підпер рукою голову і, похитуючи нею, затяг:

Та зажурились молоді хлопці,

Що на ногах кайдани.

— От тепер же ми лиш, браття,

Та й навік пропали.

Ой їде козак в зелений байрак,
На гриву похилився,
А за ним ненька, за ним ненька старенька:
— Не їдь, синку, вернися!

Тут підхопили невеликий руденький дядько і сивий, з довгими вусами, що перший вступив у розмову:

Приїхав козак в зелений байрак,
Став коня попасати.
А за ним, за ним соцький з виборними,
Щоб у рекрути його взяти.
— Ой батьки мої, ви голубчики!
Беріть коня вороного,
Тільки не беріть у неволенку
Та мене молодого.
— Ми коня візьмем, ми коня візьмем,
Коня треба глядіти.
А тебе візьмем на царську службу,
Та й ти будеш служити.

Підспівували і Артем, і Тарас Григорович, і кругловида хазайка, що сиділа коло запічка та час від часу витирала кінцем фартуха сльози.

І раптом той самий моторний, руденький, що розповів, як втекли рекрути в ліс, і ніяк не міг заспокоїтися (це ж його Явдошка кинула їм сокиру, а хлопці розумні — сокиру з собою забрали, ніхто тепер не визнає, чия вона!), підсунувся ще ближче до товариства і сказав пошепки:

— Отак, як вони, і Кармалюк колись втік. Був собі, як усі, а як забрали його в солдати, він і втік, і в лісі подався — чули, либонь?

Ще під час своїх мандрів з паном Енгельгардтом Тарас чув не раз про ватажка селянської боротьби проти панів — Устима Кармалюка. Чув, з якою люттю говорили про нього пани шляхтичі: «Розбійник! Бандит! Грабіжник!»

А селяни пошепки переказували:

— Багатіїв грабує, а бідних наділяє. З багатого візьме — убогому дасть. Його тому й бояться пани, що всі бідні люди за нього.

Про неймовірну силу, розум, хитрощі Кармалюка склалися пісні, і вони глибоко хвилювали Тараса. Він і зараз уважно і захоплююче поглянув на балакучого дядька.

Та, мабуть, не один він з хвилюванням слухав про непокірного отамана.

І діялося це зовсім, зовсім недавно. Кілька років тому... І не так уже й далеко...

— На Поділлі він був,— почав дядько,— ну, кріпак, як усі,— в кріпацькій хаті родився, кріпацька доля, як усім, судилася. Парубком віддав його батько на панський двір. Одружився він рано і дуже свою жінку любив.

— А вона його й виказала,— похмуро сказав здоровий дядько, скося сердито глянувши на шинкарку.

— Не забігай поперед батька в пекло, Онопрію Степановичу,— зупинив його розповідач.— Мо' й не виказала, хіба хто бачив. А жили вони в згоді й любові, і вже трійко дітей було; а тут чимось управителеві панському не догодив, він його під набір і підсунув. З того й почалося.

— З того й почалося,— підтвердив флегматичний дядько.

— Ваша правда, дядьку Якиме. Він і втік, та й жив у лісах з товаришами, а через два роки їх вловили, по п'ятсот канчуків їм дали. І знову в солдати, а вони знову втекли. Ну й почалося. І у в'язниці сидів, і на каторзі у Сибіру аж тричі був, а все тікав, і все туди, на Поділля своє... Кажуть, там ліси, болота, а все туди повертався.

— До жінки, до синів,— вставив Онопрій.— Що, його болото тягло, чи що?

— Е, не кажи, всяк кулик до свого озера звик, як то кажуть. Ото втік з Сибіру, жив би десь там, де його ніхто не знає. Так ні ж бо, додому, до своїх людей. А про нього вже поголос пішов по всіх усюдах, і кого скривдили, кому перереливки, той до Кармалюка. Наче військо у нього. Кажуть, аж три тисячі було.

— Десять,— впевнено поправив спокійний Яким.

— А шляхта дрижем дрижить,— ні проїхати, ні пройти по шляхах, а не те що лісом. Уже пани один одного почали боятися. В гості хто прийде, а йому й натякають: чи не Кармалюк, бува, переодягнений? А на які витівки пускався! Пани з усією поліцією, з ротою солдатів облаву, як на ведмедя, влаштують, селян повигонять,— ніде нема Кармалюка. Оце тільки тут бачили — нема. Там бачили — нема, а він сам у облаві, переодягнений, і з усіх підсміюється та сам себе шукає!

— До якого бідняка не зайде — кожен переховає, бо знає — де його заступа. Є гроші — усе роздасть.

— А багатих не милував. Таких півнів пускав! З свого пана почав. І нікого не боявся!

— Чого ж йому боятися, як він такий дужий, дерево вирвати міг, кайдани на собі і ланцюги рвав! Вже його до стовпа приковували, і так він роки сидів. Кат його катує, таврує, а

він і голосу не подасть. Кажали, сотні катових канчуків на його спині побували, крізь шпідрутені його проганяли — інший одразу б богу душу віддав, а цей ні. Звідки в нього та сила бралася?

— Від усіх людей,— впевнено сказав дядько Яким.— Знав, що не за себе,— за всіх бідних панам мстився, от з усіх по краплині сили й набралосся. Так ще й мати моя казали — хто за людей муку приймає, тому від кожного сили додається. А всім людям боліло, як його катували. Мабуть, не один за нього сльозину вронив. А він не зітхне, не застогне... Від усіх людей йому сила йшла. А то як би він п'ятнадцять тисяч верст пішки йшов, чотири тисячі шпідрутенів витримав?

— Справді, як? Кажуть, був він характерник? — несміливо вставила шинкарка, підійшовши до гурту.

— На вас, бабів, характерник! — презирливо глянув на неї здоровий Онопрій.— От слухайте сюди. Втік він з Сибіру. Знову в подільських лісах з'явився, до жінки своєї ходив, помагав їй в господарстві, ну, і в лісах гуляв з ватагою своєю. А як вловили його — не могли впізнати: Кармалюк чи не Кармалюк. Він себе іншим ім'ям називав, від усього відпирився. Покликали жінку, а вона, дурна, до нього: «Устиме, соколе!» Ну й виказала. Звісно, баба!

— Та то вона з переляку,— вступилася шинкарка.

— З переляку! Збагнути можна, що та до чого.

— А кажуть, то не його вбили,— мовив Яким.— То, кажуть, іншого, кажуть, він і досі живий, у інші ліси перемахнув, і до нього й досі тікають. Ото, може, й наші хлопці до нього втекли?

— А може, то не він живий, а його сини? Були ж у нього сини, кажуть.

— Та усі, хто до нього тікав, себе його синами звали. А, звичайно, живі ж вони, недарма ж таки й зараз пани тремтять, як Кармалюка згадають. Одного вбили, а всіх не переб'єш. Тепер, мабуть, вони по всіх усюдах розійшлися, і хто втече від пана, то й до них.

— Справді, одного вбили, а всіх не переб'єш,— сказав Тарас Артемові.— Коли за всіх людей хто стоїть, то й сила йому, мабуть, від них усіх береться. І ненависть, і смливість.

— Та це ж Тарас Григорович! Йй же богу, нехай з місця не зйду! Тарасе!

Чоловік обіймав Тараса, тряс його руку, і збоку можна було подумати, що зійшлися найкращі друзі.

А Тарас і не знав: чи радіти, чи ні, коли впізнав у зустріпуютому поета Афанасьєва-Чужбинського. Познайомившись у Волховській в Мосівці, вони зустрічались потім у Закревських, де Бальменів, їздили разом у гості.

Одразу всім здавалося, що Афанасьєв-Чужбинський — це найближчий друг Тараса, бо той поводився запанібрата. Під час подорожей, у компанії це було ще нічого, але ж насправді Тарас не відчував ніяких глибоких зв'язків з ним, і інколи його поводження було досить нестерпним. Такі «друзі» наче забирають вас у полон, нав'язують своє товариство, не рахуючись з настроєм і бажанням, люблять втручатися в усе, що їх зовсім не стосується, і безцеремонно торкатися того, що ви ховаєте навіть від себе самого. Скрізь, де тільки траплялася нагода, Чужбинський пишався своїм начебто близьким знайомством з Тарасом, часто зводив його з такими людьми, які для Тараса були зовсім не цікавими. По «добрості душевній» Тарас не міг відмовити наполегливому приятелєві.

Так і зараз. Після двох-трьох слів він почав умовляти Тараса завітати до якогось знайомого, який нібито і вві сні бачить Кобзаря.

— Ти не шкодуєш, щоб мені з місця не зійти, не шкодуватимеш! Мила українська родина, все українське в пошані. Твого «Кобзаря» у вишиваний шовк оправили. Та для них це буде просто великдень!

— Я не хотів уже затримуватись тут, у Лубнах, — пробував заперечувати Тарас.

Та від Чужбинського не так легко відчепитися.

— Ну, оце вже востаннє, більше не тягай мене! — поставив Тарас умову.

Чужбинський склав руки на грудях і підвів очі вгору.

«Мила українська родина» справді була дуже задоволена, коли Чужбинський представив їм Тараса. Та поки господиня клопоталася в їдальні, а її чоловік і дорослі дочки приймали гостей у вітальні, розмова не зовсім клеїлася.

Хазяїн, дідич середньої руки, дивився на дочок, ніби хотів сказати: «Чого ж ви? Вчилися у пансіонах, чого ж мовчите?»

Чужбинський намагався якими-небудь жартівливими, хоч і не дуже дотепними історіями всіх розворушити.

— Прошу до столу! — залунав голосок господині.

Хазяїн полегшено зітхнув. За обідом легше розмовляти, а там дочки поспівають українських пісень, і все буде гарзд.

Пропускаючи гостей уперед, хазяїн вів їх передпокоєм до їдальні. У куточку на лаві, підібгавши ноги і закривши очі, сидів хлопчик у зеленому жупанчику. Він, очевидно, заснув, та ще так міцно, що й не чув, як повз нього проходили. Хазяїн почервонів, надувся, як індик, і раптом два ляпаси пролунали в кімнаті. Хлопчик ошелешено скочив на ноги.

— Знатимеш, як спати! Розпустилися тут, перед паном і не встане! Геть мені звідси!

Тарас почервонів, але не вимовив ні слова. Він мовчки взяв свій капелюх і, не прощаючись, вийшов з дому.

— Тарасе Григоровичу! Куди ви? Що ви? — схаменувся господар.— Та нам же жіночка такі наливочки приготувала! Таких пиріжечків насмажила! Та куди ж він? — сіпав хазяїн за рукав Чужбинського.

— Ну як це ви... не стрималися,— скривився Чужбинський.— Хіба забули?

— Та невже він через це? Через цього пентюха-козачка? Та хіба варто увагу звертати? — ніяк не міг збагнути хазяїн.

— Та він же сам був козачком...

— А! Он воно що! Я й забув. Та те ж давно було! Хіба ми про те думаємо? Ми ж його як свого приймаємо. Він же тепер художник, поет! Ніхто ж йому цього не згадує.

— Та ні, ви не розумієте! Хіба при ньому можна так з людьми? — вже сердито казав Чужбинський. Справді, навіть він потяг сюди Тараса? Але хіба можна було уявити, що таке трапиться?

Хазяїн враз розпалився.

— Ще я мушу там думати,— при ньому чи не при ньому своїх же людей повчати! Подумасш, який знайшовся! Хай йому грець! Ходімо ж хоч ви покуштуєте слив'яночки та спотикача.

Чужбинський похапцем попрощався і побіг, але Тараса вже не видно було на вулиці.

Тарас швидко йшов не оглядаючись. Ні, досить, досить з нього цих «милих українських родин!» Він надивився на них аж понікуди.

Йому хотілося швидше опинитися в Петербурзі. І навіть не так тягла Тараса любима Академія, дружнє коло художників, як ті молоді літератори, що на сторінках журналу, в своїх гуртках все сміливіше викривали цей паскудний дух

кріпосників, усю страшну систему життя й управління величезної царської Росії.

Він засяє за роботу.

О! Він усе глибше й глибше розумів Белінського, його палкий захист Гоголя, художника страшного реального життя, розумів його нещадну критику багатьох журналів і альманахів того часу, які не викривали, не боролись, а, як ото «Ластівка» чи «Сніп», милувалися і стверджували нібито патріархальне, ідилічне життя поміщиків та селян. І навіть зникала глибока особиста образа на нього за гостру і несправедливу рецензію на «Гайдамаків». Про цю образу Тарас ні з ким ніколи не говорив. Він сприйняв цей відгук дуже боляче і час від часу знову й знову замислювався над тим несправедливим осудом, що кинув йому Белінський.

Адже як тепло вітав він перший «Кобзар»! І як жорстко розкритикував «Гайдамаків» — уривки, надруковані в «Ластівці».

Спочатку «Гайдамаків» розхвалив московський «Маяк».

Завжди приємно, коли тебе хвалять. Але ж треба подумати, хто хвалить. Про «Маяк» літератори, які друкувалися в «Отечественных записках» і гуртувалися навколо Белінського, говорили презирливо, як про вірнопідданський реакційний журнал. Один з найбільших посіпаک Миколи — міністр освіти Уваров оголосив три гасла — три кити, на яких трималася Російська імперія: «самодержавство, православ'я, народність». Народ намагався змалювати носієм православ'я патріархальності, відданості царю і поміщикам. От таку «народність» підтримували журнали «Маяк» та «Москвитянин». Вони охоче друкували й українських письменників, які відповідали своїми настроями їхній спрямованості. Хвалили альманахи «Ластівка», «Сніп».

І раптом Тарас подумав: похвала «Маяка» — це ж однаково, що похвала Лукашевича чи того лубенського пана.

Гостро критикуючи «Маяк», Белінський вирішив, що й він, Тарас Шевченко, в тій компанії.

Як боляче, що він помилився, саме він, Белінський, адже саме з ним і особливо зараз у Тараса стільки спільних думок, стільки спільного гніву і ненависті проти мерзенної дійсності!

Хоч і боляче було за ту рецензію, та він усе більше й більше розумів Белінського. І може, з ним, хоч і не говорить він українською мовою, швидше б знайшов спільну мову, ніж з багатьма земляками.

Земляк! Яке це дивне поняття, скільки в ньому привабливого і оманного!

Скажуть інколи: «земляк» — і серце вже рветься до тієї людини. Адже вона говорить одною мовою, тією мовою, якою ненька над колискою пісні співала, вона бачила рідні місця, де жив малим, вона знає з дитинства близькі звичаї, які для людини сторонньої — пуста витівка та й годі! І ніби став ця людина ріднішою за інших. Але це перше, таке спокусливе і таке небезпечне враження.

От зустрівся з земляками... Та хіба вони земляки — усі ці Галагани, Тарновські, Лукашевичі й інші?

«А Куліш? — постало питання. — Чому з ним, молодим, талановитим, так до кінця й не порозумілись?»

Дивні склалися у них взаємини. Їх нібито й вабило одне до одного, але завжди між ними був якийсь непереїдений мур. Кожен вважав: це тимчасово, вони ще домовляться, порозуміються. І кожен сподівався, що інший стане з ним поряд, на однім боці, і не помічали, що мур не зменшується, а росте.

Тарас давно не бачився з Кулішем, не зустрівся і перед від'їздом з України, тому й не говорив з ним конкретно про свої плани, про свій задум. Але здавалося само собою зрозумілим, що той охоче йому допоможе. Куліш був такий обізнаний в історії, етнографії України. Тарасові й на думку не спадало, що той може образитись за те, що з ним Тарас не домовився офіційно — стільки говорили вони про видання книжок, журналів, гравюр! І в листах Тарас писав про це. Хіба можна подумати, що Куліш не відгукнеться на таку справу!

Про Тарасів задум знала княжна Варвара. Як вона загорілась! Обіцяла допомогти всім, чим зможе.

Проте, хоч і вірив їй до кінця, були вони зовсім різні.

Процання, коли він заїхав до Яготина, вийшло важким...

Вона кинулась до нього, заплакала, потім утекла з кімнати. Що поробиш, — він був таким, яким був. З нею Тарас почував себе не менш самотнім, ніж завжди.

До Закревських він не заїздив.

Почуття самотності огортало його все дужче.

І от знову одійшло, зігрілося серце, наче з рідним батьком — з Михайлом Семеновичем Щепкіним!

Як добре, що по дорозі в Петербург Тарас заїхав до нього в Москву!

...Лютий 1844 року. Сніг поскрипує під полозками саней. Бузенькими вуличками, завулочками, що, як струмки в долині, покрутилися собі, як хотіли, повз численні церкви, церковки, каплички їде Тарас.

Виїхали на славну Красну площу. Тарас не міг не зупинитися. Пройшов пішки повз стіни древнього Кремля — серця Росії, помилувався на собор Василя Блаженного.

Раніше Тарас бував у Москві лише проїздом, та, може, тому, що тут знайомі і друзі стрічали його за старими московськими звичаями гостинно й привітно, він почував себе затишно і легко.

Вечірнім часом, коли у вікнах то там, то тут уже замиготіли вогники, під'їздив Тарас до будинку Михайла Семеновича Щепкіна.

«Дивно як буває, — подумав він. — От побачив його в Петербурзі на гастролях — і вже вважав знайомим. Випадково зустрілись на Україні — наче рідні, і от їду до нього, як додому. Рідкісна, чудесна людина!»

Тарас справді відчував себе у Щепкіна, наче дома, між родичами, хоч йому не тільки в перший день, а й потім важко було розібратися, де рідні діти Михайла Семеновича, де племінники й племінниці, де діти старих друзів-акторів. Жили в його будинку вдови акторів, старички і старушки, які самі колись працювали на сцені — хто актором, хто суфлером, хто костюмером, а тепер уже за віком були нікому не потрібні. Михайло Семенович для кожного знаходив не лише кімнатку чи куточок у своєму привземкуватому, але місткому будиночку, а й тепле слово, увагу в своєму широму серці.

Коли не було гостей, за стіл сідало не менше двадцяти чоловік. Порядкувала всім спокійна й лагідна дружина Щепкіна Олена Дмитрівна.

Тараса знайомив з усіма метушливий, зраділий несподіваній зустрічі перукар Пантелеймон Іванович. Тарас з повагою поцілував руку Олені Дмитрівні. Її чорні, ще й зараз напрочуд красиві східні очі дивилися на нього з материнською ласкою.

— Це Тарас Григорович Шевченко, поет, художник, — мутушився Пантелеймон Іванович.

— Скільки вже чувала про вас від мого старого, — усмінулася Щепкіна. — І вірші ваші знаю. Старий мій усім їх читає. Де ж це він забарився так, ти не знаєш, Пантелеймоне Івановичу?

— Він збирався після репетиції бути на лекції професора Грановського, Олено Дмитрівно, а звідти, як не зайдуть усі до кав'ярні Печкіна, так прямісінько додому.

Олена Дмитрівна похитала з лагідним докором головою.

— Ніяк не вгамується. Ніяк. Усе йому треба знати, все зрозуміти, усіх спорщиків вислухати і помирити, щоб не

сварилися. Ну, то ви, будь ласка, Тарасе Григоровичу, з нами сідайте, чайку викушайте, спочиньте з дороги!

Михайло Семенович вбіг у кімнату рожевий з морозу, енергійний і бадьорий.

— Не чекав! Не чекав такої радості! — кричав він, обіймаючи Тараса. — А я сиджу і гадки не маю, що такий гість дорогий.

— А то б і на лекцію не поїхав? — спитала лукаво Олена Дмитрівна.

— Ні, Альошо, — повернувся він до жінки, — на лекцію однаково поїхав би. Яка лекція, коли б чули ви, яка лекція Грановського! Та його трохи не на руках винесли. Вся Москва наче збожеволіла з цими лекціями. Ну вже студенти, вчені, їм сам бог велів, а то дами...

— Актори, — встала Олена Дмитрівна.

— Шкода, шкода, що не почув ти його, Тарасику. Вже нащо наш філософ Чаадаєв скептик, а й той сказав: «Лекції Грановського мають історичне значення». Про Герцена нема чого й казати! Схопив мене за руку, шепоче: «Не все ще загинуло, коли він так читає!» А Грановському на шию кипувся, коли той виходив.

— Він читає історію? — спитав Тарас.

— Так, історію Франції і Англії, і так читає, піби присуд усім нашим порядкам виносить.

— Ну, а потім після лекції ви, звичайно, у кофейню Печкіна заїздили? — спитала Олена Дмитрівна.

— От сьогодні і не вгадала, сьогодні ні.

— У них, у цих чоловіків, — миролюбно посміхаючись, сказала Олена Дмитрівна, — вже така звичка, без спорів не можуть. І дома спорять, і в гостях спорять, а найдужче у Печкіна.

— Про що ж сперечалися? — спитав Тарас. — Мабуть, слов'янофіли і західники?

— Так, так, голубе, і навіть друзі між собою розійшлися. І вже мені, старому, їх не примирити. А душа болить і за тих і за інших.

— А правда, на чьому ж боці правда? — гаряче спитав Тарас. — Адже західники теж неправі, коли тільки на захід озираються, а слов'янофіли назад, у допетрівські часи, тянуть.

— Он Аксаков Кость навіть у мурмолці і в червоній кошоворотці ходить, — усміхнулася Щепкіна, — каже: «Це краще від ваших фраків! Це як народ».

— Близькі й рідні вони мені всі, — тихо мовив Щепкін, — а от Герцена і Беліньського найдужче люблю і їм вірю. Слу-

хаю їх, читаю — і молодію. Вірю їм і боюся за них. Згорять... Вони бачать вірний шлях, тому й палають, тому й безпощадні.

Розмова затяглася за північ. Щепкіну було що розповісти. Він знав близько Пушкіна. Гоголь був з ним одвертий, як ні з ким, йому довіряв постановку своїх п'єс. Про Гоголя говорив Щепкін і з побожністю, і з жалем, як про любу і хвору близьку людину, яку треба берегти і плекати.

— Ну, спати, спати час! — розігнала їх по кімнатах Олена Дмитрівна. — Завтра ж репетиція.

З Оленою Дмитрівною Тарас також не міг наговоритися.

Якось після сніданку Михайло Семенович пішов працювати до себе, а Олена Дмитрівна засиділася з Тарасом, розговорилися. Так просто, з лагідною усмішкою розповідала вона історію свого шлюбу.

— Михайло Семенович ще графським був, у кріпацтві, а я хоч і не кріпачка, а без роду, без племені — туркеня. Хіба не видно? — засміялась вона. — Було мені два роки, коли наші війська Анапу взяли, мене там знайшли. Блукала я в руїнах між пораненими, ну, плакала, звичайно. Мене й підібрали, офіцерам піднесли, генералу Чалікову віддали, а він княгині Саловій. Отака я була полкова донька, піросла, — кажуть, нічого була, гарненька.

— Певне! Вірю! — сказав Тарас.

— Моторна, весела. І як це я не загинула при такому житті? Мабуть, доля берегла для Михайла Семеновича. А багато до мене залицялося, хто й справді закоханий був, а хто так, бажав розважитися, погуляти — однаково нема перед ким відповідати. Ні батька, ні матері. А княгиня то коло себе тримає, то місяцями й не згадає. Як забавка для неї — ще б пак, туркеня! От якийсь офіцер і почав хвалитися перед Мишею Щепкіним, що нібито я в нього, в цього офіцера, закохана. І каже: «Поїдемо до туркені!» Ну й приїхали наче духову музику для графа Волкенштейна купити. Приїхали, і побачив Миша, що офіцер усе йому набрехав, та сам і закохався. І мені сподобався — жвавий такий, веселий, справжнє чортеня. А як побачила його на театрі, так усе тільки про нього й думала. Тут він поїхав до Петербурга, листи мені писав, та щоб не дізналися, писав ніби жінка і підписувався «Маша». Еге ж! От що вигадали ми! Та хто не прочита листа — сміється: і яка це жінка так тебе кохає!

Довідалася княгиня, я їй напрямки кажу: «Піду заміж за Мишу Щепкіна», а вона мені: «Що ти, дурненька, схаменися, ти ж у мене красуня і вільна, і письменна, та я ж тобі хіба таку партію зроблю! А як вийдеш за кріпака — і сама

кріпачкою станеш. Сьогодні він актор, а завтра пан схоче — чередником буде». А я все своє: «Люблю його, жити без нього не можу. Буде чередником — і я йому все робитиму, він кріпак, і я з ним кріпачка». І сердилася, і лаяла мене. А я все-таки за Мишу вийшла і кріпачкою стала. Та щастя мені з ним усе життя.

Тарас з захопленням дивився на стару вже жінку з прекрасними чорними очима, що зараз заволоклися слізьми. Бувають такі не гіркі сльози від усвідомлення свого щастя, заслуженого, здобутого великою вірою і силою любові.

— От як сказала, так і зробила. Що старенький, те й я!

— Та Михайло Семенович наймолодший серед нас, — заперечив Тарас, — ніколи не постаріє.

Тарас справді дивувався — стільки енергії, стільки любові до праці було в Михайлові Семеновичу. Він невтомно працював над новими ролями, повторював старі, відшукував усе нові й нові риси й образи для їхнього втілення.

— Коли б були нові п'єси! — поскаржився він Тарасові, коли повернулися вночі після вистави в Малому театрі. — Душа вимагає діяльності, а доводиться грати гидоту й гидоту. От тільки «Ревізор» та «Лихо з розуму» і дають насолоду, та ще «Матрос». Відпочиваєш серцем, коли виступаєш у «Наталці Полтавці» чи в «Москалі-чарівнику». Та це ж одиниці, на пальцях порахувати, а то все — порожня розвага. А театр не для однієї розваги. Розвага розвагою, а треба, щоб розвивалося мистецтво, корисне для народу, щоб було воно попереду народу, щоб за ним усі йшли.

— Як це вірно! — підхопив Тарас. — Оці ваші думки про театр, про мистецтво. Недарма ваш Малий театр звуть другим Московським університетом. А от що я задумав, Михайле Семеновичу, адже справді мистецтву багато дано, і мистецтво повинно багато робити для всього свого народу. Я вирішив видати серію естампів «Живописна Україна». Вони б познайомили з нашою Україною, її краєвидами, народним побутом, історичними подіями. Малюнки будуть з літературним текстом. Я гадаю, письменники, історики допоможуть мені в цьому.

— Тарасе, синку, от добре ти задумав, — схопив його за руки старий Щепкін. — Ти ж знаєш, як я люблю нашу Україну.

— Оце я їздив багато, — продовжував Тарас, — і трохи не плакав.

Він почав розповідати про свої подорожі до Хортиці, до Межигірського Спаса, Суботова, Чигирина... Тарас хвилювався. Йому самому було ще важко розібратися в своїх по-

чуттях та враженнях. Одне було безперечно: Україна — це Каленики, кирилівські та інші селяни, кріпацькі оркестри, вдова Ївга, рідні Яринка, Катерина, Микита, а не «милі українські родини» і панські палаци, хоча й висить там стародавня зброя, гетьманські портрети, і лакеї теж одягнені в козацькі жупани.

Може, тому не до кінця здружився він з Паньком Кулішем. Тягнуло його зараз до петербурзьких друзів, і перед старим Щепкіним він вільно розкрив свою душу. Щепкіну присвятив Тарас вірша, якого написав тут же, в його домі, і в цьому вірші вилилися не розв'язані ще питання, що так хвилювали Тараса, вилилося його бажання дійти правди.

Нехай же вітер все розносить
На неокраєнім крилі.
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі,—

читав він Михайлові Семеновичу свій «Чигирин». І здавалося йому в той час, що «думи прокляті»

Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну злову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози,
Може, зійдуть і виростуть
Ножи обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...

Щирі сльози текли по доброму круглому обличчі Михайла Семеновича, по старечих зморшках.

Усією душею полюбив старий актор цього молодого поета, Тараса Шевченка, і страшно було старому за нього, за його порив, за його сміливі шукання.

Але Щепкін не стримував його, ні. Мабуть, це вже закон. Великі уми, великі таланти завжди шукають чистих і добрих серцем і зв'язуються їм, а тут ще чисте і добре серце поєднувалось з таким талантом! Може, тому друзями Щепкіна були і Пушкін, і Гоголь, і Белінський, і молодий Герцен, і устами актора проголошувалися зі сцени перед тисячами народу їхні сміливі думки, їхні передові ідеї.

От і Тарас Шевченко став наче рідний... Тільки страшно за нього... Ой, як страшно!..

* * *

Першого травня ще не було видно води на Неві, але крига здавалася такою крихкою, що от-от свіжий вітер розломить її одразу в багатьох місцях. А за кілька днів уже були наведені мости, і на знак відкриття навігації на митній брандвахті замавав прапор.

Ознакою весни, як завжди, так і цього, 1844 року, для петербуржців був і щорічний травневий парад.

Тарас як приїхав — з головою поринув у роботу над виданням «Живописної України». По Академії теж треба було надолужувати пропущене за рік подорожі на Україну. Та подивитися травневий парад товариші його все ж таки витягли.

Він дивився на вимуштрованих як один солдатів, згадував, як цар замовляв колісць Брюллову намалювати картину параду і той відкався: «Тисяча чобіт, тисяча носків — хіба це можливо!» І відмовився категорично від цього сюжету.

Наче механічні, крокували стрій за строем, рота за ротою.

Чи не так хотів вимуштрувати цар і весь народ, поставити його за ранжиром і примусити крокувати за своїм наказом...

Його самого теж побачив Тарас, і вразило його кам'яне обличчя, яке не знає ні співчуття, ні жалю. Була і цариця в колі придворних дам, худа й висока, як жердина, з тонкою шиєю, закутана в хутра — ще дули з Ладоги вітри, а вона, казали, була хворобливою. Весь генералітет, весь двір був присутній на параді, і на них, як на диво, більше, ніж на військо, що крокувало по плацу, дивився здалека народ. Жандарми, звичайно, близько не підпускали нікого.

«Невже тільки з цікавістю дивляться на них? — подумав Тарас. — Маленька мерзенна купка, а скільки від них мук! А народу сила-силенна, та вона, ця купка, тримає його в покорі, як оцих муштрованих журавлів, з яких намагаються витравити всі людські почуття, заборонити думати. Казарма та муштра — от і все».

Згадався рекрутський набір, і думка Тараса полинула за цей плац, за Петербург. Перед очима поставали далекі села, глухі містечка, сваволя і знущання всіх вищих над нижчими. Він згадав документ, який прочитав випадково у одного чиновника губернського правління в Києві. Той переписував його для канцелярії. Документ про казенну поставку... різок! Так, оскільки в Таврійській та Херсонській губерніях нема березових гаїв, з яких можна заготовляти різки для покарання злочинців, просять київське губернське правління щорічно заготовлювати для Таврії 9 тисяч, а для Херсона 20 тисяч березових різок...

Він згадав ці різки, і йому здалося: стрій за строем, рота за ротою йдуть чи карати, чи самі на покарання. Як колись Семеновський полк, полки декабристів, що повстали на Сенатській площі.

І раптом, як ніколи раніш, відчув він страшну машину управління всією Росією, деспотизм царя і його влади.

* * *

«Я взглянул окрест меня — душа моя страданиями человечества уязвлена стала».

Катерина II прочитала книгу Радіщева «Подорож із Петербурга в Москву», почервоніла від люті і мовила: «Він бунтівник гірший за Пугачова». Вона злякалася цієї книги і заслала автора її на край своїх неосяжних володінь. Радіщев повинен був спалити свою книгу. Він гадав, що спалив усі примірники. Але ні — лишилося кілька, і вони переходили з покоління в покоління, вони виховували незламний, чесний дух протесту.

Книгу переписували, читали, вивчали.

«Душа моя страданиями человечества уязвлена стала».

Це сталося зараз і з душею Тараса.

Була біла ніч, така, які бувають лише в Петербурзі. Тарас блукав сам над Невою, дивився на Зимовий палац, на Петропавловську фортецю. Її заклали, щоб вона охороняла столицю від нападу ворогів.

Що ж! Царі саджали туди своїх непримиренних ворогів. Сиділи там і декабристи, сидять і зараз невідомі «цареві злочинці».

На бастіонах фортеці пролунало «Коль славен». Тарас швидко пішов додому. Почав писати. Ні, не на малюнках зображатиме він зараз свою «живописну» Україну. Вона, ця «живописна» Україна, з'являлася знову в рядках, які давно вже бриніли в його голові і в степах України, і тут,

на параді. Були в них ненависть і лютий біль. І як бувало з ним у час творчого натхнення, зникали незримі межі — і в часі, і в просторі — його думок, його уяви, зір ставав гострішим, він проникав у глибину явищ, у глибину людського серця, і розум синтезував бачене, пережите, наболіле...

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком —
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

З яким сарказмом перерахував Тарас тих «щедрих», «богобоязливих», «тихих», що гострять ніж на брата, запускають свої пазури в печінки ближньому, упиваються кров'ю людською.

«Людська кров» — так звали кріпаки усю власність поміщиків — майно, маєтки і людей, бо кров'ю людською усе те було падбане.

Уявив собі — він снить і уві сні летить за похмурым нічним птахом — совою.

От Україна перед ним, чудесний світанок, один з тих, яких він бачив багато тепер на Україні, і поряд з цим — страждання людей, плач удови, у якої забирають у військо єдиного сина. Вся Україна — немов та безталанна вдова.

Він летить у далекий Сибір, де під землею, в кайданах, працюють каторжники і між ними — «цар волі, цар, штемпом увінчаний». Невгасима пам'ять про декабристів.

А далі він летить аж у самий палац.

Так от де рай! уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи: аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце то та богиня!

Лишенько з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршемазам.

Чим далі, тим сміливішими, саркастичнішими ставали його рядки, в яких він висміював порядки, придворних блюдолизів, пузату, вигодовану старшину.

— Ну, звичайно, Тарасе,— сказав він сам собі, ставлячи крапку,— цього не надрукують. Але почитати друзям — почитаємо!

* * *

Як і раніше, у Євгена Павловича Гребінки збиралися по п'ятницях літератори, художники, різні «земляки». Євген Павлович, як завжди, усіх радо вітав: старих приятелів і зовсім мало відомих йому людей.

На одну з п'ятниць завітали ще нові знайомі — офіцер Момбеллі з своїм приятелем, молодим чоловіком Спешневим. У затишній вітальні було вже повно людей, і всі, як завжди у Гребінки, почували себе наче дома.

— А чи буде у вас сьогодні Тарас Григорович? — спитав Момбеллі. — Ми ненадовго, хочемо зайти до Петрашевського, а Спешневу не терпиться познайомитися з Тарасом Григоровичем.

— Обіцяв зайти, як буде час,— мовив Євген Павлович. — Між іншим, знаєте, він дуже зайнятий зараз виданням своєї «Живописної України». Надзвичайно цікава і корисна справа. От в «Северной пчеле» вже й об'ява, і проспект надрукований.

Приятелі розкрили газету і прочитали:

— «Призначення всіх красних мистецтв представити погляду або уяві красоти і явища природи, життя держав і побут приватної людини, силу пристрастей і подій, що вражають душу або сповнюють нас почуттям тихим і безтурботним. Пустині Америки, береги Рейну, пекуче небо Італії в картинах — захоплюють уяву, і ми, гублячи відчуття часу і простору, витаємо в країнах далеких, живемо життям минулих століть... Що ж сказати про те, коли одного погляду досить, щоб воскресити в нашій пам'яті і батьківщину, і звичаї предків, і події, яскраво відділені від звичайного побутового опису землі, де ми почали жити і почувати! Подвиг

досягнути цього великий, а посильне сприяння тому мусить складати наш обов'язок. Перекопаній в цьому відомий і любимий поет-живописець Т. Г. Шевченко вирішив приступити до видання, названого ним «Живописною Україною».

Сюди ввійдуть малюнки з таких речей:

1) Краєвиди Південної Росії, варті уваги красою своєю або історичними подіями. Усе, що час пощадив від цілковитого винищення: руїни замків, укріплення, могили — знайде тут собі місце.

2) Народний побут сього часу, обряди, звичаї, повір'я, зміст народних пісень і казок.

3) Найважливіші події, відомі з історії Південної Росії, починаючи від заснування Києва, що мають вплив на долю мешканців того краю...

Естампи будуть гравіровані на міді, завширшки в 6 і заввишки в 5 вершків. Перші чотири картини вже готові і зображають: 1) Краєвид у Києві. 2) Мирську сходку. 3) Зміст відомої казки «Солдат і Смерть». 4) Піднесення від трьох держав дарів Богданові і українському пароду в 1649 році.

«Живописна Україна» продаватиметься в С.-Петербурзі в крамницях Ольхіна, Іванова і Прево; в Москві у конторі «Москвитянина», у Києві, Харкові, Одесі і Варшаві».

— Надзвичайно цікаво! — сказав хтось із гостей.

— І можу вам сказати по секрету, — конфіденційно повідомив Гребінка, — видання це має ще одну благодію, так би мовити, суб'єктивну мету. Гроші за це видання підуть на викуп з кріпацтва його братів і сестер.

Момбеллі нахилився до свого товариша, молодого, красивого Спешнева, і півголосом мовив:

— Але навряд чи «Живописна Україна» буде написана живописніше, ніж ця. — Він вийняв з кишені і дав йому вчетверо складений папір. — Це те, що я вам обіцяв прочитати. Тарасова остання поема «Сон», він назвав її комедією. І, бачите, який епіграф узяв з євангелія: «Дух истинны, его же мир не может прияти, яко не видит его, ниже знает его». Не розгортайте тут. Прочитаєте вдома.

«СЕРЦЕ МОЄ ТРУДНЕ...»

В Ермітажі він не міг не зупинитися коло творів Рембрандта. Думав — зупинюся на хвилинку, зараз ніколи, треба працювати.

Але минула одна хвилинка, друга, третя, а Тарас усе не міг відірватися. Щоразу картини голландського геніального майстра хвилювали його все дужче й дужче. Він хотів дійти таємниці задуму художника і таємниці творчості, процесу творчості.

Він стояв і думав: як це вийшло у нього? Темпераментно, стриманим рухом Рембрандт кинув ці мазки, потім згори наклав темні, а потім чекав, коли вони підсохнуть, і тоді він ніби схопив скупи промені світла і кинув їх. Ні, це все неможливо для людської руки! Ці раптові світлові переходи, ця вища гармонія ідеї і форми!

Йому здавалося, навіть природа не впливала так на його душу, як високе мистецтво. «Яка ж неосяжна таємниця захована в цій справі, в цьому божественному мистецтві? — думав Тарас. — Оце й є творчість, ця велика таємниця».

Він міг годинами стояти так перед портретом старика, перед «Поверненням блудного сина», де кожна риса, кожен рух розповідали про глибоку трагедію людського падіння і всепрощаючу батьківську любов. Тарасові хотілося дізнатися про життя самого майстра. Не може бути, щоб воно було спокійним і благополучним.

У залах Ермітажу було зовсім тихо, ніхто не заважав, і Тарас поринав в інше життя, забувши про свої справи. Так і сьогодні. Він не збирався затримуватися тут. Він розшукував у цих залах, стільки разів бачених, старого Миколу Івановича Уткіна — хранителя гравюр Ермітажу. Микола Іванович був найкращим гравером-художником того часу, і Тарас приходив з ним радитися з приводу своєї серії гравюр «Живописна Україна». Це для Тараса тепер була найголовніша справа, навіть над програмою для Академії він не працював так наполегливо, як над своїми гравюрами. Тому й до Ермітажу знову зачастив і знову, як завжди, не міг обминути улюблені зали.

Мелодично продзвонив старовинний годинник, і Тарас, наче прокинувшись від сну, відірвався від Рембрандта. Виявляється, він був не один у залі, — а він цього й не помічав! Близько коло нього стояв високий ставний молодий чоловік з спокійним і дуже гарним обличчям. Тарас стрічав цього чоловіка не раз у залах Ермітажу і, дивлячись на нього, думав, що йому до лиця було б вбрання російського боярина, стародавнього слов'янського князя. Напевне, гадав Тарас, це один з працівників Ермітажу, і тому зараз спитав його:

— Пробачте, ви не бачили Миколу Івановича Уткіна?

— Він щойно проходив тут.

— Проходив тут? Як же я його не помітив?

— Не дивно, що ви його не помітили,— засміявся молодий чоловік.— Ви були так заглиблені в споглядання, що крім Рембрандта, не помічали нічого і нікого.

Тарас розвів руками.

— Це вже над мою волю,— мовив він,— і не хочеш, а зупинишся.

— Я розумію,— погодився молодий чоловік,— я сам пропадаю тут годинами. Коли б не служба, яка нічого спільного не має з мистецтвом, я б тут днював і ночував. Ну, а ви ж художник, так що ваше захоплення цілком зрозуміле!

— Звідки ви знаєте, що я художник?

— Стрічав вас в Академії, бачив ваші картини на виставці. Знаю, що ви учень Брюллова.

— Ну то й будьмо знайомі! — простягнув руку Тарас.

— Стасов Володимир Васильович, секретар Межевого департаменту,— промовив молодий чоловік, потискуючи руку Тараса.

— Але ця служба випадкова і тимчасова? — усміхнувся Тарас.

— Сподіваюсь! — усміхнувся у відповідь Стасов.— Для оточення, звичайно, не випадково, а цілком послідовно, що я мушу працювати в департаменті. А для мене це — як для школяра нецікаві, нудні уроки — швидше відбутися і бігти сюди, в Ермітаж, у вашу Академію художеств, в Публічну бібліотеку. Ви шукаєте Уткіна? Ходімо вдвох, він обіцяв показати мені сьогодні старовинні гравюри.

— Ви цікавитесь старовинним мистецтвом?

— Правду мовити, я цікавлюсь усім мистецтвом — в усіх його проявах і жанрах, і найбільше — нашим, російським. Я з дитинства люблю мистецтво, але це не спокійна любов; ні, вона не тільки дає мені насолоду від споглядання картин, слухання музики. Мене хвилює і, я б сказав, турбує розвиток нашого національного мистецтва. Не прийміть це у вузькому розумінні слова. Я кажу не про псевдонародні твори, а про ті твори живопису, скульптури, які б підняли так наше вітчизняне мистецтво, як в літературі це зробили твори Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, в музиці — твори Глінки.

— В живопису — Брюллова,— вставив Тарас.

— О так! — підхопив Стасов.— Я пам'ятаю,— коли з'явилась картина «Останній день Помпеї», публіка юрбами ходила до Академії. Його талант відрізнявся такою яскравістю, блиском, що одразу був зрозумілий кожному. Вогонь Везувію і світло блискавки, які він схопив з неба і заклю-

чив у раму, розбуркали від сну російську публіку. Я був у захопленні від творів вашого вчителя, від багатства його творчості.

— Були, а зараз? — здивувався Тарас.

— Я гадаю, що зараз навіть його «Помпея» — теж минуле мистецтва, а не майбутнє. Зараз і від неї віє на мене академічність, тільки на новий манір — блискучіше, талановитіше. Я хочу більше життєвої правди від мистецтва! Реальної, життєвої правди.

Стасов висловлював ті думки, що вже не раз закрадалися в душу Тараса, але Тарас надто любив свого вчителя і друга — він би не висловив їх уголос. Самого його тягло до більшої життєвої правди і в картинах і особливо в «Живописній Україні».

— А портрети Брюллова? — нагадав він. — Кого ви можете назвати більшим майстром, не тільки у нас?

— Це правда, — погодився Стасов. — Портрети його неперевершені. І завжди, в усіх його портретах найкраще від усього — очі. Від них ніколи не хочеться відвести своїх власних очей. Справді, зараз в усій Європі не можна назвати художника, вищого за нього в цьому жанрі! Ви — його учень, і вам важко критично поставитися до нього, але ви йдете власним шляхом, я бачив ваші картини на виставці.

— Хіба він тільки учитель мій! — гаряче сказав Тарас. — Без нього я не тільки б не зрозумів насолоду від усього цього, — він окинув оком картини, — я б ніколи в житті просто не побачив нічого, коли б не він.

Стасова зворушило таке почуття учня до вчителя, і він зрозумів — може, Тарас думає так само, як і він, але не хоче образити свого маестро. Зворушило його і Тарасове глибоке захоплення цими скарбами світового мистецтва.

— Я думаю, — сказав Стасов, — у Європі не знайдеться таких палких цінителів і Веласкеса, і Рембрандта, і взагалі великих майстрів, як у нас. Але наше мистецтво піде своїм шляхом, я певен в цьому! Коли б тільки художники стали ближче до життя. Ви знаєте, недавно я був просто здивований і захоплений. В Академії я побачив твори одного з молодих — Федотова. Який своєрідний талант! Ви знаєте його?

— Ще б пак! Адже він теж учень Брюллова, і Карл Павлович його дуже любить. Та мені здається, взагалі Федотова не дуже цінують в Академії, і він дуже бідує. Надто він далекий від класичних трафаретів. У його творах справжнє сільське життя, і так гостро, так безпощадно схоплене.

— Як у Гоголя в його геніальних творах; чи не знаходите ви великої спорідненості між ними? — вставив Стасов.

Отак розмовляючи, вони блукали по залах Ермітажу, час від часу все ж таки зупиняючись перед тим або іншим полотном.

Раптом Стасов змінився на обличчі.

— Що це? Знову міняють експозицію? Адже тут висів чудесний голландський пейзаж,— мовив він обурено, підходячи з Тарасом до голого місця на стіні.

— Он, бачите, понесли картину! — показав Тарас на служників у придворних лівреях, які відносили картину.— Але чому її несуть з голландського залу?

— Ви знаєте, що це роблять? — спитав Стасов.— У Зимовому палаці, напевно, має бути бал або якийсь прийом, от туди й відносять картину. Ви ж знаєте, імператор дуже любить мистецтво!

Тарас здивовано глянув на Стасова, не розуміючи, як людина, яка щойно натхненно говорила про долю російського мистецтва, може таке сказати! Чи він жартує? Ні, він не жартував, він обурювався не менше, ніж Тарас, і Тарас проїнявся ще дужчою прихильністю і довір'ям до нового знайомого.

— Коли б тільки цей голландський прекрасний пейзаж повернувся не виправленим рукою його імператорської величності! — сказав Тарас, згадавши розповіді Брюллова про звички імператора.— Адже ви знаєте, цар не визнає пейзажів, і оскільки він за своїм становищем вважає себе і першим художником у Росії, то він інколи для живописних вправ трохи підправляє картини знаменитих майстрів — домальовує на фоні якогось мирного краєвиду піхотинців і кавалеристів. О! Будьте певні, їх він розставляє за всіма правилами військового артикула, і ви дивіться, в найбільшій пошані і тут, в Ермітажі, картини, на яких не люди важливі, а кіраси, ківери, ботфорти, еполети, аксельбанти. Художник, який знається на цьому, може бути спокійним за свою кар'єру.

— В якому стані зараз мистецтво! — зітхнув Стасов.— І ви погляньте,— російським майстрам ще нема місця в Ермітажі! Та що там! Тут взагалі нема нічого нового, чим збагатилась і Європа, і наша Росія за останній час. Ніби мистецтво застигло. Але, на жаль, зараз не цінують і старого. Ви знаєте, реставратор Митрохін мусив нещодавно спалити більше ста картин, які не подобалися його величності! Ніхто вже ніколи не довідається, які шедеври загинули у вогні й попелі.

— Імператор дуже любить мистецтво! — іронічно мовив Тарас.— Я часто думаю, скільки неоцінених скарбів, скіль-

ки творчого натхнення ховається тут, в цих безлюдних залах, як мало людей мають можливість все це бачити. Я тому і мрію про високе мистецтво гравюри — прекрасне і повчальне для суспільства мистецтво.

— А, так тому ви й приходите до Миколи Івановича Уткіна? — збагнув Стасов. — Це справді найкращий художник-гравер нашого часу. Але хоч я його дуже люблю, — не можна не любити людини з таким ангельським характером, з бажанням усім допомогти, бути корисним своїми знаннями, — проте я на кожному кроці переконуюсь в його несаможиттєвості як у житті, так і в мистецтві.

— Це правда, — погодився Тарас. — Я не розумію, — адже він має ордени, професорський чин, учився гравірувати в кращих майстрів Європи, а завжди тримається так, ніби переконаний, що всі вищі й розумніші за нього. Так і його роботи: він уміє чудово передати колорит, але на портретах у нього всі добрі і лагідні, всі вельможі і сановники, ніякого індивідуального характеру.

— Може, це від того, що він з походження напівпанич-напівкріпак, звик згинатися, — роздумливо мовив Стасов. — Яку страшну печатку накладає це ганебне явище навіть на талановиту людину. А він же на кілька голів вищий за тих, хто милуватиметься увечері на балу в палаці цими картинами.

Тарас згадав — скільки і зовсім загинуло й гине справжніх талантів. Він згадав Артема, скрипаля галаганівського оркестру.

— Так, треба багато сили, щоб стерти цю печатку, — сказав Тарас, дивлячись вбік, — як важливо для людини мати почуття власної гідності.

— А ось він і сам, паш милий Микола Іванович!

І молоді люди посліпили назустріч старичку років шістдесят чотирьох — шістдесят п'яти. Незважаючи на роки, Уткін був завжди діяльний, рухливий, завжди повний бажання всім допомогти.

— Добридень, добридень, Володимире Васильовичу, Тарасе Григоровичу! Ходіте до мене, я покажу вам мої колекції іспанських і французьких гравюр! Ходімо, будь ласка, Тарасе Григоровичу, я вас познайомлю з способом виготовлення гравюр міцною горілкою, щоб кожна річ мала свій характер.

«О! Добра людина! — подумав з подякою Тарас. — Він хоче передати мені свої знання, щоб я зробив те, чого не міг зробити він сам через свою надто покірну вдачу. Ні, і в

мистецтві потрібні боротьба і воля, і самостійність, як у всьому житті!»

Вони довго сиділи в тихому кабінеті Миколи Івановича Уткіна. Розглядали, розмовляли, сперечались. Тарасові час було йти.

— Я радий з вами познайомитися,— мовив Стасов, прощаючись з Тарасом.— Я гадаю, ми ще будемо стрічатися і тут, і в Академії.

Тарас теж був радий, він так любив своє мистецтво! І коли він бував тут, в Ермітажі, його охоплювало почуття, яке охоплює, напевне, всіх релігійних людей в храмі. Він думав — отак би поринути всією душею в картини. Яка насолода, яке щастя! І знав — він уже цього не зможе... Навіть так, як Стасов, не зможе. Не зможе обмежитися самим мистецтвом, як друзі-художники.

...Присмерки рано спускались на Петербург. Тарас вийшов на Двірцеву набережну, звернув на Невський. У палаці в багатьох вікнах засвітилися вогні. Запаловали і вуличні ліхтарі, і вони кидали нерівне тьмяне світло на широкий проспект.

— Про що замислились, друже? — почув він.

— Доброго здоров'я, Миколо Олександровичу! — привітав Тарас офіцера, який взяв його під руку.

Це був Микола Олександрович Момбеллі. Він був трохи вищий за Тараса. Нахилившись до Тарасового вуха, Момбеллі сказав пошепки:

— Я поглянув зараз, як запалювали ліхтар, і згадав вірші, які тільки що почув від приятеля:

Друзья! Не лучше ли на место фонаря,
Который темен, тускл, чуть светит в непогоду,
Повесить нам царя?
Тогда бы стал светить луч пламенной свободы!

— Здорово! Чи не так? Кажуть, Пушкін написав. «Луч пламенной свободы!» Ходімо зі мною, Тарасе Григоровичу, пообідаємо вдвох, я давно вас не бачив! Усе казарми, муштра, паради, езекуції...

Момбеллі з огидою здригнувся.

— Пробачте, я ніяк не можу прийти до рівноваги,— перепросив він.— Учора знову довелось бути при покаранні. П'ять тисяч шпіцрутенів! Подумайте тільки!

— Це ж смерть,— бліднучи, мовив Тарас.— Яка ж людина може це витримати?

— Бідолаха витримав три тисячі. Третю тисячу його вже

волокли, він щомить падав непритомним. Я не дивився, не міг дивитися на нього — і раптом мимоволі глянув... — Момбеллі схопив Тараса за руку. — Це важко уявити — побите, червоне, в крові м'ясо висіло шматками від шиї до литок, теліпалася зідрана шкіра, і от не можу забути, — все перед очима стоять кінці ніг, зовсім білі, як мармур, з блакитними прожилками. До них не доходили палки... Я не можу забути цього мученика...

— А за що ж його так покарано? За який вчинок?

— Він не витримав знущання полкового казначея-капітана. Підла людина, хабарник, бив без кінця фельдфебеля Тищенка, поводився так, що і з скотиною так не поводяться. Не витримав бідолаха цього зневаження, наруги над своєю людською гідністю, дав сам по щопі капітану. І от що вишло — капітанові місяць на гауптвахті, а Тищенка — на той світ, та ще з якими муками.

Момбеллі закусив вус і похмуро замовк.

Далеко відлетіло від Тараса те почуття патхнення, що охопило його в Ермітажі. От про що треба писати, малювати, кричати!

Тарас і Момбеллі зайшли в кав'ярню, сіли за столик. Замовили обід. Людей майже не було.

Момбеллі нервоно качав хлібні кульки.

— Знаєте, Тарасе Григоровичу, я був не так давно в Вітебській губернії. От подивився на цей хліб, що нам подали, і згадав. І знову холодний трепет проймає мене. Який хліб їдять там селяни! Борошна зовсім нема в ньому, він весь з полови, соломи і ще якоїсь трави, не важчий за пух і схожий на висушений кінський гній, перемішаний з соломою. Я проти всяких фізичних кар, але хотів би, щоб нашого чадобливого імператора посадили на кілька днів на їжу вітебського селянина. Скільки може бути лиха від однієї людини! Як влучно описали ви його в своєму «Сні».

— І головне, — сказав Тарас, — не буде його, буде інший. Згадайте всіх міністрів, сановників, великих і малих панів, підпанків. Усі вони тягнуть, висмоктують останні сили з селян, а коли порівняти — селян сила-силенна, а цих жменька.

— Не можна далі так жити. Треба змінити докорінно все, весь порядок. Ви чули про Фур'є, Тарасе Григоровичу?

— Мені багато розповідав про його вчення мій знайомий Роман Штрандман.

— Роман Штрандман! Я його знаю, він бував у нашому гуртку. Ви знаєте, останнім часом нас усіх дуже захоплюють ідеї Фур'є. Соціалістичне життя, організації фаланстерів, общин. Адже, можливо, треба так зробити! Тарасе

Григоровичу,— нахилився він ближче до Тараса,— я дуже вірю в ваш талант, вірю вам, я б хотів, щоб ви пішли з нами до Михайла Васильовича Буташевича-Петрашевського. Я давно мрію про братство людей, про друзів щирих і відважних, з якими можна було б відвести душу, поділити і горе, і радість, з якими б займалися самоосвітою і, головне, прагнули б спільно допомагати ближнім. Одна людина надто слабка, і які б у неї не були добрі наміри, якими б високими не були її прагнення — її завжди в наш час може зім'яти, розчавити життя. І от братство взаємної допомоги підтримало б таку людину. Колись я поділився своїми думками з Петрашевським і Спешневим і знайшов гарячий відгук на ідею такого товариства. Петрашевський поглибив і розширив його цілі. Він вважає, що ми мусимо розповсюджувати соціалістичні ідеї Фур'є, шляхом пропаганди намагатися змінити сучасні порядки.

Ми збираємось у Петрашевського, читаємо, робимо доповіді, пишемо статті, видали «Кишеньковий словник». Там буває молодий поет Плещеев. Я познайомлю вас з ним; там буває Достоевський.

Тарас уважно слухав Момбеллі.

— Письменик Достоевський? — спитав Тарас.

— Еге ж, автор «Бідних людей», — ви читали?

— Аякже! І він з вами, в вашому гуртку? І згоден з вами в думках?

— О, ми ще всі багато сперечаємось. От хто хотів з вами познайомитися — Спешнев, та, на жаль його тепер нема в Петербурзі. Він читав ваші вірші, і вони йому припали до душі. Спешнев надто палка людина і, мені здається, надто радикальна. Він навіть говорить про повстання, про селянську революцію!

— А може, це якраз і є те, що потрібно? — гаряче сказав Тарас.

* * *

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?

Як ніколи було тяжко на серці. З Момбеллі після того не стрічався, якось так вийшло, і не ходив з ним до Петрашевського. Але думав багато про них, про їхній гурток. Перечитав Фур'є, про вчення якого розповідав Роман Штрандман

в Яготині. В думках сперечався з ним з приводу організацій фаланстерів, — вважав це чимсь надто далеким від життя. Але ідея соціалізму була близька і зрозуміла. Раптом зрозумів — цією ідеєю просякнуті останні статті Бєлінського і Герцена в «Отечественных записках».

Був дуже зайнятий роботою. Весною закінчував Академію. За кордон, мабуть, не пошлють, треба буде самому заробити на це грошей. Він поїде на Україну, там працюватиме, продовжуватиме свою «Живописну Україну». Ох, коли б у гравюрах поширити прекрасне мистецтво, щоб усі могли побачити твори, від яких він не в силі одірватися в Ермітажі. Щоб кожен бідняк міг побачити!

І знав, — не тільки над гравюрами, живописом він працюватиме. Адже й там, на Україні, знайдуться такі ж самі чесні, правдиві люди, як Момбеллі, Спешнев, Петрашевський, і там треба також згуртуватися для боротьби проти спільного лиха.

— Як? З ким? Це були ще не ясні думки, але вони не давали спокою.

«Серце моє трудне... Чого ти бажаєш?..»

* * *

Зустрівся знову тої зими 1844 року з рідним Михайлом Семеновичем Щепкіним.

Це було свято для всіх, для всього Петербурга. Щепкін приїхав на гастролі в Александринський театр! Тарас дивився знову «Тяжбу», «Наталку Полтавку», «Москаля-чарівника», «Лихо з розуму», знову дивився «Ревізора» і зовсім по-іншому сприймав, ніж раніше.

Щепкін, який до дрібниць знав провінціальне життя, зрозумів і розкрив Гоголя, як ніхто.

Щепкіну писав Тарас:

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий!

І питав:

Стань же братом, хоч одури.
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?!!

Що міг відповісти старий Щепкін? Він відповідав своєю грою на сцені. Тарас дивився і думав знову про Гоголя. Як

пе так вийшло, що вони й досі не зустрілися ніде? Гоголь був близький і любов'ю до України, і любов'ю, жалем до тих бідних Акакіїв Акакіївичів, яких тисячі бігають у Петербурзі в свої департаменти, і безпощадним присудом усій царській Росії, кріпосницькій Росії, в «Мертвих душах», у «Ревізорі».

Тарас згадував розповіді княжни Варвари про Гоголя. Вона хоч і була дружня з ним, та не розуміла його творчості. Тарас відкидав її спогади. Відкидав і розповіді знайомих про примхливий, чудернацький характер Гоголя. Яке йому діло до цього!

Він перечитував його книги і слухав Щепкіна, і Щепкіну прочитав свою присвяту Гоголю, який став йому наче ближчим після гастролей великого актора в Петербурзі.

За думою дума ромв вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає.
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й бог не бачить.

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.

Так, Гоголь був для нього і другом, і братом. Дуже дивно, що вони досі не зустрілися. Але ж на віку, як на довгій ниві. Може, ще й побачаться. Про це він говорив Щепкіну, і на його палке бажання Щепкін сумно похитував головою. Він знав: чим далі, тим важче сходився Гоголь з людьми, і дивно було навіть йому, Щепкіну, що сміливий, з невичерпним гумором і сарказмом автор «Вечорів на хуторі біля Диканьки», «Мертвих душ» все дужче впадає в якусь незрозумілу меланхолію, містицизм, підпадає під вплив якихось поїв, зовсім по-дивному починає тлумачити свої твори. Ні, може, й краще, що таким Тарас його не бачитиме... Адже боїться ще Кобзар «серце поховати» і вірить, що «може, ще раз сонце правди хоч крізь сон побачить...»

НА РОЗПУТТЯХ ВЕЛЕЛЮДНИХ

Візник трапився мовчазний. Чимось він нагадував Тарасові того бідолошного дядька, який колись у завірюху приносив у Яготин листа від Лукашевича. Від зіщуленої постаті візника, від його невеличкої шкапинки, понурої і похнюпленої, як її хазяїн, віяло безнадійною покірістю.

Коли шкапинка загрузала в багнюці, він мовчки вставав, де та й сила бралася в худорлявому тілі дядька! Навіть не крекнувши, підпихав він бричку. Тарас зіскакував і собі і допомагав візникові.

Так само мовчки, вже недалечко від поштової станції, візник лагодив пошкоджені посторонки, ні на що не нарікаючи, напевне, усе це вважаючи в порядку речей в своєму житті.

— А мабуть, що прийдеться тут заночувати,— промовив нарешті візник, під'їжджаючи до поштової станції.

— Що ж, заночуємо,— у тон йому покірно відповів Тарас.— Спитайте, чи є там яка кімнатка!

Набридла ця єхидна дрібна мрячка, калюжі, уся ця осіння погода навесні. Захотілося трохи відігрітися в людському житті.

Візник постукав батіжком у двері. Довго не відчиняли. Потім з своєї брички Тарас почув переговори візника і, мабуть, станційного доглядача. За кілька хвилин візник повернувся і мовчки сів на козли.

— Так що ж, ночуємо?

— Заночусмо,— без усякої інтонації відповів дядько.— Тут усі закапелки зайняті. Я заїзд у місті знаю.

І він, не питаючи згоди Тараса, повернув вуличкою ліворуч, знову у непролазну грязюку.

Ой у полі верба,
Під вербою корчма! —

спробував піснею розворушити сам себе Тарас. Та після двох рядків і собі зіщулився в легкому пальті.

Ну й подорож видалася! Оце вже три тижні, як тягнеться він тільки з Москви.

Нарешті у заїзді знайшлася кімнатка з канапкою — звичайної середньої брудноти звичайного заїзду.

Тарас по-філософськи не звернув уваги на брудні вікна, стіни, просиджену канапу, замовив вечерю і чай.

Ближче до Москви — подавали щі, на якійсь станції розжився підозрілим судаком доісторичного засолу, чим далі посувався, саме посувався, а не їхав на південь, тим частіше

в заїздах подавали фаршировану щуку, в якій основним фаршем був перець. Те, на що б не подивився вдома, у дорозі знищувалося до крихти. Люди скаржилися на повінь, бездоріжжя, що нема підвозу.

Ще було холодно, непривітно, навіть на провесінь не схоже, осінь та й годі — зовсім не так, як під час подорожі з Гребінкою, два роки тому.

Весна наче сердилась, не хотіла ніяк всіхнутися від щирого серця. Перепадав то сніг, мокрий, сірий, то дрібний дощик.

Сердито скресла побрудніла крига на річках. Дніпро довго крестав, рипів, а коли пройшла крига, підняв свої води аж до Братського монастиря в Києві, залив прибережні села, нахлюпнув на Канів, пів-Кременчука затопив, потрощив бідні халупи і розлився, розлився. А від Дніпра не відставали й менші річки — і собі заливали долини, села, міста.

— Зроду-звіку такої поводи не пам'ятаємо,— казали старі люди.— Усі шляхи-дороги залило.

...Так-сяк повечерявши, Тарас, не роздягаючись, приліг на канапку.

Мабуть, треба було б ще почекати в Петербурзі або принаймні перебути довше в Москві, ніж отак чвалати по бездоріжжю.

Та його шлях був йому відомим.

Незважаючи на всі прикраси подорожі, про які він знав задалегідь, він поспішав. Йому хотілося швидше додому. Додому — куди?

Певної домівки, як і тоді, піде не було.

На Україну.

Він знову повертав на Україну. Була весна 1845 року.

Академію закінчено. Із званням класного художника починає він свій новий, самостійний шлях. І він почне його з України. Яким дощам, яким вітрам і негоді залякати його?

Трапилося так, що їхав один, без супутника. Та зараз і не шкодував за цим — почував себе вільніше, незалежніше. Коли хотів — сходився з випадковими зустрічними, вислухав не одну пригоду, не одну словідь, як то часто бува від час довгого чекання коней на станціях або ночівель в різних придорожніх заїздах. Коли хотів — ніхто не заважав думати.

Кого і як зустріне він на Україні? З ким зможе одверто говорити, як з Момбеллі, про єднання, братство людей щирих і одчайдушних, які не побоятся ступити на шлях боротьби?

Вони, такі люди, є й на Україні. На Україні, де гніт ще дужчий, де забороняють і рідну мову, кепкують з неї.

Цікаво, а як зустрінеться він з Кулішем?

Що сталося між ними? Тарас і досі не розуміє.

«Живописна Україна». Скільки душі вклав Тарас у цю справу. Перші чотири естампи вже вийшли, на них записувалися. Гаряче розповсюджувала їх Варвара Рєпніна. Вона раділа кожній новій роботі, сердилася, коли Тарас зволікав надсилку, вичитувала, докоряла йому в листах, а потім докоряла самій собі за цю надто пильну опіку. Але Тараса ця опіка зараз не дратувала, це було щось зовнішнє, що не зачіпало душі і серця. Його листи були дружні, спокійні, частіше ділові. Він знав — Варвара Миколаївна допоможе усім, чим зможе, а чого більшого можна чекати від людини?

От Куліш — на його допомогу Тарас дуже розраховував, адже й ім'я його поставив в оголошенні про видання «Живописної України». Тарас був певен — хто-хто, а Куліш, який так пишався своїм знанням історії, етнографії України, — багато зробить. Несподівано одержав узимку від нього листа.

Уже саме звернення, офіціальне, російською мовою, примусило насторожитися:

«Милостивый государь Тарас Григорьевич!..» Що з ним сталося? Куліш завжди підкреслено розмовляв по-українськи, навіть дорікав Тарасові, що той ніше інколи свої твори по-російськи і стільки має друзів серед росіян.

«...Мне досадно, — прочитав Тарас далі, — что Вы, не ссавшись со мной, объявили моё имя в числе сотрудников, тогда как я понятия не имею о Вашем литературном предприятии.

Объявление Ваше пахнет так сильно спекуляцией...» ... Тарас, читаючи ці слова, почервонів від образи. Навіть зараз, згадуючи це, хотілось голосно вилаятись. Забрехалися ви, паничику, хіба не пам'ятаєте палких розмов про потребу таких видань? А він був певен, що Куліш зрадіє, коли почує про початок цієї роботи. Стиснувши кулаки, Тарас продовжував читати: «...что я решил было, как только выйдет в свет Ваша «Украина», написать рецензию и указать все ошибки, каких, без сомнений, будет бездна в тексте Вашей скороспелой книжки. Но время изменило моё негодование. Вы, господа, принимаетесь с ребяческим легкомыслием за Малороссию, без советов людей, серьёзно занятых этим предметом, вредите во мнении публики самому предмету и компрометируете нас.

Вибачайте на сю мову!»

У чому ж, власне, справа, Паньку Олельковичу? Невже позаздрили, що не ви перший розпочали? У Тарасовій голові і гадки не було про те, — хто перший, хто другий. Він знав одне — треба швидше робити. Поки сонце зійде — роса очі виїсть. Поки вчені паничі просидять не одну пару штанів у своїх кабінетах та пережують у розмовах між собою з сім кіп вівса — можна хтозна-скільки зробити! І яка впевненість, що буде прірва помилок! Яка зверхність проглядала в кожному слові!

Ні, він не чекав такого від Куліша. Навіть соромно тоді стало за нього, що людина раптом так одверто виявила свої темні риси.

«Время изменило моё негодование...» Значить, спочатку Панько був ще роздратованішим? Але чому? Чому? З тої ж заздрості та честолюбності? Чи справді так уже злякався, що буде прірва помилок?

Коли б просто злякався, то й написав би просто, попередив, — мовляв, добре, що розпочато, а я допоможу по-дружньому, по-братньому у спільній нашій справі. Адже зовсім інакше поставилися і Бодяньський, і Максимович, і Маркевич. «Старі» всім, що знали, що мали в голові, — ладні були допомогти Тарасові, не Тарасові, ні, — Україні, бо це не була особиста Тарасова справа, — хоч вони не мали вже того запалу, як молоді, не ті сили, не ті роки, у кожного своя праця, свої обов'язки, та й очі у них більше звернені в миттєвину, а не в сьогочасне і майбутнє, і їм важче прокласти містки між старим і новим.

А «Живописна Україна» для Тараса не лише замилювальна старовиною. Це щоб люди знали його Україну, яка вона й зараз є.

Це тільки перший його крок. Багато нових задумів в його голові.

Час змінив обурення.

Може, як зустрінуться — порозуміються і з Паньком. Поговорять — і розвіється темна заздрість, якщо вона причиною; Куліш зрозуміє Тараса, зрозуміє, що головне — діло зробити.

Тарас здвигає плечима. Все-таки дивно. Пригадував усі Кулішеві освідчення в палкій любові, його захоплення Тарасовими творами. І в той же час постійне намагання повчати, керувати.

Може, від молодості це? Від замкненості в собі, відокремленості від усіх?.. Закрившись у своїй педантично прибраній кімнатці, поринувши в книжки, виплекав він цю самопогорду, самовпевненість і справді вірить у свою безпомилковість!

Що знає він багато, то правда, от чому і Тараса тягне розмовляти з ним. Як часто і тепер, приміром, захопившись історією чехів, Іваном Гусом, у Тараса виринали мимоволі в голову: «А цікаво, що читав про це Панько? Як він думає про ті події?»

Ні, ще й зараз не до кінця зрозумів Тарас Куліша, ще хотів думати про нього як про близьку людину, навіть незважаючи на цього листа.

За вікном почало ледь-ледь сіріти, почувлися важкі кроки, гуркіт на подвір'ї. Мабуть, візник уже лагодився в дорогу. Він теж поспішав, щоб до великодня бути вдома.

Так, і Тарас поспішав.

* * *

Куліш уже збирався йти від «старого» Максимовича, коли прийшов Тарас.

Як часто буває, стільки Тарас думав про цю зустріч з Кулішем, про розмову, що мала відбутися, уявляв, як і що казатиме він Кулішеві і чомусь не уявляв, хоча це було цілком ймовірно і природно, що вперше після того листа можуть зустрітися не наодинці, а випадково на людях.

Максимович, звичайно, зрадів, шумно вітав, обняв гостя.

Куліш, ніби не бажаючи заважати такій зустрічі, не кипувся, як господар, до Тараса, але у вигуках вторив йому.

— Тарасе Григоровичу! Кого я бачу! Чи давно? Уже назовсім?

Тарас допитливо глянув на Куліша. Той усміхався, простягаючи руку, і нічого не можна було прочитати в його ледь примружених очах.

— Я одержав вашого листа про «Живописну Україну», — почав Тарас. Йому хотілося одразу дати зрозуміти Кулішеві, як сприйняв він його лист. Нічого, що при Максимовичу. Може, й краще!

Та Максимович, нічого не знаючи, перешкодив цьому. Почувши про «Живописну Україну», він знову обняв Тараса.

— Голубе мій, що ти ще нового привіз з своїх гравюр? У мене їх чотири. Ну, скажу, молодець, молодець. Я чув, і Бодябський твоею «Судною Радою» не нахвалиться. Нестеменна, казав, правда, отак, як на світі буває. А «Солдат і Смерть»? Чи не хочете, тітонько смерть, насамперед тютюницю? — засміявся Максимович. — Ну, хлопці молодці, чи не хочете насамперед до столу? — говорив Максимович, клонючись з вечерею. — От що я ще з твоїх старих малюнків люблю, так це «Знахаря». Отаких інколи і стрічаєш у селі;

і більше у нього не від темного старого ворожбита, а від людини, що бажає дізнатися про всі дари і таємниці природи — цим допомогти людям. Коли я вивчав наші трави, квіти — та я, правда, й зараз це роблю,— довелося мені немало з такими людьми стрічатися. Добре, що ти його не старою людиною змалював.

Ні до чого було повертати зараз розмову на свої особисті взаємини, та й не востаннє ж бачаться вони з Паньком.

— А ви знаєте, Михайле Олександровичу,— звернувся Тарас до Максимовича,— я в дитинстві такого стрічав. До нас у село заходив. Що мене вразило — так це змії. Були в нього дві приручені змії — ласкаво їх так звав. Одну — Горпиною, другу — Килиною. Молоком їх напував, розмовляв з ними, на себе повісить, так і ходить, і вони нікого не чіпають. Люди його попросять — він з околиці усіх змії одведе. Як це він робив — таємниця. Казав, що їх Горпина одводить. А Килина тхорів, мишву давила. І він всяке зілля збирав. Пам'ятаю, одну дівчину від пропасниці вилікував, а одного дядька — після осавульських канчуків. Коли я цей малюнок малював, я того знахаря згадував. Мені тоді, в дитинстві, страшно було на нього дивитись. Як не пестив їх — все ж таки змії. Що, якби вкусили його самого, коли на шиї висіли? Пам'ятаю, і браг старший його про це спитав. А він каже: «Людина швидше вкусить, а як твар яку відігрієш — та ніколи».

— Що правда, то правда,— мовив Максимович,— людина іпколи і не вкусить, а заснитись тільки, а воно гірше укусу. Та сідайте ж, панове, призвольяйтесь!

— Ні, ні, я збирався вже йти,— заквапився Куліш.— Моє поважання, Михайле Олександровичу! Моє поважання, Тарасе Григоровичу! Маю надію побачитись у скорому часі.

Максимович його не затримував, хоч, здавалося, на це трохи чекав Куліш, і це його самого здивувало. Він постояв у дверях, щось незначуще спитав, потім знову вклонився, ще щось спитав. Нарешті вийшов.

«Робить вигляд, наче й не писав того листа,— подумав Тарас.— Наче нічого й не трапилося. Чи, може, не хотів при людях розмовляти? А хай йому грець! Хіба без нього не обійдусь!» І відчув — Куліш йому непотрібний, вже не жадає душа дружби з ним, як колись.

— Ну, розповідай про Москву,— попросив Максимович,— давно там не був, а тягне. Скільки друзів, скільки учнів! Пам'ятаю, перші роки читав лекції з ботаніки: про розвиток видів, утворення нових під впливом клімату, ґрунту, про спадковість їх — тоді це новиною було, слухали юнаки, наче

істини пророчі їм відкривав. Та й насправді — хіба не нові це були істини в науці? І боротися за них доводилось. Пам'ятаю — слухають, очі горять, після лекцій розмови, спори... Перший мій університет.

— Ви ж і вчилися там?

— І вчився, і закінчив, і професором там став. Двадцять дев'ять років тоді мені було, а здавався, мабуть, тим юнакам солідним, статечним; а тепер так уже зовсім «старим» звуть,— засміявся він.

Його, правда, всі звали «старий» Максимович. Хоч йому тільки повернуло на п'ятий десяток, та всі здавна пам'ятали його професором, потім першим ректором Київського університету.

— Дуже Київ люблю, та Москву не менше,— продовжував Максимович,— пам'ятаю, серед учнів Герцен був. Як уважно, допитливо слухав завжди лекції про природу. Не стрічав тепер Герцена?

— Ні, не доводилось. Його нема зараз у Москві. А дуже хотів побачити. Скільки вже Щепкін про нього говорив. Обов'язково його побачити мушу! Статті його всі читаю. Надзвичайний розум.

— От, може, і моїх кілька зернинок в ньому збереглося,— мовив Максимович.— Хіба знаєш, де та як зійде! Та й учні переганяють учителів. Воно й добре. Інакше життя стояло б на місці. А хто вивчав природу, той знає — так бути не може.

Максимович трохи помовчав, потім промовив, дивлячись кудись убік:

— У мене тут теж любий учень був. Теж перегнав. Панько Куліш. Більшого знавця України не знайдеш.

Незрозуміло — чи іронічно говорить старий, чи з сумом, але явно без тої радісної теплоти, з якою згадав Герцена.

— Хіба? — всміхнувся Тарас.— Ви так гадаєте?

— Він так гадає.

— А от Бодянський так про вас доручив розпитати, що робите, що нового готуєте, вітати вас наказував.

— Так ти його бачив?

— Аякже. Через Щепкіна та через Бодянського і в Москві затримався. Як опинюся в його кабінеті, так і відірватися не можу від книжок, від його праць. Показував мені переклади з Шафарика, його листи, а потім приніс Бодянському один з його учнів статтю про Івана Гуса, так я з ними до півночі сидів і другого дня спокую не дав.

— Так Бодянський зараз знов Іваном Гусом зайнявся? А я от сиджу на своїй Михайлівій горі, і хоч клячуть мене

біди.— і нездоров'я, і безгрошів'я, і безкнижжя,— та вирішив не піддаватися. Знову оце переглядаю думи, щоб перевидати, а ще хочу записати різні звичаї та обряди українського селянина. Чим більше збираю та записую їх, тим більше бачу, скільки спільного і з російськими звичаями та обрядами, та й усіх слов'янських народів — і джерела ті самісінькі і походження. Усе від праці, від хліборобської праці селянина.

І тут, як у Бодяньського, Тарас засидівся за північ.

Потім блукав сам сонним Києвом. Багато зараз людей цікавляться слов'янською взаємністю, та які різні шляхи і, головне,— мета різна.

Одні — як московські слов'янофіли та українські «земляки», на зразок Лукашевича,— тягнуть назад, підтримують своїми теоріями сьогочасні порядки, інші спокійно досліджують виникнення і походження пісень, звичаїв, щоб довести єдність слов'янських племен, самобутність, незалежність від чужоземних впливів. Що ж, це потрібно, нема чого й казати. Але ж мета, мета цієї єдності?

Він не може зупинитися на цих спокійних дослідженнях — він мусить робити висновки з усієї історії слов'янських народів, з їхньої боротьби за незалежність, з усіх славних подій в житті слов'ян.

Він якось почав писати драму «Никита Гайдай». Російською мовою писав. Зупинився він на словах героя Микити: «Славяне, несчастные славяне! Так нещадно и так много пролито храброй вашей крови междуособными ножами. Уже ли вам вечно суждено быть игралищем иноплеменников? Настанет ли час искупления? Придет ли мудрый вождь из среды вашей погасит пламенный раздора и слить воедино любовию и братством могущественное племя?»

Зараз до цієї драми не тягло. Ні форма, ні сюжетний хід початку вже не задовольняли. Інші образи, інші картини сьогодні вирисовувалися в голові. Іван Гус. Про нього хоче він зараз написати. Вождь, борець за визволення свого народу — таким він його бачив і розумів.

Тарас довго ходив сонними безлюдними вулицями Києва. Вийшов на Софіївську площу.

Іван Гус — не спокійний реформатор. Він безстрашний революціонер. Він наче стоїть живий перед Тарасом, і Тарас наче бачить натовп народу на площі: от вийшли єзуїтченці, читають присуд Ватікану, от розкладають страшне вогнище. І лунають слова славного еретика...

От коли б вдалося написати ці слова!

Київська Археографічна комісія запросила Тараса на посаду художника.

Тарас радів: він буде і при роботі, і вільним птахом, бо ця робота — на всіх шляхах України, на всіх розпутьях і роздоріжжях.

Комісія передусім хотіла дізнатися про всі старовинні пам'ятки, що збереглися в південно-західному краї: древні церкви, замки, первісні вали, могили, городища...

Тарасові належало «розвідати, в яких саме місцях і які є могили, древні руїни або місцевості та урочища, уславлені відомими історичними подіями; зібрати відомості про народні перекази, оповідання та легенди, що стосуються різних місцевостей; постаратися дістати від приватних осіб і додати в комісію для списання та надрукування деякі писемні пам'ятки, що відносяться до часів древнього побуту Малоросії, козацьких воєн, — листування видатних осіб і т. ін. Нарешті, якщо трапиться нагода, придбати за рахунок комісії древні акти, рукописи, старовинні і стародруковані книги».

Таке було розпорядження комісії.

Полотняний дорожній плащ на плечі, маленька валізка з альбомом та різним художницьким начинням, невеликий запас «прогонних» у кишені і — мандруй, Тарасе, по своїй Україні. Хто знатиме її більше за тебе?

Шкода людей, що самі собі ставлять межі повсякденно і повсякчасно різними побутовими умовностями і стають рабами вигаданих необхідностей. У цьому відношенні Тарас почував себе щасливим. Не подобалися йому люди — він не лишався з ними.

...Зійшло сонце і дивними світлотінями оживило долину, дуби та в'язи, пригорок, на якому стоїть хрест, — знак, що близько вода. Справді, недалеко блиснув ставок.

Тарас згадує болото Рейсдаля в Ермітажі, і він уже не може йти далі. Він зупиняється, щоб змалювати це рейсдалівське болітце. Він згадує тонкі пейзажі Васі Штернберга. Йому здається — його друг Вася тут ходив, тут блукав, милувався саме цією панорамою і малював її. Тарас теж прищочується під в'язом і змальовує ставок.

Без цього він не може жити, як без повітря.

Приваблюють його люди — і він зупиняється з ними, розмовляє, проймається їхніми болями і невеличкими радостями. Зараз людей він стрічав на шляхах своїх мандрів здебільшого на роботі — на полях, на городах.

Завжди було важко дивитися, як від зорі до зорі, не розгинаючи спини, працюють люди на панських ланах, а потім часто і вночі — на своєму клаптику. І не раз думав Тарас, дивлячись на втомлених жінок, яке б щастя було для них, коли б чиясь геніальна людська думка дійшла до винаходу машин, що замінили б і жниць, і в'язальниць, і полільників.

Він зник до сумної юрби, яка поспішала на панське поле або повертала з роботи під наглядом осавула. Та якось він зупинився від несподіваної і незвичайної картини.

То були дні перших літніх робіт. Скрізь йшла косовиця.

Вранці край села він бачив, як з небагатого подвір'я, коло чистенької хатки, вирушив віз, запряжений волами. На возі сиділи косарі.

Старі дід і баба — очевидно, хазяї хатки — виряджали косарів. До господарів підбігли ще жінки. Хоч були всі заклопотані, та у всіх — і у косарів, і у жінок, і у старого з старою — обличчя були вродисті і радісні, як на свято.

— Нехай цей день святиться, — сказав старий.

— Ну, дай боже, щоб робилось!

— Дай боже час і пору добру! — відповіли з воза і поїхали.

Жінки заметушилися.

— Ну, дорогу косарикам погладили, тепер вам, паніматко, допоможемо обід варити.

Тарас зупинився, почав розпитувати.

— Та це толокою люди роблять, косити поїхали, — пояснила якась балакуча молодичка. — Вони вже старі і недужі ні покосити, ні згребти; а син у війську, а дочка померла, тільки онучка маленька. От і треба допомогти.

Толока! Значить, зберігся цей добрий звичай: кому несила — чи старі, чи вдовиця, у кого нема рук робочих, — гуртом зробити без платні, без нагороди. Вдячний хазяїн з хазяйкою тільки вже про частування подбають — обіду наварять і вечері нелінивим косарикам. Та і в цьому усі сусіди допомагають. Косовиця толокою в його дитинстві була святом для дітей.

Хіба міг Тарас не зупинитися, не подивитися на цей сердечний прояв справжніх людських почуттів? Він зайшов на подвір'я, і старі не дуже здивувалися, що до них завітала незнайома людина, — сьогодні ж у них було справжнє свято, і вони раді були кожному. Господарі щиро зраділи, що от якийсь подорожній, — може, йому ще довго мандрувати, — побуде у них у таке свято. І за годину був Тарас уже своєю людиною і в чистенькій хатинці, і в невеличкому садку: допомагав хазяїнові чим міг і змальовував що хотів.

Упоравшись з обідом, тітка Стеха — так звали сусідки стару — одягла чорну корсетку, запаску, темний новий очіпок, як у свято. Та це й було для неї справжнім святом, так незвично було себе відчувати наче господинею, величали її паніматкою, косарі їй шанобливо вклонялися. Стара з сусідками узяла обід і врочисто понесла косарям до коша — місця, де поставили вони на лузі віз та увіткнули віху.

Тарас не витримав, пішов з ними. Над луками лунала пісня за піснею. Працювали тут доброхітно, не на пана, і навіть не для себе, а для людей, і, здавалось, ніколи не йшла так спірно праця, як зараз.

Отаман Кіндрат — його самі косарі обрали за отамана — йшов попереду всіх і стежив за всіма. От кого залюбки змалював Тарас.

Повернуло сонце на захід. На луки придибав старий. Швидко упоралися косарі, вишикувалися в ряд, поставили перед собою коси, тричі помантачили їх, поклали на землю, і вклонилися хазяїнові.

— Спасибі богу за допомогу! Спасибі й вам, хазяїнові та отаманові, що день уробили і нікого не били!

Рушили додому.

А на невеличкому подвір'ї вже чекали сусідки, що прийшли «ложки мити», і жінки косарів, яких тітка Стеха запросила вечеряти. З завітчаними косами, співаючи пісні, в'їхали косарі у двір.

Стола, звичайно, не було, — розклали під вишнями рядна, а отаманові Стеха випнесла подушку, і вже не вона і не її чоловік, а «отаман» Кіндрат пригощав усіх і горілкою, і борщем, і пирогами, може, не такими білими і пухкими, як у багатіїв, та смачними — і від того усердя, з яким їх пекла Стеха, і від тої старанності, з якою працювали косарі.

— Гурт зробіть, гурт і з'їсть, — промовив Кіндрат, розправляючи вуса. А тітка Стеха затягла пісню:

Ой на горі косарпки косять,
А у мене вечеряти просять.

Співали всі — і косарі, і гості, і Тарас з ними.

А наприкінці косарі заграли на косах. Один з них, чорнявий Семен, збив свою косу з дерев'яного кісся і, тримаючи її за п'яту, почав легенько стукати по ній мантачкою, а другий — Степан, ставши навколішки, перехоплював косу то вище то нижче. Третій косар — Іван — водив легесенько брусом по спинці коси, а тоді вже отаман Кіндрат під дво

косарську музику заспівав своїм басом, ворущачи довгими вусами:

По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний,
Подивіться ви на мене,
Яквій я моторний.

І, схопивши господиню, пустився з нею в танок.

Прощаючись з усіма, старий і стара кланялися і дякували всім з слізьми на очах.

— Ми ж старі, немічні, а ви допомогли.

Отаман Кіндрат промовив статечно:

— Громада — великий чоловік! Дякуємо і ми вам, що по-частували, нагодували.

Довго не міг забути Тарас цього свята, свята праці.

«Що то за щастя вкупі вільно працювати, — думав Тарас, продовжуючи мандрівку. — Які працюючі, які роботящі люди. Та вони будь-яку роботу залюбки зроблять, хоч очам буде страшно, та мозольовані руки зроблять! І не для себе, для ближнього. Але вільно, без примусу. Замість того щоб спочити після панщини, щоб у своєму власному господарстві щось зробити, скільки людей прийшло старим допомогти. І як на свято зібралися. Громада — великий чоловік. Чого ж у ярмі конас мій веселий, мій сильний парод?»

* * *

Наприкінці літа довелося побувати в Переяславі.

...Коли поминули невелику білу церкву на березі Альти, візник промовив:

— Ну, оце вже й Переяслав буде!

Їхали долиною. Там і тут височіли могили, — здавалося, усе місто на могилах збудоване. Та воно, мабуть, так і було.

«Старе місто, ой старе! — подумав Тарас. — Це ж тут, кажуть літописці, Микита Кожум'яка з печенігом боровся, славу його перейняв, звідти й «Переяслав». Може, це саме тут було, де ідемо, — між Трубіжем і Альтою. Та тут, мабуть, де не стань, — історичні пам'ятки».

— А вал, не знаєте, давно насипаний? — спитав він візника.

— Давно! Кажуть, ще як цар Петро з шведом воював, то й наказав цей вал насипати.

Вдалині синів Дніпро, над ним здіймались правобережні гори, в долинах, у садах, — ще зелених, але не в свіжих, а вже в серпневих, пригаслих фарбах, — біліли села.

З туману справді вже вирисовувався Переяслав. Видно було темну дерев'яну вежу з плескатим дахом славетної Успенської церкви, де приймав присягу на дружбу з російським народом гетьман Зіновій Богдан Хмельницький з усіма старшинами козацькими і з депутатами від народу українського. Височіла біла восьмикутна вежа — то був собор, збудований зрадником Мазепою.

Оці церкви, оці могили і повинен був змалювати Тарас.

Та Переяслав приваблював Тараса не тільки цим. Тут жив старий знайомий — Андрій Йосипович Козачковський, з яким Тарас познайомився ще в 1841 році, коли вийшов його перший «Кобзар» і в «Ластівці» був надрукований уривок з «Гайдамаків». З того часу й не бачилися, хоч як тоді просив Андрій Йосипович заїхати до нього. А зараз як сніг на голову впаде.

Будинок лікаря Козачковського знали всі в місті. Власне, містом важко було назвати ці дві-три вулиці з маленькими будиночками, що розходилися навколо знаменитого майдану, де відбувалася Переяславська Рада. Зараз майдан поріс густою, високою травою, паслися на ньому спокійно коні, щипали траву гуси... Будинки потопали в садах, квітах, скрізь було надзвичайно затишно і мальовниче.

З дворів вибігали босі діти подивитися на рідкого подорожного, з вікон виглядали цікаві жінки. Якийсь моторний хлопчисько стрибнув на підніжку брички і показував пальцем, куди їхати.

— Отут вони живуть. Мене теж лікували, як хворий узимку був. Мати яєчка понесли, так вони не взяли.

Бричка зупинилася перед типовим провінціальним присадкуватим будиночком з палісадником і садком. Перед парканом, на вулиці, чоловік середніх років порався коло дерев. Тарас зісхопив з брички, закричав, підбігаючи:

— Андрію Йосиповичу! Оце ж і є той самий Тарас, якого ви в Петербурзі в гості кликали.

Лікар мить стояв, нічого не розуміючи, потім кинувся обіймати дорогого гостя.

— Ходімо! Ходімо ж швидше до хати!

— Ні, ні, кінчайте свою справу, не можна так кидати.

— Та це почекає, он, бачите, тільки дві акації лишлося.

— То я вам допоможу.

Тарас швидко розстібнув плащ, кинув його на паркан, зняв капелюх, і не встиг Козачковський заперечити, як він схопив дві тоненькі молоденькі акаційки і міцно затис у руках.

— Я їх сам посаджу на пам'ять про нашу зустріч. Дивіться, я їх скручу вкупі і посаджу разом, хай отак, сплівшись, ростуть на знак нашої дружби! Андрію Йосиповичу, я дуже радий, що бачу вас. Як мені тут подобається у вашому Переяславі. Хай ростуть! Хай ростуть! Довгі, довгі — нескінченні роки. Хай ростуть! — примовляв Тарас, притоптуючи землю і поливаючи водою з поливальної, що стояла тут же. — А тепер ходімо і до вашої хати, — обняв він хазяїна.

— Хай вона і вам буде завжди рідною, — від усього серця промовив лікар.

* * *

Андрій Йосипович не був схожий ні на петербурзьких друзів, ні на товариство, яке збиралось у Закревських, і, звичайно, нічого спільного не було у нього з «щирими українськими родинами» великих панів та підпанків.

Це була працьовита, чесна і добросерда людина, чулий і сумлінний лікар, якого любили й поважали в цьому маленькому місті, і навіть у Києві знали про нього. Козачковському так хотілося, щоб гостеві було добре в його небагатій, але затишній хаті, щоб Тарас, перелітний птах, почував себе як дома у нього, і так він просто поводився з ним — без настирливості, без підкресленої уваги, — що Тарас дійсно відчув себе вдома.

Тараса приваблювала в Козачковському його любов до своєї праці і зв'язувала з ним педідробна, що від самого серця йшла, любов до свого краю. Як любили вони вдвох блукати чудовими околицями Переяслава, ходити аж до Дніпра, заходити в найближчі села — Андруші, В'юнища. Козачковський знав ці околиці, мов свій невеличкий садок, в якому так любив поратися.

Стояли нежаркі дні. Якось по обіді вийшли вдвох. Тарас розповідав Козачковському про останні роки свого навчання в Академії, про те, як бучно святкували випуск, про літературне життя, розповідав, як цікавить його історія чехамученика Івана Гуса. Ще перебуваючи на Миргородщині, він почав писати поему про нього.

Отак непомітно дійшли вони до Андрушів, поминули віковий дубовий ліс, що ріс за монастирським подвір'ям, спустився долиною, де стояли старі верби, до самого Дніпра. Навпроти видно було розкидані хатки Трахтемирова і трохи нижче — Монастирище. Колись там був такий же, як і в Мезигир'ї, козацький монастир, де доживали свій вік запорожці, де завжди переховувались запорозькі скарби. А тепер

лишилася тільки невеличка козацька церква з похилим хрестом.

Уже заходило сонце, дніпрова вода рожевіла і золотіла. — Поїдемо на той берег, до Монастирища, — попросив Тарас, побачивши човен у верболозі. — Не розсердитесь рибалка?

— Поїдемо, чого там розсердиться, це, мабуть, монастирський човен, сідаймо!

Вони перепливли на другий берег, зійшли на гору, і така чудова панорама відкрилася перед їхніми очима, що обидва замовкли.

Дніпро, наче широка фіолетова стьожка, за ним — наче з золота кований Переяславський собор...

Урочиста тиша панувала навколо. Внизу з'явилася ледь помітна біла плямка, і незабаром долинула пісня:

Та яром, яром за товаром...

Зачаровані цією врочистою вечірньою красою, Тарас і Козачковський так само мовчки спустилися вниз. Шкода було навіть плескотом весла порушувати тишу.

Дивився Тарас і не міг надивитися і хотів, щоб назавжди лишилася в пам'яті ця чудова картина України, його України.

У Переяславі пробув тижнів зо два. Розцілювався на прощання з Козачковським, обіцяв приїхати ще.

— Пам'ятай, у мене ти дома! — нагадав Козачковський.

Справді, в Переяславі був наче дома. І рідний Дніпро, і гори, і степ... Де ще така краса? Хоч і багато їздив, — був знову в Яготині, у Мар'янському, в Потоках, Миргороді, Полтаві, — та піде не було так добре, як у Переяславі, і піде стільки не зробив для своєї Археографічної комісії.

У вересні хотів поїхати в Кирилівку, до рідних, а перед тим вирішив побувати у Закревських...

Цього разу смутно було в Березових Рудках. Вибігла назустріч дівчина, покоївка Ганни, він її пам'ятав — кирпатенька, моторна Меланка. Вона і раніше завжди з співчутливою приязню дивилася на Тараса, мабуть, своїм дівочим серцем відчувала те хвилювання, що приймало Тараса в присутності Ганни. Мабуть, і смуток своєї господині теж відчувала. Зараз вона ніби подоросліла, якісь тіні покривали привітне личко в ластовинні, і сірі очі дивилися серйозно.

Тарасові усміхнулася, як давньому знайомому.

— Здрастуйте, Тарасе Григоровичу! Як добре, що ви приїхали, а то всі наші сумують, нудьгують...

— Може, сталося що? Ганна Іванівна здорова? — вирвалося у Тараса.

— Здорові, здорові,— заспокоїла його Меланка,— я зараз скажу. Віктор Олексійович у саду, і пан Забіла з ними. А Платон Олексійович на полюванні.

— О, і Забіла тут? Оце добре! А панночки?

— Панночок нема, вони в Полтаву поїхали, з старою панною.

— Тарасе, друже! — почув він голос. Товстий Віктор Закровський поспішав назустріч, та не було звичної усмішки на його круглому з скептичним виразом обличчі.

— Меланочко,— звернувся він до дівчини,— біжи, серденько, скажи Ганні Іванівні, що Тарас Григорович приїхав. І накажи там приготувати перекусити з дороги.

— Зараз, зараз,— з готовністю мовила Меланка, глянувши на нього якимсь дивним поглядом, і одразу перехопив той погляд Тарас. Була в тому погляді якась інтимність, так само як і в ласкавому зверненні Віктора до дівчини.

Ну що ж, звична річ,— панич нагледів собі покоївку для розваг! Тарас змінився в обличчі. Та Віктор спокійно взяв його під руку, глянув просто в очі й мовив:

— Пам'ятаєш, я казав колись: ні з якою панночкою не одружусь, буде в мене жінкою проста селянська дівчина. Так от — Меланка буде.

— А як же Платон, мати? Що вони скажуть? Ой, зведеш ти дівчину з пуття!

— А чхати я на них на всіх хотів! — преспокійно сказав Віктор.— Меланка Ганнусина,— Платон подарував їй. Гидота яка — подарував! А з Ганнусею ми порозуміємось. Меланки пізачо в світі не кину. Оце добудовую хату і її забираю, хай хоч переказяться всі.

Тарас потиснув йому руку. Хай не здібний цей приятель пі на які великі справи, але коли таке щире почуття має до простої дівчини, жаліє її — і за те йому дяка!

Ганна вийшла сумна, і Забіла теж не смішив усіх, як завжди.

— Що трапилось? — спитав Тарас.— Скажіть мені, на рещті.

— Якова де Бальмена, нашого Яшка Дибайла на Кавказі вбито під час якоїсь сутички з горцями,— сказав похмуро Віктор.

— Безглузда смерть! Для чого? За віщо? — стис кулаки Тарас.— Кому потрібна ця загибель? Хороший мій Якове!

Він згадав милого, з ясною усмішкою і ясним розумом, талановитого де Бальмена.

— Подивіться, як вони з художником Башиловим списали і розмалювали ваш «Кобзар»,— сказала Ганна, подаючи саморобну книгу з малюнками де Бальмена.— Він вас дуже, дуже любив, ваші твори знав напам'ять. Він ніби виріс, став дорослішим в останній час. І мені здавалося, це тому, що з вами познайомився,— додала тихо Ганна.

Тарас звернув увагу на одну віньєтку: озброєні козаки запалили вогнище і ведуть до нього закутих в ланцюги двох генералів.

— Це генерал-губернатор Долгорукий,— пояснив Віктор Закревський,— і другий — забув хто, теж з наших південних правителів.

Розмова була невесела, сумні теплі спогади про Якова. Але сиділи всі такі близькі, рідні, і Меланка була тут, притулилась до підвіконня.

Ганна знала таємні наміри Віктора і Меланки, та у неї ніколи й не було панського кріпосницького тону в поведженні з людьми.

Раптом почулося гарчання собак, тупіт коней. Меланка схопилася, побігла з кімнати. Ганна зблідла, нервово підвелася з місця.

— Пробачте, я піду.

У дверях поглянула на Тараса. І сльози, і сум були в очах.

— Повернулися. Нані і володар,— криво всміхнувся Віктор Закревський.— Не дас їй слова ні з ким сказати. Нікуди не пускає. Ех, Тарасе, нічого не поробиш. Така її доля. Ходімо до мене, хлопці, не хочу з ним бачитись.

У сінях стояла з переляканим обличчям Меланка.

— Не бійся, Меланко, я тебе скривдити нікому не дам.

Меланка підвела очі, повні такого довір'я, що Тарасові навіть стало заздрісно.

Він ніколи не був на Кавказі. Він бачив тільки рідні гори над Дніпром.

А там, на Кавказі, гори і гори, і за горами ще і ще

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі...

Він їхав степом і думав про ті гори, про Кавказ, про людей, що живуть там, для яких гори — рідна земля, як нам — наш степ і Дніпро. Невідомі саклі, невідомі люди. Про них читав у Лермонтова і Пушкіна; вони відстоюють свої гори і поливають їх своєю кров'ю і слізьми. І стають ті далекі люди рідними Тарасові.

Він думає про всю несходиму, незміряну царську Росію. Яких тільки народів нема в ній, і всі вони в покорі мовчать.

Ці думки не дають спокою. Тарас замислюється знову й знову над долею всіх племен, усіх народів у цій страшній несходимій тюрмі — миколаївській імперії, і далекий Кавказ стає близьким і рідним.

Тарас згадує древній грецький міф про одчайдушного Прометея, що вкрав з неба вогонь для людей. За це Зевс вигадав йому страшну кару — прикував до найвищої кавказької гори, і щодня орел прилітав клювати його серце і пити кров. Та за ніч знову оживало серце, і не міг орел випити всієї крові.

Перед очима Тараса постає герб Російської імперії — двоглавий орел. Ні, і цьому двоглавному не випити живої крові всього народу.

Йому хочеться зупинитися десь і написати все те, що зараз кипить у його душі.

Він думає: «Я повернуся потім до Переяслава, там у Козачковського або у В'юнищах чи Андрушах сидітиму і писатиму. Я ж ще мушу дописати мого «Єретика Івана Гуса».

У певеликому містечку довелося вночі перепрягати коней.

Тарас сидів замислившись, дивився у вікно. Раптом почувся якийсь галас.

— Жид горить! — спокійно повідомив станційний доглядач.

Тарас схопився і мерщій вибіг.

На сусідній вулиці горіла жалюгідна халупка. Старий єврей безпомічно метушився, кричав:

— Ой Сура, Сура! Жилет пана писаря згорить. Ой, що мені робити! Жилет пана писаря!..

Сура, його жінка, рвала на собі волосся і тільки голосила:

— Ой вей мір! Лях, лишенько!

Діти, як дрібна комашня, збилися купою і верещали, лізли всім під ноги. Деякі дорослі, мабуть родичі, намагалися щось врятувати, витягти, але діяли безпорадно.

Тарас кинувся у саме полум'я, витяг стіл, дитячу коліску, ще якісь злиденні лахи... Між ними, напевне, був і жилет пана писаря, бо старий притулив до грудей якусь зелену матерію і зарядав ще дужче.

Осторонь стояли люди, спостерігали пожежу, розпач погорільців, перекидалися зауваженнями.

— Що ж ви стоїте? — крикнув Тарас спостерігачам.—

Допоможіть! Води принесіть! Бачите, лихо яке, старий розгубився зовсім!

— Та то ж жид! — обізвався якийсь парубок, хвацькува-то підкручуючи вусики, — конторщик чи прикажчик на вигляд.

— Ну і що з того? — обурився Тарас. — Коли людина в біді, він нам брат найближчий, хоч то лях, хоч єврей, хоч будь-хто. Треба допомагати один одному.

Людам стало соромно. Кинулись за відрами, побігли по воду. Якась добра жінка забрала дітей, щоб не тинялися під ногами, відвела у свій двір, інші почали заливати пожежу. Халупку було врятовано.

Старий кравець кланявся всім у ноги, дякував за допомогу і притуляв міцно до грудей зеленій жилет пана писаря.

Пізніше він пригадав, що якийсь молодий пан перший кинувся допомагати гасити пожежу та рятувати майно, і хотів подякувати йому. Але того молодого пана вже не було...

Кони мчали Тараса далі...

І важко було йому на серці. Хто сіє цю безглузду дикунську ворожнечу між людьми? Кому потрібно оце цькування одних іншими?

* * *

— От добре, братику, що приїхав, і на храму у нас побуваєш! Мабуть, і забув, які наші свята, — вітала Ярина Тараса.

Храмове свято! Це ж така подія на селі. Виймуть люди чисті сорочки, дівчата корсетки, намиста, після церкви гулятимуть на леваді, пісні співатимуть.

— Справді, добре, — усміхнувся Тарас, цілуючи племінників. — Не забули дядька Тараса? Ні?

— Не забули! Не забули! — підстрибувала маленька Мотря. — То він забув, — показувала вона на п'ятирічного братика, — а я ні.

Звістка про те, що приїхав Тарас, швидко рознеслася по селу. Прийшов Тарасів товариш ще по дяківській школі — Гнат Бондаренко, з яким разом «аз-буки» вчили.

— Тарасе!

— Гнате!

— Диви який!

— А ти який! Ярина казала, титар у церкві!

— Ото ж приходь на храм до мене! Такого меду там жінка наварила!

— Ач який! А пам'ятаєш: «Аз-буки! Аз-буки! Не попадай дякові в руки!»

— «Буки-аз! Били мене раз!» — зареготав Гнат.— Так приходь же.

Прибіг хлопчисько — такий, як сам Тарас колись був.

— Батюшка просили вас до них завітати!

— Дякуй, дякуй, скажи, що буду!

А що ж, можна і до попа піти.

— Ярино, а хто у вас піп? Все той же старий Кошиць, що я у нього в погоничах був.

— Еге ж, старенькі уже стали, а службу правлять.

— А син? Теж попом?

— Теж попом, у Вільшаній. І найменша дочка вже величенька, сімнадцятка, певно.

— Ну, її я не пам'ятаю, при мені, мабуть, ще в колисці була. Треба, треба до старого хазяїна зайти, він нічого був, — добряга, не такий, як інші хазяї, — не знущався.

Та якось не вибрався до Кошиця перші дні, — ходив до родичів, до старої Маламужихи, до старих дідів, блукав по знайомих околицях.

Уже жовкло листя, починало опадати, шелестіло під ногами. В кіпці вересня, на Івана Богослова, правили службу врочисто три попи — старий Кошиць, його син і знайомий. Людей було «видимо-невидимо», як казала Маламужиха. Тарас трохи постояв у церкві. Було тісно, душно від свит, що їх, хоч і стояла ще зовсім тепла погода, поодягали заради свята люди, від свічок, що горіли перед усіма образами. На образах висіли чисті вишиті рушники, всі дівчата були в вишитих сорочках, з віночками на голові, стояли врочисті, але скоса позирали й навколо.

Після відправи зібралися у Гната Бондаренка. День був гарний, ясний.

— Справжнє бабине літо, — мовив Тарас, — хоч би ще постояли такі дні.

— А то від бабів залежить, — засміявся Гнат, — як добрі були, не лінувалися, то вже їм літа на спочинок божа матір випросить!

— Ну, якби ж то по заслугах бабів літо відпускалось, — відказала Ярина, — мабуть, і зими б не було!

— Правда, твоя правда, Ярино, — підхопили жінки.

— Ач які моторні! — підморгнув Гнат. — Ну, жінко, покажи ж гостям і свою моторність, бачиш, добрі люди зійшлись!

Розташувалися під двома яблунями в садку, на сухій уже траві, розстеливши вишиту півниками полотняну скатертину. А поряд, на леваді, дівчата й хлопці почали грати в різні ігри з співами і танцями.

Тарас бачив — стали дівчата в танок, а насередину ви-

йшла тоненька русява дівчина років шістнадцяти-сімнадцяти, не більше.

Ой на горі мак!
Під горою так!
Мак, мак, маківочки,
Золотії голівочки!
Станьмо ми так,
Як зелений мак! —

затягли дівчата, а тоненька дівчина посередині співала найдзвінкіше і найвеселіше, підстрибувала, підносила руки, і широкі рукава з тонкими вирізуваннями спадали, як крила; і так точнісінько робили всі дівчата.

Такою простою, наївною дитячою радістю віяло від цих немудрованих ігор.

— Ач Тодося яка виросла вже, зовсім дівка! — сказав хтось з жінок.

— Яка Тодося? — спитав Тарас.

— Та он, попа Кошиця дочка — бач, посередині! Таке веселе дівча, як пташка. А роботяща! І все з співом, усе з сміхом! Та пий, Тарасе, ти такого меду в Петербурзі не купував!

— А їй-богу, там такого нема! Там і не знають, що то за мед! Гнате, а що ж я кобзаря не бачу? Як це: на храму — і кобзаря нема?

— Та хіба ти не чув? Заборонено. Поліція заборонила кобзарям думи співати, мовляв, людей вони баламутять. Он старий кобзар прийшов, може, хоч пісні поспіває. Піднеси йому, жінко, меду та нагодуй добренько!

Раптом від кола дівчат відокремилася тоненька постать Тодосі і швидко, майже бігом, попрямувала до гурту під яблунями.

Дівчинка розчервонілася, з-під віночка із коси вибилося світле кучеряве волосся. Щось у ній нагадувало Тарасові Оксаночку... Така ж усміхнена, радісна, як та колись була. Підбігла, вклонилася.

— Дядьку Гнате, — звернулася до Бондаренка, — дівчата й хлопці дуже просять, щоб дід-кобзар таночок який заграв, потанцювати хочеться!

— Дядьку Гнате, — підхопив весело Тарас, — звичайно, потанцювати хочеться!

— Хіба й ти танцюватимеш?

— А що я — старий, чи що? Звичайно, танцюватиму! Я гопачка не забув. Ви ж зі мною потанцюєте? — звернувся він до дівчини.

— А чому ні? Ходімо до нас.

Тодося знала — то Тарас Шевченко, художник, поет. Вона з гордістю пішла з ним до гурту, хоч трохи і хвилювалася: з ним танцюватиме зараз! Але Тарас був такий простий, веселий і як розійшовся гопачка танцювати! Ну й Тодося вже старалася! І всі пішли в танок. А потім і «горлицю», і «метелицю» танцювали, і в «перепілку» грали, і в «гори, гори ясно», хоч у цю гру на петрівку грають, а не восени. Мабуть, до півночі Тодося гуляла б, та покликала її мати, і дівчина швидко побігла, кивнувши Тарасові головою.

* * *

Була вона простою, звичайною сільською дівчиною, веселою, моторною, без витребеньок, без кокетування. Щире, миле дівча. Слухала Тарасові вірші, розповідала немудровані свої історії з життя Кирилівки, раділа, коли він заходив до них. Батьки прийняли його гостинно, та не дуже подобалося їм, що весь час Тарас з Досею. І Дося наче не та стала, так і цвіте, мов маків цвіт, як його побачить. Тарасові час було вже їхати. Він раптом подумав: «А чи не одружитися мені з Тодосею? Що ж, вік бурлакувати?»

Впливло в пам'яті тонке обличчя Ганни з прекрасними сумними очима. Чужа жінка Ганна. Не можна ні мріяти про неї, ні думати. І так їй непереливки. І ні про кого не думав так, як про неї. Оце було б щастя, справжнє щастя на все життя. Та це неможливо. Треба і спогади про неї відігнати.

Мила дівчина Тодося. З нею буде легко, просто, радісно, тільки чи любитиме його? Любитиме, авжеж любитиме! Як вона дивиться на нього, як неприховано радіє щоразу, коли бачить!

Увечері, проводжаючи, спитав напівжартівливо-напівсерйозно, — в душі хвилювався від того:

— Тодосю, підеш за мене, коли сватів зашлю?

— Піду, як батьки дозволять, — засилайте! — сміючись, але впевнено відповіла Тодося, повернувшись до нього, щиро глянула в очі, і ніяких вагань не було вже в душі Тараса.

— Любитимеш мене, Тодосю?

— Любитиму, — твердо сказала дівчина.

Він пригорнув її до себе, ніжно поцілував чоло, ясні, великі очі. Щось таки було в ній схоже на Оксаночку...

Вона справді полюбила його всім своїм щирим, невинним, дівочим серцем. Це було всім помітно, і це налякало батьків Тодосі. Вони не знали, що робити. Звичайно, був Тарас

Шевченко художник, освічена людина, а проте, служив він колись у них за погонича, як же віддати йому дочку? Та й незвичайний якийсь; ну, навіщо ото вірші такі писати? Он учора сидів у гостях, чай з ними пив. Зайшов сторож Смолько — цілувати його кинувся, як рівного, а сиділи з сном, так нічого від цього Тараса цікавого і не почули — мовчав. А сусідка, стара Лимариха, казали — з нею та з її старим говорить не наговориться.

Але як же відмовити йому, коли зашле сватів? А на те йдеться. Довго ввечері міркували піп та попадя.

— Покумити їх треба,— порадила сестра попаді,— тоді вже ніяк церква не звінчає. Ось просив Прокіп Демченко хрестити дочку — от і пошлемо Тодоську і цього Шевченка.

Але Тодося хоч молода була, та не така вже дурна, щоб не зрозуміти намірів батьків.

Веселенько, залюбки погодилася, наготувала подарунки хрещениці матері, а по дорозі зустріла Тараса, — він і не підозрівав, для чого це все робиться, — йшов простодушню на хрестини, сказала йому швидко:

— Тарасе Григоровичу, зайдіть до когось, хоч до брата Микити Григоровича, та й будьте там до вечора!

— А хрестини? Пам же з вами хрестити вдвох.

— Ой, що ви, хіба забули, як будемо кумами, нас...

— Згадав! — схаменувся Тарас. — Нас не звінчає ніхто. Серденько мос, розумниця. Ну, то хай мене чекають — буду на Миколи та й ніколи! А що ж ви робитимете?

— А я почекаю, почекаю вас та й покличу когось іншого. Брата моєї подруги покличу. І не до батька хрестити понесем, а до другого.

Недарма цілу ніч не спала Тодося, все міркувала та вигадувала.

«Мила моя дружиночка! — подумав Тарас з ніжністю. — Ач яка!»

...Нічого не вийшло. Не судилося, видно.

Другого дня після хрестин, на яких так ловко провела Тодося батьків, Тарас з Гнатом Бондаренком пішов до Кошиців.

— Та вона ще молода, — м'явся старий піп.

— Ні, ні, не віддамо, вона ще дитина, щоб я її від себе відпустила! Та вона ж моя мізиночка, моя дитиночка, — заторохтіла попадя.

Тодося плакала в сусідній кімнаті. Що вона могла зробити проти волі батьків?

Правда, сказав їй другого дня Тарас:

— А так, без згоди батьків їдьмо, у Переяславі звінчаємося («У Козачковського! — майнуло в голові.— Звичайно, у Козачковського весілля буде!»), а в Києві житимемо. Їдьмо, Тодосю!

Тодося сумно похитала головою.

— Проклянуть...— прошепотіла.

Тарас поїхав.

Дівчина плакала дні й ночі. Хіба зустріне коли в житті такого, як Тарас Григорович? На кого ж їй дивитися після нього?

— Він і такий і сякий,— ганила його мати.

— І бурлака, і непевний, вірші якісь пише,— додавала тітка,— а тобі звичайного, статечного треба, щоб семінарію закінчив та батьківську парафію взяв.

Тодося витерла раптом сльози. Встала перед батьками і твердо промовила:

— Я скорилася вам, не пішла за Тараса Григоровича, хоч любила його всім серцем. Але тепер уже не нарікайте — ні за кого не піду!

І вийшла з кімнати.

А Тарас поїхав. Не судилося, значить. А так мріялося про своє людське щастя...

«Що ж, Тарасе,— подумав,—

Оженись навольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола.

Прощай, Тодосенько! — Сумно було на серці.— І тебе не судилося забути, з думок стерти, Ганно! Так і зорітнуть твої сині-сині, аж чорні очі».

* * *

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя...

Немов павутиння, осіння мряка застеляє світ перед очима. Понурими сиротами стоять маленькі сірі хрестики над могилками на убогому сільському кладовищі, що простяглося вздовж шляху, і бачить Тарас багато-багато свіжих могилочок...

Обшарпані хати за кладовищем виглядають ще сумнішими, ще жалюгіднішими під цим осіннім дощем, якому й

кінця не видно, бо сірі, темні, невблаганні хмари геть закрили все небо.

— Ач, як з решета,— каже візник на дощ,— так і сипле, так і сипле.

З села раз у раз долітає неголосний жалібний дзвін — бам-бам-бам...

Назустріч, шляхом до кладовища, йде чоловік, через плече у нього рушник, на якому маленька труна. Дві жінки в чорних хустках ідуть за ним.

Тарас зупиняється і, незважаючи на дощ, скидає шапку.

Чоловік не оглядається ні на Тараса, ні навколо, ще не старе його обличчя суворе, сповнене глибокої невимовної туги.

«Може, єдину дитину ховають»,— стискається серце у Тараса.

Але що це? Не проїхали й кількох кроків,— тим же шляхом, туди ж, до скорбного притулку, чвалає конячка, і на возі теж труна. Трохи більша, та, видно, не дорослий лежить в ній.

Мабуть, батько веде конячку, а за возом поспішають родичі і піп.

А з села лине — бам-бам-бам...

«Другий похорон,— дивується Тарас,— чи пошесть яка в селі?»

І третій довелося зустріти коло церкви, і знову дитячу труну на вишиваному рушнику ніс батько, а бідна молода ще мати заливалася слізьми і голосила:

— Ти ж моя первісточка! Ти ж моя квіточка! Я ж на тебе не надивилася, я ж тобі не нараділася, ти ж моє бідняточко, як свічечка спалахнула та й згоріла... Чи я тебе не гляділа, не пестила?..

Страшно було їхати цим селом, і наче не дощові осінні хмари, а сама смерть розправила над ним крила.

— А он дивіться,— сказав візник Тарасові,— аж чотири чоловіки з трунами стоять! А труни які — ніколи таких і не бачив.

Коло однієї хати стояли чотири чоловіки, не по-селянському вдягнені, і справді тримали в руках — тільки не труни, ні. Коли Тарас під'їхав зовсім близько, він тільки тоді збагнув, що то було.

— Зупиніться! Зупиніться швидше! — з хвилюванням гукнув він візникові і майже вистрибнув з брички.

— Артеме! Братуку рідний!

— Тарасе Григоровичу!

Тарас міцно притиснув Артема до грудей — в першу хвилину навіть не знали, що сказати, про що питати, з чого почати! От хто був найріднішим, найближчим — справжнім братом, що йшов таким саме важким шляхом, як і він!

Тарас, витираючи непрохані сльози, поцілував здивованих Артемових товаришів — він не пам'ятав, як їх звать, та, мабуть, і раніше не знав цього, але розумів: Артемові товариші з галаганівського домашнього оркестру. Але, здалося, зараз він пам'ятав і цього сивенького старенького дідка, і рудого коноплястого парубка з добродушно здивованим обличчям, і худого з запалими щоками вже літнього дядька, який тримав футляр від контрабаса.

Візниця прийняв футляри від скрипки, віолончелі та контрабаса за труни.

— Пам'ятаєте? Пам'ятаєте? — казав, захлинаючись від радості, Артем товаришам. — Це Тарас Григорович. Тарас Григорович! Він нам вірші свої читав.

— Пам'ятаємо. Хіба таке забудеш? — сказав старий. — Хіба таку людину забудеш?

І вони всі чотири теж витирали сльози.

— Та як ви тут? Куди прямуєте? — спитав Тарас.

— Все, все розповім. Ну, для такої зустрічі і сто верст пішки пройдеш, — не міг заспокоїтись і Артем. — Ми зараз почівли собі шукаємо, та в яку хату не постукаєш — скрізь горе, плачі, — або вмерла дитина, або вмирає — чорна віспа так і косить. Ви, мабуть, до молодого пана Галагана їдете, там і заночуєте? Це недалечко, верст із п'ять.

— Е ні! — сказав Тарас. — Не бачив я його давно і бачити не хочу. Коли я вже вас зустрів — з вами і заночую. А це жче село, страшне таке?

— Та молодого ж пана Григорія Павловича Галагана, пам'ятаєте його?

— Ще б пак! Того, що так з своєю любов'ю до «живописної» України носився? Що ж він у себе такий живопис розвів — не село, а кладовище.

— Смерть не минає ні багатого, ні бідного, — сказав з сумом старий скрипаль.

— Так ви кажете — віспа, — гаряче заперечив Тарас. — А хіба ж він не знав, — давно вже вчені щеплення таке винайшли, є навіть наказ, щоб усім дітям робили!

— От і виходить, що навіть смерть розбирає, — сказав Артем. — Недавно приїхав Григорій Павлович до нас, до нашого пана, свого дяді, — бідкався, за голову свою хапався, сам себе картав. Мовляв, я злочинець! Я негідник! Три роки щеплення в своїх селах не зібрався зробити, а тепер

хвороба косить, — в яких сім'ях усіх дітей зітнула. Та що ж ми тут на дощі стоїмо? Постукаємо до цієї хати, може, хазяїн впустить, якщо дітей нема.

— Може, хоч у комору чи в клуню, — додав Тарас, — ще не так холодно — переспимо, а то нас стільки, що до хати і проситися незручно.

Вийшов хазяїн, підстаркуватий кремезний дядько з довгими вусами, з люлькою в зубах, мовчки вислухав Артема, потім раптом добродушно усміхнувся:

— Та ви, мабуть, з Дегтярів, з панських оркестрів будете? Ідїть, ідїть до хати, хай і ваші парубки заходять. — Артема він вважав старшим у цьому товаристві, а про Тараса вирішив, що той також з оркестру. — А стара моя злякалася, каже, якісь пани наїхали, може, дохтури, так кажи, що нема дітей. А як нема? Онучечка є, слава тобі господи, здорова, бо сьогодні тільки дочка з сусіднього села приїхала, не знала, що пошесть. Стара боїться, щоб і глянув хто, — це паврочить, каже.

— Та нас багато, ви нас десь у коморі влаштуйте, — сказав Артем.

Хазяїн подивився не то здивовано, не то обурено.

— Такого гостя та в таку погоду? Я сам з старою в коморі ляжу.

Але цього не дозволили зробити ні Артем, ні Тарас. Вони тільки трохи посиділи в хаті. Хазяїн розпитав Артема про дегтярівські новини — у тому селі були родичі, знайомі, — а Тарас мимоволі прислухався до шепоту, що доносився з сусідньої світлиці. «Нехай іде на ліси, на болота, на низькії лози. Йди собі, де собаки не брешуть, де кури не піють, де християнський голос не ходе, не я тобі помагаю, а мати божа, приходила, здоров'я приносила; од усякої болісті, од усякої скорботи, Василючці нашій поможи, божа мати!»

Хазяїн помітив, як Тарас прислухається, здвигнув плечима і мовив, махнувши рукою:

— Що з ними, з жінками, цоробиш — бояться. Покликали бабу-шептуху від злого духа. А я знаю: як бог дасть, так і буде.

Шепіт припинився, грюкнули двері. Мабуть, баба-шептуха закінчила свою справу й пішла. До кімнати зайшла молодичка, вклонилася, сказала тихо:

— Тату, можна вас на хвилинку? — І щось стурбовано зашепотіла батькові.

— Просила, — сказав батько, коли дочка вийшла, — спитати просила, може, у кого з вас які краплі від хвороби є або семибратня кров — кажуть, семибратня кров від усіх хвороб

лікує. Та воно здоровісіньке, як огірочок, Василичка її, увесь час до всіх сміється, і мене не злякалось, за вуса потягло.

Він говорив, ніби підсміюючись над хвилюванням дочки, але стурбовані очі видавали і його неспокій.

І всім стало якось ніяково. Запанувала тиша. Ніби ця хоч небагата, але чиста і охайна, і ця привітна дружна сім'я теж були приречені на лихо, ніби смерть, клацаючи щелепами, вже повернула голову в їхній бік...

Повечерявши, подорожні таки влаштувалися в коморі, і Тарас майже цілу ніч не міг заснути — розмовляв з Артемом.

Що нового розповів йому Артем? Нічого! Він усе те знав з давніх-давен. Що Мишкова мати збожеволіла, бо від сина з того часу, як забрали його в рекрути, ані звісточки, ані слівця! Тарас про це сам писав у своїй «Сові». Що пан, старий Галаган, захворівши, пустив своїх оркестрантів на заробітки? Хіба один він так робив? Що його племінник виголошує палкі слова про любов до України, а сам довів своїх селян до повного зубожіння, немилосердно присікується до всяких дурниць, примушує одних прилюдно сікти інших? Це теж знайома, гірко знайома картина.

— А Тарповського пам'ятаєте? Галина, дівчина у них була — співала як! Він її вчитися не пустив. Ще Михайло Іванович Глінка умовляв, просив — так ні, вишивальниця пайкраща, дружина не хоче, — розлінується, мовляв. Ну, а потім, — Артем опустил голову. — Тарасе Григоровичу, він же просто гарем у себе зробив — і її, Галину, туди. Я навколошках стояв і перед своїм паном, і перед ним — просив дозволу одружитися. Хіба вони люди? Змії. Тепер, кажуть, хвора десь у Петербурзі. Однаково розшукаю! — Артем стис кулаки і закусив губи, щоб не заплакати.

Хіба і це не відомо Тарасові?

А ви, панове, ви, що кричите про любов до народу, — хіба ви цього всього не знаєте? Не чуєте? До якого ж часу терпіти це страшне лихо? Прекрасними словами ви заколисуєте свою совість. Хіба не однаково, — як той пан, що наробить лиха, а потім дорікає сам собі, б'є себе в груди і заспокоюється, мовляв, сам перед собою покаюся, отак і ви — зберетеся, поговорите і самі собою милуетесь — які-бо ми чесні, освідчені, справедливі...

Тарас обняв бідолашного музиканта за плечі, міцно притиснув до себе.

— Артеме, треба шукати порятунку не тобі, не мені, усім! Ти розуміш, Артеме, брате мій, не буду заспокоювати тебе.

Я мушу боротися — не словом, ділом боротися. Але як? З чого почати, з ким? Ти розумієш мене, Артеме?

Раптом Артем сказав:

— Тарасе Григоровичу, рідний, мені страшно за вас, ще дужче, як за себе.

* *

Був уже кінець жовтня, коли несподівано у Переяслав до Козачковського приїхав зовсім хворий Тарас.

— Де ти був? Що з тобою? — злякався Андрій Йосипович.

— Де мене тільки чорти не носили! — спробував пожартувати Тарас, але язик ледве ворухився. — І в Миргороді, і в Потоках був, і в Березових Рудках, і в Кирилівці, і знову мандрував, та й захворів у дорозі. Лікуй, лікарю!

— Швидше, швидше роздягайся. Зараз чаю гарячого з липовим цвітом, і в ліжко. Мовчи, мовчи, потім усе розповіси. Насамперед спочинь з дороги, а там я тебе огляну!

— Ех, лікарі! Усі починають з липового цвіту, як ще мати мая. Хвороби ж різні бувають!

— Нічого, нічого липовий цвіт ніколи не зашкодить. Лежи й мовчи.

Він лежав і мовчав. До Козачковського приходили хворі. Лікар був весь час зайнятий, але Тарасові ніщо не заважало. Він лежав і думав, і йому тільки хотілося швидше встати, щоб писати, писати.

Дивно. Кирилівка, зустріч з Тодосоєю, невдале сватання не завдали глибокого розпачу. Він покійно примирився з цим. Так наче над спраглим степом промайнула легка хмарка, не розлившись дощем. Але й не напоїла б вона, не втолила б велику жагу.

Легкий сум лишився. Та це була наче крапля болю у великій рапі. Велика рапа, глибокий біль — це було те, про що він хотів писати, що рвалося на папір, чого не міг уже стримати. З цим болем він не міг покійно примиритися, бо це був не лише його біль.

Лікар не дозволяв ще писати.

— Так збожеволіти можна, — нарешті не витримав Тарас. — Ти думаєш, лікарю, мені легше з моїми думами? Дай хоч читати щось!

— На тобі біблію, — запропонував Козачковський першу книжку, що лежала на столі.

— Давай, давай, я люблю читати цю стару книгу.

Тарас сприймав її зовсім не так, як релігійний Козачковський.

Він читав плачі Ієремії, псалми Давида і думав про те, що бачив, чим болів. Несподівано перетворював усе в гнівну розмову з сильними сього світу — несправедливими, лукавими,— і з самим богом! Не тим богом, мстивим і жорстоким, якому молилися люди,— він давно не вірив у нього,— а богом — образом вищої правди і справедливості. Образом вищого судії, який судив неправедних земних суддів і владик.

Не витримав наказу лікаря.

Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез;
И плачуся и день и ночь о побивенных...—

написав він епіграфом з Ієремії слова.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі...

Кавказ! «Кавказ» — так зватиметься його новий твір.
«Іскренньому моему Якову де Бальмену».

Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І несптий не вночі
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.

Якої небувалої міці набули його рядки! —

Борітеся — поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Усе, що він передумав за цей час про життя не тільки свого рідного народу, а й про інші поневолені, обдурені народи й племена,— все написав він, начебто від імені поневолювачів:

Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчилися!
У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

— Ні, не чіпай мене, лікарю. Я тобі потім почитаю. Он бач, я написав-таки і про Івана Гуса.

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.

— Тсс,— зупинив його Козачковський,— там у сусідній кімнаті мене хворі дожидають.

— Та це ж я про старий час! Це про славного чеха Івана Гуса!

До лікаря приходили хворі, знайомі, та Тарасові піхто не заважав. Він сідав у кутку за столиком і писав серед розмов, гомону.

Козачковський мусив ремонтувати будинок.

— Я не поїду з Переяслава,— вирішив Тарас.— Поки твій будинок перебудують, я поживу у В'юнищах, Андрушах, отам, де ходили з тобою.

Це було однаково що в Переяславі.

— Тебе ж запрошував Степан Ничипорович Самойлов, пам'ятаєш, сліпий поміщик, ми до нього заходили? У нього невеличкий хуторок у В'юнищах. Він розумна людина і гостинна,— сказав Козачковський.

— Там видно буде,— відповів Тарас.

Сліпий Самойлов, небагатий поміщик, справді був симпатичною і більш-менш культурною людиною. Він любив розмовляти з Тарасом про життя, про літературу та живопис, любив слухати його.

Та зупинився Тарас не в нього, а педалеко, в хаті старої бідної вдови-солдатки. Він щодня приходив до Самойлова, але більше блукав сам, малював і писав, писав.

Він знав — ці твори не видадуть, як і «Сон», і його «земляки» не радітимуть їм так, як раділи першому «Кобзареві». Тепер він уже знав напевне — з ними, «земляками», не по дорозі. Навіть більше. З ними треба боротися, як з люкими ворогами, бо їм легше обдурити свій народ. Вони, як петаємні

вмії, залазять тихо і непомітно і намагаються отруїти і душу, і тіло.

Він пройшов по таких розпуттях велелюдних і побачив окрадену, обдурену свою батьківщину.

Вже був грудень, рано смеркало.

Вдова Горпина засвітила каганчика на столі. Вона знала, — Тарас Григорович, її незвичайний постоялець, ще довго сидітиме і писатиме.

Так і було.

«І мертвим, і живим, і непарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», — писав він.

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаяний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайдавами міняються,
Правдою торгують.

Ці докори він кидає своїм чванливим «землякам», що, продаючи рідний народ, хвалились:

— У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слава,
Степом укривалась!

— Кров'ю вона умивалась,—

відповідав їм Тарас,—

А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!

Інколи вдова Горпина заходила в його кімнату, стояла, підперши голову рукою.

— Та спочиньте, он увесь папір списали.

— Ще не весь! Ох, мені й паперу не вистачить все те написати, що задумав.

— То я завтра в крамниці куплю,— охоче пропонувала, не розуміючи до кінця його слів, Горпина.

— Сідайте і ви спочиньте,— пропонував їй Тарас.— От ви з ранку до ночі все працюєте й працюєте.

Горпина сідала, починалась розмова.

Він тут багатьох уже знав, у В'юнищах. Недалечко жив козак Соломко. Була в нього в наймичках уже літня жінка, видно, колись красива. Її часто стрічав Тарас то з відрами на коромислі, то бачив ще через тин за якоюсь роботою. Його вражало строге обличчя, гіркі зморшки коло уст. Завжди мовчазна, завжди за роботою. Але хазяїн і хазяйка, видно, поважали її.

Розпитав про неї Тарас у Горпини.

— Не з нашого вона села, а вже давно тут. Як дитину підкинули старим — приймачок у них,— так вона за наймичку стала, а той парубок уже, нівроку, чумакує. Не знаю, а поговорі такий був, що ніби то її дитина, що підкинула вона і сама за наймичку стала. Погомоніли, погомоніли та й замовкли. Може, й правда, а може, й ні. А хлопця доглядає, як рідного. Та вона ж таки виростила його, хоч і чуже, так звикнеш.

Тарас приглядався до наймички і повірив, повірив у цей поговорі, і його зворушила до глибини серця така материнська самопожертва.

Йому тепер хотілося написати про високі людські почуття простих людей — і тих людей, що взяли дитину і виростили, як свою, і про зражену дівчину, в якій материнська віддана любов перемогла все, стала змістом і метою життя.

Бігали до нього сусідські діти, і, зворушений їхнім довір'ям, люблячи їх, мучачись за їхнє майбутнє, він написав вірш скромній привітній дівчинці — «Маленькій Мар'яні».

Майбутнє. Він перекладав псалми Давида і, переробляючи кілька слів, доповнюючи одип-два рядки — підносив їх па височінь сьогочасної найкращої людської мрії.

Глянь, як добре і як любо, коли брати
Жиють вкупі! —

читав він псалом.

В прекрасну мрію перетворив він цей псалом, мрію про спільну працю, велику сім'ю.

Чи є що краще, лучше в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити.

Ніколи він не писав так багато, так гнівно і так одверто. Йому здавалося, він стоїть на розпутьях велелюдних і звертається до всіх. Він палко картає ворогів — явних і потаємних, а до друзів, братів знедолених своїх, промовляє найріднішими, найтеплішими словами.

Всі його думки, його переконання, його віра виливались у цих творах, що нестримно тепер писав їх — і в «Посланії», і в «Кавказі», і в «Сретику», і в «Давидових псалмах».

Будиночок Козачковського був готовий. Тарас міг повернутися в Переяслав.

Кінчався грудень. Справді, земля грудками взялася. Снігу ще майже не було.

Люди готувалися до святвечора, до Нового року.

Зібравши свою «мізерію» у невеличку валізку, Тарас пішов пішки.

Три літа тому він стрічав Новий рік також на Україні. Нібито й не багато — три літа, — наче стрілою вони пролетіли, а пережито серцем, побачено — за десятки.

«Пішли мої літа, як вітри круг світа»...

Невже й його літа отак вітрами розвіються, і не прихляться до щирих сердець його виплакані думи-діти?

Невже, як ті зерна, що впали на холодний камінь і не дали сходів, упадуть вони на людей, у яких холодний камінь замість серця, які насправді змії, а не люди. Як багато зустрів він таких за ці неспокойні, злі три літа!

Наче старе срібло, вдалині темніла вузька смуга незамерзлого Дніпра. Дніпро!

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...

В усі пори року любив Тарас його, невгамовного, нездоланного кригами, вітрами, зимами. Він і під кригою не скориться, він бушуватиме, і тільки-но визирне весняне сонце — поламає і потрощить свої зимові пута.

Так і народ. Він не скориться. Він також розіб'є свої пута. Так! Треба не чекати, що хтось подарує жадану волю. Треба, щоб сам народ — сила-силенна пригноблених знедолених людей — повстав на боротьбу.

Тарас зупиняється на хвильку. Йому не холодно від зимового вітру, ні, він не втомився, йдучи по замерзлих грудках, він не помічає їх. Він любить ці трудні шляхи, цю землю, рідну землю своєї України.

Що він, з своїм власним неспокойним життям, з своєю щербатою долею? Коли не спить він почамі, коли ходить

довгими і пелегкими шляхами, він живе тисячами життів тисяч людей, він боліє болями кожного і сподівається, і вірить за кожного, і він хоче, щоб кожен почув його заклик до борні.

А чи знатимуть вони, ці люди — його народ, про його любов, про його думи, його страждання за нього? Чи згадають, чи спом'януть, коли не буде його на світі?

Що смерть? Не страшно вмерти, коли знаєш, що народ повстав, розбив кайдани на руках і ногах своїх і виборів жадану волю.

Що смерть? Хіба вмира правда, хіба вмира дума, хіба вмира пісня?

Він лежатиме тут, кобзар, на високій горі над Дніпром, а з могили, хто вийде на неї, буде видно ген-ген усю Україну — буде видно, як житимуть люди в новій великій і вольній сім'ї.

Повстає же, мій народе!

Що смерть, коли почують його Заповіт!

«ПОБРАТИМИ»

Інколи на світанку сонце сходить на чистому, без єдиної хмарки небі, і не думас ніхто, не гадає, що, може, опівдні вітер понесе хмару за хмарою і заволочить небо чорною важкою завісою, і заgrimить грім, і буря нівечитиме сади, поля, зриватиме пташині гнізда, трощитиме дерева. Зломлені, прибиті лежатимуть квіти, що вперше розпустилися гранці і раділи сонцю і життю, і хтозна, які з них підведуться знову і які пташенята вціліють у зірваних гніздах після бурі, після зливи.

У Лицках у великому квітучому саду кам'яний просторий будинок з широкими вікнами. Веселі, безтурботні голоси, наче щebet пташок навесні, липуть звідти.

Вони тільки починають життя, ці дівчатка, що зібралися тут, і їм здається — все для них, життя, як блакитне безхмарне небо на світанку, і ніхто не дума про бурі і грози попереду...

— Дівчатка! Цей зухвалець не тільки відбирає у нас півгодини, — півгодини, в які ми могли б ділитися новинами, танцювати і взагалі робити що завгодно, а ще гадає, що він може замінити Домбровського!

Чорнява, смуглява тоненька дівчинка скочила на першу парту і, розмахуючи руками, виголошувала цю промову перед подругами.

— Замінити Домбровського?!

— Ніколи, ніколи цього не буде!

Смуглянка з першої парти, хоч і наймолодша серед подруг — їй було років п'ятнадцять, не більше, — очевидно, користувалася в своєму класі і авторитетом, і любов'ю. Вона піднесла руку, і всі замовкли. — *Mesdemoiselles!* — сказала вона удаваним тоном здивованого обурення, підвівши праву вузеньку брівку вгору. — *Mesdemoiselles!* Ви, учениці старшого класу, ви, краса і гордість пансіону мадам Мельян, поведіться, як якісь малявки!

Дівчатка вибухнули реготом: смуглянка точнісінько копіювала строгу класну даму.

— Тс-с! Аліно! Аліно! — раптом зашепотіли застережливо дівчатка.

Аліна швиденько сіла за свою парту.

— Стефочко, — прошепотіла вона сусідці, блідій білявенькій дівчинці. — Я не дуже розпатлана?

До класу заходила начальниця пансіону, її чоловік — лисий, зовсім старенький дідуганчик, і незнайомий чоловік у мундирі — напевне, той самий «зухвалець», який гадав замінити любимого вчителя історії — Домбровського.

Аліна швидко окинула оком досить незграбну високу постать у повому, та наче не на нього шитому мундирі, великі чоботи, руки, які цей чоловік, мабуть, не знав, куди діти, і тому стиснув у кулаки, й густе волосся, що шанкою падало на чоло і навіть на сині очі, які позирали простодушно-здивовано на цих панночок у білих целерниках.

Потім вона повернула голову до класу і скривила презирливо-жалісну гримасу: мовляв, що робити! Після вищуканого Домбровського — таке опудало!

Але начальниця, хоча й знала любов учениць до хворого тепер Домбровського, була певна, що її виховані дівчатка не викинуть нічого педозволеного, тим більше, що їй таких труднощів коштувало умовити цього вчителя хлопчачої гімназії погодитись прочитати курс в її пансіоні. Вона про це заздалегідь розповіла своїм дівчаткам і сказала, що новий учитель — «світило в пауці».

— Дозвольте вас познайомити: це мої дівчатка, а це новий учитель історії — Микола Іванович Костомаров. Я певна, *mesdemoiselles*, що ви будете відмінними ученицями, як я про вас уже казала, і *monsieur* Костомаров не шкодуватиме, що згодився читати у нашому пансіоні.

Костомаров поглянув на панночок, на начальство, очевидно не знаючи, що відповісти, і вирішив за краще одразу взяти журнал і познайомитися по-справжньому. І тільки він

узяв журнал у руки — обличчя в усіх, навіть у Аліні, трошки змінилося. Кожна хвилювалася — що, як осоромиться перед новим учителем? Якою ганьбою це буде для неї, для всього класу, для начальниці.

Новий учитель розгублено посміхнувся, відкинув густе волосся назад і сказав:

— Ну, я зараз побачу, що пройшли... учениці з історії і як засвоїли.

Він не знав, як їх називати — чи панночками, чи mesdemoiselles, як називала їх начальниця, — він таки звик викладати хлопцям.

— Будь ласка! — звернувся він прямо до Аліні і задав кілька питань.

Дівчина тільки на мить спалахнула, але одразу опанувала себе і відповіла докладно і розумно, як і належало їй, першій учениці.

Учитель кивав на знак схвалення головою. Начальниця дивилася, як завжди, велично і задоволено.

Топ, заданий чорнявенькою Аліною, підхопила й решта. Відповідали докладно і вже навіть трохи гордо поглядали на нового вчителя — хай не думає, що Домбровський погане вчив їх і що вони знають менше за якихось там гімназистів!

Коли б вони тільки знали, що сам новий вчитель «monsieur» Костомаров хвилюється далеко більше, ніж усі вони разом! Йому потрібно було докладати немало зусиль, щоб почати, як завжди, цієї першої уроку.

— Я бачу, що ви засвоїли добре пройдений матеріал, — сказав Костомаров. — Зараз я нагадаю вам коротко про виникнення та основні етапи розвитку Київської Русі, і ми підемо далі.

Аліна швидко розкрила свій «брульйон», як називали учениці зошити для запису уроків, узяла перо, і навіть тінь якихось пустощів та легковажності зникла з мішплого веселого личка. Вона дивилася уважно, просто в очі учителеві, а рука в цей час швидко бігала по паперу. Всі в класі знали цю її особливість: вона не дивилася на папір, коли записувала, а проте, ніхто не вмів записати так докладно, як записувала своїм чітким, красивим почерком Аліна.

Костомаров мимоволі зупинився поглядом на її жвавих темних очах, і йому захотілося, щоб цій дівчинці цікаво було слухати його урок, щоб вона розуміла його власні думки, його історичні гіпотези, його дослідження.

Начальниця, не бажаючи заважати своєю присутністю новому вчителю, вийшла з чоловіком з класу. Її улюблениця Аліна слухала з захопленням — значить, можна бути

цілком спокійною. Справді, всі учениці старанно записували все, що говорив Костомаров. Книг з історії, на жаль, у них не було, та й цей новий учитель читав для них, напевне, так, як читав би студентам.

Задзвенів дзвоник. З інших класів долинули сміх, гомін — це учениці вибігли на перерву. Костомаров враз змінився, якимось знітився і, незграбно вклонившись і стиснувши знову руки в кулаки, вийшов з класу.

Аліна зіскочила з місця і, точно копіюючи його, пройшла до дверей. Клас вибухнув реготом.

— Але, дівчатка,— зупинилася Аліна,— мушу визнати, читає він цікаво!

— Тільки опудало яке! Просто чудовисько!

Безжалісні дівчатка почали по кісточках розбирати нового вчителя.

— Дивіться! Погляньте у вікно! — закричала одна з них.— Он він іде по тротуару і сам до себе всміхається! І, мабуть, розмовляє сам з собою!

— От чудовисько!

А новий учитель майже вибіг з пансіону і лише на вулиці зітхнув. Оці дівчата, цей вереск на перерві, ці десятки цікавих очей, що розглядають тебе з голови до ніг!

Правда, він викладав і раніше, та тільки в хлопчачих гімназіях... Зараз він мріяв про кафедру в університеті, а найдужче він любив працювати в архівах, у бібліотеках, у своєму переповненому книжками кабінеті.

Було Костомарову років двадцять вісім — двадцять дев'ять. Інші молоді люди захоплювалися різними розвагами, а він тільки наукою — історією. Годинами переглядав у темних кімнатах архівів старовинні поживклі рукописи, судові справи, різні акти, перечитував літописи, спогади, забуваючи про спочинок, про їжу. Тільки коли в голові вже паморочилося і замість рядків перед очима бачив якісь плями, він підводив голову і здивовано помічав, що день минув або навпаки — минула ніч, а він не відривався від своїх паперів.

Вірний Хома, який був при ньому з дитинства і якому Костомаров дав «вольну», докірливо хитав головою, ставлячи перед ним сніданок.

— Миколо Івановичу, ви ж переведетеся хтозна на що!.. Та хай вони згорять, ці папери!

— Що ти! Що ти! Що ти верзеш?! Згорять папери! Та ти знаєш, яка їм ціна?

Великий, неповороткий Хома махав зневажливо рукою. Але коли Миколи Івановича не було дома, він і близько ні-

кого не пускав до його паперів, до його книг і говорив з гордістю про свого вченого хазяїна:

— Та ви знаєте, що це за папери та книги? Яка їм ціна? Тільки Микола Іванович усе це перечитав і скоро професором буде.

Костомаров мав незабаром дістати професорське звання. Зараз він готував свою першу — пробну — лекцію, і всі думки були про походження Русі, про перші слов'янські племена. Треба було довести, всупереч німецьким теоріям, що російська історія — це історія слов'янського племені. Дослідження заводили далі й далі в глибину віків, у часи готів і гуннів.

На людях молодий вчений був неухважний, відповідав не до ладу, бо думки його були далеко.

Спочатку він сердився на себе, що дав згоду пані Мельян викладати історію в її «зразковому пансіоні», витратити на ці уроки такий дорогий для нього час.

Після першого уроку він був як опшарений, але щось і зацікавило його там. Що саме — не міг і сам розібрати, та вже почав ходити туди охоче. І навіть полюбив два дні — вівторок і суботу, коли він мав давати уроки в пансіоні, і уважно стежив, щоб у ці дні Хома добре чистив його мундир, чоботи, пальто.

Він ішов, і щось легке й веселе піднімалося в грудях. Уже наперед уявляв: зайде до класу, дівчатка всі встануть, трошки напружені й схвильовані, глянуть на нього. Прямо в очі гляне смуглявенька жвава дівчинка з першої парті, яка так уважно слухає і ніби на льоту схоплює його думки.

— Ви дуже добре займаєтесь науками, панночко Крагельська, — сказав він їй якимсь після уроку, помітивши в журналі проти її прізвища самі відмінні оцінки.

— Я ніколи не займаюся науками, monsieur Костомаров, — легковажно відповіла Аліна.

— А чим же ви займаєтесь? — спитав опшелешений Костомаров. — Що ви робите у вільний час?

— Я граю на роялі, танцюю, пустую з подругами, — відповіла Аліна, поглядаючи скоса на клас і підморгуючи дівчатам.

— Панно Крагельська! Що ви кажете! — спалахнула класна дама. — Не вірте їй, monsieur Костомаров, — панна Крагельська прекрасно вчиться, і ви приходьте до нас у неділю послухати, як панна Крагельська грає на роялі. У нас по неділях музичні ранки.

Аліна повернула на якусь мить голову до класу, але

встигла скорчити неймовірну гримасу: мовляв, який жах! Він прийде слухати, як я граю!

У неділю перед музичним ранком вона спитала дівчат:
— А чудовисько наш прийшов? Ви його в залі не бачили?

І хоча питала про нього зневажливо, їй було трохи шкода, що в залі його не було, що він і пізніше не прийшов і не чув, як вона добре грає.

А Костомаров, як йому не хотілося піти на цей музичний ранок, дуже вагався і був навіть радий, коли до нього прийшов новий знайомий — художник і поет Тарас Шевченко.

* * *

У квартирі з першої ж хвилини наче все ожило. Така вже була Тарасова вдача. З його появою ніхто не міг лишатися спокійним: або радів, захоплювався, або сердився, обурювався. Костомаров належав до перших.

Хома доповів по-своєму:

— Вони прийшли...

І його рябе обличчя розтяглося в незвичну для його похмурого вигляду широку посмішку. Костомаров одразу догадався, хто прийшов.

— Ти не знаєш хто? — удавано грізно спитав Микола Іванович.

— Як не знаю! Тарас Григорович!

— Йй же богу Тарас! — почувся з передпокою Тарасів голос. — І я вже знаю, що ви дома, якщо не сховаєтесь від мене!

Він зайшов до кабінету, підморгнувши Хомі; той пирснув у кулак.

— Та що ви, Тарасе Григоровичу! — майже обнімаючи його, заговорив Костомаров. — Завжди — і вдень і вночі — радий вас бачити! Біжи, Хомо, приготуй нам чаю і чогось там до чаю.

— Оце я блукав по Києву, — сказав Тарас, сідаючи на канапі і одсуваючи трохи купу паперів, які лежали на ній, — проходив повз університет, і просто серце і раділо, і боліло.

— Чому ж? — спитав Костомаров.

— От зараз поясню, і ви зрозумієте. Зустрів там, коло університету, таких хороших юнаків. Ідуть, сперечаються про щось. Я не чув, про що саме, але уявив: може, вони говорять про науку, може, це хвилює їх, а може, сперечаються про життя, обурюються несправедливістю, воліють боротися проти неї. Мені захотілося бути ближче до них. Я навіть позаздрив вам — ви будете читати їм лекції, ви можете зов-

сім близько стрічатися з ними, павчати їх, ви й тепер оточені молоддю.

— Що ви! Хіба це можливо в нашому університеті! — заперечив Костомаров. — Начальство, як вогню, боїться близьких взаємин між професорами і студентами! Наш генерал-губернатор Бібіков так прямо і сказав, що не потерпить ніякого панібратства, що це може привести лише до вільнодумства і смут.

— Що за вісенітниця! — знизав плечима Тарас. — Ми, навпаки, днювали і ночували у Брюллова; усіх нас, як батько, і карав, і навчав Григорович.

— Бібіков теж інколи «по-батьківському» навчає молодь. Уявіть собі, — Костомаров, який ходив по кімнаті, присів на канапі коло Тараса, — оце нещодавно після університетського акту Бібіков пропонує лишитися в актовому залі всім викладачам і студентам і виголошує грізну промову. До нього нібито дійшли чутки, що знову студенти таємно збираються, обмірковують різні політичні питання і він цього не потерпить. Ви б почувли, як він горлав! «Мені, — кричить, — государ дав право, в разі я дізнаюсь про щось подібне, закрити університет, усіх, кого помічу, відправити на заслання!» І раптом круто змінює тон і радить студентам краще займатися гулянками та дівчатами, і цю «батьківську» пораду прищавляє такими уперськими жартами та дотепами, що ми всі просто остовпіли. За це, мовляв, я вас не переслідуватиму.

— Який цинізм! — обурився Тарас. — Ну, а як же молодь?

— Уявіть собі — молодь мовчала. Він чекав, мабуть, захоплення від своїх непристойних жартів, але молодь була ображена, і я чув, повертаючись додому, як студенти обурювалися таким випадком свого найбільшого начальства.

— От дурень, — зауважив Тарас. — Це ж, навпаки, ще більше примусить чесних юнаків замислитися над багатьма серйозними питаннями.

— Та коли б ви знали, яке залякування, яке підлабузництво панує в університеті, які невігласи керують наукою! Навіть ті професори, що люблять свою спеціальність, махнули на все рукою, відтарабанюють свої години і поспішають додому.

— І це в університеті! — похитав головою Тарас. — Пам'ятаєте, Миколо Івановичу, історію гуситської війни, історію Івана Гуса, славного єретика? Саме Празький університет став центром боротьби чеського народу.

— Я чув вашого «Єретика», — сказав Костомаров. — Мене вразили його вогонь і пристрасть, але й налякали.

— Я ще і ще повертаюсь до нього, до мого «Єретика», він не дає мені спокою,— сказав Тарас.— Але чому налякали?

— Та це ж ви не історичний, а сучасний твір написали. Ваш Гус ніби сьогодні поряд з нами живе!

— А хіба не для того ми й повинні вивчати історію, хіба не для того і ви мусите її читати молоді, Миколо Івановичу? Навіть могили, на розкопки яких я їздив нещодавно, навіть древні храми — і ті промовляють палко до людей!

Микола Іванович первою підняв окуляри аж на чоло, потім спустив їх зовсім низько.

— Це може завести нас в небезпечні дебри, Тарасе Григоровичу. Наштовхнути на надто радикальні висновки нашу молодь. Але думки про слов'янську єдність весь час повертаються і до мене. Тільки в своїх творах ви ставите все надто гостро. Це, звичайно, можна простити вам як поетові, якого читають з такою насолодою, а мені як скромному історикові належить подавати все об'єктивно і спокійно.

— Е ні, так не виходить,— сказав Тарас, дивлячись в очі Костомарову.— Не треба мені, щоб усі читали з насолодою і задоволенням мої вірші. Хай вороги лютують, скаженіють, а друзі хай запалюються одними почуттями зі мною. Хіба я один так мислю? Хіба я один мрію про братство між слов'янськими народами, про об'єднання між ними?

...Щоб усі слав'яни стали
Добрими братами,
І снами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вівіки!

— Тарасе Григоровичу! Прочитайте все! — почувся раптом чийсь низький басовий голос.

У дверях стояв високий широкоплечий чоловік років тридцяти трьох — тридцяти чотирьох.

— Як ви ввійшли, що ми не чули? — схопився Костомаров.— Знайомтеся — Гулак, теж Микола Іванович.

— Тарас Шевченко,— простяг, встаючи, руку Тарас.

— От ще один захоплений ідеєю слов'янського єднання,— промовив Костомаров.

— О, та нас велике товариство може бути,— засміявся Тарас.

Спокійні очі Гулака уважно глянули на Тараса, і раптом його серйозне квадратне обличчя, облямоване руськими бакенбардами, осяяла сердечна, приятна усмішка. Він поклав велику руку на плече Тараса.

— Справді, нас може бути ціле товариство!

Хома вже тричі приходив кликати господаря і гостей до їдальні пити чай. Але палку розмову не можна було припинити. Нарешті в дверях показалося тонке, сухе, у темній хустці обличчя матері Костомарова.

— Сину, клич гостей обідати.

Тарас схопився, підбіг до жінки.

— Добридень, матусю,— сказав він і підніс її руку до уст.— Ми зараз, не сердьтєся, що ми затримали вашого Миколу. І мені вже час їти.

— Е ні, я вас обох не відпущу,— загородив дорогу руками Костомаров.— Хома, поховай там капелюхи, а то через тебе ми чаю не напилися, а тепер і не пообідаємо.

— Еге ж, через мене! — бурмотів Хома.— І що вони за пани,— як зйдуться, так і гомонять та сперечаються, один Тарас Григорович хоч пісні почитає.

— Прошу пообідати з нами,— вклонилася їй мати.— Не обидьте мене й сина.

— Та я, власне, з охотою,— згодився Тарас.— І ви, Миколо Івановичу, лишайтесь, а потім ми втрьох поблукаємо по Києву. Згода?

Ні, Костомаров не жалкував, що лишився сьогодні вдома.

* * *

Уже по-справжньому гріло весняне сонце, і навіть на Козячому болоті трохи просохло. Кожного вечора Чужбинський лаявся:

— От чорти, чи ви в усьому Києві не могли гіршого місця вибрати, ніж це болото?

Михайло Сажин, художник, товариш Тараса по Академії, який жив тут у Києві разом з Тарасом, флегматично казав:

— Болото як болото.

— І чорти, як у кожному болоті,— сміявся Тарас і щовечора жартома питав: — Чоботи всі на місці?

Не тільки галоші, але й добрі чоботи можна було легко загубити в непролазній грязюці Козячого болота, трохи вище від Хрещатика, де жив Тарас із Сажиним і куди заїхав до них Чужбинський.

Тарас, як і раніше, працював у Археографічній комісії. Щоранку художники йшли «на роботу» — на етюди,

захопивши великий альбом й олівці. З спільної каси брали по двадцять копійок на харчування. Тарас завжди кидав у кишеню кілька мідяків, і товариші знали, що вони будуть віддані старцям. «Краще дарувати, ніж брати,— казав він,— неки що у самого чортма, тільки старцям мідяки й даєш».

Тарас думав змалювати київські краввиди, церкви, Києво-Печерську лавру, Софію. Сажин теж захопився цією роботою, але в альбомі Тараса з'являлося щодня і багато незвичайних портретів.

— Дивіться який! — показував Тарас товаришам мальовану голову страшного сліпого старця. — Це я його коло далеких печер у лаврі стрів. Отаман у сліпців. Такі страшні пригоди про нього розповідають, а бояться як його! Кажуть: «На Маковія іншого оберемо». У них на Маковія всі сліпі старці сходяться, нового отамана обирають, і він уже ними верховодить.

— Я б з такими і розмовляти боявся,— знизав плечима Чужбинський,— і як він тобі позувати згодився?

— Та Тараса всі старці знають, він і мову їхню особливу розуміє. Йду, бачу,— сидить цей страшило, гугнявить якусь пісню, а Тарас йому підспівує та малює там. Повз юрму цієї калічі й пройти гидко, а він розпитує, розмовляє.

— Ще мати казала мені — і вони люди,— тихо, насупивши брови, відказав Тарас,— покалічені тільки в них і тіло й душа, а хто покалічив? Інші люди, життя. Мати казала: гріх з жебраків сміятися, така їх доля...

Справді, коли йшов він повз страшних потвор у лахмітті, у виразках, з незрячими очима, і вони, простягаючи руки, тягли: «Дайте, не минайте, не мине вас лиха година...» Тарас не міг минути. У нього теж були лихі години, і він їх не забув!

— Хай вам матір божя пошле, чого в бога просите,— бажали вони навздогін, і Тарасові, хоч не мав він уже давно тої дитячої сліпої віри, здавалося, що людське щире побажання — це теж як дарунок, це більше ніж віра.

А чого Тарас просив, чого хотів? Зараз, як ніколи, він відчував свої сили, хотів працювати. Відчував невимовну насолоду від цих рідних крутих берегів, київських ярів, сильного Дніпра, від Києва; радів новим знайомствам з молодими київськими вченими, студентською молоддю. Йому здавалось, усі вони вкупі зможуть багато зробити для свого рідного знедоленого народу. А для себе? Що для себе самого він просив у бога, у долі?

Ні з ким з товаришів він ніколи не говорив про це, нікому не зв'язався в своїх почуттях до якоїсь дівчини, але ніко-

ли ніхто з товаришів чи знайомих не чув від Тараса легко-важного, зневажливого слова про будь-яку жінку чи дівчину.

В глибині серця він завжди плакав мрію про святу, щирю любов, і здавалося йому, коли він обізветься з неповагою навіть про сторонню йому жінку,— він образить це своє почуття, свою мрію, свою майбутню дружину-друга. Він ніколи не нарікав, але поки що в житті йому не щастило. Занапали люди його дитячу любов — Оксаночку. Хіба він міг кинути каменем у неї, у чистий спогад про неї?

Майнула світлою, ясною хмаркою жвава Дуня Гусиковська. Злякалися, не віддали за нього сільську квітку Тодосю. І навіки чужа, чужа жінка — найглибше і найміцніше його почуття — Ганна Закревська...

Йому хотілося простого, щирого щастя. Згадалося: він малював портрети маленьких діток Ганни, а вона сиділа поряд з ним і забавляла їх, щоб вони були спокійні, не пустували. Потім Тарас узяв меншеньке на руки, і воно заснуло так, і Ганна дивилася чистими материнськими очима на дитину і на нього. Так, для нього вона завжди лишалася мрією. От уже три роки він береже блакитну квітку, яка прикрашала її плаття на веселому святі у Мосівці.

...Весняним ранком у Києві хочеться думати про щось хороше, ясне...

— Ти сьогодні зі мною, Сажо? — питає він товариша. — Я піду до Златовратської брами, там малюватиму.

— А я буду Софію кінчати. Які древні фрески там знайшли під штукатуркою! — каже Сажин. — А потім зйдемося і спустимося до Дніпра.

— А за мною не зайдете? — питає Чужбинський.

— Приходь ти до нас на обід, там десь на Подолі перекусимо.

На розі Михайло і Тарас розходяться. Тарас, мугикаючи пісню, вмощується на камені коло руїн Златовратської брами і весь поринає в роботу.

— А може б, памалювати, як стародавній лицар — простий хлопець з Подолу — Михайлик узяв на плечі ворота та й поніс їх повз татар, щоб не сміли вороги пройти під ними у Київ.

Тараса захоплювала ця легенда, яку він почув нещодавно в лаврі від старого ченця.

Древнє, поросле мохом каміння брами,— скільки вже віків стоїть воно тут, скільки бачило! А он над камінням простяглася квітуча гілка черешні, наче весна простягла свою руку. Тарас дивиться на гілку і всміхається їй. Він дуже

любить дерева, різні дерева, з особливою любов'ю вирисовує гілля, листя.

Кожне дерево, кожен кущ йому здається живою істотою. А квіти, квіти оце весною на черешнях, сливах, яблунях! Скільки тої краси створено на землі!

Отак, усміхаючись сам до себе, і до квітучої гілки, і до старих руїн, Тарас старанно малює. Раптом до нього долітає якийсь тоненький плач, ледь чутне склипування. Тарас підводить голову і бачить: над самісіньким ровом іде дівча років трьох і гірко-гірко плаче. Нікого з дорослих не видно коло нього.

Тарас швидко поклав альбом на камінь і підбіг до нього.

— Чого ж ти плачеш, серденько моє? Та обережно, не впади!

— Ма-ма! Ма-ма! — крізь сльози лепетала дівчинка. — Мама нема.

— Мама твоя загубилася? То ми знайдемо її.

Він озирнувся навколо. Ні, нікого не було в цей ранковий час поблизу, крім нього та дівчинки.

Дівчинка була в охайному платтячку, фартушку, в черевиках, на русявій голівці чистенька хустинка в квіточках — видно, що це батьківська, доглядена дитина.

— Заблукала бідолашка, — зрозумів Тарас, — де ж ти живеш, мала?

Але дівчинка плакала і, крім «мама, мама», нічого не казала.

— Не плач, знайдемо твою маму! — беручи її на руки, заспокоював Тарас.

Та дівчинка ще дужче заплакала. Але в Тараса був магічний засіб: у кишенях він завжди тримав невеличкий запас дешевих цукерок, якими любив пригощати дітлашню коло човнів на причалі.

Він усміхнувся дівчинці, вийняв цукерку і дав їй. Цукерка трохи заспокоїла маленьку знайду.

— Ну, посидь зі мною. Я малюватиму, а ти дивись. Е! Та тобі ж на камені холодно буде, застудишся. Дай я хоч носовика свого підстелю. Тільки не плач! Не плач, не плач, куплю калач. От добре, що по дорозі бубличка купив. Хочеш їсти? Та як же звать тебе?

— Галя...

— Галочко, ох ти ж пташеня моє, куди залетіло, — примовляв Тарас, влаштовуючи дівчинку. — Е, Галочко, малюнок не рви. Та ти не плач! Тобі саме його хочеться рвати? На тобі одея аркушик. А хочеш, я тобі півника зроблю? От я з паперу зроблю півничків, ти грайся, а я малюватиму.

Тарас зосереджено вирвав аркуш паперу з альбома і зробив двох півників.

Два півники, два півники
горох молотили,
дві курочки, дві курочки
до млина носили,—

заспівав він, і Галя засміялася і заплескала в маленькі рожеві долоньки.

— А от хочеш, я козу покажу? Я коза-дереза, півбока луплена, за три копи куплена. Та ні, ні, не бійся,— геть, козо, не лякай Галю! Я тобі краще про сороку білобоку розкажу. Сорока білобока діткам кашку варила,— почав він, тримаючи в своїй широкій міцній руці маленьку теплу ручку. Галя зовсім розвеселилася і аж ніяк не боялася чужого дяді.— Тобі дам, і тобі дам — і Галочці ще дам і бубличка, і цукерку. Йди до мене на коліна. З тобою сьогодні якраз намалюєш! — засміявся Тарас.

Минав час. Дівчинка вже довірливо притулилась до нього. Тарас розповідав їй казку за казкою, поки круглі оченята поволі закрилися.

— Спить... Заснуло...— тихо вимовив Тарас.— Втомилося, налякалося, наплакалося, таке ж маниюсіньке. Це ж йому все немов бура якась.

Він тихо заспівав:

Ой люлі, котку,
Не лізь на колодку.

— А все-таки, що нам робити з тобою, Галочко? Не видно нікого, хто гуляв з тобою. Чи ти з дому втекло? Ні, щось не віриться — і мале надто, і лагідне таке.

Дівчинка спала, і Тарас боявся поворухнутися. Тільки коли тінь перейшла і сонячне проміння упало на личко дівчинки, обережно пересів, щоб не пекло, хоч самому вже пригрівало в голову і в спину.

Минула година, друга.

— А може, ніхто й не прийде її шукати,— майнуло в голові Тараса.— Що тоді робити? Не віддав би я її нікому! Хіба я не прогую, не вирощу? От була б донечка — і гарна яка, ласкава.

Він дивився на сонне личко, і дівчинка здавалась йому просто красунею, і вже хотілося, щоб ніхто не прийшов по неї, щоб вона так і залишилась у нього. Гуляв би з нею,

годував, спати вкладав, жалів би її. А потім воно б піросло, сам би вивчив читати, писати, вчитися б віддав. Воно б і не знало, що знайшов його тут, думало б — батько, татом би звало.

Чим довше тримав він дівчинку, тим дужче хотілося, щоб це були не тільки мрії, щоб так сталося насправді.

Сонце кидало вже пряме проміння. Годинник був у кишені, та Тарас по сонцю знав — Сажин на нього чекає вже. Обережно, щоб не потурбувати дівчинки, він встав, засупув під пахву альбом. Дівчинка тільки зітхнула уві сні і задрімала знову, поклавши голівку на плече. Отак він і пішов.

— Тарасе! Що це? — здивовано вигукнув Чужбинський, який ішов назустріч.

— Тс-с! Не збуди! От, приблукало... Візьму собі, донькою буде. Дивись, яке гарне, мов намальоване. Галею звать.

Чужбинський розвів руками, знизав плечима.

— Ні, справді, я не віддам нікому, — казав Тарас, — сам її вивчу...

І раптом побачив: біжить назустріч молода простоволоса жінка, і такий одчай і переляк в її очах, в усьому обличчі, що одразу видно стало — скоїлось у неї щось страшне. За нею бігло кілька жінок.

— Мати... — тихо і впевнено сказав Тарас і мовчки простяг їй дівчинку. Жінка рвучко схопила дитину і, забувши навіть подякувати, почала пристрасно цілувати її. Галя відкрила очі, але не злякалась, ні, пасливо дивлячись, вопа тільки радісно сказала: «Мама!» — і міцно притулилась до неї.

— Ось і довіряй старим нянькам, — докірливо мовила якась з жінок. — Лежить під кущем та й спить, я побачила, прибігла, матері кажу: — Ваша Килина спить, а Галочки нема коло неї.

— Гаразд ще, добра людина підбрала.

Тарас швидко пішов. Уже не шкодував, що мрії не здійснилися. В пам'яті лишився той одчай, що був в очах матері, те пасливе Галине «мама».

— А наш Тарас трохи дочки собі не придбав, — жартівливо почав розказувати Чужбинський Сажину.

Але Тарасові не хотілося розмовляти про це, — надто щось тепле і піжне ворушилося в грудях. Щоб не образити приятеля, він просто звів розмову на інше.

— Хлопці, мерщій до Дніпра, я голодний, як сто чортів, та й сонце вже припікає. А що ти, Сажо, встиг?

Сажин захоплюю почав розповідати про стародавні фрески Софії.

Тарас приходив, лягав на канапі і поринав у книги.

Костомаров, не звертаючи уваги, писав. Незабаром мала відбутися його пробна лекція в університеті. Іноді він, не відриваючись від паперу, казав, продовжуючи свою думку, ніби Тарас знав усе, що він написав спочатку:

— Ну, так і є,— і в Амміана Марцелліна, і в Літранді є про гуннів. Так, так, це підтверджує мою думку щодо слов'ян. Звичайно! Історія Русі є історія слов'янського племені.

— Правильно, правильно, професоре! — схвалював Тарас.— А от ти послухай про старого Жижку...

— Ні, ні, не відривай мене,— махнув рукою, не підводячи голови від столу, Костомаров.

Але Тарас теж мусив поділитися з кимось. Він схоплювався з канапи, стрибав прямо через вікно у садок і починав з запалом розповідати щось Хомі.

От він почав читати свої вірші. Ну, такої спокуси Костомаров уже не міг витримати. Швидко дописував речення і біг також у садок. Садок був наче вбраний на весілля. Сливи, черешні стояли у цвіту, наливалися тугі пуп'янки на яблунях, починав цвісти бузок.

Тарас виймав зошит з ненадрукованими своїми віршами і читав, читав...

Лунали «Давидові псалми», «Кавказ»... І здавалося Костомарову, цей бурлака Тарас сам не розуміє, які натхненні твори вилилися в нього. Костомарову уже не шкода було перерваної роботи.

Та раптом ставало страшно. Це ж одвертий протест проти існуючого ладу, це ж заклик до бунту, до революції!

— Годі, годі, Тарасе! Добре, що це тільки вірші!

— Справді годі! — з реготом схоплював Тарас Костомарова в обійми.— Годі слів! Професоре, чаю! Накажи Хомі готувати чай, найміцніший, з ромом! Не бреш, я бачу по очах, ти хочеш збрехати, що нема рому! Є! Є!

Ой наступила та чорна хмара,
Став дощ накрапаль...—

раптом затягнув він одну з улюблених пісень.

Ні, Костомаров таки любив Тараса найдужче з усіх своїх приятелів. Ніхто б так не хвилювався за його першу лекцію перед університетським синклітом, як Тарас,— майже так, як він сам. І в той же час заспокоював:

— Чого ти хвилюєшся, Миколо? Ти їм так утні, щоб вони, засушені мудрагелі, очі вирячили. Та я розумію, — я коли першу програму в Академії здавав — не їв, не пив і не спав три дні.

— І не пив? — засміявся Костомаров.

— Її же богу, ні. Може, тільки чай, але без рому. Так коли ж ти читаєш? О якій годині? Ну гаразд, гаразд, хай бог помагає, або, як мисливцям кажуть у дорогу, — ні пуху тобі ні пера!

* * *

У пансіоні пані Мельян уроки відбувалися своєю чергою.

Аліна Крагельська і її сестра Стефанія були випускниці. Вони хвилювалися перед своїми іспитами. Аліна закінчувала блискуче — про це Костомарову з гордістю казав чоловік начальниці.

Коли Костомаров був у пансіоні востання, Аліна підійшла до нього, зробила реверанс і чемно, не підводячи очей, навіть холодно промовила:

— Monsieur Костомаров, шостого у нас акт, а потім концерт, і ми, випускниці, просимо вас бути на нашому випусковому концерті.

Шостого червня! Четвертого мала бути його лекція! Коли все буде гаразд, він обов'язково цього разу прийде.

«Цікаво, що сказав би Тарас, коли б побачив цю панночку?» — раптом подумав Костомаров.

Лекція пройшла блискуче. Навіть «засушені мудрагелі» нічого не могли заперечити. Але годину, яку провів Костомаров після лекції самотньо в одному з кабінетів, поки в залі засідала рада і балотувала нового професора, він ледве витримав. То йому здавалося, що всі були просто в захопленні від його ерудиції, обізнаності, то, навпаки, що вони були здивовані, приголомшені його нахабством доводити їм, старим вченим, несподівані свої гіпотези.

Костомаров куйовдив густе волосся, зітхав у розпачі, сердився на себе. Він, здається, не так навів потрібні цитати з творів письменників стародавнього світу, і взагалі можна було все логічніше довести. Одне слово — його душу краляли ті терзання, що крають завжди кожного промовця вже після промови. Раптом двері відчинилися, і один з університетських служителів передав йому записку. Записка була від ректора, його особистого знайомого.

«Вітаю, Ви пройшли одногolosно».

Костомаров майже вибіг з будинку університету і раптом

на пустирі, що відділяв університет від старого міста, побачив постать Тараса. Тарас поспішав назустріч.

— Ну як? Бачу, бачу! Миколо! Професоре мій! Вітаю! Який я радий, братику, коли б ти знав! Ледве сам дочекався!

Тут же він кинувся обіймати і цілувати Костомарова і тут же на весь голос затагнув:

У Києві на ривочку
П'ють чумаки горілочку.
Ой п'ють вони, гуляють,
На шинкарку поглядають:
— Шинкарочко молода,
Повір меду ще й випа!

— Тарасе, божевільний, схаменися! Он на нас люди дивляться!

— А хай собі дивляться! Я такий радий за тебе — просто свято! А пісню хай і вони послухають — пісня пречудова.

Як не вмовляв новообраний професор втихомиритися, Тарас співав:

— Не повірю, не продам,
Бо на тобі жупан дран.
— Хоч на мені жупан дран —
Сеть у мене грошей жбан.

От слухай, Миколо, ти, мабуть, цієї пісні не знаєш!

Як у тебе грошей жбан,
Я за тебе дочку дам,
А дочку, не наймичку,—
Присталую панночку.
Як вона заговорить —
Мов у дзвони заздвонить,
Як вона засміється —
Мов Дунай розіллється!

Справді, пісня була пречудова, і пречудовий був ясний день, і пречудовий був голос у цього божевільного Тараса!

Тарас співав, не звертаючи ні на кого уваги, і Костомаров заслухався.

Чумак повинчався з дівчиною — повинчався з рідною сестрою!

Та бодай лопи пропали —
Брата й сестру звінчали.

Смуток бринів в останніх рядках:

— Ходім, сестро, ярами,
Розсіємось цвітами.
Ой ти будеш синій цвіт,
А я буду жовтий цвіт.
Будуть люди цвіти рвати —
Із нас гріхи збирати;
Будуть люди косити —
За нас бога молити.
Стануть люди казати:
— Та чи се ж тая травиця,
Що з братиком сестриця?..

— Справжня чиста свята поезія! — вигукнув захоплено Тарас. — Еге ж, Миколо? Дивись не повинчайся з рідною сестрицею! А знаєш, дружина повинна бути як сестра, як найрідніша сестра. Тільки важко зустріти таку! — вперше заговорив так Тарас. — А може, ти зустрів уже, Миколо?

Костомаров почервонів, зняв окуляри, глянув ніяково короткозорими очима, наче сам питав Тараса, — чи зустрів я?

— Куди там тобі, професоре! — махнув рукою Тарас. — Ти ж, крім своїх гуннів та готів, нічого й не бачиш. Ой професоре, так можна прогавити своє щастя.

— Сказав! А сам на себе подивись.

— О, я інше діло, — сміявся Тарас, — я вільний козак — художник, мені бог простить, а ти — професор, людина статечна. Ой Миколо, кажу тобі, — не барися, прогавиш літа свої, літа молодії.

Так жартуючи, вони вийшли на гори над Дніпром, і ніяк не міг лишити Тарас своєї пісні, все співав:

— Ой ти будеш жовтий цвіт,
А я буду синій цвіт.
Будуть люди цвіти рвати —
Із нас гріхи збирати.

Тарас як наврочив. Звичайно, він прогавить своє щастя в житті.

Шостого червня Костомаров одяг парадний мундир, зачесав перед дзеркалом особливо дбайливо густе і неслухняне волосся (воно одразу знову розсипалося як хотіло), критично і незадоволено оглянув свою незграбну постать, — обличчя йому теж не сподобалось — якийсь ошелешений ви-

гляд,— і пішов у Липки, на випускний акт в пансіоні пані Мельян.

— Зараз у нас останній іспит нашим випускницям з усіх предметів у присутності гостей,— повідомила його начальниця.

— Для годиться, для годиться,— замахав коротенькими товстими руками її чоловік.— Будь ласка, не надумайте екзамєнувати по-справжньому. Дівчатка ще злякаються.

Випускниці були в білих нарядних платтях, святкові, урочисті, схвилювані.

За столом сидів у центрі сам генерал-губернатор Бібіков — солідний, поважний. Костомаров згадав його «науку» студентам в університеті, і навіть неприємно стало, що він тут, на святі цих милих дівчаток, дивиться на них своїм слизязвим поглядом.

Коло нього сидів до огиди жирний Траскін — попечитель Київської учбової округи. Він ніколи ніякого відношення не мав до науки, до освіти,— військовий генерал, він мав справу з солдатами, казармами, парадми. Але цей огляд дівчаток генералові явно подобався. Всі вони були такі гарченькі, молоденькі. Питань він їм, звичайно, не насмілювався задавати, бо для нього все, про що їх питали вчителі і що вони відповідали, була terra incognita¹. Це добре розумів його заступник і перший помічник, улесливий Юзефович, який по суті сам відав і розпоряджався справами просвіти. Він закивав з люб'язною усмішкою Костомарову і швидко щось пошепки сказав начальниці. Костомаров зрозумів, що Юзефович повідомляє про його балотування на кафедру історії в університеті, бо пані Мельян розцвіла в посмішці і теж закивала йому привітно головою.

Костомаров відчув, що хвилюється, не може не хвилюватися.

«Ну звичайно,— хотів він обманути сам себе,— це ж мої учениці, неприємно, коли вони щось не так скажуть з історії».

Але цей іспит справді був «для годиться», влаштований спеціально, щоб задовольнити гордість начальниці,— це ж був перший випуск її пансіону! Ну, а за Аліну Крагельську можна було зовсім не хвилюватися. Вона відповідала чудово, і Костомаров почервонів куди більше за неї, коли мусив задати їй хоч яке-небудь питання з історії. Йому здалося, він задав найпростіше, та всі глянули здивовано на нього, хоч Аліна почала швидко відповідати.

¹ Невідома земля.

— Ну, наш молодий професор вимагає знань, як від студентів,— усміхнувшись, мовив Бібікову Юзефович, і тоді тільки Костомаров збагнув, що таке питання міг йому задати його опонент під час захисту дисертації. Слава богу, панночка Крагельська не підвела. Вона навіть не розсердилася на нього,— про себе дівчинка вирішила, що вчитель хотів блиснути перед гостями її знаннями!

Після цієї вистави з іспитами начальниця повела дивитися рукоділля і малюнки своїх учениць, а потім запросила всіх до зали, де влаштована була маленька естрада з двома роялями і стояли півколом стільці для публіки. Збоку естради розмістився невеличкий оркестр міського театру.

Одна по одній виходили на естраду дівчатка — і молодші і старші: читали вірші, старанно грали на роялі в дві, чотири і навіть вісім рук!

І от Костомаров знову почервонів, захвилювався. На естраду вийшла Аліна Крагельська. Незвичайно серйозна і якась відчужена від усього, вона сіла за рояль, глянула в бік оркестру, кивнула головою диригенту — пансіонському вчителю музики. Костомаров дивився і не пізнавав веселої пустотливої дівчини. Та він і не бачив її раніше!

Музика! От в чому, напевне, була її справжня душа! Скільки сили, пристрасті, натхнення в її грі! І де все це взялося у такої юної, безтурботної дівчинки? Як зливалася вона з оркестром і панувала над ним!

Вона грала без нот, ледь-ледь підвівши вгору голівку. Що бачила вона, що переживала?

Після кожної варіації зала вибухала оплесками, кричали: «Браво! Бравіссімо!»

Костомаров, хоч і мало знав музику, розумів, що Аліна грає щось надзвичайно складне з технічного боку, бо в деяких місцях дами і чоловіки багатозначно кивали головами. Але Костомаров любив музику і пісні по-своєму, і Аліна набула раптом в його очах ні з чим незрівнянного чарування.

Він навіть не міг отямитися, коли дівчина скінчила грати.

От Бібіков підводиться на естраду і цілує їй руку, як дорослій. Вона червоніє і раптом, перетворившись знову в юну дівчинку, кидається на шию начальниці. От до неї підбігла якась дама з тонким випещеним обличчям з гоноровитим виразом. Невже це мати? До неї підходять учителі, гості, всі вітають. Мабуть, і йому треба підійти?

І Костомаров підходить теж.

— Я добре грала, monsieur Костомаров? — питає Аліна зовсім во-дитячому.

— Дуже добре! — відповідає Костомаров і раптом почув-
ває себе зовсім легко, усміхається Аліні і тисне великою
рукою тоненьку руку. Та тут обнімають її подруги, відтіс-
няють від Костомарова, потім усі вони починають прощатися
з начальницею, з класними дамами. І раптом усі дівчатка в
нарядних платтях, кучерях, бантах починають схлипувати.
Чого? Що трапилось?

Костомаров нічого не розуміє. Адже майже всі живуть
у Києві! Ні, він нічого не розуміє в цих дівчатках, але,
глянувши, як підшморгує носиком Аліна і витирає сльози
мережаною хусточкою, яка враз стає мокрою, він відчуває,
що інакше бути не може. Це зворушує і чарує його ще дужче.
Та щоб самому не розкиснути, професор Костомаров ха-
пає пляцу і тікає з цього дівчачого пташника. І тільки на
вулиці йому спадає на думку: адже тепер він уже ніколи
не бачитиме Аліни!

«КАЙДАНИ ПОРВІТЕ!»

Який хороший зимовий день був у Києві! На кожній, на-
віть найменшій гілочці лежав тонкими смужечками сніг.
Сніг припав до листя дуба, бо дуб і взимку довго не хотів
скидати свого одягу; сніг припорошив сережки кленів та
акацій, і всі київські вулиці були прикрашені зимовим сріб-
ним мереживом.

Тарас піднявся від Хрещатика вгору, пересік пустир. По
снігу були протоптані стежки. Стежки вели до великого,
найбільшого в Києві кам'яного червоного будинку з колона-
ми — до університету св. Володимира. Цими стежками по-
спішали студенти, зелена молодь, і Тарасові на хвилику зда-
лося, що він сам ще учень Академії, поспішає на лекції,
в майстерні. Яке знайоме і миле почуття! Та зараз він ішов
до університету як майбутній викладач.

«Мабуть, і незручно так уже поспішати, як хлопцеві», —
усміхнувся сам до себе Тарас.

Дуже хочеться, щоб такі призначили на посаду викладача
малювання в університеті! І люба праця, і — головне — мо-
лодь, молодь! Тарас певен, з молоддю він порозуміється
швидко, мабуть, далеко швидше, ніж з колегами — профе-
сорами.

З якою любов'ю він передасть їй усе, чого навчився в рід-
ній Академії.

Скільки надій і планів було зараз у нього. Бадьорий,
сповнений бажання працювати, він відчинив важкі двері під
колонадою і зайшов у вестибюль.

Знайомий гомін юнацьких голосів лунав навколо. Напевне, лекції скінчились, але студенти не поспішали розходитись.

— Будь ласка, як пройти до пана ректора? — спитав він одного з юнаків.

Раптом обличчя юнака спалахнуло, він радісно усміхнувся.

— Ви Шевченко? Тарас Григорович Шевченко?

— Звідки ви знаєте мене?

— Ого! Звідки знаю! — безпосередньо, зовсім по-дитячому, засміявся студент. — Та вас усі тут знають! За мій курс принаймні ручуся! А я, я пізнав вас, бо бачив з моїм братом у других, Миколою Івановичем Гулаком.

— Панове! — гукнув хлопець. — У нас Тарас Григорович Шевченко.

І вмить Тарас був оточений з усіх сторін молоддю.

— Хлопці! Це Тарас Шевченко! Кобзар! — линула звістка, і зі сходів, з коридорів поспішали юнаки.

— Як? Автор «Кобзаря»? Не може бути!

— Пустіть! Пустіть і мене познайомитися! — Якийсь моторний хлопець розштовхував ліктями групу, яка вмить зібралася навколо Тараса.

Студенти тиснули Тарасові руки, дякували, казали напам'ять рядки, що вилилися з самого його серця.

Це ж він і їм писав:

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь!

Так! Не цурайтесь своєї батьківщини, свого рідного слова, свого народу, отих менших братів, темних обдурених грецько-сіїв. Про них, тих, що мозолястими руками добувають нам хліб святий, казав він пристрасно і гаряче, і юнаки ловили кожне його слово.

Раптом Тарас схаменувся. Що це він робить тут, у вестибюлі університету! Але така увага, віра, ширість променилися в молодих очах, що Тарас усміхнувся молоді, якомсь ніяково здвигнув плечима і промовив:

— Панове! Ми ще побачимося! Можливо, я працюватиму тут у вас!

Ректора він не застав. Та й не шкодував. Тарас пішов під враженням цієї зустрічі з молоддю.

Додому повертатися не хотілося, він проблукав до вечора

на гадніпрянських горбах. Тут, у Києві, він скрізь почував себе вдома. А увечері, увечері...

Цікаво, чи побачить він когось із цих студентів у Гулака, до якого запросив його сьогодні Костомаров на святвечір? Сказав — приїхав Куліш, хочуть усі побачитись. А чому ж так жахаються його поезії і Костомаров, і Куліш? Чому хочуть скерувати вони товариство, про яке мріють, у спокійне «просвітительське» легалізоване річище? Чому не розуміють, яка кругом неправда і неволя?

От Гулак справляє інше враження. Це людина іншого гатунку. А може, вже час іти до нього? Поки пройде він до старого Києва, — вже й смеркне, а там і всі «колядники» зберуться на свій «святвечір».

Тарас піднявся на Володимирську гірку, вийшов до Андріївської церкви. Коло червоного кам'яного будинку стояв юнак, очевидно студент.

— Чи ви не знаєте, де тут будинок Завадської? — спитав Тарас.

— Оце він і є, — охоче відповів юнак і поглянув уважно на Тараса. — Прошу, вам до кого?

Обличчя студента було не знайоме Тарасові, але тон відповіді був такий доброзичливий і чемний, що Тарас усміхнувся юнакові, як знайомому.

— До Миколи Івановича Гулака. Може, знаєте, де він тут квартирує?

— Прошу, от тут ганочок, постукайте.

Студент лишився на вулиці, а Тарас зійшов на ганочок.

— Це ви, Тарасе Григоровичу! Заходьте, заходьте! От дорогий гість!

Двері відчинилися, і Тарас побачив Миколу Івановича Гулака. Десь у кімнаті загавкав песик.

— Du, dummer Hund! — гукнув на нього Гулак. — Geh hinaus! ¹

— Ви що, з песиком німецькою мовою розмовляєте? — засміявся Тарас.

Гулак спустив окуляри на ніс, глянув великими короткозорими очима і засміявся:

— Це я від самотності, і щоб мови не забути! А йому хіба не однаково! Ходімте. Я дуже радий бачити вас.

«Кабінет дуже пасує до нього», — подумав Тарас, сідаючи на канапу, обтягнуту темно-бордовою матерією. Тарас звик у Києві бачити здебільшого вибілені стіни.

¹ Ти, дурний пес! Іди геть! (Нім.)

Зовні будинок Завадської нічим не відрізнявся від низеньких одноповерхових київських будинків, а от невеличка квартира Гулака нагадувала більше Петербург. Тут не було дорогих речей, не було блискучої і незручної розкоші, яку доводилося бачити і в Качанівці, і в Дегтярях, і в Сокиринцях, де все служило лише для того, щоб здивувати. Не нагадував він, звичайно, і безладних кімнат-майстерень товаришів-художників, де все свідчило про безтурботне життя. Це був кабінет вченого. Витриманий в темно-бордових тонах, він настроював, сприяв поглибленій, наполегливій роботі. Про цю роботу тут свідчило все. І в панських маєтках Тарас бачив величезні бібліотеки, де на корінцях різних фоліантів можна було прочитати французькі, німецькі, англійські назви. Та здебільшого і бібліотеки були лише як частина дивовижної дорогої мебелі, — роками не заглядав у них ніхто, і торкалася їх лише мітелочка служниці, яка стирала порох. У Гулака книги були живі. Варто було поглянути на розкриті томи на столі, на закладки, на бібліотечну легку драбинку, яка свідчила про те, що хазяїн, може, кілька хвилин тому дістав книгу з верхньої полиці шафи і поклав її, зачувши стукіт у двері.

— Яке багатство! — сказав Тарас, обводячи шафи захоп-леним поглядом. — Скільки у вас французької, польської літератури! А оце все чеська?

— Так! Зараз я вивчаю стародавні юридичні права всіх слов'янських народів. Ось надзвичайно цікава нова книга Ганки — старовинні пам'ятки чеського права. Вони проливають нове світло на старовинний побут слов'янського світу. Я знаю, що це зацікавить вас — автора поем про Івана Гуса. На мене глибоке враження справив ваш «Єретик». Ви знаєте, — мовив Гулак, сідаючи з Тарасом, — вивчаючи стародавнє право, я зараз найбільшу увагу звертаю на становище рабів, невільників, холопів, селян і приходжу до дуже важливих висновків про буття, про історію розвитку народу. Ми сперечаємось інколи з Миколою Івановичем Костомаровим. Я не відкидаю, — він блискучий історик. Але він підходить зовсім з іншою міркою до всіх історичних подій. Вивчаючи історію права, я переконався, що ми в корені мусимо змінити всі закони, весь державний устрій, а він визнає лише боротьбу з кричущими сучасними зловживаннями.

— Які не можна знищити, не знищивши самого кореня. Правда, Миколо Івановичу? — палко сказав Тарас. — А корінь зла — це цар, царята, багатії, поміщики — з одного боку, а з другого — раби, кріпаки. І ніякі пани, які вони не

будуть, — польські, руські чи українські, — вони — пани і миром своїх нечесних прав не віддадуть.

Гулак поверх окулярів глянув на Тараса. От він, цей художник і поет, розуміє все, з ним легше говорити, ніж з ученими істориками Костомаровим та Кулішем.

На жаль, хтось постукав.

— От шкода! Хотів поговорити ще з вами, — щиро сказав Тарас.

— Обов'язково поговоримо! Це, мабуть, Савич. Ви не знайомі? Поміщик Савич, Микола Іванович, «останній вольтер'янець», як його звать. Він жив довго в Парижі, повернувся звідти завзятим сен-сімоністом, але не хоче заспокоїтись на самих теоріях, як наші помірковані професори. Він відпустив на волю своїх селян, а в Парижі, крім Сен-Симона, він у Сорбонні вивчав хімію, щоб зразково поставити сільське господарство. До речі, він давно уже добре знайомий з Міцкевичем. Це, напевне, вам дуже цікаво?

Зайшов Савич, радісно познайомився з Тарасом:

— Стільки вже начуваний про вас! А вірші з «Кобзаря» напам'ять знаю, без кінця перечитував!

Йому було років під сорок, але, як у всіх людей, що не застигають на місці, завжди горять жадобою знань і, незважаючи на вік, на становище, готові сидіти на студентській лаві, і у нього в обличчі, в очах, було щось юнацьке, тримався він просто, невимушено, не думаючи про «манери» і про враження, яке справляє. Тарас одразу помітив, що Гулак і Савич дуже симпатизують один одному, і, проїнявшись приязню до Гулака, Тарас відчув її одразу і до Савича.

— Коло вашого дому маячить якийсь хлопець, може, він соромиться зайти до вас? — спитав Савич.

— Справді, і я зустрів якогось юнака, він мені навіть показав вашу квартиру, — мовив Тарас.

Гулак визирнув у вікно і всміхнувся:

— Це мій сусіда, студент Петров, симпатичний, послужливий хлопець. Мабуть, він просто вийшов на побачення.

— Микола Іванович казав, — звернувся Тарас до Савича, — що ви бачили і чули Міцкевича.

— Так-так, я давно знайомий з ним. Ще будучи студентом Харківського університету, я мав велику приємність побачити його у, напевне, відомого вам поета-байкаря Гулака-Артемівського.

— «Був на селі Квачан-собака...» — басом прогудів Тарас.

— От-от, — усміхнувся Савич. — Ви, напевне, знаєте, Гулак-Артемівський переклав «Пана Твардовського», правда,

досить вільно, від себе навіть кінцівку додав. Я ладен був його побити за таку сваволлю, але Міцкевич не ремствував! Він заїхав до Харкова по дорозі з Криму, і ми провели неповторний вечір. Міцкевич читав свої чарівливі «Кримські сонети». А потім, кілька років згодом, коли я жив у Парижі, я не міг, звичайно, не відвідувати його лекцій з історії слов'янських літератур. Пам'ятаю, я йшов на першу лекцію і всю дорогу згадував Пушкіна — «Он между нами жил»... Пам'ятаєте? А вірш Міцкевича, в якому він згадує, як стояв удвох з Пушкіним у Петербурзі вночі, прикрившись від дощу одним плащем? У Парижі казали, нібито Міцкевич, глибоко вражений убивством Пушкіна, викликав на дуель Дантеса, коли той приїхав у Францію. Не знаю, наскільки це правда, але це відповідає натурі палкого і незалежного Адама Міцкевича. По правді, мені хотілось вірити, що це було в дійсності.

— І мені також, — з почуттям мовив Тарас.

— Їхня прекрасна дружба — такий символ єднання. А його лекції! Це ж була подія в житті Парижа! Серед слухачів я бачив Жорж Санд, Шопена, зворушеного і натхненного Сент Бева, історика Мішле, молодого художника революції Делакруа, наших співвітчизників — братів Тургенєвих, професора Чижова, та хіба всіх перелічиш, хто слухав, немов заворожений, ці блискучі промови. Ви уявляєте настрій усіх, коли лунали його слова, що література — це поле, куди всі слов'янські народи без чвар і ненависті зносять плоди своєї діяльності, духовної і розумової. Та найбільше вразило мене, коли, закінчуючи першу лекцію, Міцкевич натхненно висловив свою мрію, своє головне бажання, щоб зустріч на цьому прекрасному полі стала запорукою і на іншому.

— Чи це не найбільше і наше бажання, — зітхнув Тарас, з неприхованою заздрістю слухаючи Савича про лекції в Парижі. — Єднання для спільної боротьби!

— От у цьому ми й сперечались з нашими професорами, — сказав Гулак.

— Хотів би я познайомитись з Міцкевичем, — мовив Тарас, — хотів би побувати в Парижі.

— Поїдемо вдвох? — усміхнувшись, запропонував Савич. — Я певен, що він полюбить вашу поезію. Недарма Міцкевич казав в одній з своїх лекцій, що простори України — це столиця ліричної поезії. Яку живописну картину змалював він перед усіма, розповідаючи, як козак у степу, пасучи коня, згадує про битви, що тут точились, і мріє про майбутні бої і перемогу. Міцкевич говорив, що Україна —

це батьківщина слов'янської поезії, що вона надихала і Пушкіна, і Рилєва, і Залеського...

— Знаєте, про що я вас проситиму перед вашим від'їздом у Париж,— почав Тарас, та тут до кімнати зайшли Куліш і Василь Білозерський, і Тарас, приязно поглянувши на Савича, мовив: — Потім з вами про це поговоримо, гаразд?

Куліш, манірний, красивий, самозакоханий, як завжди пишномовно зустрів Тараса.

— Кобзар кобзарів українських! Ти робиш чудеса з рідною нашою мовою! Твої пророчі плачі полинули по всій Україні!

Але і зараз, як завжди, в усіх його захоплених епітетах відчувалась якась зверхність. Ніби він, Куліш, милостиво нагороджував цим Тараса, як якась вища особа.

Василь Білозерський — брат Кулішевої нареченої, дивився з захопленням і на Куліша, і на Тараса...

З шумом і піснями ввірвалася юрба студентської молоді.

— Маркович, Посяда,— знайомив Гулак,— а оце мій молодший брат Олександр Навроцький, або попросту Сашко!

— Миколо, ми вже познайомилися з Тарасом Григоровичем сьогодні в університеті! — радісно повідомив Сашко Навроцький.

— А мені здається,— мовив Тарас,— я ще й раніше вас бачив — тільки де? Коли? Стривайте, я обов'язково пригадаю!

Сашко як прикипів до Тараса,— не відходив від нього і радів, як дитина, що збулося його палке бажання — познайомитися з Кобзарем!

Найпізніше прийшов Костомаров.

А сусіда Гулака — студент Петров, мабуть, не дочекавшись нікого на побачення, тихенько зайшов з чорного ходу до своєї кімнати.

В ньому боролися зараз два бажання. Гулак завжди ставився доброзичливо до нього, і попадя Завадська, у якої вони обидва познайомилися на обіді, казала, що такої доброї людини не бачила.

— Аякже, Гулак узяв до себе жити свого брата в других — Сашка Навроцького, він допомагає і всім студентам, які звертаються до нього.

Петров був певний, що коли він зараз постукає до Гулака, той гостинно прийме його, і він побачить усіх його знайомих, які, прийшовши до Гулака, ведуть такі цікаві і небезпечні розмови. Але чи розмовлятимуть вони при ньому? Чи не краще тут, з своєї кімнати, крізь тонку стінку послухати все, про що там говоритимуть?

Йому ніхто не доручав цього. Ніхто не наказував стежити ні за чиновником Гулаком, ні за професором Костомаровим, ні за художником-поетом Тарасом Шевченком, якого, казали, теж незабаром призначать викладачем малювання в університеті. Але ж уся атмосфера не тільки в університеті, а й в усіх установах, у всьому Києві,— та хіба в одному Києві! — була така, що скрізь процвітало шпигунство, доноси, бо на кожне волелюбне слово, навіть думку, накладена була стонудова заборона. Начальство сіяло сварки між студентами — росіянами, поляками, українцями, в кожному прояві чогось прогресивного вбачало дух непокори, який треба «в корені знищити».

Непомітна сіренька постать студента Петрова нікого не цікавила, і нічим він не виявив себе — ні здібностями, ні особливою наполегливістю в науці. Жив він, як і більшість студентів, у злиднях, примушений був давати приватні уроки, щоб утримувати себе і стареньку матір, яка жила на Чернігівщині. Майбутнє теж не обіцяло золотих гір. Хто жив добре? Жили добре поміщики у своїх маєтках, жили добре хабарники-чиновники, і чим вищий був ранг, тим більше хабарів вони брали. Їх не засуджував Петров. Він просто заздрив ї, знаючи, що йому ніколи не вийти в учені, а скіти десь учителем, мерзнути і голодувати,— мріяв про якісь інші засоби, які б допомогли йому легше влаштуватися в житті.

Знайомі Гулака давно вже викликали в нього підозру. Петров сів на ліжку і прихилився головою до стіни, що виходила до їдальні Гулака.

Сьогодні зібралося чимало гостей, стільки ще ніколи не було. Хай не дурить Гулак,— йому може повірити тільки попада Завадська,— що це приятелі «поколядувати», погостювати прийшли. Скільки не підслухував Петров,— ніколи не чув він ніяких легковажних розмов, які точаться звичайно між молодими людьми, ніколи й ніяка панночка не завітала сюди. Усе читають сербські та чеські книги і сперечаються про слов'ян. Правда, Гулак працює над історією слов'янського законодавства, але вже не раз долітали до Петрова слова про якусь слов'янську федерацію, про якесь товариство.

Спочатку у зливі голосів важко було розібратись. Та ось чути спокійний і в той же час владний голос Гулака:

— А я прошу Тараса Григоровича прочитати любий мій твір.

— «Послання»?

— «Сон»?

— «Кавказ»? — загомонила молодь.

— «Посланиє», «Кавказ», «Сон»... — повторює собі Петров. Він читав «Кобзаря» — от ще мужицькі вигадки! — але тих теорів не знає.

— І це, я думаю, Тарас Григорович нам усе прочитає.

— А що ви хочете зараз почути, Миколо Івановичу?

— «Заповіт».

На хвилину стихло все, не чути було ані шелесту, ані дзенькання посуду. І Петров почув голос Тараса Шевченка. Спочатку не слова, а самий голос, тембр його, його тон здивували Петрова. А слова!

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій,
Щоб лани широкі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як понесе з України
У синє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.

Тарас на мить зупинився перевести дух і побачив — Костомаров з жахом дивиться на нього, але всі, всі присунулися ближче, боячись пропустити хоч одне слово. І з новою силою, голосно продовжував Тарас.

Поховайте та вставайте,
Кайдаки порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

І знов кілька секунд панувала тиша.

— Яка сила! — промовив Савич. — Ви висловили наші думки, наші почуття.

— Ну, я з цим не згоден! — підвівся Костомаров. — До цього я ставлюся тільки як до поезії. Але хіба ми можемо підходити до цього, як до висловлення наших серйозних думок? Це ж просто заклик до повстання проти влади, проти бога, заклик до крові.

— Ні, це справедливий заклик порвати кайдани неволі якою б не було ціною, — мовив Гулак, — і жити в сім'ї великій, вольній, новій.

— Кращі люди Росії прагнуть до цього і об'єднуються для боротьби за це, — сказав Тарас, згадуючи розмову з Момбеллі. — І найперше завдання — скасування кріпацтва.

— Не повстанням, а освітою, культурою люди знищать темряву кріпацтва, — заперечив Куліш. — Треба, щоб уся українська освічена громада вкусила від божественної чаші знання і сповнилась любов'ю до менших братів. Хіба ви не помічаєте серед нашого культурного панства великий потяг до українського слова, історії України, до української пісні і разом з цим — інтерес до свого народу, бажання просвітити його?

— Чекайте від панів добра! — схопився студент Посяда. Його обличчя, і вимова, і рухи — все виявляло селянського хлопця, якого ще не дуже обтесало місто. — Та вони ж останній шмат з рота кріпака виривають!

— Як же ви просвітите його, коли він з голоду пухне, цей народ? — з серцем спитав Тарас Куліша. — От їхав я, і від самого Петербурга одне й те ж, — чого тільки не побачиш! Так чому б пам, молодим і дужим, разом з друзями з Москви та Петербурга не піти на боротьбу проти спільного лиха?

— Навіщо нам у чужі справи втручатися, — примружив очі Куліш, — коли своє поле не зоране і, крім нас, ніхто не може зорати. Та в нас до того ж на Україні все інакше, ми йдемо не тим шляхом розвитку, яким іде народ Росії, нам треба дбати про весь наш народ в цілому, про народ, що в єдиному устремлінні прагне відтворити свій національний дух, бо в усьому нашому народі споконвіку існує дух братерства і рівності.

— Набачився я цього духу братерства і рівності і в пана Галагана, і в пана Лукашевича, і в інших панів! — кинув Тарас. — Та ні, — я помиляюсь — дух братерства і рівності у них є, та тільки з ким? З усім панством, з яким

Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І господа зневажають,—

Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива! —

загрозливо закінчив він рядками з свого «Послання».

— А жнива будуть несподівані і страшні,— твердо сказав Гулак.

— Тільки ми мусимо бути рішучими в наших діях,— вставив Савич.— Згадайте змовників 1825 року. Які прекрасні цілі ставили вони, але їх згубила нерішучість, незгода між собою. А ми мусимо мати певну мету нашого товариства — знищення монархії і встановлення народного правління.

Костомаров аж пополотнів, почувши ці слова, замахав руками, замотав головою:

— Я не хочу навіть слухати про це! Я думаю лише про об'єднання слов'янських народів навколо Києва, навколо слов'янської святині — Софії, про федерацію слов'янських племен.

— І Україна — паріжний камінь цієї федерації,— вставив Куліш.

— А як же бути з монархом? — спитав Гулак.— Що ж, він сам так і погодиться з цим?

Костомарова наче здивувало таке просте питання. Але ніяких гострих висновків він не припускав.

— Це може бути під владою російського монарха,— нерішуче мовив він.

— Ну, бути монархістом зараз — це просто підлота! — вигукнув, не стримавшись, Тарас.

Гулак схвально подивився на нього.

— Я вважаю, що мета нашого Кирило-Мефодіївського товариства, як запропонував назвати його Микола Іванович в пам'ять перших слов'ян-просвітителів Кирила і Мефодія,— боротьба з існуючим ладом, боротьба проти самоуправства, нерівності між людьми, боротьба за республіканський устрій для всіх слов'янських народів.

Він говорив спокійно і впевнено. В усьому — в рухах, у тоні, в словах була ця переконаність у справедливості своїх думок. Тарас відчув,— Гулак своїм ясным глибоким аналізом усього, що існує, дійшов тих же висновків, до яких прийшов він сам від життя, від серця. Гулак здавався непохитним у своїх переконаннях. Він не боявся гострих висновків, як Костомаров, не прикрашав вишуканими образами,

словесною красивістю своїх думок, як Куліш, але здавалося, — ніщо не може збити його з власної логічної думки.

Загомніли, зашуміли всі. Це «Заповіт» Тараса поставив руба питання перед кожним, і розв'язати його було не легко.

Молодь була, звичайно, за Тараса, за Гулака. Савич був теж за них. Тільки Василь Білозерський вагався і все-таки був на боці Куліша та Костомарова. Але Куліш та Костомаров між собою теж сперечалися.

Проте на тому, що товариство потрібне, сходилися всі. Об'єднання слов'янських народів — це було мрією кожного, тільки шляхи і мету розуміли по-різному.

КОНЦЕРТ ЛІСТА

Тарас і Микола Іванович Гулак умовились їхати вдвох.

— До Борзни нам спільна путь, — сказав Тарас, — а там — Микола Іванович до Петербурга, а я позбираю свої шпаргали по всіх куренях, де бував. Ще на Чернігівщині треба подивитися історичні пам'ятники для Археографічної комісії. Та ще деякі справи, — додав він і поглянув на Гулака.

— Ти тільки не барись, — наказав Костомаров Тарасові, — ти ж знаєш, можуть якраз призначити тебе на посаду викладача малювання в нашому університеті. Ну, контракти, як завжди, весь Київ з колії вибивають, а потім, після балів, мабуть, за діло візьмуться.

— Тебе-то, професоре, контракти не обходять. А мені, друзі, між іншим, шкода, що я цього року не буду тут під час контрактів.

— Яке у вас діло на контрактах? — засміявся Гулак. — З ким би ви тут гуляли? Якими б комерціями займалися?

— Отож якраз з мене комерсант! Торік під час контрактів приїздив Серве, віолончеліст, а цього року, кажуть, Ліст буде, Ференц Ліст! Просто досада бере, що не почую. Я його слухав у Петербурзі.

— Ліст приїде? Правда? — схопився Костомаров.

— Еге ж. Я зустрів Петра Селецького — досить неприємну особу з приємним обличчям, і він повідомив мене, що «його друг Ліст» буде під час контрактів давати в Києві концерт.

— А звідки це вони «друзі»? — спитав Гулак.

— Колись Селецький з Лістом зустрівся за кордоном. Селецький меломан, сам інколи творить симфонії для домашньої насолоди. Подорожували з Лістом разом. Селецький

розповідає неймовірні історії про ці подорожі. І щастить же людині: поїхав за кордон і жив скільки хотів, їздив де хотів! От і Папько наш після весілля збирається з молодого дружиною в слов'янські країни. Та, здається, Миколо,— звернувся Тарас до Костомарова,— і ти маєш намір поїхати в Чехію?

— Так-так,— відповів Костомаров якось неуважно — видно було, що думки його далеко.

Як тільки Тарас сказав про Ліста, Костомаров загубив спокій.

Власне, спокій був загублений давно. Після випуску в пансіоні? Після Одеси?

Треба ж було трапитись такому збігові. Лікарі порадили Костомарову влітку, після напруженої зимової праці, морські купання в Одесі. Від сонця, від ніколи не баченого до того моря він одразу ніби помолодшав, поздоровів. Усі турботи, думки про працю відлетіли кудись далеко. Увечері якось він пішов до оперного театру. Одесити з гордістю казали, що з їхньою оперою в усій Європі може не зрівнятися, а лише сперечатися Віденська опера. Та одесити взагалі особливий, надто темпераментний південний народ. Треба було подивитися самому. І в перший же вечір Костомаров теж переконався, що кращого театру в світі нема! Хоча в той вечір він навіть не бачив його. Він тільки заходив у партер, як почув здивований і радісний вигук:

— *Monsieur* Костомаров! І ви тут? Мамо, Стефо, дивіться!

Він оглянувся. З ложі бельєтажа перегулася Аліна і, напевне, забувши, що вона вже доросла панночка, а не школярка, весело кивнула голівкою, і чорні кучері, вибиваючись з зачіски, падали їй на щоки і на плечі. Мати щось суворо сказала, глянула в лорнет на Костомарова. Аліна сіла, але в очах, як часто в пансіоні, грали бісики, і видно було — вона ледве стримує себе.

В антракті Костомаров зайшов у ложу, представився матері. Аліна і бліденька лагідна Стефа защебетали, що вони теж відпочивають в Одесі і щоб він обов'язково приходив до них у гості...

Знайомство продовжувалось і в Києві, і Костомаров, незважаючи на косі погляди матері, став частим гостем в їхній родині. Мати, з обличчям дрібного хижого птаха, була несимпатична, проте дуже добре і приємне враження справляв вітчим дівчаток, з яким вони почували себе вільніше і простіше, ніж з матір'ю.

Мати любила виїздити, грати в карти, посудачити з дамами, взагалі, це була звичайна «світська дама».

Аліна, незважаючи на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки, дуже любила грати класичні твори і могла годинами терпляче вивчати їх. Годинами вона грала нескінченні екзерсиси і гами, і їй це не набридло.

Восени, повернувшись з Одеси, Костомаров побачив на столі череп. Хома, усміхаючись на весь рот, повідомив:

— Це Тарас Григорович принесли вам у подарунок, казали, якусь могилу розкопують!

Тарас їздив влітку з своєю Археографічною комісією на розкопки старих могил. Костомаров розповів Аліні і про цей подарунок і про Тараса, прочитав їй багато творів «Кобзаря». Вона слухала зворушена, з сльозами на очах.

— Ви мене познайомите з ним, правда?

— Обов'язково! — мовив Костомаров, знаючи напевне, що ця палка дівчина не може не сподобатися щирому Тарасові. Він навіть розповів йому про свою знайому. Тарас вислухав його серйозно і міцно обняв. Шкода, що він їде зараз з Києва — от на концерті Ліста вони б і познайомилися!

Ой, ой, ой! Концерт Ліста! Якого клопоту завдав він Костомарову! Микола Іванович вирішив обов'язково дістати квитки і привезти Аліні.

Тарас бачив, що Костомаров неухважний, зайнятий своїми думками, і вже не заводив розмови про братство, — видно було, що Костомарову зараз не до того.

«Про все це з Гулаком краще говорити», — вирішив Тарас. І вже повністю простив йому, коли Костомаров перед від'їздом наодинці раптом спитав:

— Ну, а в мене на весіллі ти будеш боярином?

— Миколо! Ти вже говорив з нею? — зрадів Тарас.

— Ні, — зніяковів Костомаров, — поки що ні, але якщо вона згодиться...

— Ну, звичайно, буду! Ти тільки не тягни, Миколо, — і знову додав, як колись, — не прогав свого щастя!

Добре казати «не тягни», «не прогав»! Адже він ніколи не говорив з Аліною про свої почуття до неї. Може, вона ставиться до нього як до свого колишнього вчителя, старшого друга, і більше нічого.

Але він уявляв, як Аліна буде задоволена, коли він дістане квитки, і покладав на цей концерт великі надії.

Афіша висіла коло університету. В ній сповіщалось, що в актовому залі відбудеться концерт Ференца Ліста.

Костомаров був малодосвідчений у таких справах і не думав, що треба поспішати. Він був певний, що спокійно підійде до каси і спокійно візьме чотири квитки, в першому або другому ряду. Так, треба було купувати чотири квитки, адже

без себе Анеля Устимівна не відпустить Аліни і, звичайно, ніяк не можна було не запросити Стефи.

Яке ж було його розчарування, коли біля каси він побачив уже багато людей, які в незрозумілому для професора ажіотажі турбувалися, чи є ще квитки! Він зовсім не уявляв, що в Києві стільки любителів музики!

Коли дійшла його черга до каси, виявилось, що кращих місць давно нема, вже продають квитки на хори. Не міг же він запрошувати таку респектабельну даму з двома панночками на хори, наче якихось студентів!

Побачивши розпач на його обличчі, касирша раптом проїнялася співчуттям і з якоїсь шухляди вийняла чотири квитки, на яких були вказані місця внизу: два посередині і два — трохи далі. Костомаров уже заразився хвилюванням натовпу коло каси, тому й ці квитки сховав як дорогоцінний скарб і вибіг на вулицю. Найняв візника і помчав у Липки.

* * *

Народ юрмився біля колон університету. Щомить під'їздили сани, карети, підходили дами в модних шубках, чоловіки.

Похмурий і насуплений ішов Костомаров. Він помітив — біля під'їзду стоїть блідий молодий чоловік, бідно, але чисто одягнений, і з сумом дивиться то на афішу, то на цих задоволених нарядних людей, на веселих студентів, які проходять повз нього.

«Йому не пощастило дістати квитка, — подумав Костомаров, — я можу йому запропонувати зайвий».

— У мене є квиток, коли хочете, — сказав він, — я бачу, ви не дістали.

— Ніяк не міг дістати, — признався молодий чоловік. — А так хотів! — вирвалося у нього. — А у вас дорогий квиток?

— Ні, — якимось неуважно відповів Костомаров, — зовсім ні, це не з кращих місць. Та ви не турбуйтеся про гроші, однаково він би пропав. Ні, ні, не треба!

Костомаров сунув квиток молодому чоловікові і, махнувши байдуже рукою, зник за дверима, а щасливець кинувся теж у двері, тільки він не пішов за Костомаровим. Хоча квиток був у партер, він поспішив на хори...

Костомаров сів на своє місце. Оглянувся навкруги. Аліна з матір'ю сиділи в першому ряду.

...Вийшло зовсім інакше, ніж він мріяв. Щасливий і задоволений помчав він тоді з квитками у Липки.

Аліна вибігла сяюча й весела.

— Ференц Ліст тут, ви чули? — насамперед повідомив Костомаров.

— Чули, навіть бачили і навіть приймали його сьогодні тут, у нас дома! — збуджено заявила Аліна і з удаваною важністю почала розповідати, як її пансіонний учитель Вітвицький зустрів Ліста, як розповідав йому про маленьку «музикантшу», і Ліст розшукав її, і вона грала йому!

Микола Іванович, як завжди, милуючись нею, спитав:

— Накажете дістати квитки на концерт Ліста?

Раптом Аліна сплеснула руками і розсміялася:

— От розумний який! — скрикнула вона. — А ще любите слухати, як я вам граю його твори! Вчора ж уже відбувся його концерт в залі контрактового дому! Ви увянути собі не можете, що там було! Ми просто з бою дістали квитки, але в десятому ряду! Скрізь стояли між колонами, на хорах, яблуку ніде було б упасти. Нас ледве не задушили після концерту, коли ми хотіли підійти до естради потиснути його чарівні руки. Адже коли він грав, — здавалося мені, що не одна людина сидить за роялем, наче цілий оркестр був під його руками. А угорські рапсодії! Ні, я просто збожеволіла! А ви кажете, чи не дістати квитки!

Костомаров зніяковів. Звичайно, він читав лекції, працював, хіба він знав, що робиться в світі! Але ж у нього вже в квитки на другий, певне, останній концерт!

— Я спокутую свою провину і прошу прийняти від мене квитки на другий концерт в актовому залі університету, і навіть трохи ближче десятого ряду!

Костомаров вийняв і подав два квитки.

— І тут спізнився! — трохи не застрибала Аліна. — Сидить собі з своїм Богданом Хмельницьким і над слов'янською міфологією, а про мене подбав Ліст. Сам Ліст! Він привіз сьогодні нам квитки. Мама церемонилась, казала, що у нас є вже квитки, але Ліст сказав, що його квитки особливі.

Костомаров так і лишився з простягнутою рукою. Анеля Устимівна, шокірована вибриком дочки, поспішила виправити становище, хоч вона й не дуже приязно ставилася до Костомарова.

— Я дуже вам вдячна за ці квитки і, з вашого дозволу, дам їх моїй приятельці та її чоловікові — нашим друзям, які в розпачі, що не дістали квитків і не почують Ліста. Але справді, у нас просто свято, — швидко перевела вона розмову

на інші рейки.— Аліна грала йому дуже складну увертюру з «Вільгельма Телля», «Лісовий цар», і він був дуже задоволений,— з неприхованою гордістю розповідала Анеля Устимівна.— Ліст просив мене довірити йому мою Аліну, щоб влаштувати її до Віденської консерваторії, де б він сам стежив за її музичним навчанням. Ліст пророкував їй блискуче майбутнє. Але я відмовилась. Не для підмостків я ростила моїх дочок.— Анеля Устимівна гоноровито додала: — Та й хіба можна довірити таку дівчину Лістові?

Звичайно, ні! Костомаров перелякався однієї такої думки, але ж, але ж... Віденська консерваторія!

— А вам дуже хочеться у Відень, в консерваторію? — спитав Костомаров.

Личко Аліни враз посмутніло.

— Навіщо говорити про те, чого не може бути,— сказала вона.

— Але ж це залежить від вас.

— Ні, я можу тільки мріяти, адже все в руках мами.

— До певного часу! — переконано мовив Костомаров.

Пані Анеля гостро глянула на нього і хотіла обрізати таке зухвале зауваження цього «мужлана, хоч і професора», як називала вона його в думках, але приїзд нових гостей припинив розмову, яка могла легко пабути несприсного характеру.

Отак вийшло, що Костомаров сидів зовсім окремо від Аліни, і поряд з ним був навіть не той молодий чоловік, якому він віддав квитка, а один з університетських колег, що дістав вхідний квиток, а потім, побачивши вільне місце, сів коло Костомарова і своїм недоречним базіканням тільки заважав.

От залунали гучні оплески. На естраді з'явився Ференц Ліст.

— О! Красивий, красивий! Недарма всі київські дами і панночки збожеволіли від нього! — заговорив сусіда.

Він казав абсолютну правду: Ліст був дуже красивий, тонкий, високий, з натхненним обличчям, довгим, майже до плечей, хвилястим каштановим волоссям. Ліст усміхнувся трохи гордовито, трохи іронічно — він звик до натовцу, оплесків, захоплення, успіху. Темні очі світилися розумом. І він був ще зовсім не старий, як уявляв Костомаров, — років тридцяти п'яти — тридцяти семи, не більше. Якесь неприємне почуття ворухнулося в грудях Костомарова.

Стрункий, вишукано одягнений, Ліст обвів поглядом зал, раптом усміхнувся зовсім по-іншому, зійшов з естради і підійшов... до Аліни! От він бере її за руку, і вона слухняно, з розгубленою посмішкою йде за ним на естраду, він ста-

вить другого стільця коло роляя поряд з своїм, щось каже їй, вона сідає, почервоніла, щаслива. Він також сідає і починає грати...

Напевне, він грав прекрасно, але хіба міг слухати його Костомаров? А сусіда не вгамовувався, шепотів:

— Це його наречена! Він приїхав у Київ і так закохався, що забирає її з собою у Відень. А що ж, дівчинка досить гарненька і, кажуть, блискуча піаністка. Він її бере навіть без посагу, завтра їдуть!.. Вона теж закохана в нього без тям, не розлучаються ні на хвилину!.. Подумайте! Такий палкий роман! І весь час грають у чотири руки!..

Звідки він усе це знав?!

Костомаров хотів утекти, але не міг. Довелося бути до кінця і мучитися, і терзатися без краю. Він радий був, коли концерт скінчився. Ліста викликали, всі кричали, дами були просто несамовиті, і він бачив, як Ліст тиснув обидві руки Аліни, щось говорив їй з ласкавою усмішкою. І раптом Костомаров побачив, як Аліна поверх голови Ліста, який схилився перед нею, глянула на зал, ніби когось шукаючи... І, видно, не знайшла.

Е, що там казати, на що сподіватися! Напевне, вже не його вона шукала, а когось з подруг, знайомих, щоб похвалитися своїм щастям.

Що ж, він підійде, привітає її, адже нічим перед ним не завипила ця дівчина. І звідки вона знає, що робиться в його душі!..

Костомаров протискується у вестибюлі до Аліни, коли вона вже зав'язує стьожки в'язаного капора. Дівчина трохи це кидається до нього, хоча мати й смикає її за руку.

— Я вітаю вас від усього серця,— гаряче каже Костомаров,— і бажаю вам великого щастя! Я розумію, яке свято у вас на душі.— Він справді бажає їй щастя і не хоче псувати настрою.

— Миколо Івановичу, дорогий! Ви бачили, бачили? Ліст посадив мене поряд, щоб я, як учениця, стежила за його грою. Він сказав, що це для мене дуже корисний урок, дав мені багато порад і дуже шкодував, що мама не пускає мене вчитися у Відень. Та він сказав, щоб я вчилася тут, і коли він ще приїде як-небудь до Києва, я муситиму знову тримати іспит перед ним. Правда, він чудесний? А як він говорив мені про російську музику, про російських композиторів! Він соромив мене, що я не знаю Глінки. Миколо Івановичу! Приїздіть завтра обов'язково, ви один все розумієте, я гратиму вам без кінця!..

Очі дивилися так щиро, з такою радістю! Костомаров го-

товий був задушити старого плетуна, який сидів поряд під час концерту. Але бог з ним!

Аліна голосно зареготала, коли Костомаров жартівливо розповів, про що казали в публіці. Мати суворо глянула на них і кинула:

— Вже пізно, ходімо, Аліно! До побачення, monsieur Костомаров.

Аліна змовкла, глянула на нього за спиною матері і шепнула:

— Завтра!..

Гомінлива юрба рідшала.

«Завтра» було чудесне. Вона грала, грала... Костомаров стояв, не зводячи з неї очей. Мати кілька разів з їдальні гукала їх пити чай. Нарешті Костомаров насмілився і без усякої передмови, посеред гри повернувся до матері, яка ввійшла до вітальні, і сказав:

— Я прошу у вас руки вашої дочки Аліни.

— Нехай вона сама вирішує, Миколо Івановичу.

Він підійшов до Аліни, взяв її тонку ручку, запитливо глянув.

— Я не знаю... не знаю,— зніяковіла дівчина.— Як мама... Якщо мама дозволить...

Мати засміялась:

— Ну, бачите, яка вона паречена, їй тільки п'ятнадцять з половиною років, вам довго доведеться чекати.

Аліна раптом закричала, не випускаючи руки Костомарова:

— Нічого подібного! Шістнадцять з половиною! Стефі сімнадцять, а мені шістнадцять, я вже доросла!

— І зовсім чекати не доведеться,— сказав Микола Іванович.

Збіглися всі хатні, вітали, цілували, сміялись, плакали. Чому плакали? Мабуть, від зворушення, дивлячись на щасливих наречених, які сиділи і дивились в очі одне одному.

Костомаров ніяк не міг повірити своєму щастю і казав:

— Тільки швидше! Ми будемо вінчатися в цю неділю.

— Це неможливо,— доводила мати.— А придане?

— Ніякого приданого не треба!

— І зараз уже починається великий піст. Ні, раніш як на Фомпній, не можна.

Ой, як це ще далеко,— кілька тижнів! Але все-таки тепер щодня можна їздити сюди і бути з Аліною скільки завгодно.

Вона щось казала про Ліста, і Костомаров від душі згоджувався, що він геній, що він «божественний» і «чарівний», і обурювався з нею тими, хто казав, що Ліст тільки

віртуоз, що в нього лише прекрасна техніка, але грає він без душі і переживань, не те що Дмитрієв-Свечин, який теж давав концерти на контрактах.

Справді, Ліст телер здавався Костомарову найсимпатичнішою і найрозумнішою людиною — адже він так поставився до його Аліни, одразу зрозумів, який це скарб!

* * *

До Києва Артем з товаришами дійшов пішки, зовсім без грошей. Грали по дорозі в корчмах, на весіллях. Не можна було поскаржитись, що траплялося мало любителів послухати музику в усіх містах і містечках, по яких довелося мандрувати. А от платити — то вже інша річ. Інколи перепадали мідяки, а частіше за гру в шинках, на заїжджих дворах годували, підносили по чарці горілки і ще вважали, що зробили добре діло.

І все-таки важко було подумати, що весною закінчується термін їхнього відносно «вільного» життя і знову доведеться повернутись у панський маєток. Старого пана Галагана торік розбив параліч, і пані розпустила оркестр, милостиво дозволила йти на самостійні заробітки.

Повернутися необхідно було з подарунками панові і пані, з могоричем Адольфу, з будь-якими, хоч копійчаними, подаруночками своїм рідним. Уся надія була на київські контракти. Треба було, по-перше, не вмерти з голоду, по-друге, хоч трошечки заробити. Василь — контрабас захворів, і його змушені були лишити в лікарні по дорозі, в Конотолі; старий Семен ледве чвалав, і взагалі дивно було, що він ще рухається; рябий Онисько з горя запив, і з ним було мороки не менше... Артем мусив виручати всіх. Іноді доводилося грати на морозі. Пальці нестерпно ломило, страшно було і за скрипку: зіпсується — що тоді? В дорозі Артем закутував її, мов дитину, в старе лахміття.

Про Київ, про контракти думали, як про землю обітовану.

За останні мідяки їх пустили переночувати в заїжджий двір на Куренівці. Там теж пограли. З дядьками, що приїхали аж з Херсонщини на знаменитий ярмарок продавати панську пшеницю, Онисько на radoщах трохи випив і завалився спати мертвецьким сном.

Семенові Артем сам наказав:

— Спійть, а то не встанете. А я піду подивлюся, що та як.

Що творилося в Києві під час контрактів, що творилося на Подолі! А того року, здавалось, як ніколи, наїхало на

ярмарок звідусюди — і продавати, і купувати, і просто гуляти.

Великі пани задалегідь надсилали сюди своїх людей найняти цілі квартири з стайнями і приїздили великими валками. У каретах їхали сімейства, на возах везли речі, щоб можна було влаштуватися із звичним домашнім комфортом. Чим ближче було до контрактів, тим дужче підскакували ціни на кімнати і навіть на кутки й куточки в кімнатах, особливо на Подолі, де був центр ярмарку.

Було навезено силу-силенну різного краму з усіх кінців Росії і навіть з-за кордону: сукна, вовняні матерії — російські, англійські, німецькі, французькі, польські — наповнювали крамниці; потім ішли ряди і крамниці посуду, фарфору, фаянсу, кришталю, дзеркал...

Жінки юрмились коло вікон з дамським убранням, духами, помадами, різними шаллями — турецькими, персидськими; чоловіків більше тягли крамниці з винами, тютюном, чубуками, люльками. Любителі запасалися рідкісною ікрою, китайським чаєм. Притягали увагу азійські крами — килими, тканини...

В багатьох крамницях чути було іноземну мову, — то купецькі прикажчики та управителі різних фабрик привезли крам з Австрії, Пруссії, Франції, Великобританії, Італії...

Крім торгівлі, скрізь снокушали різні розваги, кожному по змозі. В контрактівому залі вступали актори, влаштовувались концерти, бали, а на вулицях збудовані були балагани, каруселі. І, звичайно, безліч яток з різними ласощами!

Як завжди, на контракти в Київ поспішали музиканти.

Приїхав знаменитий Ференц Ліст, прийшов і мандрівний музикант-кріпак Артем з товаришами.

На Контрактовій площі Артем побачив афішу про концерт Ліста і вкрай засмутився. Заробити стільки, щоб вистачило на квиток, — про це не могло бути й мови! Та навіть коли б і трапились такі гроші, — хіба він міг би витратити їх виключно на себе?

Він повештався по Подолу, домовився з якимсь балагаником, що прийде з товаришами грати. Каруселі, на жаль, обслуговувалися шарманщиками і в учнях знаменитих скрипалів потреби не мали.

І все ж таки на третій чи четвертий вечір, коли в кишені лежало кілька гривеників — його частка грошей, зароблених у балагані, Артем не витримав. Ноги самі потягли до університету. Він знав, що і грошей у нього не вистачить, і квитків, напевне, нема, а все-таки стояв там під дверима. І який щасливий випадок! Зовсім незнайома людина, добре одягнена,

тільки з якимсь неуважним поглядом — сунула йому квиток і не взяла навіть грошей! Артем був на сьомому небі — балкон був для нього зараз більше ніж небом! А в партер, на своє місце, він, звичайно, не насмівся йти в своєму бідному одязі. Крім того, він боявся, що може зустріти когось із Галаганів або їхніх знайомих. Краще не дрочити гусей.

На балконі переважала студентська молодь, там на нього не звертали уваги. Але перед самим початком концерту розмова, що відбувалася поряд, примусила його обернутися.

— Сашко! А Тараса Григоровича тут нема? — спитав один студент іншого. — Ти ж усе про нього знаєш, ти, як дівчина, в нього закоханий.

Тарас Григорович!.. Невже він тут, у Києві, Тарас Григорович Шевченко? Може, він писав йому, Артемові, навіть напевне писав, не міг Тарас Григорович забути його. Коли б його тут розшукати! А може, він справді тут, на концерті? І саме в ту мить вийшов Ліст, посадив коло себе якусь паночку і почав грати.

Артем не почув відповіді.

Яке велике було щастя — ця музика!

І в той же час у голові маяла думка: Тарас Григорович тут, у Києві. Як його розшукати? Здавалося, він зустріне Тараса Григоровича, і все буде гаразд.

В антракті хлопці швидко побігли вниз, побачили когось із знайомих, — Артем не встиг спитати. А після концерту, коли ще шуміла несамовита буря оплесків і Ліст з привітно-іронічною посмішкою виходив розкланюватися, Артем не витримав і спитав:

— Пробачте, будь ласка, ви, здається, знаєте Тараса Григоровича Шевченка. Де я його можу побачити?

Студент, якого звали Сашком, спочатку поглянув здивовано, потім відповів:

— Та його ж нема в Києві. Позавчора він поїхав. — Кивнув головою і поспішив у роздягальню.

* * *

Після концерту Ліста Артем засмутився ще дужче. Така безнадійність охопила його — не дивився б на світ. Усе дратувало — і цей гомін, ярмаркова мішура, гондлярі, картярі, шинки, балагани, дорогі й дешеві крамниці. Але ніде правди діти, — саме тут вони заробили. Якось навіть у ресторані йому пощастило грати, бо ресторанний скрипаль залив.

І Артем бачив, як шампанське там лилось морем розливним. Бачив, як плакав син поміщика Свічки, згадавши, що колись його батько на контрактах закупив усе шампанське в усьому Києві й розлютив цим до нестями польських великих панів. «А тепер... тепер... догоріла Свічка!» — ридав п'яний син.

Бачив Артем, як в окремих кабінетах грали в карти і програвали десятки тисяч, «людську кров» — маєтки, майно, кріпаків...

Удень з важкою після роботи головою він блукав по вулицях. І якось тут, на Подолі, йому кинулась в очі об'ява на скромному будиночку:

«КАБИНЕТ ДЛЯ ЧТЕНИЯ»

Зупинився, прочитав нижче:

«При кабинете есть особые комнаты для чтения.
За прочёт на месте журнала 6 копеек, книги —
3 копейки, нумера газеты 1 копейка серебром.
За чтение вне кабинета книг цена в год 10 рублей
серебром, в месяц 1 рубль 10 копеек, в сутки
10 копеек. Лица, читающие медленно, и дети платят
в половину менее».

А що, копійку сріблом, їй-богу, він може витратити і принаймні прочитати газету. Як давно він тримав у руках будь-яку книгу!

Артем зайшов у чистеньку кімнатку. Охайний старик в окулярах чемно подав йому газету «Киевские губернские ведомости». Була там «частина офіційальна» — постанови, повідомлення про підвищення в чинах, переміщення чиновників, затвердження в дворянстві, про торги, підряди, поставки — і частина неофіційальна — російська й іноземна словесність, науково-популярні нариси, домашні та побутові поради і всячина — різні об'яви про крам, таблиці цін на сьогоднішній день, списки осіб, які заміняли візити пожертвуваннями, патетично написані статті про концерти Ліста і Дмитрієва-Свечина, навіть вірші поета Чужбинського, присвячені Дмитрієву-Свечину:

...Зачем, магическая скрипка,
Ты так чудесно хороша?
С тобой и сердце бьется шибко,
И в небо просится душа...

«Якщо він так грав, як ці вірші написані, то й справді душа може в небо попроситися,— подумав Артем і знову згадав Тараса Шевченка.— Де він зараз?»

Переглядав далі об'яви і повідомлення. От про «блистательный бал и лотерею в университете св. Владимира», от — здають кімнату «за сходную цену, завтрак, обед, ужин самые сытные и вкусные. К услугам имеются, если пожелают, чай, кофе и несколько полок книг для чтения». Чудово! От би Артемові пожити там замість заїжджого двора. А от, як і в кожному номері, повідомлення «О пойманных бродягах». Артемові серце стискається.

«Хто ж це попався бідолашний?» — думає він.

«Киевское губернское правление объявляет, что в киевском тюремном замке содержится бродяга Михайло Иванов Дегтяр, 21 года, роста 2-х аршин 8 вершков, лицо круглое, телосложение плотное, глаза чёрные, нос и рот обыкновенные, особые приметы: на голове шрам, на шее с правой стороны шрам. Посему если окажутся где родственники или владельцы этого бродяги, то обратились бы с отзывами своими в помянутое губернское правление».

Були й інші такі об'яви, інші «особливі прикмети»: «нос кириватый», «глаза пивные» та у всіх — шрами...

Ой, як важко на серці в Артема!.. Де ж ти блукав, бідний Мишко, веселий сурмач, син вдови Івги? Звідки у тебе ці шрами? Як визволити тебе з страшного тюремного замку, збудованого за наказом царя на горі над Дніпром, на Печерську?..

Мабуть, дуже змінився за ці кілька хвилин Артем, бо здивовано глянув на нього охайний старичок в окулярах, який видавав книжки і газети в кабінеті для читання, в будинку Терновця на Подолі.

Яка зла доля! Був тут Тарас Григорович Шевченко, і не побачив його. Близько Мишко, та за тюремними ґратами...

Артем пішов, просив побачення, але не дали, глянули підозріло. Мабуть, треба було хабара сунути? Так і натякнули ті, хто одержав квиток на побачення з в'язнями.

Хоч би зустріти того студента, який говорив про Шевченка. Артем запам'ятав його обличчя, запам'ятав, що звуть його Сашком, та цього ж замало, щоб розшукати когось у Києві.

Він навмисне кілька разів ходив біля університету, чи не побачить? Багато приходило студентів, а того, з таким приязним обличчям і веселими очима, не стрічав.

І раптом, коли вже зовсім загубив надію, побачив. Ішов він один, поспішав, очевидно. Артем наздогнав його.

— Пробачте, пане студенте, будь ласка,— ви не впізнаєте мене? Я був тоді на концерті Ліста, ви говорили про Тараса Григоровича Шевченка.

Студент глянув насторожено.

— Хто ви такий?

Артем раптом збагнув — може, його приймають просто за філера, чи що? Навіть смішно самому стало.

— Ну, не кажіть мені нічого про Тараса Григоровича, не треба, ви тільки йому перекажіть: хоче його бачити скрипаль Артем, з галаганівського оркестру, а живу я на Курєвівці.

Сашко Навроцький — а це був він — трохи пом'якшав.

— Добре,— відповів,— я йому перекажу, як побачу. Тараса Григоровича справді в Києві немає, чесне слово, нема, а я перекажу.

Та й без «чесного слова» Артем повірив цьому юнакові і сказав йому докладно, як і де його можна знайти.

Сашко пішов до університету. Він думав:

«Це нічого, адже я нічого про Тараса Григоровича не сказав. Він тільки про себе розповів, а про Тараса Григоровича і не розпитував. Може, справді йому вкрай треба Тараса Григоровича побачити. Як його любить уся молодь, усі прості люди!»

І сам Сашко Навроцький любив його палкою юнацькою любов'ю. Йому завжди хотілося щось зробити для Тараса Григоровича, він переписував і зберігав усі його вірші, до збереження яких сам Тарас ставився досить байдуже,— писав де доведеться, кидав їх де попало. Сашко любив, коли Тарас доручав йому дістати якусь книгу, любив його слухати і був твердо переконаний, що саме Тарас Григорович найбільш правий у всьому, і за Тарасом Григоровичем він пішов би куди завгодно і зробив би все, що той вважав би за потрібне.

Як добре, що Микола, його брат у других, теж так поважає і цінує Тараса. Микола Іванович Гулак був завжди найбільшим авторитетом для Сашка, але вдачі у братів були надто різні. От Тарас, його вогонь, завзяття, пал — захопили всього юнака. Як дивно! Колись він їхав у Київ, і на пліт у Межигір'ї вночі сів чоловік, прислухався до пісень. Сашко записав їх йому. От дурний Сашко, коли б він тоді знав, що це був Тарас Шевченко! Уже скільки років були б вони знайомі! Та нічого, незабаром Тарас Григорович повернеться, його, мабуть, призначать викладачем в Київський університет. Як буде добре! Отоді справді можна буде розгорнути діяльність товариства Кирила і Мефодія. І саме

так, як Тарас і брат Микола хочуть. А Костомаров і Куліш не згодні з ними, ну й не треба. Краще більше молодих, гарячих, які не бояться справжнього лиха.

Сашко завжди казав своїм друзям: «Людей, потрібних нам, багато, пошукайте — то й знайдете. Часом в убогій хатині можна знайти таке гаряче серце, що цілий світ запалить, — тільки киньте туди хоч маленьку іскру».

Шкода, що Микола поїхав до Петербурга. Та він і там допоможе, адже, розповідав Тарас, і там не сплять, і там збираються до купи чесні, сміливі, передові люди, щоб боротися за краще життя для всього народу. Він розповідав Сашкові і про гурток Петрашевського. Ой, хоч би швидше повернувся Тарас. А добре, що вони удвох з Миколою поїхали! Аж заздрісно.

ВЕСІЛЛЯ

Добре, що вони їхали вдвох, — хоч і не довго, тільки до Борзни. Тарас Шевченко і Микола Іванович Гулак.

Вони проймалися все більшою симпатією і довір'ям один до одного.

При візнику, звичайно, не можна було говорити одверто про те, що найдужче цікавило. Гулак трохи розповідав про батька, який жив на Херсонщині, був дуже культурною людиною, випишував завжди нові книги, особливо наукові, передплачував газети, журнали і навіть сам писав статті з сільського господарства.

— Він і мені радить завжди писати, — казав Микола Іванович. — Закінчую зараз працю «Про юридичний побут поморських слов'ян». Буду там, у Петербурзі, складати магістерський іспит. Я хотів повернутися в Дерпт, але умовили мене до Петербурга їхати, хоч тягнуло дужче в Дерпт.

Він розповідав про студентські роки в Дерпті, про студентські корпорації, волелюбний дух молоді.

Зупинилися перепрягати коней. Гулак і Тарас відійшли.

— Ні, добре, що ви не поїхали в Дерпт, — сказав Тарас, — нам треба бути вкупі. Вкупі і батька добре бити, як то кажуть, — і додав, підморгнувши: — Я не про вашого батька, звичайно, кажу, та й не про батька!

— Я розумію, — засміявся Гулак. — Оце саме мене й примусило до Петербурга їхати, а не в Дерпт. А що ви гадаєте робити, Тарасе Григоровичу?

— Їду, позбираю свої шпаргали по всіх куренях, де бував, — у мене ж, знаєте, свого гнізда нема. Навіть тепер хочу

написати Костомарову, нагадати, бо він, закоханий професор, зараз ні про що не думає, а я його просив, щоб послав свого Хому до мого товариша Сажина, з яким ми жили, і взяв там мої речі — портфель, фарби, книгу Шекспіра, а то Сажин їде з Києва. Там і мої шпаргали з віршами,— де я їх тільки не лишав! От зберу і повернусь до Києва.

— А весілля Куліша?

— Та вже побуваю, аякже! Але в нього я не затримаюсь. Микола Костомаров обіцяв повідомити, як тільки вийде призначення на посаду в Київському університеті. Дуже б я хотів,— признався Тарас,— тут з молоддю працювати. Може, й у нас на Україні «Живописну Академію» можна буде відкрити. Але, скажу вам правду, Миколо Івановичу,— художникові треба побувати в Італії, повчитися як слід.

— Так, це вам потрібно неодмінно,— співчутливо мовив Гулак,— хоч років на три поїхати.

— А товариство? — спитав раптом Тарас.

— Адже і я їду для наукової праці в Петербург. Ми тоді всі будемо більше озброєні. Ми повинні виховувати дітей, юнацтво, молодь. Я вважаю, що це добре, коли в товаристві буде більше вчителів, викладачів, людей, що мають справу з вихованням. А ви, ви такий святий дар маєте,— і як художник, і як поет,— ви своїм мистецтвом зробите більше, ніж усі ми вкупі.

— Та ніяк душа моя з Кулішем і Костомаровим не згодиться,— наلك промовив Тарас.— Вважають, що панів, оцих самодурів-феодалів, вони словом перевиховати зможуть! А скільки людей сконає в їхньому ярмі, поки вони зміняться. Та чи й зміняться!

— Я ставлю інші цілі нашому товариству,— сказав Гулак.— Куліш і Костомаров думають, що поміщики і цар самі зречуться своїх прав. Не сподіваюсь я на це, смішно було б і сподіватися. Згадайте кокетовне листування Катерини з Вольтером, а чим закінчилося? Ще дужчим поневоленням усієї селянської маси.

— Особливо на Україні,— вставив Тарас.

— А Олександр «благословенний», як примушують його звати, теж ліберальничав замолоду, а закінчив Аракчєввим, військовими поселеннями. Ну, про нашого Карла Івановича — імператора Миколу, і казати нема чого. Почав царювати шибеницями, навіть і не обіцяв нічого. Хай наші пани професори розводять балаканину. А ми мусимо діяти. Нас може бути немало.

— Немало,— підхопив Тарас.— Скільки селян, скільки мільйонів кріпацького люду, і коли його розбуркати... Та й

розбуркувати дуже не треба. Чули, з мастку графині Потоцької сотні повтікали, там економа зарізали, там червоного півня пустили.

— Їм тільки гукнути: «Кайдани порвіте!», як ви влучно сказали, — і не зупиняться ні перед чим.

— Ні перед чим!

* * *

Повіяли вітри буйні
Та над синім морем,
Забилось серце мов
Перед лютим горем.

Повіяли вітри буйні
З холодного краю,
Розлучили з дівчачою,
Котру я кохаю.

У Віктора Миколайовича Забіли був незвичайно меланхолійний вигляд, дивився він якимись відсутніми очима, а пальці ловко грали на бандурі.

Тарас сидів на низенькому ослінчику коло каміна, курив люльку і слухав. Дивно було, що цей дотепний баляндрастик, веселий і гостинний товариш зараз у такому похмурому настрої, але Тарас догадувався, які цьому причини.

Шкода взагалі його було. Безперечно, Віктор Миколайович був здібний, навіть талановитий, але якось чи то через лінощі, чи через це хуторянське життя, постійні гулянки та випивки зовсім занепавав, занехаяв себе. Наче болотом його зтягло. В будинку — більше двох-трьох книжок не знайдеш, а колись же вчився у Ніжинській гімназії вищих наук разом з Гоголем, приятелював з ним, писав такі зворушливі пісні, що Глінка клав їх на музику.

Та одне завжди вабило Тараса в Забілі — надзвичайна доброта його. Який би бідняк не попросив, — завжди дасть. А про себе не думав, для себе не беріг, жив тільки трохи краще, ніж його селяни.

У двері постукали. Приїхав Куліш.

— Я по вас! Ідьмо, ти ж, Тарасе, обіцяв боярином бути!

Куліш був певний, що робить велику честь Тарасові, запрошуючи його бути боярином на своєму весіллі, а Тарас про це й гадки не мав!

Забіла насунив брови, замовк, тільки пальці перебирали струни бандури.

«Ач образився, що не його»,— подумав Куліш.

— Збираймося, панове, їдьмо!

— Я пізніше приїду,— мовив Віктор Миколайович.

Байдуже попрощався. У сінях Куліш і Тарас почули його хрипуватий голос:

Повз двір, де живе мила,
Я проїхав двічі.
Та не бачив голубоньки
Я ні разу в вічі.

Сідаючи в сани, Куліш сказав, усміхаючись:

— Мабуть, думає — Шевченка боярином запросив! На нас образився.

Тарас здивовано глянув на Куліша.

— От і розумний ти, Паньку, а дурний. Та він же, бідолаха, в сестру твоєї нареченої безтямно закохався. І як це про людину так подумати, ми ж приятелі з ним!

Куліша пересмикнуло і від слів, і від тону Тараса. Ніяк не відчував той, що Куліш йому таку честь високу зробив!

* * *

Знадвору залунав голосний і міцний баритон:

А в городі гілля,
А в хаті весілля!
А на дворі бояри,
Як мак пропвітають,—
І хороші й молоденькі,
Коло хаги близенько!

— Це Тарас! Пізнаю його голос! Олесенько, такого голосу ти віде ще не чувала і не почувеш.

Олександра Михайлівна, молода Куліша, почервоніла, захвилювалась.

— Ти не забудеш, Паню, йому сказати? — прошепотіла вона.

— Аякже!

В той час дружки на чолі з головним боярином — Тарасом входили в кімнату.

Впустіть нас, впустіть
Або нам отворіть,
На нас сльотонька б'є,

Сукмана на нас гниє
Ми люди з дороженьки,
Болять у нас ноженьки!

Куліш завжди мріяв, що весілля у нього відбудеться за старим українським звичаєм, що й дівич-вечір буде, і коровай, але що Тарас так пройметься бажанням справді справити весілля і сам так увійде в роль боярина — цього Куліш не чекав. А Тарас згадав весілля Катрусі, її подруг і так захопився, що почав співати і не весільні пісні.

Але ж і Кулішева молода — Олеся мала напрочуд гарний голос. Трохи зніяковіла спочатку, під час вінчання, а вдома розчервонилась, звеселіла, підхопила Тарасову пісню, і весілля раптом пішло не так, як було задумано, а так, як його направляв Тарас. А він співав одну пісню за одною.

Ой зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя...—

почав він свою улюблену.

Майнув спогад: він співав її Ганні на святі в Мосівці... Рухом голови відкинув чуба з чола, наче відкинув цей спогад. Милуючись, поглянув на Панькову молоду. Гарна, нічого не скажеш, гарна! Така типова українська хуторяночка — кругле свіже личко, русяві коси вінчиком на голові закладені, а не мудрована модна зачіска.

Пощастило цьому Панькові, ач як дивиться на своє золото!

Олеся розмовляла з Тарасом українською мовою, почала вірші його читати, і знову співала вдвох з ним, і знову Тарас сам співав. Мимоволі, сам того не бажаючи, він став центром уваги всіх, бо всі були захоплені його голосом, його простим, невимушеним і таким приємним поведженням.

Панько Куліш з гордістю поглядав на гостей — родичів, сусідів. От здивовані вони незвичним весіллям — сам Кобзар кобзарів українських у нього в бояринах і так вітас його дружину!

— Мені так весело, Паню, я ніколи не думала, що на весіллі у нас так надзвичайно гарно буде,— шепотіла йому молода.— Який Тарас Григорович! Я його одразу полюбила. Я любила його, коли читала «Кобзаря» і плакала над ним, але коли побачила, то ще дужче... Ну, ну, тебе більше, не суся.

— Та що ти, золото моє...

— А ти йому вже говорив?

— Ще ні, зараз скажу, моє серце. От тільки чи не шкодуватимеш ти за своїми окрасами — перлами, коралами, намистами, перснями?

— А я не думаю про це, — усміхнулась Олеся. — Я з тобою, і мені більше нічого не треба.

— Ти робиш це для мене, бо хто, як не я, найдужче турбується про все?

— Піді ж, піді скажи, я буду така щаслива, коли він згодиться. Тільки ні слова про мене, як ми умовились. Ти мені обіцяв, Паню.

— Мені можна й не нагадувати того, що я обіцяв, — усмішкою зм'якшуючи підкресленість тону, відповів Куліш і пішов до Тараса.

— Тарасе, — мовив він стиха, — давай вийдемо в сусідню кімнату, я маю тобі лещо сказати.

Вони сіли на каналі за круглим столиком.

— Давно думаю, Тарасе, — сказав Куліш, — що як художник ти зовсім самотній у Києві. Ти повинен поїхати до Італії, розвинути свій смак, подивитись шедеври світових майстрів, а тут ти не досягнеш такого розвитку.

Обличчя Тараса враз змінилося. З веселого, безтурботного воно стало похмурим.

— Не по чім і б'є, як не по голові! — стукнув кулаком по столику.

Хіба він сам цього не знав? Та де ж узяти гроші на цю подорож?

— Так от, Тарасе, слухай мене уважно. Гроші будуть. Я буду сам твоїм скарбником і видаватиму, як з казни, три роки. Три роки ти зможеш мандрувати, вчитися, малювати. Але одну умову я тобі поставлю: не цигай ніколи, звідки ці гроші. Будь певний — джерело їх найблагородніше. Тільки роздобудь художницький паспорт.

— Ти це жартуєш, Паньку? — спитав здивований Тарас. — Це правда?

— Цілковита правда.

— Я зможу поїхати до Італії? Вчитися? Бачити все? Але хто ж... Як?..

— Умова, Тарасе, умова.

— Гаразд, я вірю тобі, Паньку, — стиснув йому руки Тарас. — І клянусь — ці гроші не підуть марно!

Куліш був задоволений собою. Адже він завжди думав про себе, як про найзначнішу, найголовнішу силу в культурному житті України.

Він, Куліш, влаштовує подорож Тараса за кордон. Йому буде зобов'язаний Тарас цією подорожжю.

І на Україні його не буде, поки сам Куліш мандрувати-ме... Бо десь в глибині, в тасмних манівцях душі, ворушилася думка про любов народу до Тараса, про все більшу його популярність, його вплив на молодь. До чого ж це може дійти, коли його лишити самого?

Думка непокоїла, гризла, виростала в важке почуття заздрості і ураженої честолюбності.

* * *

— А ввечері ви прийдете, шановний професоре? — Аліна підвела своє смугляве личко й лукаво поглядала на Костомарова. — Мама іде на якусь там вечірку, а я і Стефа будемо дома, і я вам зможу грати все, що ви схочете.

— Ви на мене дуже сердитиметесь? — спитав Костомаров і відчув, що не сердиться, а знищити його треба за те, що не виконує її бажання. — Я не зможу сьогодні бути у вас.

Обличчя Аліни по-дитячому враз змінилось.

— Невже ви і в свято сидітимете над своїм «Богданом» або перекладатимете сербські пісні? А я така була рада, що мама не примушує мене їхати з нею і я цілісінький вечір буду вільна! Ну, що ж ви мовчите?

А Костомаров просто милувався її дитячою безпосередністю, жвавистю, відсутністю етикетних церемоній, властивих кожній паночці.

— Аліно, не сердьтєся. Я мушу сьогодні обов'язково побачитися з Юзефовичем. Я одержав листа від Тараса Шевченка — він просить дізнатися про його затвердження в університеті.

— Тарас Шевченко? Отой поет, твори якого ви мені читали? Чого ви не познайомили мене досі з ним?

— Познайомлю, обов'язково познайомлю. Адже він давно вже дав згоду бути боярином на нашому весіллі.

— Мені здається, я б пізнала його одразу, — задумливо сказала Аліна. — Я певна, ми були б добрими друзями. Я завжди так хвилююсь, коли читаю його вірші. Це найбільша глибина. Мені важко вам пояснити. Як у музиці Бетховена, трагічно і просто. Для мене це ще недосяжно, але я розумію, що це справжнє.

— Так ви не сердитесь на мене за сьогоднішній вечір? — спитав Костомаров. — Дайте мені вашу руку.

Він узяв руку Аліни і надів на тонкий підмізинний палець простий перстеник, такий, як купували завжди прочани в Михайлівському монастирі, в лаврі.

— Хай це буде вам на спомир.

— На спомин! От вигадали! Чому ж на спомин? — здивувалася Аліна. — Ми ж незабаром одружимося, і я завжди буду з вами! Навіть коли ви будете в університеті читати лекції студентам, я візьму дозвіл і буду слухати, поки мені не набридне. Адже я їх уже слухала в пансіоні! — додала вона комічно. — Але що тут написано? «Святи Кирило і Мефодій», — розібрала вона, підносячи руку до очей. — Ах! Знаю! Це ваші любимі слов'янські святи.

Костомаров глянув на дитяче безтурботне личко нареченої і подумав: «Потім, згодом, коли вона буде моєю дружиною, я їй розповім усе про наші думки, сперечання. Вона, ясно, буде згодна зі мною, тільки нехай це тоді вже...»

* * *

Куратор¹ Київської навчальної округи генерал Траскін до канцелярії сьогодні не з'явився, і студент Петров даремно чекав його там кілька годин, як і вчора, і позавчора.

— Піду до нього додому, — вирішив Петров. — Може, краще поговорити з ним сам на сам.

Але їй дома довелося чекати.

— Їх превосходительство відпочивають, — заявив, майже не дивлячись на Петрова, швейцар.

— Але, прошу, я в дуже важливій терміновій справі, — запобігливо схилиючись, мовив Петров.

— Чекайте, коли хочете, — кинув швейцар, але далі передпокою Петрова не пустив і навіть не запросив сісти.

Кусаючи губи від досади на цього хама, Петров все ж таки присів на краєчок стільця, що стояв коло вішалки.

«Знав би ти, з якою справою я йду до генерала, ти б не так розмовляв зі мною. Ну, нічого, почекайте всі, побачите ще».

Чекати довелося довго. По обіді Траскін любив добре поспати, не менше двох-трьох годин. В домі стояла абсолютна тиша. Петров уже нізащо, на зло навіть цьому випеченому швейцарові, не хотів піти, не побачивши генерала. Нарешті залунали десь далеко в кімнатах голоси, крики. До передпокою забіг камердинер, подивився запитливо на Петрова, на швейцара.

— От, чекають їх превосходительство, — кинув швейцар.

— Якщо прошеніє, так до канцелярії! — не гірше за чинозника, безапеляційно заявив камердинер.

¹ Куратор — попечитель.

— Мені треба побачити їх превосходительство. Я в дуже важливій терміновій державній справі,— мовив Петров,— а ніяк не особисте прошеніє.

— Скажи їх превосходительству,— кинув швейцар.

— Скажіть, студент Петров...— зі злістю і острахом дивлячись на камердинера, мовив Петров.

Камердинер знизав плечима і пішов у кімнати.

За кілька хвилин почувся гучний, рикаючий голос:

— Преси! Хай знайде!

Петров несміливими кроками пішов за лакеєм у кабінет.

Величезна туша куратора Траскіна ледве вмещалась у кріслі. З-під низького лоба дивилися невеликі осоловілі очі.

— Ну, що там таке? Хто ви?

— Студент університету св. Володимира Олексій Петров, ваше превосходительство.

Генерал незадоволено оглянув худорляву постать Петрова. Не любив він цього університету, не любив мати справу з студентами. Він звик до військових вправ, до муштри, оглядів, парадів, де для нього все було ясно й зрозуміло. Перехід на цю роботу він вважав для себе карою божою. Генерал нічого не тямив в освітніх справах, плутов і просто не розумів навіть назв тих дисциплін, що викладалися в університеті.

Його боялися всі — педагоги, студенти... Боявся зараз і Петров. Але він мусив переступити через цей страх, він знав, що за кілька хвилин стане для цього чудовиська незамінною людиною.

— Ваше превосходительство,— почав Петров,— я випадково довідався про існування таємного, заснованого із зловмисними цілями товариства в місті Києві.

— Що-о?! Як?! — остовпів Траскін.— Кажіть докладно. Хто? Де?

— Товариство із зловмисними цілями заснував Гулак...— Побілілі губи Петрова тремтіли, як у лихоманці.

— Який Гулак?

— Чиповник Гулак Микола Іванович, кандидат Дерптського університету. У товаристві професор Київського університету Костомаров, художник Шевченко, Куліш, Савич... Та от список усіх.— Петров поліз у кишеню за списком.— А от статут.

— У них є статут? — вирячив маленькі ведмежі очі Траскін.

— У них є статут, і вони хочуть повалення монархічного ладу в Росії і об'єднання всіх слов'ян.

— Почекайте, почекайте! — Траскін із усієї сили почав калатати у срібний дзвоник, який стояв на столі. Вбіг лакей.— Викличте Юзефовича, з-під землі добудьте, щоб за п'ять хвилин тут був!

Юзефович був його заступником, той самий Юзефович, який приятелював з Кулішем, листувався з ним, був добре знайомий з Костомаровим і справляв враження досить освіченої людини,— у всякому разі порівнювати з Траскіним його не можна було.

Хвилин за двадцять Юзефович, пригладжуючи зачіску і потираючи за своєю звичкою руки, заходив у кабінет.

— Що трапилось, Олександр Семеновичу? Ми тільки-но розташувалися у віст у Фундуклея, як ви за мною надіслали кур'єра.

— Що трапилось! Ви тільки послушайте, що робиться в цьому університеті, що роблять ваші улюблені професори!

Юзефович поморщився, поглянув на Петрова, скривив греблю губи, але вирішив одразу самому задати тон, щоб втихомирити цього телепня Траскіна.

— Що таке, розповідайте,— наказав він неголосно, але таким тоном, що Петров знітився ще дужче, ніж перед Траскіним.

— Ваше превосходительство, я дізнався випадково про існування таємного товариства, Кирило-Мефодіївського товариства, із зловмисними цілями.

— Якими саме?

— Проти високої особи монарха.

— Хто члени цього товариства?

— Чиновник Гулак, професор Костомаров, Куліш, Шевченко.

Почувши імена знайомих, Юзефович ледь помітно почервонів.

— І ви були членом?

— Боропъ боже!

— А як же ви про все дізналися?

— Я... я чув...

— Як же ви чули?

— Я чув крізь стіну, ваше превосходительство, бо живу поряд з Гулаком.

— Ну і що ж ви чули?

Юзефович ще не знав, як повести себе.

— Я чув жахливі вирази проти високої особи царя, які особливо допускав поет Шевченко і в своїх поезіях, і у висловлюваннях, і розмови про заснування товариства. Я одразу зрозумів революційні цілі цього товариства і вирішив

ознайомитися з усім. Гулак не мав ніякої підозри, почав мене приймати, давати книги.— Петров зупинився. Він згадав, що Гулак, знаючи бідолашне життя студентів, завжди навіть пригощав його, Петрова, чи то чаєм, чи вечерею, чи сніданком.— Він навіть дав мені читати статут товариства. Вони назвали товариство Кирило-Мефодіївським. Був там ще поміщик Савич, який висловлював республіканські погляди, як і Гулак. Усі вони мають персні Кирила і Мефодія. А нахненником усіх був художник Тарас Шевченко.

— Отой, що ми його призначили на посаду вчителя малювання в університет? — звернувся Траскін до Юзефовича.

— Чому ви так вирішили? — спитав Петрова Юзефович.

— Бо він, ваше превосходительство, читав ненадруковані свої поезії. Душа моя обурювалася цими творами бунтівника, ваше превосходительство.

Хоч Юзефович і не був «превосходительством», Петров вирішив, що маслом каші не зіпсуєш.

— Які твори читав він? — спитав Юзефович.

— Я не міг точно запам'ятати, бо я слухав крізь стіну. Пайбільше обурливий — «Сон». Йому сниться, ніби він летить у Сибір до Рилєєва та інших бунтівників 1825 року, в тому ж творі в неймовірних і недопустимих словах змальовані — страшно вимовити! — цар і цариця. Другий його твір — «Лист родичам», здається. Цей твір теж обурливого змісту, і його знають напам'ять усі члени товариства.

— Але при чому тут професор Костомаров і пан Куліш? — спитав Юзефович, гостро дивлячись на Петрова. Це були його знайомі — особливо Куліш — і він мусив негайно вирішити лінію своєї поведінки щодо них, а це залежало від міри їхньої участі.

— Пан Костомаров сам писав статут, — ось він у мене, — а пан Куліш завжди висловлювався про повернення гетьманщини на Україні.

Докази участі Костомарова були в руках цього студента. Юзефович раптом усміхнувся йому, встав, даючи зрозуміти, що аудієнція закінчена, і простягнув милостиво два пальці.

— Я вважаю, що й надалі ви також дбатимете про інтереси своєї батьківщини. Нікому про це ні слова, напишіть про все докладно і завтра принесіть до мене. Ваша послуга не лишилась без нагороди. Де вони зараз?

— Гулак зараз у Петербурзі, Куліш з Білозерським поїхав за кордон, Костомаров у Києві, Шевченко — невідомо де.

Петров шанобливо вклонився і вийшов. Але в передпокої

випрямився і пройшов, не глянувши навіть на швейцара. Швейцар здивовано подивився на нього.

А в кабінеті Траскін продовжував біdkатися.

— Який жах! Яке лихо на мою стару голову!

І було щось безпомічне, дурне і баб'яче в усій його туші.

Юзефович, навпаки,— весь зібрався і, потираючи випещені маленькі руки, мовив:

— Треба негайно написати про все генерал-губернаторові Бібікову,— адже він зараз у Санкт-Петербурзі. Хай зв'яжеться з III відділом і повідомить графа Орлова, Дубельта. Нам треба розказати завідуючому канцелярією губернатора Писарєву. Він уже знає, з якого кінця підійти до такої справи. Якщо факти підтвердяться, то Петров зробив нам велику послугу, особливо нам, Олександрє Семеновичу, адже ми з вами почнемо важливу державну справу.

* * *

Аліна і Костомаров рахували вже по пальцях не місяці і не тижні, а дні, які лишилися до весілля. І чим зневажливіше стуляла губи Аліїна мати, тим суворіше замикалася в собі мати Костомарова, тим більше тягнулися молоді одне до одного.

— Четвер, п'ятниця, субота, неділя! — рахувала Аліна. Неділя приходилася на мізинець, а субота — на підмізинний палець з простеньким любим перстеньком «Кирило і Мефодій».

Всі думки Костомарова були з нею.

Йому найцікавіше було з Аліною. І як люди не розуміли, що зараз ніхто і ніщо не могло його цікавити, крім Аліни, однієї Аліни!

Кудись далеко відійшли розмови і думки про Кирило-Мефодіївське товариство. Навіть неприємно, коли ці хлопчачки — Андрузький, Навроцький, а особливо Посяда — стрічаються з ним і інколи багатозначно дивляться. Все ж таки могли б розуміти дистанцію між собою та професором! Тарас — то інша справа, незважаючи на найрізкіші розходження, які в нього були саме з Тарасом. По-перше, Тарас надзвичайно талановитий поет, по-друге — і Костомаров, і особливо Куліш не втрачають надії приборкати цю дуже свавільну силу. Та що там! Попри все Костомаров просто любить Тараса. Коли б тільки цей бурлака не забув, що він обов'язково мусить бути боярином. Так хоче його любя Аліна. А він певний, що з Аліною Тарас заприятелює одразу. От ніяк не пощастить їх познайомити, адже він, як вітер,

Тарас — сьогодні тут, завтра там. Одне слово — поет, художник.

Усі вечори Костомаров, звичайно, проводив у Аліни.

Четвер, п'ятниця, субота... Неділя...

— Увечері я ще забіжу! — каже він Аліні.

Він стрічає знайомого чиновника з канцелярії губернатора Фундуклея, і той переказує прохання губернатора завітати увечері до нього. Костомаров згадує: Фундуклей дав переглянути свою працю «Опис Києва». Та хіба був час у Костомарова її читати? Ох, які бувають нерозумні люди!

— Добре! Добре! Я буду у нього! — пообіцяв Костомаров і поїхав... до Аліни.

П'ятниця, субота... Неділя...

Удень Костомаров зайшов додому пообідати.

— Вас чекає хлопчик від пані Залеської, записку прис, — повідомив Хома з удаваною суворістю.

Але Костомаров знав, що суворість удавана — Хомі дуже подобається його мила Аліна! То він тільки при матері не хоче показати цього.

Костомаров пробіг очима записку. Залеська, колишня вихователька з пансіону, де вчилася Аліна, — уже за це одне Костомаров ставився до неї приязно — просила Костомарова приїхати до неї сьогодні. Ну, наче змовилися всі! То Фундуклей, то Залеська... Хіба вони не знають, що за три дні його весілля? Перед очима виникла рука Аліни з двома загнутими пальчиками: п'ятниця, субота... Сьогодні ще так багато справ.

— Вітай. Перекажи, що я буду завтра! — кинув він хлопчиківі.

Не встиг пообідати, як Хома зайшов до їдальні і сказав, знижуючи плечима, — він цілком поділяв настрої свого хазяїна:

— Знову той самий хлопчик. Пані наказала, щоб ви не гайно були у них.

Ну що там могло трапитися? Що там горить? От у нього дійсно невідкладні справи!

Увечері він все ж таки вибрався до Залеської.

— Пані нема дома, — повідомила покоївка, — але вони незабаром вернуться і наказали передати, щоб ви обов'язково, обов'язково їх чекали.

— Я зайду завтра! — сказав Костомаров.

— Пані просила, щоб ви неодмінно їх зачекали, — наполягала дівчина.

— Нічого, нічого, — усміхнувся Костомаров і пішов. Куди? Звичайно, до Аліни!

— Субота... Неділя! — нагадала Аліна і підвела мізинець і палець з перстеником.

— Завтра я не встигну, мабуть, бути у вас, — сказав Костомаров Аліні та її матері, — треба домовитися в університеті про відпустку, в церкві про вінчальні свічки, про все, — взагалі багато справ. Але ж Аліна казала, що вранці буде з вами в церкві причащатися напередодні весілля. От я й прошу дуже — після церкви приїздіть до нас випити кави. Аліна погляне, де я поставив роля.

У суботу вранці Аліна з матір'ю поїхала до церкви. Перед завтрашнім урочистим, найзнаменнішим днем у житті вона мала посповідатись і причаститися. Вона їхала і намагалася згадати всі свої гріхи, про які мусить сказати священникові, і нічого не спало на думку темного, важкого, що давило б її совість, примушувало б червоніти. Коли вона з сестрою і подругами говорила в пансіоні — гріхів у неї було досить багато. Схиливши чорненьку голівку під епітрахиль, вона серйозно, бо в ту хвилину це її мучило, скоромовкою казала:

— Я підказувала на уроках історії, я дала списати задачу з алгебри, я показувала дівчаткам, як перевалюється печитель, і, мабуть, я дуже грішна, бо мені здається, що я граю краще від усіх.

Священик майже не слухав схвильованого шепоту дівчаток, машинально відпускав їм гріхи.

Зараз вона їхала, а навколо квітла весна, все наче раділо за неї і всміхалося їй. Ну про які гріхи можна було думати? Адже це не гріх, що вона хоче, щоб швидше настав завтрашній день. Їй тільки було неприємно, що мати не радіє так, як їй цього хотілось.

На кілька хвилин у церкві їй все-таки вдалося зосередитись, і вона почала гаряче молитися. Аліна молилася, щоб її любила Миколина мати, а її мати любила Миколу Івановича, а за себе й за нього була певна, за це й молитися не треба було! Вона оглянулася — напевне, Микола Іванович приїде за ними до церкви.

— Як тобі не соромно весь час обертатись на всі боки, — зашепотіла мати, — ти тільки що причастилась, а в голові у тебе тільки твій Микола Іванович! Дивитимешся на нього ще все життя!

Все життя! Звичайно, все життя вона дивитиметься на нього, слухатиме його, гратиме йому. Вона всміхнулася своїм думкам, а мати, образившись, відвернулася.

Зараз Аліна в білій пелеринці, у весняному капелюшку і білому з мереживом платті була такою гарною дівчинкою! Матері шкода було віддавати її цьому «мужланові». Він

нічого, нічогосінько не розуміє, яке щастя йому випало. А якою Аліна буде завтра! Це ж буде просто надзвичайна картина, «шедевр», як казала швачка, що вже випрасувала і розклала на найширшій канані в домі вінчальне плаття.

Аліна сиділа в кабріолеті, який віз її «на каву» до Костомарова, і усміхалася зустрічним знайомим, усміхалася незнайомим, усміхалася брунькам на тополях, білим хмарикам на небі.

— От і до церкви не прийшов і зараз не зустрічає! — сказала вона матері, коли під'їхали до будинку, де мешкав Костомаров.

Вони підійшли до парадних дверей, які були трохи відчинені.

— Мамо! — усміхнулася Аліна лукаво. — Ви йдіть, а я тут заховуюсь, і ви скажіть, що весілля відкладається з особливих несподіваних причин.

Мати знизала плечима на такі дитячі витівки, але Аліна закусила губи і махала рукою, щоб мати йшла, а сама заховалася за двері.

Хай, хай вибіжить цей неухажаний наречений! Хай перелякається, хай шукає, просить пробачення!

Аліна аж підстрибувала від нетерплячки...

Зараз, зараз відчиняться двері... Чого ж він там вовтузиться? Мабуть, мама затримала його розмовами. От ще мама, нічого не розуміє! А двері не розчинялися, і нічого не було чути — ні кроків, ні голосів.

Аліні раптом стало страшно, невідомо від чого. Вона піднесла обидві долоні до щік, як робила завжди, коли хвилювалася. Де ж Микола? Чого не біжить він до неї?

Замість Миколи вийшла її мати.

— Ходімо, — сказала вона похмуро, — тут не до жартів.

Як школярка, що провинилася, Аліна пішла за нею у вітальню.

Бліда, наче сама смерть, Миколина мати йшла їй назустріч. Не своїм слабким голосом ледве вимовила:

— Нема Миколи. Сьогодні вночі жандарми забрали.

* * *

Напередодні Микола Іванович повернувся додому години об одинадцятій і вирішив одразу ж лягти спати, бо на другий день треба було так багато зробити!

Раптом дзвоник, стук у двері. Микола Іванович швидко одяг піджак, який встиг скинути.

— Будь ласка, хто там? Прощу!

До кімнати зайшов Юзефович.

— Пробачте, що я до вас так пізно. Я хочу вас попередити і врятувати. На вас донос. Якщо у вас є що-небудь, що може викликати підозру, давайте швидше сюди.

Костомаров розгублено дивився на книжкові полиці, стіл з паперами... Що тут може бути недозволеного? І раптом згадав: чернетка рукопису про слов'янську федерацію! Гулак переписав його, а чернетку перед від'їздом віддав йому. Костомаров забув про неї. Вона так і лежить в кишені зимового пальта. Костомаров витяг з кишені папір і почав шукати свічку та сірники, щоб спалити його. Юзефович непомітно взяв рукопис в руки.

— *Soyez tranquilles*¹, не бійтесь нічого, я сховаю.— І він вийшов.

Не встиг приголомшений Костомаров одягтися, як у кімнату зайшли знову Юзефович, Траскін, губернатор Фундуклей, жандармський полковник і поліцмейстер.

Мати і Хома, нічого не розуміючи, тремтіли в сусідній кімнаті. Двері трохи відчинилися.

— Дайте простирала! — наказав жандарм.

«Для чого? Що ви там робите з Миколою?» — хотіла закричати мати, та ні слова не сходило з її мертвенно побілих губ.

— Усі папери Миколи Івановича зав'язують у простирало, — шепотів Хома.

— І за десять років їх не розбереш, — почувся голос Траскіна.

Незабаром з кабінету вийшли. Микола Іванович був у легкому пальті і капелюсі. Жандарми почали запечатувати кабінет. Микола Іванович підійшов до матері, підвів її руку до губ, промовив:

— Прощайте, мамо. Перекажіть Аліні...

Що можна, що треба було переказати? Він більше не сказав ні слова.

Одразу повезли в будинок губернатора, на службову половину. Писарєв, завідуючий канцелярією, теж знайомий, чемно привітався, запросив сісти.

— Чи ви знаєте Гулака? — було перше питання.

— Знаю, — відповів Костомаров.

— В яких ви з ним взаєминах?

— В яких взаєминах? У хороших.

Костомаров нічого не розумів і не уявляв, що трапилось.

¹ Будьте спокійні (*франц.*).

— Він зробив на вас донос у III відділі власної його величності канцелярії і подав туди ваш рукопис. От копія з нього. Тут викладені ваші думки про майбутнє об'єднання слов'ян. Гулак сказав, що одержав це від вас.

Рукопис був переписаний.

— Я не знаю цього рукопису,— заперечив Костомаров,— адже він був певний, що чернетка у Юзефовича і той знищить її, якщо не знищив досі.

Писарев вийняв з кишені чернетку, яку взявся сховати Юзефович, і поклав з посмішкою перед Костомаровим.

За годину Костомаров сидів разом з двома жандармами у брудній камері поліцейської частини на Подолі.

Поліцеймейстер, заглянувши, глузливо спитав:

— Зручно влаштувалися, пане професор? Звичайно, дома з молодію дружиною куди приємніше!

Костомаров був сам не свій. Замість весілля у неділю ввечері йому дозволили попрощатися з матір'ю і з нареченою і повезли до Петербурга. Пристав, який віз його, боявся, що заарештований збожеволіє по дорозі. Він не хотів нічого їсти, просив станційних доглядачів передавати нареченій записки. Адже вона обіцяла приїхати з матір'ю до Петербурга. У Броварах, побачивши Андрузького, благав попередити Тараса. А потім то проклинав себе і товаришів, то вірив, що Гулак виказав його, то відкидав геть ці думки.

До Петербурга його привезли зовсім хворим.

* * *

«Тарасе! Доки ти, братику, сидітимеш у тій царградській гостиниці? Приїзди у Київ. Я запевне дізнався, що тебе вже поставлено учителем малярського іскуства в університеті, у виді општа, як кажуть...»

Цього листа від Миколи Костомарова Тарас одержав на початку березня.

Нарешті! Звичайно, треба поспішати до Києва. От ще заїде в один свій «курінь» — до Лизогубів у Седневі, там останнім часом він бував частенько. Крім великого будинку, де жила родина Андрія Івановича Лизогуба, в садку, ліворуч від шляху, стояв невеличкий будиночок. Розлогі верби ховали його від спеки і від цікавих очей перехожих. У цьому флігельку жив домашній лікар з жінкою і двома дітьми. До одного боку флігелька прибудована дерев'яна майстерня-маллярня. Це була оселя Тараса, коли він приїздив у Седнів. Ніхто не заважав йому тут писати, малювати. Всі стіни майстерні були в його малюнках, помітках, віршах... Там і

досі валялися його твори, які він хотів тепер позбирати всі до купи.

Настрій у Тараса був бадьорий, як ніколи. Затвердження в університеті, можлива поїздка за кордон... Треба було поспішати до Києва, щоб устигнути ще й на весілля Костомарова. Весілля мало бути п'ятого квітня.

— Така моя доля,— казав Тарас Лизогубові,— на весіллях у товаришів гуляти. Оце у Куліша боярином був, тепер Микола Костомаров чекає, щоб і над його нареченою вінця тримав.

— Нічого, Тарасе Григоровичу, ми й вас оженимо.

— Оженюся я на чотири вітри та на п'ятий шум! — засміявся Тарас.— Мені моя пісня — дружина вірна!

Він любив, як завжди, повештатись між людьми, посидіти з дядьками в придорожній корчмі. Перед від'їздом пішов туди востаннє. Як завжди, почалися розмови, як завжди, дядьки скаржились.

Один з подорожніх розповідав:

— А от у нас, у графа Гудовича, як старий пан живий був, так чотири дні на панщині робили, а тепер і по два тижні підряд робиш-робиш не відробиш. А самому, а дітям що їсти? Ну й вкрадуть люди лісу та продадуть, щоб хоч було за що солі купити чи подушине заплатити. А як на панщині не доробиш, то теж гроші плати. А де їх узяти? У нас цього року півтораєста чоловік утекло. А одного з лісом піймали, судили, в тюрму посадили, тепер жінка й діти жебрачати пішли.

— Треба було хабара сунути,— повчально сказав хтось.

— Та що ж сунути і кому сунути? І лісничому дай, і становому дай, і приставу дай. А вже як до суду дійде, то з писарчуків починай — і чим більше пан, тим більше й дай, тим йому більше й треба.

— Не нам панів судити — хай чорти їх судять.

— Та чорти більше до нас, людей, звичні.

— І де вона, та правда?

— Он пани правдою кепкують, зате ж і в світі панують. Так уже зроду-віку було й буде.

— Так уже сам цар завів.

— А хіба воно так повинно бути? — спитав Тарас.

Набрав у шапку вівса з мішка, що стояв коло одного з дядьків, вийняв зернину, поклав на стіл.

— Оце вам цар,— сказав.

Зацікавлені дядьки присунулися ближче.

Тарас вийняв другу зернину, поклав поряд.

— А це цариця.

— Ач вигалав!

— Оце діти їхні, а оце міністри, генерали,— казав Тарас, розкладаючи навколо двох зернин івші.

— А далі що? — нетерпляче спитав молодий парубок.

— А далі ось що.— Тарас узяв шапку з вівсом у руки.— А оце вся громада! — і висипав весь овес на стіл.— Ану, шукайте тепер, де цар!

Хто зареготав, хто замислився. Тарас устав, одяг шапку:

— Прощайте, громадо! Не згадуйте лихом!

* * *

1847 року березня 22-го було надіслано розпорядження начальника III відділу канцелярії його імператорської величності і шефа жандармів графа О. Ф. Орлова чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору кн. Долгорукому.

«Вельми секретно і важливо

У Полтавській губернії мусить перебувати дворянин Василь Михайлович Білозерський, який учився в університеті св. Володимира, а потім служив у Полтаві,— а в Борзненському повіті Чернігівської губернії зупинився проїжджий з Києва художник С.-Петербурзької Академії художеств Тарас Григорович Шевченко.

З надзвичайної потреби і згідно височайшого наказу, маю честь найпокірніше просити Ваше сіятельство зволити наказати негайно затримати Білозерського, так само як і Шевченка, якщо останній досі перебуває в Чернігівській або в іншій з ввірених Вам губерній, усі папери Білозерського і Шевченка, не розглядаючи на місці, старанно опечатати і разом з цими паперами негайно надіслати їх в С.-Петербург до III відділу в супроводі найблагодійніших і вірних чиновників і під найсуворішим наглядом.

Не зайвим вважаю додати, що на той випадок, якщо Шевченко повернувся з Чернігівської губернії у Київ, я про арешт і обшук зазначеного художника вже повідомив Київського військового губернатора.

Прийміть запевнення в моїй пошані і відданості.

Граф Орлов.

Весна того року була рання, буйна, квітуча. Як не поспішав Тарас, та доводилось затримуватись там зайвий день, там два, а там дороги не дали своєчасно дістатися,— і ранок

п'ятого квітня — день весілля Костомарова — застав його в Броварах.

— Нічого, — заспокоював себе Тарас. — Добре, що фрак зі мною і черевики, я одразу переодягнуся і просто з причалу приїду до Миколи, до півдня встигну!

Була неділя. Багато людей з навколишніх сіл теж поспішали до Києва. Ранок стояв чудовий. Дніпро широко розлився, затопив весь Труханів острів і Микільську слобідку. Верби й осокори в свіжому молоденькому зеленому листі стояли у воді, заглядали в неї, милувалися собою.

А Тарас замилувався на Київ. Він мов у небі висів. Незвичайним дивом сяяли золоті бані лаври, Андріївської церкви, і коли задзвонили на дзвіницях, — немов на небі дзвонили.

Тарас поромом переправлявся через Дніпро, тримаючи під пахвою портфель з малюнками та книжку своїх писаних віршів, а в другій руці валізку з одягом. От якийсь офіцер привітався до нього. А! Це брат Глафіри, подруги і вихованки княжни Варвари Рєснїної. Він хотів підійти ближче, але між ними було багато народу. Пором приставав до причалу коло Боричевого узвозу.

Раптом заметушився народ.

— Дивіться! Жандарми на причалі! Когось шукають.

Усім стало моторошно. Тарас глянув на берег. Просто проти нього стояв коло жандармів русявий худорлявий юнак. Де він бачив його? Обличчя, запобігливий вираз були знайомі. Але Тарас не міг згадати, хоч юнак дивився прямо на нього і показував очима жандармам.

Глафірин брат протиснувся до Тараса, схвильовано прошепотів:

— Тарасе Григоровичу, мені здається, на вас показують. З вами нічого недозволеного нема? Може, в портфелі? Давайте, я непомітно кину в Дніпро.

Що ж є в портфелі? «Три літа» — ненадрукована книга віршів.

— Дякую, тільки вірші. Та хіба за вірші що буде? Широ дякую! Це якесь непорозуміння. Не турбуйтеся!

І Тарас спокійно зійшов на берег.

— Художник Шевченко! — одразу підійшли до нього жандарми.

Стежкою, що вела від Дніпра на гору, в супроводі жандармів Тарас повертався до Києва. Глянув на Дніпро, синє небо над ним. Ще лунали святкові дзвони, і ніяк не доходило до свідомості, що він арештований.

— А чого це ви у ф'раці? — не стерпів, спитав один з жандармів.

— Та я поспішав на весілля Костомарова, — відповів Тарас, — мав бути боярином.

— Ну, куди жениха, туди й боярина! — зареготав жандарм.

* * *

У Броварах зупинився ф'аетон. Вийшли звідти стара жіпка, запнута чорною хусткою, з скорботно стуленими устами, літня дама в темному одязі, тоненька смуглява дівчина, бліда, сумна, з заплаканими великими очима, і слуга — похмурий, мовчазний дядько.

Дівчина підійшла і притулилася до жінки в хустці. Дама докірливо подивилася на неї.

— Аліночко, ми тут вип'ємо чаю! Так не можна, — ти нічого не їси, ти зовсім переведешся, поки доїдемо до Петербурга.

— Я не хочу, мамо, — похитала головою Аліна.

Мати Аліни все ж таки пішла в будинок.

Раптом Аліна здригнулася: коло станції вона побачила перекладний візок, у який впрягали тройку коней.

Двоє жандармів ходили за чоловіком у білому полотняному плащі.

— От ще арештованого везуть, — промовила з болем Аліна.

Чоловік повернувся, глянув на подорожніх, швидко підійшов до них.

— Матінко! Миколина бідна матінко... — ледь вимовив він, і сльоза блиснула в сірих очах. — А це, мабуть, його молода наречена. Ой, яке лихо і матері, і дівчині! І ти, Хомо, тут!

Він обняв жінку, матір Костомарова.

— Тарасе Григоровичу! Синку мій! — заплакала вона.

— Тарасе Григоровичу!.. — заплакав і Хома.

Аліна припала до грудей не знайомого їй досі Тараса, і плечі її здригалися від нестримних ридань.

От як довелося познайомитися з Тарасом, замість знайомства на щасливому весіллі!

— Мені що, я бурлака, сам один, за мною ніхто не заплаче, — казав Тарас, — а от Миколи шкода. Він не винний, вірте, і мати, і дружинонька. Чекай його, сестричко, вірно.

— Чекатиму все життя! — шепотіла Аліна.

Підійшов офіцер. Час було Тарасові рушати. Він поцілував Миколину матір, поцілував заплакане личко Аліни,

Хому і сів у бричку. Та одразу встав, скинув шапку й почав нею махати. І поки було видно, стояв Тарас і махав шапкою — прощався з ними. Прощався з Києвом, з Україною. Може, й надовго.

Та не назавжди!

НЕСКОРИМИЙ

«Секретно

1847 р. квітня 6-го: До III Відділу Канцелярії
Його Імператорської Величності.

У числі осіб, на яких, за одержаним мною розпорядженням від п. Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора, звернено було увагу, вказаний був художник С.-Петербурзької Академії Тарас Григоров син Шевченка.

Художник цей при поверненні з Чернігівської губернії був затриманий вчорашнього числа при в'їзді у місто Київ і представлений прямо до мене. Між паперами його виявилась рукописна книга з малоросійськими власної його творчості віршами, в яких багато обурливого злочинного змісту. Тому, як ці, так і всі інші, що виявились у Шевченка, вірші, так само, як і приватне його листування, я вважав за свій обов'язок представити до III відділу. Разом з цим перепроводжується і художник Шевченко, під строгим караулом при одному поліцейському офіцері й одному рядовому жандармі.

Цивільний губернатор
Фундуклей».

Це донесення в секретному пакеті за № 876.

Коні швидко мчать битим шляхом. Секретний пакет і арештованого художника Шевченка везе до Санкт-Петербурга в супроводі одного жандарма кварталний доглядач київської поліції Гришков.

З цим арештантом мало мороки... Можна було б і без такої шани — двох жандармів, офіцера і рядового — відправляти. На одній станції, де міняли коней, станційний доглядач пошепки сказав Гришкову:

— Оце професора везли молодого — не їсть, не п'є, вже так бідкався їх благородіє пан офіцер, що не доведе живим!.. А ваш он нічого.

— Нічого! — поправляючи вуса, казав Гришков і навіть проймався симпатією до спокійного арештанта, який сидів

зараз поряд з жандармом Миколою Телепнем на призьбі. Телепень затягався махоркою, а арештант щось наспівував.

«Ач співає,— думає Гришков.— Коли б злочинець — мучився б, а не співав. Телепень і то похмуріший, а цей — спокійнісінький». От тільки бачив, як у Броварах, зустрівши якихось трьох жінок і прощаючись з ними, заплакав його арештант. Дві з жінок ясно були пані. Гришков не насмілювався заборонити арештантові це прощання.

Знав Гришков, що забрали Шевченка, коли той поспішав на весілля приятеля, він був тоді навіть у фраці, у святкових черевиках, і не злякався анітрохи, тільки дуже здивувався.

З самого початку їхньої підневільної мандрівки дивився Тарас на свою варту без страху і навіть без ненависті та люті. А інколи так хитро примружить очі, ніби співчуває, що от мусять вони виконувати не дуже-то приємну справу. І це обеззброювало не тільки вайлуватого Телепня, а й Гришкова. Цей любив погримати, показати свою владу над крамарями, перекупками, бешкетниками, п'яницями, злодіями. Тільки бровою поведе — усі подільські крамарі тремлять і перекупки то бліднуть, то червоніють. А тут,— чого тут викаблучуватись, коли людина на рожен не лізе. От тільки співає. Такий уже співучий дивак! Подумав — може, заборонити слід? Так навколо степ або ліси. Кому цей спів заважає? Навіть їхати не так нудно. І голос же у цього дивного художника — аж за серце бере: дурень Телепень і той вуха розвісив. Кажуть, вірші писав. Та щось не схожий він на письменника, хоч, правда, не бачив ніколи Гришков живих письменників, але думає — одмінні вони від простих, звичайних людей. А в цьому все просте, все звичайне, як подивитись. І чого йому заманулося вірші писати?

А Тарас співав. Тільки від'їздили від станції, так і затягував:

Да все луги, все береги, віде води напиться.

Все чужина, роду нема, ні до кого прихилитися.

Пригадувалось: цю пісню він почув якось вночі на плоту коло Межигір'я і записав у свій альбом. Чудова була тоді ніч. Чудове перше з трьох літ, проведених на Україні...

Але думки, спогади він відганяв геть. Він і співав, щоб не думати, щоб не згадувати, щоб не бачити. Невже все увірвалося? Що ж буде?

Да все луги, все береги, віде води напиться.

Все чужина, роду нема, ні до кого прихилитися.

Ні, ні, не прощатися з усім. Адже ніяких доказів нема. Бо, власне, крім розмов, нічого й не було, не встигли. І досада ятрить душу, що не встигли, не встигли ні зорати, ні васіяти. Тарас ще тільки почав пильніше придивлятися до своїх друзів, глибше усвідомлювати, що ж являє собою кожен, бо надто вони всі різнилися між собою не тільки вдачами — мріями, бажаннями. Оце було основне: не тільки про шляхи — про кінцеву мету думали вони неоднаково. Адже яка велика різниця була в поглядах Гулака і Костомарова та Куліша. З Гулаком, з яким знайомі були менше, порозумілися куди швидше. Вони були б не одинокі. Така палка молодь, як Сашко Навроцький, була б з ними. Скільки можливостей відкривалося перед Тарасом — робота в університеті, поїздка за кордон... І наче якийсь страшний бурелом налетів, завихрив, переплутав, потрощив усе дощенту.

Ні, не може бути, ніяких доказів нема. Розберуться, і все мине, як нависний сон.

А щось смоктало в серці, і, щоб не піддатися смутку, розпачу, він вів далі журливу пісню.

Ой у степу круті гори, ой не дійти, не докинути.
Прosci, серце, за мене бога, щоб у війську не загинути...

Яке ж серце проситиме за тебе, Тарасе? Чужа жінка — Ганна? Відхилена любов — Варвара?

— У війську не загинеш. Коли б у тюрмі не згноїли, — флегматично зауважив Телепень.

— У війську? Е ні! От на що нездатний, то нездатний.

Тарас усміхнувся і знову заспівав:

Нехай гинуть, нехай гинуть всі старії, бородаті.
Ви вертайтесь, козаченьки молодії, нежонаті.

Верпється, він вернеться! Краще вже співати, а то, справді, можна зажуритися.

А журба, хоч закривав він їй шлях, ворушилася, підіймалася десь там, з глибини серця.

І раптом бачив він усе, здавалося, до найдрібнішої, до найменшої рисочки, і хотів закарбувати усе в своїй пам'яті — і найменшу жилочку на зеленому листі і, коли проходили дівчата юрбою, то здивований, то зляканий погляд кожної, і жаль в очах, непрохану сльозинку на його усмішку...

І люди, що стрічалися на шляху, в степу, коло обідраних своїх хат, були рідними, близькими.

Боже мій, адже він їм щастя хотів, справжнього щастя, щоб радість, краса землі — для них була, для їхніх спрацьованих рук, натруджених ніг, горьованих, засмучених їхніх днів.

Не встиг він зробити нічого. Могили розкопував, свою Україну змальовував, вірші писав... Нічого ще не встиг, навіть рідні брати і сестри — кріпаки досі.

Коли б знав він — як струмки навесні, що розливаються ген усюди, прокладають собі безліч несподіваних стежок-доріжок і напувають спрагли луки, оживляють усю природу, так і вірші його полинули невідомими йому, не знаними досі стежками і напували кожне спрагле серце.

Та він не знав ціни своїм творам, не знав, як їх дорого оцінили його вороги! І їхав він тому більш-менш спокійний. Адже нічого не було ще зроблено товариством. На жаль, поки що нічим не завинили вони проти особи його імператорської величності!

От і минули Україну з її ласкавими замріяними краєвидами, і здавалося, час повернувся навпаки, і їдуть вони назад, в осінь, зиму, бо чим далі на північ, тим похмуріше і холодніше ставало. Наче там, з загубленою волею, лишалися і весна, і тепло.

Пішли густі, дрімучі ліси, болота, чорні села без звичних для ока садків та квітів, і народ ще бідніший, ще обшарпаніший, сумніший, ніж там, на батьківщині. Навіть до них, арештанта і двох жандармів, підбігали опухлі діти, ледь либуляли старі і просягали руки-кістки, яким, здавалось, не тільки працювати — простягтися за милостинею вже над силу.

— От ще старців розвелось, чи у них пожежа, чи голод був? — буркнув Гришков і суворо глянув на обідрапу голодну юрбу.

Але й далі було так само. Вони проїздили Вітебською губернією, знедоленою, зубожілою Білоруссю, і Тарас згадав розповідь Миколи Момбеллі про хліб вітебських селян.

...Борошна зовсім у цьому хлібі нема, його печуть з полови, соломи і ще якоїсь трави; цей хліб схожий на висупений кінський кізак з домашньою соломи. Коли б імператора Миколо Павловича погодувати цим хлібом!..

А коні мчать далі й далі, збиваючи куряву, не затримуючись довго на станціях, обминаючи міста і села.

Гришков і Телепень мерзнуть, супляться дужче й дужче. Проклята служба! Коли ще на місці, так хабарами підживитися трохи можна, а з такими поїздками можна зовсім охлянути: прогонів дають так мало, що й на куриво не вистачає.

Тижнями трусить, і від тебе, наче від сатани, всі шарахаються.

По дорозі на зупинках, як страху наженеш, тоді тільки й знайдуть чогось перекусити, а на арештанта, як на мученика, дивляться. І чого там мученик — везуть його на перекладних, це не те, що ціла партія закутих у кайдани, ледь чвалає.

Якась баба на одній станції дивилася, дивилася, підперши рукою голову, та й почала зітхати:

— І куди їх все ведуть і везуть, учора залізами прогуркотіли, сьогодні вранці вже двох під вартою повезли і знову оце... Та молоді, сердешні, гарні,— мабуть, там не одна дівчина побивається. Усе везуть та ведуть, везуть та ведуть...

Справді, і везли, і вели. Тарас обганяв великі партії арештантів, що пішки міряли шлях з півдня на північ. Супроводили їх також жандарми.

Телепень дивився на ту варту презирливо. Як-не-як, він їхав з політичним, важливою особою, з якою сам губернатор на «ви» розмовляв і по імені та по батькові звав.

Після Білорусії, коли б не мундири, вже важко було б і сказати, хто кого арештованим везе,— зовсім зіщулився вайлуватий Телепень, насупився Гришков. Тарас зглянувся і пригощав їх своїм тютюном, за яким збігав Телепень на Тарасів двограмник.

Телепень звик розмовляти ляпасами та зуботичинами, але Гришков попередив ще в Києві, що це йому не партія харцизяк, а людина «політична», і не телепенівського розуму діло щось указувати, на те його — квартального — послали. Та Телепень бачив, що й квартальний трохи ні в сих ні в тих перед цим художником і дає собі волю полаятися тільки десь на станційному подвір'ї, якщо хоч на хвилину затримують коней.

— Тобі що, повилазило, хто я і кого везу?!

І здавалося тоді всім, що везуть вони дуже поважну особу. Тільки дивно було, що поважна ця особа просто вдягнена і тримається спокійніше, ніж її варта. Під кінець подорожі Гришкову навіть шкода було розлучатися з ним. Видно по всьому — людина свідома, розуміє — служба, хіба з своєї волі він його везе?.. Йому що — хай би собі жив, співав, малював.

Служба,— нічого не поробиш! Не цього, так десяток інших повезеш, ще й лиха не обберешся. І не міг ніяк розібратися Гришков, що воно за людина,— і не пан і не мужик, і ніби просто себе поводить, а от злякалися ж його губернатори, аж у Петербург надсилають. І шкода робиться

людини. Хоч ніколи Гришков цього почуття раніше в собі не помічав — а цієї людини шкода. Знає він — легко в біду потрапити, а позбутися її — то вже не таке просте діло. Як почнуть писанину — мов тенетами павучими затчуть. Коли нема з рідні руки, сильної хабарами та приятелями, то й закатають на довгі роки, так і загине людина ні за цапову душу.

А до цього бідолахи в Києві ніхто не навідувався, ніхто про нього не питав. Може, ті бариньки, що в Броварах зустріли, поклопочуться? Недарма ж він спокійний їде — значить, знає силу за собою.

— От і зима надворі! — каже Тарас. — Там у нас уже давно синиця проспівала «покинь сани, бери віз», а тут — навпаки, мабуть, доведеться.

— Телепню, розпорядись, хай коней у сани запрягають.

— Так точно, ваше благородіє, бо інакше, як саньми, тут ще не їздять.

Похмурим зимовим днем, який буває тільки в столиці і в квітні, в'їхали вони в Петербург. Не можна було розібрати, чи то ранок, чи ніч, чи присмерки. А була третя година дня.

Підтяглися жандарми. Замок Тарас. Холодно, холодно як... І Нева, і Фонтанка ще під кригою. Не видно сонця на тьмяному сірому небі.

Петербург! Хай хоч мла, холод, — у ньому радість юнацьких днів, перших днів волі. А зараз наче чужими, незнайомими вулицями їхав, так швидко погнали коней, що навіть важко зорієнтуватися одразу, де що. Проспект, вулиця, завулок, якийсь двір, підворіття, знову двір, і наче в глибокому колодязі, бо тісно згрудилися громади будинків, — помічає Тарас віконця з ґратами...

— Холодно-таки в літньому пальті, мабуть, і тут не зігрієшся, — намагається він пожартувати.

— Може, ще минеться, — похмуро каже Гришков і дивиться вбік.

— Нічого, — підбадьорює сам себе Тарас. — Козак з бідю — як риба з водою.

А Телепень по-дурному роззявив рота і сказав:

— Так що прощайте, ваше благородіє. Там ще гривеник здачі у мене.

— Випий на здоров'я, — махнув рукою Тарас.

Гришков піби не чув. Скільки цих арештантів перебувало в його руках, а такого ще не бачив. А чим він не такий, як інші, — сам розібрати не може.

У приміщення вже зайшли, як годиться варті, з виглядом суворим. І от на руках у Гришкова квитанція:

«Дана сія квартальному доглядачеві Гришкову в тому, що доставлений ним у супроводі одного жандарма з Києва художник Шевченко з його паперами й речами прийнятий у справності в III відділі.

Квітня 17 дня 1847 р.

Підписав старший чиновник

Попов.

Тараса Григоровича Шевченка, дивного арештанта-художника, відвели. У Гришкова подорожні гроші на зворотну дорогу. Ех! Піде він хоч вип'є за упокой душі! Та ні — за здоров'є його! Погуляє хоч трохи в столиці.

Вийшли разом з Телепнем. У першому підворітті зіткнулися з худорлявим молодим чоловіком у штатському, який аж підстрибуючи поспішав до канцелярії. Обличчя здалося Гришкову знайомим — наче зовсім недавно десь його бачив.

Вийшли з підворіття.

— Телепню, чи ти цього жевжика не знаєш часом?

Спільна подорож знищила трохи грані субординації.

— Здається мені, знаю, а де бачив — не пам'ятаю, ваче блатородіє.

— Згадай, дурню.

— Так точно — дурень. Згадав! Я його в Києві бачив. Пакет йому носив.

Більше нічого не згадали ні Телепень, ні Гришков.

Три дні було дано на відпочинок Гришкову і Телепню, а там повинні були вони повертатися до Києва. Але три дні вони мали право «гуляти» в столиці. Засіли обидва в трактирі і гуляли, пропиваючи прогони.

«Напишіть мені сім слів, які хочете, і я з цього виведу кримінальний процес, що повинен закінчитися смертною карою», — сказав кардинал Рішельє, який у XVII столітті вершив долю Франції, її народу, її королів.

Чи важко вивести процес з цієї купи паперів — щоденників, наукових нотаток, лекцій, листів, віршів — начальникові III відділу власної його імператорської величності канцелярії шефу жандармів графові Орлову і його правиці генерал-лейтенанту Дубельту?

III відділ...

Міцне мереживо з павутиння тче павук по кутках і ловить у нього свої жертви.

Наче з залізного дроту, невидимого для людського ока, сплели міцну мережу і обплутали, заткали нею всю Російську імперію, і тут, у III відділі власної його імператорської величності канцелярії — осереддя цієї мережі. Це тут, у та-

ємних шафах під секретними замками, зберігаються справи декабристів, перші списки «Лиха з розуму» Грибоєдова, воделюбні ненадруковані вірші поетів, заяви, скарги, прохання і доноси, доноси, доноси... Серед них чималий доробок зрадливого крутія Булгаріна, а ще більше анонімних. Їх розвелюся так багато, цих анонімних доносів, що, кажуть, Дубельт звелів по суботах незначні анонімні доноси спалювати, попередньо переглянувши і занісши згаданих у них підозрілих осіб на картки в спеціальні справи.

«Справи» лежать заховані від людського ока, від людської совісті, і здається патхненнику цієї основної установи в своїй державі — імператорові Миколі Павловичу та начальникам її, що сховані вони, ці «справи», не тільки від сучасників, але й від далеких нащадків майбутніх поколінь. І навіть гадки вони не мають, що через багато років ці нащадки розглядатимуть одну за одною товсті, розбухлі від листування, протоколів допитів «справи» і придивлятимуться до кожного слова, до кожного підпису. І кожен рядок, кожне слово відкриватиме те, що діялось у цих стінах зовні звичайного будинку на Фонтанці коло Цепного мосту, куди переїхав у 40-х роках з Мойки III відділ, перевізши з собою всі шафи з тасмними «справами» і всі традиції, закладені ще Бенкендорфом — першим шефом жандармерії. Покриті ганьбою і прокляттям поколінь увійдуть в історію імена і Бенкендорфа, і Орлова, і Дульбета, і всіх їхніх поплічників, душителей свободи. І з кожної товстої «справи» в сірому папері ще дужче засяє слава безстрашних борців, одчайдушних людей, які в години чорної, глухої задухи не боялися голосно промовити слово правди і справедливості. Серед імен цих борців — іменалюбимих народом, безсмертних на віки вічні письменників. Радіщев. Пушкін. Камер-юнкер Пушкін, якого ненавидів цар Микола — перший жандарм усієї Європи — і якого вважав найнебезпечнішим ворогом Бенкендорф; поручик Тенгинського полку Лермонтов, якого заслали на Кавказ, а потім спровокували вбивство, після чого імператор кинув: «Туди йому й дорога».

Ці імена стояли на початку довгого списку літераторів, що поповнювався новими й новими безсмертними іменами, які зробили саме звання літератора таким почесним, шанованим усім народом.

У тому році, коли до III відділу власної його імператорської величності канцелярії привезли ще одного поета — Тараса Шевченка, Белінський писав у листі до Гоголя:

«Титло поета, звання літератора у нас давно затьмарило мішуру еполетів і різнобарвних мундирів».

Він писав, що читачі «бачать в російських письменниках своїх єдиних вождів, захисників і рятівників від російського самодержавства».

Це розуміли і тому ненавиділи російських літераторів і начальник III відділу шеф жандармів граф Орлов, і генерал-лейтенант Дубельт. Поети, письменники — от де корінь зла, смути умів, непокою душ! Надто сильно вони впливають на народ своєю нікчемною, здавалося б, справою — віршомазвицтвом, паперомаранням, так впливають на чернь, що підривають устої суспільства, навіть найнедоторканніший і найміцніший з них — самодержавство, трон імператора.

У справі про «Україно-Слов'янське товариство», яка потрапила тепер до жандармів III відділу, були замішані ад'юнкт-професор історії Костомаров, кандидат наук Гулак, викладачі, студенти і знову ж таки поет — поет і художник Тарас Шевченко!

Так київський цивільний губернатор Фундуклей у своєму донесенні підкреслював, що в одного з арештованих — художника Шевченка — знайдені його власні вірші обурливого змісту. Насамперед треба було ознайомитися з ними, цими віршами, раніше ніж викликати на допит автора їх.

— Ваше високопревосходительство, — казав Дубельту начальник канцелярії Попов, — мушу доповісти: твори арештованого художника Шевченка написані на малоруському наріччі.

Дубельт гребливо скривився.

— Що ж, ви гадаєте, я і граф Олексій Федорович розбиратимемо цю мужицьку мову? Дайте переписувачеві переписати російською мовою.

— Але ж, ваше високопревосходительство, — це поетичні твори, вірші, їх не можна переписати, зберігаючи рими, ритм.

— Ха-ха-ха! — зареготав Дубельт. — Ви дивуєте мене! Які тут можуть бути вірші, поетичні твори! Ви робите йому надто багато честі! Може, ви ще запропонуєте дати перекласти їх якомусь поетові? Хай перепишуть точно, дослівно, а рими й інша дурниця мене абсолютно не обходять. Адже знайдеться хтось серед ваших переписувачів такий, що розуміє це наріччя? Їх же, цих хохлів, до біса в Петербурзі.

— Звичайно, звичайно, ваше превосходительство, це буде зроблено в найкоротший термін.

— І дайте звірити цьому, як його — Петрову, новому вашому чиновникові.

«У всякого своя доля».

Притуляючи пакет під благенською шинелькою, що ніяк не захищала від різкого вітру, насунувши старий чиновницький картузик з полинялим козирком аж на очі, Афанасій Сидорович майже біг додому. Таке щастя! Скільки тижнів ніякої роботи, і, нарешті, зглянувся-таки бог над його злиднями. Далекий родич — двоюрідний брат чоловіка жінчиної тітки, який служить в канцелярії III відділу писарчуком, згадавши, що він, Афанасій Сидорович, з Ніжина — «хохол» родом, дав йому переписати якісь папери. Суворо наказав переписати з хохлацької мови точно-точнісінько російською і — нікому ані слівця — справа політична. Афанасій Сидорович перехрестився тремтячою схудлою рукою, тричі заборжився і поклявся, що нікому ні пари з уст, — хіба він не розуміє, що за таке діло і сам може сісти?

Родич хизувався перед ним:

— Я б сам це зробив, так, думаю, знаючи ваше злиденне становище з малими дітками і хворою дочкою, чому б не допомогти землякові? Хай заробить, зроблю добро. Тільки дивіться — ані помарочки, ані плямочки. Самому графові на розгляд! І щоб чарки ні-ні, — а то руки труситимуться...

— Будьте певні, благодійнику, — склавши руки, дякував Афанасій Сидорович. — Ви самі знаєте, у мене почерк золотий, і вчився я, коли був у невинному дитячому віці, на самі п'ятірки з словесності, і коли б не фортуна моя нещаслива...

— Ну, годі, годі, не баритися тільки! Гроші з неба не падають.

О! Афанасій Сидорович це добре знав — таким, як він, гроші на дорозі не валяються, їх треба горбом заробити, трохи не осліпнути на роботі.

Він знав, що родич і не міг би взяти таку роботу, бо не дуже був сильний у правописі, а що половина грошей у нього в кишені лишиться — то вже будьте певні! Та треба буде й могорича поставити, відома справа. А проте, робота, жадана робота ось тут, за пазухою, і можна буде купити хліба і цукру малечі і зварити бульйон старшенській дочці Настеньці, що лежить смертельно хвора в їхній маленькій комірці, вузьке вікно якої виходить у глуху стіну сусіднього будинку, і ніколи сонячне проміння не досягає туди. Поглумилися над нею люди, занапастив хазяїн, у якого служила в майстерні... Мати не перенесла, померла, а зараз і вона, голубонька бідолашна, доживає, може, останню вес-

ну, бо нема грошей!.. Грошей нема ні на ліки, ні на молоко, ні на білу булочку...

Коли б робота була завжди! Хіба він лінувався б ніч не поспати, цілий день посидіти!..

Афанасій Сидорович наче помолодшав від того, що дістав роботу,— аж летів на свій п'ятий поверх і там тільки відчув, як закалатало його старе серце. Він захекався, закашляв, затулив хустинкою рота, щоб, бува, Настенька не почула, не затурбувалася. Трохи відійшов навшпиньках, мов з подарунком на іменини, ступив до дверей, відчинив їх і наблизився до ліжка Настеньки.

Одні очі видвілися на восково-блідому личку Насті.

— Настенько, щастя моє! — цілуючи їй руки, мовив старий.— Мені роботу дали. Дивись, як багато! О! Я думаю, тут можна заробити. Одразу ж, одразу ж сідаю. І аванс ось — карбованець на свічку, на чорнило, на папір. А в мене папір ще є — от і вистачить і тобі, моя дитиночко, і малечі на булочку до чаю. Тепер ти одужаєш!

Старий радів, як дитина, і дочка всміхалась йому слабкою безсилою усмішкою, погладила рукою по лисні. Він вважав себе винним перед нею, а вона себе — перед ним.

Малеча — два братики і сестричка — зраділи, побігли втрюх у булочну на розі. Така радість — тато наказав сачку купити!

Після вечері, коли діти лягли втрюх на старій поламаний канапі, Афанасій Сидорович наче священнодіяв: витер чистенько столик у кутку, приладнав свічку, вийняв папір, поклав пакет, глянув на Настеньку, усміхнувся їй,— а вона йому,— і сів за роботу.

Настенька задрімала, і навіть спалося їй в ту ніч легко, спокійно.

«Сон» — каліграфічно, як в прописі, вивів Афанасій Сидорович.

— «У всякого своя доля», — прочитав він, — так, так... «У всякого своя доля» — отак і напишемо. — Зупинився, замислився. Дивно. Навіщо це в III відділі? Потім згадав: «Не замислюйтесь». Так, так, яке йому діло — це його заробіток, йому треба для Насті ліків, молочка купити, малечі їсти-пити треба...

І він писав, хоча, здавалося, рідке волосся, що лишилось на тім'ї, почало ворухитися від таких страшних рядків. А він же мусив точнісінько перекладати, слово в слово, тільки що в незнаного автора були вірші і так складно все виходило, а він писав просто собі рядок за рядком.

«У всякого своя доля, один строит, другой разрушает, тот жадным оком заглядує на край света, нельзя ли и там завладеть каким-нибудь клочком землі... а той створює храми и так отечество любить, что кровь из него точит, как воду, а братия молчит, как овці. Так и должно! Ибо нет господи на небесах!»

Страшно, страшно писати ці рядки! Адже правда не все, кому, як не йому, що зубожів, зникчємнів так, що й гідність свою людську давно загубив (а чи й мав її хоч коли в злиденному своєму житті?), зрозуміти цю страшну правду?

«Яка одчайдушна людина писала це? Помилуй мене, бже, що я переписую! Я не винний!»

І Сибір, і убогі ниви, і люди в кайданах, що за волю боролися. А от летить він сюди, в саму столицю, в їхній Санкт-Петербург. Ох! Куди його занесло, аж у самий палац!

І вже сміється худенький, старенький переписувач — перший невідомий перекладач Тараса Шевченка.

«Вот где рай! Блюдолизы облиты в золото, вот и сам, высокий, сердитый выступает, возле него бледная царица, как высушенный опенок, трясёт головой... Это та богиня! Царь бренькнул, и диво-царица, как цапля, бодрится».

Е, сердега, за такі вірші тебе по голові не поглядять, — поженуть, куди Макар телят не ганяв.

«Смотрю, царь подошёл к старшему и ткнул его в рыло, и облизнулся бедяга да меньшего в пузо, тот другого по плечам, другой третьего и так далее, за порог, по улицам давай месить православных и как заревели: батюшка гуляет: ура! ура! ура!»

Аж піт виступив на чолі у Афанасія Сидоровича. Оце так написав! А хіба не вірно, хіба не так і в житті?

Недаремно попереджав родич — не замислюватися, писати. Страшно замислюватись йому, убогій комахці, що ледь животіє в маленькій комірці багатоповерхового, з безліччю квартир, кімнат, кутків петербурзького будинку. Скрізь нишпорять, як комахи, люди — більші, менші, — і в кожного своя доля...

Настенька рантом прокинулася. Батько ще сидів за столом. Вона його не пізнала. Він був сам не свій, слези текли по худому поголеному обличчі, тремтячими руками тримав він перед собою аркуш каліграфічно списаного паперу і читав:

— «Бегаєт босая по лесу и рыдает. Ревёт буря. — Катя стоит среди поля и плачет, но уже и слёз более не достаёт».

Він стис праву руку в кулак, ударив себе в груди і промовив ще раз:

— Но уже и слёз более не достаёт!

Переклад був готовий. Афанасій Сидорович загорнув дбайливо пакет, став перед почорнілою іконою божої матері, що висіла в куточку, перехрестився кілька разів, поглянув на сплячих малят, на хвору Настеньку.

— Господи, господи, пресвята діво Маріє! Помилуй мене, грішного!

Наче надсильний, неможливий тягар тримав він у руці, а не легкий папір, і подвійно відчував себе грішником: за те, що переписав такі злочинні рядки проти бога, проти царя, і за те, що поза своєю волею, поза своїм бажанням розумів ту людину, яка написала їх, поважав її, співчував їй, боявся за неї і наче видавав її тим, що переписував, перекладав її сміливі і сердечні слова для її ж суддів.

— Пресвята діво Маріє! Помилуй його, грішного! — шепотів тихенько-тихенько.

Потім вийшов навшпиньках, щоб не потривожити дітей, а в голові все виринали ті рядки, над якими сидів уночі. Хотів би їх Настеньці прочитати, хотів би, щоб і покійниця нещасна їх почула, щоб усі, хто живе тут — поряд з ним, під ним, в усіх кутках, підвалах, на горищах величезних петербурзьких домів, у всіх його халупах, трущобах, — щоб усі почули...

Він ішов і зневажав себе. Йому здавалося — живу душу він несе, щоб заховали її під спудом, вогник несе, щоб загасили його навіки, і ледь переступали ноги, і навіть не радів думці, що одержить гроші за свою роботу.

Нічого він не сказав своєму родичеві, намагався в очі не дивитися. Мидзатий, грубезний службовець III відділу — середнє між жандармом і шпиком — звичайно, не звернув уваги ні на настрій, ні на вираз очей цього зубожілого заштатного старого чиновника. Він наказав почекати в найближчому трактирі. Туди приніс гроші, щоб випити могорич, поділитися, зарані лишивши собі більшу частину.

Старий випив чарку і зразу від знесилля захмелів.

— Тридцять сребреників... — повторював він, заплітаючись язиком. — Не я Іуда, той Іуда, що продав... Заради дітей я, заради Настеньки...

— Що ти верзеш? Ану помовч, а то сп'яну наверхеш хтозна-чого! — суворо прикрикнув на нього родич. — Випив і годі.

— Ще одну, ще одну чарчиночку, — лепетав старий, — за грішну душу невинну! Хай бог простить.

Родич теж захмелів, поплескував лоблажливо старого то по колінах, то по плечах і казав:

— Знай, хто я. Держись мене і матимеш живу копійку.

У трактир ввалилось, ледве тримаючись на ногах, двоє жандармів — квартальний і рядовий. Рядовий намагався підтримувати квартального.

— Дозвольте до чесного товариства, — ледве промовив квартальний, підходячи до столика. — Як ми, можна сказати, на відпочинку у столиці після трудів праведних, — пригощаю. Телепню, замов горілки, хай знають, як наші гуляють. Старий, чого ти плачеш? — звернувся він до Афанасія Сидоровича. — Налий йому! Старий, не плач.

— За ваше здоров'я. Хай бог і матір божя над ним змилюється і Іуду покарає, а я не винний! — старий ударив себе в груди, вихилив ще чарку і впав, ридаючи, головою на стіл.

— Ач розвезло! — засміявся мидзатий родич. — У нашій справі без Іуди не можна, правда, ваше благородіє?

Гришков глянув важкими каламутними очима, стукнув кулаком по столу:

— Телепню! Налий, дурню! Вип'ємо за нашого художника, мабуть, уже не до співів бідоласі. Пий, старий. Налий йому, Телепню. Наше діло таке: накажуть — зробили.

У цей час заглянув у двері той самий худорлявий чоловік, якого зустріли недавно Телепень і Гришков у підворітті. Побачивши п'яну компанію, швидко зачинив за собою двері.

«Поліцаї пиячать — фе! — подумав він. — Зайду в інший трактир. Але чому в трактир? Я тепер можу зайти і в найдорожчу ресторацію! Сюди навіть незручно заходити».

Він пішов ще схвильований розмовою, яка тільки-но відбулася, і першими враженнями від столиці.

* * *

Майже одночасно з арештованими у справі «Україно-Слов'янського товариства Кярила і Мефодія» прибув до Петербурга і студент Олексій Петров.

З приводу нього теж був надісланий до Києва наказ.

«Студента Олексія Петрова надіслати негайно не у вигляді арештанта, з видачею прогонів, але під надійним наглядом поліцейського офіцера в Санкт-Петербург до III відділу Власної Його Імператорської Величності Канцелярії».

Фундуклей передав цей наказ Траскіну, той викликав Петрова і наказав за кілька годин бути готовим.

— І напишіть заяву, що ви просите звільнити вас у відпустку в Чернігівську губернію через раптову хворобу вашої матері.

— Так ви мене відсилаєте додому? — зблід Петров.

— Ну що ви, не розумієте? — презирливо скривився Траскін.— Щоб уникнути розголосу. Ви їдете до Санкт-Петербурга, де підтвердите всі ваші свідчення.

До Санкт-Петербурга! Скільки років він мріяв про столицю!

— Але ж, ваше превосходительство, я витратив стільки часу на цю справу, я занедбав свою роботу, адже я примушений давати приватні уроки, щоб допомогти моїй бідній матері... І якраз...

— Зараз ви одержите прогони,— перебив його генерал,— крім того, я напишу відношення, щоб ваші послуги не лишилися без нагороди. Похвально, молодий чоловіче, що ви думаєте про свою стару матір,— генерал хлопнув рукою по столу, і Петров зрозумів, що аудієнція закінчена.

Улесливо згинаючись у поклонах, Петров позадкував до дверей, а за дверима зупинився на якусь мить приголомшений. Адже, можливо, перед ним відкривається блискуча кар'єра! Тільки б не спіймати облизня і не впасти на слизкому!..

Збиратися було ніколи. Та й які збори у бідного студента. Лишалися тільки книжки — переважно німецькі, бо вивчав ретельно і наполегливо німецьку мову. Ну, тепер і без німецької мови прокладе собі шлях.

Трохи бентежило, що їде з поліцейським офіцером, адже не арештований він. Та офіцер поводився запанібрата, одразу сказав, що їде в своїх справах і дуже радий нагоді їхати вдвох, просто такої збіг обставин.

Муляла також думка: а що, як усім обвинуваченим пощастить виправдатись, що буде тоді з ним? Ще дуже не хотілося стрічатися віч-на-віч з Миколою Івановичем Гулаком і Сашком Навроцьким, якого теж уже відвели під вартою, так само, як і Посяду, і Андрузького. Особливо не хотілося б стрічатися з Гулаком і з Сашком Навроцьким.

* * *

Микола Іванович Гулак уже місяців зо три жив у Петербурзі, старанно готуючись до захисту праці на вчений ступінь магістра. З Києва він не одержував ні від кого листів і пояснював собі цю мовчанку тим, що Костомаров зайнятий весіллям, Шевченко, мабуть, подався по знайомих, збираючи свої твори; Сашко, звичайно, міг би написати, але, певно, захопився чим-небудь і забув про свої обіцянки писати

старшому братові. Хоч і був він братом у других, та завжди казав: ви мій рідний брат, друг і вчитель.

Правда, останнім часом він трохи зраджував його з Тарасом. Сашко знав напам'ять усі його вірші, зберігав їх, говорив про нього з захопленням і заради того, щоб побути з Тарасом, міг кинути всі свої справи в університеті.

«Можє, Тарас Григорович повернувся, і тоді, звичайно, Сашкові не до листів. А проте, й сам Тарас міг би написати, чи призначили його на посаду викладача малювання в Київському університеті, і як там справи з братством, — чи зрушили, нарешті, з місця. Звичайно, і я міг би їм написати, та хай, як закінчу вже роботу».

Він сидів за своїм письмовим столом, поринувши в папери, коли дзвоник раптом порушив нічну тишу, і неждані гості з'явилися в його квартирі.

Обшук, арешт були для Гулака цілковитою несподіванкою.

«Як добре, що нема листів ні від Тараса Григоровича, ні від Сашка, ні від Костомарова!» — майнуло в голові, бо з запитань жандармів він одразу зрозумів, що шукають чогось, зв'язаного з Україною.

Забрали перстень з іменами Кирила і Мефодія і багато-значно переглянулися, знайшовши в столі рукопис, написаний Костомаровим, — проект статуту товариства і проект майбутнього об'єднання слов'ян.

Микола Іванович намагався нічим не виявити свого здивування чи страху. Власне, він дих нещрошених гостей і не злякався, він, дійсно, більше здивувався. Та Гулак знав, що навіть і здивування він не повинен виявити, поки не дізнається, в чому справа, і не виробить для себе відповідної лінії поведінки.

Поки йшов обшук, він сидів мовчки, наче нічого його не стосувалося, тільки згадував, що можуть знайти жандарми недозволеного, чиї листи лежать у нього в шухляді. І думав, як мусить він пояснити свої знайомства, своє листування, щоб нікого не замішати, нікого не зачепити.

Гулака відвезли в одиночну камеру. Запропонували скинути свій одяг, замість нього видали казенну білизну і білий стьобаний пікейний халат. Було гідко переодягатися на очах вартових, одягати чудернацький халат.

«Це все дріб'язок, не варто на цьому зосереджувати увагу, — думав він. — Треба, щоб уранці голова була цілком спокійна, щоб усе зрозуміти. Необхідно зрозуміти, що шукають, чого хочуть від нього. Основне — нікого не заплутати».

У невеличкому залі, куди його ввели, за столом сидів шеф

жандармів граф Орлов, коло вікна стояв генерал-лейтенант Дубельт, переглядаючи папку з паперами.

Орлов, високий, молодцюватий старик з манерами добре вихованої придворної людини, люб'язано посміхнувся і запропонував сісти. Було таке враження, наче це не в III відділі, а в якійсь приватній квартирі, і наче він давно хотів познайомитися з Миколою Івановичем Гулаком, начуваний про його вченість, наукові праці, і зараз нарешті здійснилося його бажання, і він зможе поговорити про різні цікаві речі, а якщо трапилась якась неприємність, то вони зможуть порозумітися, як культурні люди, в дружній розмові.

Гулак спокійно глянув на випещене обличчя Орлова, на його блискучий мундир, прикрашений багатьма орденами і медалями, і раптом майнула думка: «Цікаво, які з них за участь у війні з Наполеоном, а які за участь у придушенні повстання декабристів?» Адже саме після грудневого повстання Орлов одержав титул графа, швидко пішов угору і наблизився до царя. Саме йому, після Бенкендорфа, цар доручив найближчу своєму серцю установу — свій III відділ! І ця думка і удавано люб'язні манери насторожили Миколу Івановича. І відразу остаточно було вирішено питання, над яким він думав з тої самої хвилини, коли в його кабінеті з'явилися жандарми, — про лінію своєї поведінки. Яка могла бути дружня розмова, яке могло бути порозуміння з ним запеклим ворогом?

— Дуже неприємно, — сказав граф Орлов, — що доводиться знайомитися з молодим ученим в таких обставинах. Але самі посудіть — у вас знаходять статут таємного злочинного товариства. Ви, як обізнаний в юриспруденції, самі розумієте, що мусить бути за такі речі, але від вас залежить, щоб ми швидко і досконало розібралися у всьому. Можливо, це якесь непорозуміння — допоможіть нам пролити світло, і наше знайомство продовжиться зовсім в інших умовах. Я щиро хочу врятувати вас як людину науки, молодого вченого, який може багато зробити для своєї батьківщини, — дайте мені змогу це виконати. Для цього потрібні лише цілковите до нас довір'я, віра в наші щирі почуття.

Микола Іванович підвів голову і зустрівся з поглядом Дубельта: невеличкі очі Дубельта ніби бігали і нишпорили скрізь, скрізь хотіли заглянути, не лише в закутки кімнати, а в найтемніші закутки душі кожного, хто сидів тут перед ним.

Але Микола Іванович не опустил очей перед цим неприємним поглядом.

— Будь ласка, розкажіть нам, що це за «Україно-Слов'янське товариство Кирила і Мефодія»? — таким тоном, ніби мова йде про якусь звичайну, буденну річ, вів далі Орлов.

— Я нічого про таке товариство не знаю, — впевнено і твердо відповів Микола Іванович.

Якусь мить панувала мовчанка. Не відповідь, а тон, голос, твердий, спокійний, здивував жандармів, — тон, який закреслював одразу їхні сподівання на легку справу з цією людиною. Ну що ж, трохи легше, трохи важче — в їхньому досвіді бувало всяко!

— Але ж, здається, ви й є організатором цього товариства.

— Ні, не я, — так само спокійно відповів Гулак.

— А хто ж написав статут товариства, який знайшли у вас?

— Не знаю.

— Нічого, нічого, — цілком миролюбно мовив граф Орлов, — ми дамо вам папір з запитаннями, і на самоті, спокійно, ви обміркуєте все і докладно про все напишете. Будь ласка, Леонтію Васильовичу, дайте розпорядження про це Попову, — звернувся він до Дубельта.

— Я зараз покличу його, — Дубельт доторкнувся до дзвоника, і одразу в кімнату увійшли двоє — старший чиновник Попов і київський знайомий Гулака, начальник канцелярії генерал-губернатора Писарєв. За розпорядженням царя його викликали з Києва на час розгляду справи «Україно-Слов'янського товариства».

Невеличкий Писарєв, нахабно примруживши трохи очі, дивився на Гулака, і Гулакові здавалося — він зараз скаже:

«Ти обурювався з хабарів, які я ніби брав, ти казав, що я правдиця у Бібікова, бо до моєї жінки він сам залидяється і через неї я роблю свою кар'єру, — ну, подивимось, що ти зараз заспіваєш!»

Він не казав цього словами, але злорадство було в усьому — в очах, у посмішці, навіть у руках. Їм доводилося часто стикатися і в канцелярії генерал-губернатора, де Гулак працював над перекладами древніх актів, і в Археографічній комісії. Де б вони не стрічалися, Писарєва дратувала і обурювала ця твердість, спокій чесної розумної людини.

— Миколо Івановичу, — мовив Писарєв, — товариство і всі члени його викриті.

— Значить, ви про це знаєте краще, ніж я.

Він закреслював всяку спробу своїх слідчих перекинути якийсь місток, зачепитися хоч за що-небудь.

Звичайно, його здивувала поява Писарєва, хабарника, бре-

хуна, підлої і низької людини, але не збила з пантелику, навпаки, — ще зміцнила в його рішенні.

«Нічого, жодного слова ви від мене не дізнаєтесь», — думав Гулак, ідучи під конвоем назад до камери, де знову чекав на нього арештантський халат. На допит його водили у власному одязі.

«Значить, хтось виказав, наплів більш ніж було — невідомо з яких причин, але ж невідомо, хто саме і що саме. Віра в їхнє почуття і цілковите довір'я!.. З якої речі я матиму їх до людей, боротьба проти яких — мета мого життя? Навпаки — жодної краплини довір'я! Від мене вони не почують ні слова, я не маю права перед товаришами робити це. Тільки невже ще хтось заарештований? Чому? За що? Значить, справа досить серйозна, якщо викликали і Писарєва з Києва».

Перед ним впринали обличчя «братчиків» — Костомарова, Савича, Куліша, Сашка. Микола Іванович потер долонями скроні. Сашко надто багато чув, надто запалювався творами Шевченка.

Шевченко! При згадці про нього наче стислося серце. От він, як живий перед ним, такий, яким був, коли читав «Заповіт», тоді, на «святвечорі».

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Згадувались палкі розмови з ним, його твори. Хай віп, Гулак, сам загине, тільки не Шевченко. Хай запитують, хай кажуть що завгодно. Коли він мусить відповідати за ці недозволені рукописи, які знайшли в нього, то, значить, він уже «злочинець» для них. Шевченка він не зв'яже з собою ні за яких обставин. Він буде дивитися їм просто в очі, своїм слідчим, і казатиме, що ніколи не розмовляв з поетом, ніколи не чув його, ніколи не читав його віршів.

Ні, через нього ніхто не постраждає, а тим більше Шевченко, Тарас Шевченко.

На всі запитання про «Українсько-Слов'янське товариство», його цілі, статут, членів Гулак відповідав коротко і категорично: «Не знаю», «Нічого про це не знаю», «Не я».

Але чим спокійнішим він був зовні, тим тривожніше ставало на серці. Не за себе він тривожився. Він навіть не думав про себе. Його непокоїла думка про товаришів. Де вони? Що з ними? Кого з них спіткала така ж доля, як і його?

А можливо, Писарєв збрехав, і поки що лише його одного забрали, і тепер від його слів, від його зізнань залежить доля інших? Коли його одного — це ще півбіді, матимуть справу лише з ним, а справа, та свята справа, про яку говорили з Шевченком, продовжуватиметься. Від одної людини, власне, нічого не залежить. Не він один так думає, не він один розуміє і бачить те лихо, що коїться навколо. Його друзі на волі вестимуть справу далі, аби тільки вони між собою порозумілися... А от коли їх усіх забрано — то вже гірше.

А втім, що б там не було — від нього не почують жодного прізвища, і жодному слову слідчих і суддів він не повірить. Адже це їхній звичайний метод — улесливість дружньої розмови, щоб несподівано спіймати на гарячому. Боже, який паївний цей Костомаров, що мріяв про процвітання слов'янських племен під егідою монарха! Микола Іванович навіть усміхнувся. Надто нерівні сили і неоднакові методи, переконання, щоб можна було домовитися мирним шляхом!.. Пан професор гадав переконати просвітою, словесним доказом, а цар — хап! — і під замок. От і переконуйтеся.

А Куліш, розумний Куліш, носить з особливим духом своєї нації, і для нього чи пан, чи кріпак — аби говорили українською мовою. Не бачить він тої прірви між панами і народом, через яку не збудувати містка з самих солодких і піднесених слів.

Один Шевченко, який вийшов з народу, на своїй шкірі витерпів і виніс усе, зрозумів корінь усього зла, і як там не намагалися освічені глибокорозумні друзі облутати його цими піднесеними словами, — він одним рядком своїх творів розбиває їхні плутані думки і відходить геть.

О! Тільки б не заплутали вони Шевченка!

Гулак так міцно сплів пальці, що аж хруснув ними. На дошці, яка була пригвинчена до стіни і утворювала своєрідний столик, лежали аркуші з запитаннями слідчих III відділу і його зізнання, короткі і категоричні.

Прочитавши ці зізнання, Дубельт сказав:

— Одначе уперта і нахабна людина!

І Писарєв підтвердив зі злістю:

— Зіпсована вкрай!

Такої думки було все начальство в III відділі. Скільки разів не приводили Миколу Івановича Гулака на допит — наслідки були однакові: короткі, тверді, категоричні відповіді.

Навіть Попов, старший чиновник III відділу, не міг з ним розговоритися в камері.

Попов мав доступ в усі камери. Він навіть частіше, ніж

вимагало начальство, заходив до цих «гостей з України», як казав він, і можна було подумати, що йому просто цікаво розмовляти з усіма, так або інакше причетними до «Україно-Слов'янського товариства».

«І які вони всі різні,— думав Попов.— От взяти хоча б професора Костомарова...»

* * *

Костомаров дуже змінився за цей короткий час свого ув'язнення, і навіть не те, що він схуд, кидалося в очі. У нього був вираз такого розпачу, такої розгубленості, що коли б його побачили сусіди по камерах — вони б не пізнали його. Та до пори вони його не бачили...

Думки, спогади краяли серце Костомарова. Навіщо, навіщо це все було? Якесь дурна безцільна балаканина привела до такого лиха! Хіба існувало товариство насправді, а не тільки на словах? І невже Гулак, що сам був пайрадикальніших поглядів, доніс на нього, як сказали це в Києві?

Власне, нічого не можна було б довести, коли б не цей рукопис, список якого мав Гулак. Правда, знайшли ще у нього вірші Тараса, але якось підсвідомо Костомаров відчув: Тараса не треба плутати — так буде краще для них обох. Не треба, щоб поєднували в одно їхній статут, їхні плани щодо товариства і справді жахливі вірші Тараса. Невже Тараса теж забрали, невже хлопці не встигли його попередити? І Костомаров відчув: незважаючи на його необережні вірші, на його таку несхожу з ним, Костомаровим, вдачу, він любить, любить Тараса. І було страшно. Нестриманий, гарячий, щирий Тарас, як він поводитиметься тут? Та він може стільки зайвого наговорити з обурення, з гніву! Ні, краще не плутати Тараса. А що, як він тут, десь поряд? Костомаров хапався руками за голову, куйовдив густе русяве волосся і ходив швидкими кроками з кутка в куток або в знеможі падав на ліжко. Що чекає його?

Правда, після першої зустрічі з Орловим і Дубельтом він трохи, на якусь маленьку краплину, заспокоївся. Адже вони дуже чемно і навіть доброзичливо поводитися з ним.

Граф Орлов навіть сказав:

— Государ дуже шкодує, що ви потрапили в цю прикру історію, тим більше, що ми одержали від вашого начальства найпохвальніший про вас відгук. Я сподіваюсь, що ви виправдаєтесь. Звичайно, нагороди від государа ви не одержите, адже ви все-таки винні, у вас забрали огидну річ, за такі штуки — ешафот. Але я певний, що не ви написали

таку мерзоту. Будьте відверті і дайте можливість врятувати вас. У вас стара мати,— подумайте про неї, у вас наречена. Від вас залежить зняти хоча б половину тої кари, якої ви заслужили.

Бас Орлова просто воркував. Він умовляв, наче батько дитину, а поряд мовчки стояв Дубельт. Інстинктивно Костомаров намагався не дивитися на нього. Слова Орлова і заспокоювали, і роз'ятрювали душу. Роз'ятрювали нагадуванням про матір, про Аліну; заспокоювали тим, що давали якийсь вихід. Адже до нього, Костомарова, зверталися як до культурної людини — культурно, чемно,— невже ж не можна все з'ясувати, порозумітися? Тим більше, що ніякого ж товариства не існувало!

Так він і написав.

«На перший пункт маю честь відповісти, що я не знаю і не знав про існування таємного Слов'янського товариства, яке б називалося товариством Кирила і Мефодія.

На другий пункт маю честь відповісти, що, незважаючи на повсюдні розмови про слов'янство...»

Костомаров відповідав докладно і сумлінно, відкидаючи, проте, всі обвинувачення в існуванні таємного товариства з зловмисними цілями. Адже він сам ніколи не був з цим згоден!

Це було не те, чого хотіли від нього Орлов і Дубельт, і його знову і знову викликали на допити, де був присутній і огидний Писарев, про якого Костомаров знав ще в Києві, що він пахабний хабарник. «Справа» поповнювалася новими й новими аркушами, де ліворуч написані були запитання, праворуч — відповіді.

От і зараз сидів Костомаров зморений, розгублений, збитий з пантелику безконечними запитаннями про товариство Кирила і Мефодія, про персні, про «Закон божий» — «Книги буття українського народу», — рукопис, знайдений у Гулака.

Таким і застав професора старший чиновник III відділу Попов. Він чемно привітався, спитав, чи не бракує йому чогось з їжі, присів на стілець. Це був уже підстаркуватий чоловік, і ні Костомаров, ні Гулак, ні інші заарештовані в справі товариства не могли розібратися, що воно за людина — Попов. Він інколи заходив до камери, починав розмову про літературу, мистецтво і виявляв у цьому неабияку обізнаність. Здавалося, він по-справжньому цікавиться літературою і чехів, і сербів, і просто радий поговорити з освіченими людьми. Але він не був настирливим, і навіть не торкався їхньої справи.

Особливо звикли до його відвідин найбільш довірливі Костомаров і Василь Білозерський. Вони вважали це просто за доброзичливий вчинок простодушного і освіченого чиновника. От і зараз Миколі Івановичу Костомарову навіть легше стало, що до нього зайшов Попов.

— Миколо Івановичу,— сказав Попов зовсім дружнім тоном,— ви даремно так опираєтесь. Ваші приятелі поведуться зовсім інакше, власне, вони вже все розповіли про організацію та існування вашого товариства, і, запевняю вас,— кара їм буде набагато зменшена.

Він оглянувся на двері, ніби боячись, що хтось підслухає, і сказав трохи тихше:

— А саме вам хотілося б допомогти вилізити з цієї біди, вас просто обплутали такі люди, як Гулак, який тепер у всьому зізнався. От погляньте зізнання Білозерського — він про все написав одверто, і, я вас запевняю,— це йому лише на користь. Хочете, познайомтесь з ними — я зайду до вас трошки пізніше.

Він вийшов з камери Костомарова і нечутною, вкрадливою ходою попрямував до камери Білозерського.

Василя Білозерського заарештували разом з Пантелеймоном Кулішем на кордоні Польщі, коли щасливі, бадьорі, повні планів і надій, вони, нарешті, здійснювали свою давню мрію побувати в чужих землях, зустрітися з ученими-славістами, поринути в наукові розвідки, поповнити свої знання. Кулішеві вже обіцяна була в Петербурзі кафедра слов'янської літератури, перед Василем теж одкривалося широке поле науково-педагогічної діяльності. Тепер, породичавшись з Кулішем, він ще дужче підпав під його вплив. Поки Куліш був у Петербурзі, а Білозерський по закінченні університету працював у Полтаві, вони весь час листувалися. «Вася — це той сосуд, де я хотів зберегти все найкраще моєї душі»,— казав Куліш, звіряючи йому свої думки і за звичкою трохи рисуєчись перед ним.

Василь усе і всіх ідеалізував, у кожній людині насамперед бачив щось хороше. Він дуже любив дітей і в Полтаві був щасливий з того, що працює викладачем-вихователем.

Педагогічна робота — це була тема перших розмов з Поповим. Так, так, виявлялося, що Попов по закінченні університету теж працював довгий час у хлопчачій гімназії викладачем природознавства і словесності. Василь зрадів, почувши це, почав з захопленням розповідати про свою роботу, про різних дітей — адже все це не стосувалося Кирило-Мефодіївського товариства, власне, стосувалося в тій мірі, в якій вони прагнули виховати дітей, молодь у душі

справедливості, любові до ближнього — це ж було одним з завдань їхнього товариства. І, обмовившись про товариство, він в натхненних словах описував його святі цілі.

— Оце, Василю Михайловичу, вам слід усе написати,— спокійно порадив Попов,— щоб і граф Орлов, і Дубельт дізналися про справжню мету товариства, про його статут, про членів. Вони ж зрозуміють, що нічого злочинного не було, якщо не було,— додав він ніби між іншим.

— Не було, не було! — гаряче підхопив Білозерський.

— І цим ви тільки допомогли б своїм друзям і собі — можливо, чесні люди страждають безневинно.

— І які чесні люди! — аж скрикнув Білозерський.— Коли б ви знали, що це за люди! Костомаров — це ж талант, це ж великий історик, і все його життя в науці. А Гулак! Він, правда, захоплювався радикальними ідеями, але більшої любові до правди, прагнення щастя для всіх людей не можна уявити!

— От-от-от! Так, так! — підтакував Попов.— Ви про все й напишіть.

Тоді, після цієї розмови, Білозерський і писав цілий день і цілу ніч, щиросердо, докладно, даючи довгезелні відповіді на всі питання жандармів III відділу, вірячи, що цим він допомагає і справі, і друзям...

Він тільки цілком відкидав участь в товаристві Куліша і Шевченка, і саме тому, що не вважав їх справді членами товариства,— адже вони навіть не встигли ознайомитися з статутом, у них не було і перснів з іменами святих Кирила і Мефодія. Яке ж право мав він писати про них як про членів?

Попов подякував, сказав, що перечитає все дома, і, дійсно, перед тим як дати цей жаданий матеріал Дубельту, переглянув сам.

— Ай-яй-яй! — похитав він головою на самоті.— Яка слабодуха, наївна людина. От тепер у нас все, як на долоні.

Хитаючи не то докірливо, не то співчутливо головою, Попов поніс зізнання Білозерського Писареву і Дубельту.

— Ви незамінима людина, Михайле Максимовичу,— сказав тоді Дубельт.— Але ж цей Білозерський не написав, хто ж склав їхній статут.

І от сьогодні він майже вмовив Костомарова написати правду, давши зрозуміти, чого хоче від нього III відділ. Зараз, після розмови з Костомаровим, він зайшов знову до Білозерського.

Білозерський сидів сумний. Спочатку, написавши все, не тільки як було, а як він уявляв собі, Василь відчув полег-

шення, — він був переконаний, що зробив так, як треба. Але минуло кілька годин роздуму, і раптом він зрозумів, що виказав, виказав усе і всіх, хай з добрих намірів, але ж розповів те, про що, може, й не слід було говорити. Що він написав? Навіщо давав, як йому здавалося, об'єктивні характеристики «братчикам»? Адже це все можна повернути і в інший бік. Він сидів дуже засмучений, коли зайшов Попов.

— Я до вас на хвилину, — сказав Попов. — Мені тільки хотілося вам сказати, що професор Костомаров теж абсолютно щиро і докладно про все написав. Я просто радий і за нього, і за вас і хочу вам порадити тільки одне. Ви самі побачите, з якою доброзичливістю і довір'ям поставиться до вас граф Орлов, — ця розумна і великодушна людина, але обов'язково скажіть їм, хто склав статут. Я гадаю, що більше вас ні про що й не питатимуть і не турбуватимуть особливо. Ну, я пішов. На добраніч! Лягайте спати. Я певний, що незабаром усе з'ясується.

Попов кивнув дружньо головою і пішов далі. На мить зупинився коло дверей Гулака. От з ким важко розговоритися! Але, може, спробувати ще раз закинути ту ж саму вудочку, яка сьогодні спіймала Костомарова?

— Добровечір, Миколо Івановичу! — привітався він.

— Добрий вечір, — рівно, без будь-якої інтонації відповів Гулак.

Попов сів і деякий час мовчав, злегка постукуючи довгими носками вичищених до блиску черевиків.

— Миколо Івановичу, — раптом урвав він мовчанку, — а знаєте, ви даремно стягуєте всю біду на себе. Навіщо це вам здалося?

— Що здалося? — спитав Гулак.

— Та щоб ви один відповідали за всіх. Адже всі вже написали свої зізнання, і тільки ви поводитесь, пробачте, по-дитячому. Чого від вас хочуть? Дуже мало — написати про це ваше товариство. Адже ви людина розумна, самі розумієте — всі зізналися, матеріали в руках таких досвідчених людей, як граф Орлов і Дубельт. Навіщо вам накликати на свою голову весь гнів? Ви самі юрист і знаєте, як щире признание пом'якшує присуд.

Гулак уважно дивився в обличчя Попова. Нічого в ньому не було відворотного, як у Дубельта, Писарєва, чи Орлова, — звичайний чиновник, що думає, те й говорить. Справді, він так думає.

— Що ж я писатиму, коли нічого не знаю, — байдуже відповів Гулак і теж постукав носками арештантських шкарбанів.

— Ох, Миколо Івановичу, Миколо Івановичу, себе занастите й іншим лиха завдасте,— докірливо, але беззлісно мовив Попов і встав.— Он і професор Костомаров написав, і Білозерський, і Куліш, і пани студенти, а ви один і собі, й нам голову морочите.— Він похитав головою і пішов до дверей.— Раджу вам від щирого серця,— сказав Попов і прямо-таки благально глянув на Гулака.— Шкода вас, молодого, талановитого вченого.

Але Гулак дивився повз нього на стіну.

«Він не назвав Шевченка, коли перераховував усіх. Це навмисне чи випадково? — подумав Гулак.— А можливо, він взагалі бреше. Якщо вони всі зізналися, то мої зізнання нічого не додадуть. А якщо він бреше — значить, я правий, що нічого не кажу».

Попов і брехав, і не брехав. Переходячи з камери в камеру, він ніби конфіденційно, просто від своєї доброти душевної, повідомляв про настрої сусідів,— от ви, мовляв, опираєтеся, а той уже давно про все розповів, і цим прискорював справу. Впливало на арештованих і те, що їх без кінця виводили на допити — то вранці, то вночі. Здебільшого допитував Дубельт у присутності Писарєва, по сто разів задавав одні й ті ж питання, чіплявся до кожного необережного виразу, випадкового слова. Він був правою рукою Орлова, так само, як правою, але невидною рукою Дубельта був у III відділі скромний, витриманий і ніби непомітний старший чиновник Попов.

Для себе Попов уже з'ясував багато. От у камері поряд з Білозерським сидить Папстелеймон Куліш, «претендент на гетьманський бунчук», як казав йому на допиті Дубельт. Нісенітниця! Дубельт вивів спочатку це з того, що свої пишномовні листи Куліш підписував «рукою власною». Самозакоханий, вельми вчений Куліш абсолютно не страшний, і на його, Попова, думку, навіть неважливо, чи був він чи ні в товаристві,— доказів ніяких нема, коли всі його листи — а це єдині кримінальні речі — очистити від пишномовної луги,— нічого страшного для державного ладу там нема, нічого, що б підривало владу. Сам Куліш хоч і з невеликих, та з панів і з панами дружи й не гадає поривати.

Балаканина про «народ» у нього не йде далі бажання примітивної просвіти, забарвленої націоналістичними фарбами.

Могло б здатися, що з гордим, замкненим у собі Кулішем буде важче мати справу, ніж будь з ким. Але Попов одразу помітив, що, мабуть, він найменше має ґрунту під собою, бо ні з ким тісно не зв'язаний ні дружбою, ні спільними

думками, можливо, саме через свою самовпевненість і честолюбність.

О! Попову важливо було намацати хоч малесеньке вразливе місце і вказати на нього Дубельту та Орлову. Після того з Кулішем так і розмовляли — як з людиною, яка єдина розуміє суть того, що трапилося. Вони давали натяками зрозуміти, що для нього, Куліша, катастрофи, власне, ніякої не сталося, якщо він це усвідомить.

Після такої розмови Куліш ходив по камері, щоб врівноважити себе, привести до ладу розум і нерви, обґрунтувати свою поведінку, як це він завжди робив. Усе своє життя, правда, ще недовге, він малював для себе свій образ і підтягав себе до цього образу, і часто багато сили йшло на збереження до дрібниць, до педантизму, зовнішнього портрета «вольової геніальної» людини. Через це весь час ніби йшла гра з самим собою, через це була й подвоєність між словами та вчинками, і зовсім підсвідомо, коли вчинки не відповідали переконанням, він намагався підвести під них новий ґрунт.

Зараз треба було підвести ґрунт під погодження з представниками самодержця і його III відділом. Адже він не йшов проти царя. Чого ж йому було на рожен лізти в розмові з ними?

Чого він хотів? Про що мріяв? Подорож до слов'янських земель. Кафедра слов'янських літератур. Літературна праця. Оце був шлях до розкриття себе, перерваний з якогось цілковитого непорозуміння.

Ні, ні, далі від Петербурга, від цього галасливого, засмоктуючого коловороту. Десь там, на невеличкому власному хуторі, ближче до природи, ближче до народу, хотів би він тепер жити й працювати.

...Народ. Він згадує нечисленну двірню, яка не дуже любила примхливого, незрозумілого їй панича. Але ж то було давно, і «народ» — це не двірня, це не тільки свої і сусідські селяни. За останні роки скільки міркував він, як підійти до просвіти «менших братів своїх».

Там, на рідному хуторі, де, власне, й можна жити посправжньому, з своєю милою хуторяночкою Олесею, він працюватиме над творами, які розкриють для всіх душу народу. І хіба це йтиме проти уряду? І хіба не уряд підтримав його, посилаючи за кордон, давши змогу працювати і вчитися? Навіщо ж дратувати їх, коли у згоді з ними можна всього досягти?

Дубельт і Орлов — освічені люди, вони ж зрозуміли його відразу і, мабуть, ні до кого не поставились так, як до нього.

Він сам сказав про помилковість свого твору «История украинского народа», який надрукувала дитяча письменниця, редактор журналу «Зірочка» Ішимова. Він пише, намагаючись бути спокійним і врівноваженим:

«...Ще раз клянусь у цілковитій відсутності в мені будь-якого злочинного задуму або напрямку. Обласканий урядом і не мислячи існування без його допомоги, я жадав і жадаю з повною ревністю і старанністю вживати всі свої сили і здібності, щоб бути гідним його благодіянь».

Попов ледь стримувався від усмішки, читаючи це. Хіба може бути цей Куліш страшним для уряду? Самозакоханий панок, якому навіть на думку не спадає, на який шлях може він потрапити.

А потратити може. Недарма Дубельт надто прихильно розмовляв з ним останній раз — чи не сподівається на постійну допомогу?

Не страшні урядові і ті студенти, які сидять у камері поруч. Правда, серед них є двоюрідний брат Гулака — Олександр Навроцький, який нещодавно закінчив Київський університет. Той уже, дійсно, брат Гулака. Дубельт, поговоривши з ним, процідив: «Яблуко від яблуні недалеко падає». Сашко прикинувся таким простодушним парубком, «моя хата скраю, я нічого не знаю», — мовляв, нічого не чув, нічого не знав, віршів Шевченкових не читав, а й Петров, і той малий — Андрузький, чи як його, про нього казали, що найбільше саме він, Навроцький, горлав завжди між студентами про задуху, про пригнічення і всі вірші поета Шевченка не тільки напам'ять знав, а саме в нього Шевченко зберігав свої обурливі, недозволені твори. Незважаючи на свідчення Петрова і Андрузького, Навроцький від усього уперто і нахабно відрікається. Але ясно — ніякої він особливої ролі не грав і не міг грати. Коли Попов заходить до нього — він сердиться і не намагається навіть приховати цього. Попов сам до себе усміхається. Від себе-то він не ховав — йому подобається і ця упертість, і юнацьке завзяття, і твердість, з якою той нізащо не хоче будь-що сказати про Шевченка, про Гулака, про братство і навіть про те, що в його паперах знайшли вірші Лермонтова на смерть Пушкіна. Він нагадує Попову тих юнаків, серед яких він сам учителював колись після університету...

І знову ця подвоєність лякає Попова. Він радіє, коли йому вдається схилити на визнання Костомарова, Білозерського, він радіє, коли Навроцький опирається, по-хлоп'ячому бунтує. Все-таки добре, що є ще такі тверді, не те що Андрузький.

Бідне хлоп'я — Юрко Андрузький. Коли його привезли до Петербурга, Дубельт і Орлов були певні, що йому шістнадцять років, не більше. Маленького зросту, миршавенький, з хворими очима, які сльозились весь час, здавалося спочатку, що він плаче чи то зо страху, чи з каяття, Андрузький прибув до III відділу вже «готовий». Переляканий, схвильований, знервований, він виклав одразу все, повністю підтверджуючи донос Петрова. В його паперах знайшли його власні слабенькі віршики, якісь плутані проекти «Про досягнення можливого ступеня рівності і волі переважно в слов'янських землях», якусь відозву, де він, описуючи Україну під ярмом польського і російського правління, просить батьків благословити його на війну і закликає козаків до повстання, знайшли проект нової абетки і з трудом розібрали твори, писані за цією абеткою.

Звичайно, для III відділу така людина була знахідкою. Хоч Андрузькому насправді було не шістнадцять, як здавалося, а дев'ятнадцять років, і, значить, ненабагато він був молодший за Навроцького, у нього не тільки не було помітно будь-яких твердих переконань, він навіть просто до ладу розповісти нічого не міг — суперечив сам собі, захлинявся від захоплення, коли розповідав про мету своїх проектів, про вірші Шевченка, потім, після протверезних питань, що ставив руба Дубельт, начебто схаменувшись, починав каятися, запевняв, що і Шевченко був не тільки членом товариства, а що саме він закликав до повстання, називав усіх монархістів мерзотниками і що його вірші закликали до кривавої розплати з царем, з панами, що ці вірші завжди переховував Сашко Навроцький, і коли Шевченко з'являвся у Києві, все ніби знову оживало, — вся діяльність товариства, розмови.

Потім після допитів Андрузький лежав на койці в своїй камері, зіщулюючись у клубок, як цуценя, зовсім хворий, розбитий, тремтів, мов у пропасниці, і до нього, власне, не було чого заходити Попову. Він і так казав усе, що хотіли почути Дубельт і Орлов.

Поряд з камерою Андрузького — камера Івана Посяди, теж студента Київського університету. У нього, як і в Андрузького, знайшли між паперами хлоп'ячі проекти листів до царя і до міністра фінансів. Видно, юнак замислювався і переживав глибоко те, що бачив навколо.

«Хто скаже, — писав він, звертаючись до царя, — що в твоєму царстві живуть лише ті, хто підриває його в корені, хто скаже, що в землі Російській одні вбивці, одні грабіжники, хто пасмілиться висловити, що нема в ньому людей, які палко люблять свою батьківщину? Чи не дивно, що народ,

живучи на такій вдячній землі, якою є Україна, не має насолоди з її благ, майже не знає їх? Чи значить це користуватися дарами, які дає йому сама природа, коли все вирвано з рук селянина нахабними поміщиками, навіть у той час, коли він з жадністю хотів вкусити їх?

...Куди не підеш, куди не подивишся, скрізь плач, скрізь зітханьня, мимоволі скажеш: «Ой як тяжко, ой як важко на сім світі жити».

Тримався він хоч і не так, як Андрузький, проте плував багато і про «Україно-Слов'янське товариство» сказав, що чув про нього від Гулака, Костомарова і Навроцького.

До цього теж можна було вже не заходити.

Скріпляючи своїм підписом усі копії протоколів допитів, доповідних записок, які за розпорядженням графа Орлова негайно відсилалися в Київ генерал-губернаторові Бібікову, Попов з'ясував собі все, навіть не чекаючи очних ставок, які готувалися, і знав, так само, як і його начальство, де головна небезпека, де їхній найміцніший супротивник.

Він сидів там, в наріжній камері. Він здавався не тільки спокійним, а навіть веселим, коли його вели на допит, і просто з піною на губах говорив про нього Дубельт, і супив брови, і стукав нервово по столу шеф жандрамів Орлов, перергортаючи аркуші, переписані каліграфічним почерком Афанасія Сидоровича.

Навіть в його прозовому незграбному перекладі відчувалася міць непоборна і море пенависті та гніву до них, саме до них.

Попов мусив звірити з оригіналом. Він подумав — чудак, навіщо він писав цією мужичою, незрозумілою нікому мовою? Але як говорять про нього! І у всіх, майже в усіх заарештованих у цій справі списаний його вірш, той, що його Петров у доносі назвав «Письмом к родичам», а насправді «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнее посланіє».

І смеркає, і світає,
День божий минає...

В багатьох творах він брав рядки з євангелія, з псалмів, з інших священних книг. Так і тут. «Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть». Не такий він простий, як здається. Ні, ні. Але ця простота і прямотинійність, з якою він розмовляє, обеззброює навіть Попова. Він губиться і не знає, як поводитись з цим арештованим.

І найдужче його все ж таки тягне в цю камеру, де сидить художник і поет Тарас Шевченко.

Тарас Шевченко взяв запропоновану Поповим цигарку, і насмішкуваті бісики майнули в його очах.

Мабуть, оці бісики і бісили так Дубельта, який не находив потреби стримувати себе перед мужичим поетом, колишнім кріпаком.

Попова ці бісики дратували теж, тільки в іншому розумінні. Як іноді кортить пройтися над самісінькою прірвою, так йому кортіло поговорити «по душам» з поетом, для нього були приховані особливі слова.

— Занудьгували тут, Тарасе Григоровичу? — спитав Попов.

— Та не на весіллі, це правда.

— Нічого, бог дасть, виправдаєтесь, отоді заспіває ваша муза.

— Та хто ж, як не ця бісова муза, й завела мене сюди, — усміхнувся Тарас.

— Як часто молодь губить своє життя через надмірні захоплення. Пам'ятаю, і я в молодості, після закінчення університету, був сповнений безпідставних мрій, поривів, ідеалів... Так, так, не дивуйтеся, Тарасе Григоровичу, і я в молодості закінчив Казанський університет і поїхав до Пензенської гімназії викладати словесність. Гете, Байрон, наш Пушкін, — мені здавалося, коли я говорив про них, мої слова, як коштовне пасіння, западають у молоді серця і дають чудові сходи. Які палкі розмови точилися між молоддю! Я дивлюся на ваших друзів і згадую їх... Серед учнів був один гімназист, Віссаріон Белінський...

Попов думав, що цим іменем прокладе місток між собою і Тарасом, але тут він промахнувся...

Тарас глянув на нього з неприхованою зневагою.

— Що ж це ви так, — спитав він глузливо, з огидою, — починали вихованням молоді... Гете, Байрон, Пушкін... Вашим учнем був Белінський... А тепер он якими справами займаєтесь — протоколи наших допитів переписуєте. Справді, «неисповедимы пути твои, господи».

— А ви знаєте, Тарасе Григоровичу, — мовив Попов спокійнісінько, ніби нічого і не помітив, — ви сказали істинну правду, «неисповедимы пути твои, господи», і невідомі шляхи, які звели і вас усіх до купи, і невідомі шляхи, якими ви розійдетесь. Але бачить бог, — Попов притулив руку до серця, — вам я бажаю більше, ніж кому б то не було. І вам я хочу сказати — і Костомаров, і Білозерський, і Куліш про

все розповіли, чого ж вам опиратися? Але то ваша справа, ви ще матимете час над цим подумати. Я не для того зайшов до вас. Я от ваші вірші прочитав та й зайшов.

* * *

Справді, час він мав. Багато часу. І коли він лишався сам на сам, смутним і глибоким ставав його погляд, і, напевне, здивувалися б і Орлов, і Дубельт, і Попов, та навіть і його «соузники», коли б прочитали ті вірші, що він їх писав тут, у казематі. А писав тут багато, і більшість віршів була не про каземат, не про неволю.

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Так, так. Ось про що він писав у казематі.

Колись давно-давно, в далекій Кирилівці, в далекі роки дитинства так було,— пам'ятаєш, Тарасе? Зелений спориш, Катруся — старша сестра.

Сем'я вечоря коло хати,
Вечіря зірнька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Ніч. Ніч... Ніч зоряна, тепла там, на Україні...

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Затихло все у казематі. Інколи тільки важкі кроки порушують тишу. Це або варта міняється, або ведуть когось на допит.

Так, про Україну він писав тут, він тут написав такі ніжні, сердечні пісні, що викликали б сльози у кожної дівчини.

Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі,

Та не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.

І Оксаночка наче майоріла десь вдалині...

...Давно

Не чуть нікого, де ти гралась;
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться.

Пам'ятаєш, Тарасе, бігали, женучи ягнят до водоюю?

В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похлилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.

Сумні пісні про калину, про шляхи широкії, якими на чужину з України брати розійшлися.

Куди заведе тепер Тараса його важкий шлях? Може, знову не побачить він довго-довго рідної, до болю, до нестями любимої України? І невже вічно конати їй, її народові — знедоленому, пригнобленому, обдуреному і чужими, і своїми панамі?! Що його власне життя, його щербата доля, порівнюючи з долею його рідного народу?

І він писав:

Мені однаково, чи буду
Я жити в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в свігу на чужині —
Однаковісінько мені.

Це правда, це не брехня — йому буде однаково, коли це тільки з ним!

В неволі виріс меж чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,

Не скаже синові: «Молись.
Молися, сину: за Україну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...

Але вголос хотілося закричати останні рядки, щоб усі, всі його друзі й недруги почули:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

* * *

На допиті він був куди спокійнішим, ніж його слідчі, і чим більше сердився і просто-таки брутально поводився Дубельт, тим з більшим почуттям власної гідності відповідав Тарас, а в примружених очах його іноді мигтіли просто насмішкуваті, глузливі вогники.

Він не спростовував заяви, яку з пафосом і докором виголосив Дубельт,— про визволення його з кріпацтва «найяснішою імператорською фамілією за посередництвом Жуковського, Вієльгорського та Брюллова».

Навіщо було дратувати гусей і підливати масла в вогонь? Він згадав, як розігравали в лотереї-аукціоні портрет Жуковського роботи дорогого вчителя Брюллова і як Брюллов, завжди незалежний у своїх думках, вилаявся: дала, мовляв, імператриця лише 400 карбованців, і тепер, чорт забери, має такий портрет за безцінь! А портрет коштував 2 500 карбованців, і це була ціна його, Тараса Шевченка, за таку ціну його викупили з кріпацтва. Не імператор, не царська «фамілія», а кращі російські люди, люди мистецтва і літератури, повіривши в нього, в його талант, визволили його!

Але говорити про це було зараз ні до чого. Він нічого не спростовував, тільки глянув насмішкувато в очі — мовляв, мабуть, ви самі знаєте, як це було.

Коротко, стисло повідомив головні дані свого життя. Вірші любив з дитинства, почав писати в 1837 році.

— Перший мій твір, під назвою «Катерина», присвячений був Жуковському; він викликав ентузіазм в українцях, і я став писати вірші, не лишаючи живопису.

На друге твердження,— ніби є показання, що Тарас брав участь у замірах «Україно-Слов'янського товариства Кирила і Мефодія»,— він відповів коротко:

— Показання, що я брав участь у замірах «Україно-Слов'янського товариства», несправедливі.

Дальші десять питань були з приводу слов'янського товариства, його статуту, рукопису «Закону божого», символічних перснів з іменами святих Кирила і Мефодія, про всі злочинні плани товариства, про керівників слов'янської партії.

І на всі ці питання Тарас відповів, що це йому зовсім невідомо.

— Але ж ви приятелювали з Костомаровим, Гулаком, Кулішем, ви добре знали Білозерського, Навроцького, Андрузького, Марковича, Посяду, поміщика Савича, колишнього професора Чижова,— ви можете описати докладно всі їхні дії, всі їхні задуми!

Тарас ледь знизав плечима. Він передбачав, що йому зададуть це питання, він усе обміркував і відповів тепер спокійним, майже байдужим тоном:

— З Костомаровим я познайомився в Києві торік весною. На літо він їздив до Одеси лікуватися, у серпні повернувся до Києва, але я з ним не бачився до грудня місяця, тому що я їздив за дорученням Комісії змальовувати Почаївську лавру. А 9 січня цього року я знову відлучився з Києва, і після того я з ним не бачився.

— Але ж ви листувалися з Костомаровим!

— Листування з ним не було, крім одного листа.

Піди доведи, скільки годин просиділи вони в садочку, скільки блукали разом, і як Тарас нетерпляче чекав його над яром коло університету, коли друга Миколу балотували в професори! Аби сам Микола не наплів зайвого!

А статуту він справді не встиг побачити, і персня у нього не було.

— А з Гулаком?

Про Гулака сказати зовсім легко. Чомусь, хоч Гулака він знає менше, Тарас певний, що Гулак тримається так само, майже так само, як і він.

— Гулака я майже не знаю, тому що бачив всього разів зо три та проїхав з ним від Києва до Борзни. Після того не бачився.

«Свята істина,— відзначає в думках Тарас,— хоча вам, панове, і збрехати не гріх. А про що говорено з Миколою Гулаком — про те й друзям не збирався казати, а не те що ворогам!»

— З Кулішем я познайомився в Києві у 1843 році весною, під час мого від'їзду з Академії, і не бачився з ним до грудня 1846 року. Листування з ним теж не мав, крім листа, в якому Куліш радить виправити деякі місця в моїх друкованих творах. Білозерського, Навроцького, Андрузького і Марковича знаю зовсім мало. З Посядою і Чижевим зовсім не знайомий. Поміщика Савича зустрічав двічі у Костомарова. Про товариство слов'яністів я ніколи ні від кого не чув ні слова.

— Що ви замилюєте очі! — скипів Дубельт. — Адже саме ви спонукували слов'яністів у Києві до активнішої діяльності! У вашу відсутність деякі з них охолоджувалися в своїх намірах, а з вашим поверненням знову все приходило в рух. Ви не знали міри у вияві злочинних думок і всіх монархістів звали мерзотниками!

Про мерзотників він, звичайно, думав, але казати... Кому ж він казав? Та це вони, напевне, ловлять його. Він тільки що відповів, що ні від кого про слов'яністів не чув, а тут зразу Дубельт хоче спіймати його питанням про пожвавлення діяльності в його присутності. Хитра лисиця з вовчою вдачею!

— Це неправда, — сказав Тарас. — Коли я був у Києві, я завжди був зайнятий малюванням, нікуди не виходив і в себе нікого не приймав, цьому свідок мій товариш, художник Сажин, з яким я завжди жив разом.

Сажо, милий Сажо, з тобою то вже напевне жодного слова не було говорено про слов'ян, про Україну, ти й вірша жодного мого не читав, цікавлячись тільки картинами!

Дубельт кипів і ледь стримував себе. Цей мужичий поет драгував його ще дужче, ніж Гулак, — все-таки той був дворянин, учений, а цей, цей вчорашній кріпацький маляр!..

— З якою ж метою ви писали вірші, які могли підбурити уми малоросіян проти нашого уряду, читали ці вірші і різні пасквілі в товаристві ваших друзів і давали їх списувати? — спитав Орлов.

— Чи не писали ви їх з метою поширення ідей таємного товариства і маючи надію підготувати цим повстання в Малоросії? — пильно дивлячись своїми гострими очима, наче свердлячи ними, додав Дубельт.

Тарас знову ледь здвигнув плечима.

— Малоросіянам подобались мої вірші, і я писав і читав їх без всякої мети, списувати не давав, а був необережний, що не ховав їх.

Дубельту ясно, — він відповідає, аби щось відповісти.

Що ж, він їх за дурнів має, чи що? Орлов нервується не менше.

— Якими ж випадками доведені ви були до такої зухвалості, що писали найнахабніші вірші проти государя імператора, і до такої невдячності, що, крім величності священної особи монарха, забули в ньому і найяснішому сімействі його особисто своїх благодійників, які так ніжно вчинили при викупі вас з кріпацького стану?

Знову ця побрехенька, ця байка про благодійність і викуп! Та ще «ніжно». Ну так знайте, чому я так писав! Слухайте правду! От вона!

— Будучи ще в Петербурзі, я чув скрізь сміливі речі і нарікання на государя та уряд. Повернувшись на Україну, я почув ще більше і гірше між молодими й статечними людьми; я побачив злидні й жахливе пригнічення селян поміщиками, посесорами та економами-шляхтичами, і все це робилось і робиться іменем государя та уряду.

Він говорив, дивлячись їм прямо в обличчя, ніякого каєття не було в ньому, ніякого жалю за свої вірші.

— Чому ж ваші вірші,— трохи не скрикнув Дубельт,— були в такій повазі у ваших друзів, тоді як в них нема ні справжнього розуму, ні будь-якої витонченості? Вони поклоняються перед вами більше за вашу зухвалість і підбурливі думки!

О! Якої великої ціни надають пани судді його віршам — їй же богу, сам він не знав їм ціни! Ну що сказати їм на це?

— Вірші мої подобались, може, тільки тому, що по-українськи написані,— відповів спокійно Тарас на запитання, яке злісно, майже з піною на губах задав Дубельт.

От, от він — корінь зла! Хоч усі, крім Петрова і Андрузького, відкидають його участь в «Україно-Слов'янському товаристві Кирила і Мефодія», та його вірші, його зухвалі відповіді навіть тут, на допиті, варті участі всіх членів, разом узятих!

Ні до кого з арештованих не ставився Дубельт з такою ненавистю, як до Тараса Шевченка.

Він взагалі з особливою ненавистю ставився до літераторів, письменників. Колись у молодості Дубельт сам ніби захоплювався ліберальними ідеями, любив пофрондувати красивим сміливим слівцем, навіть був один час намісником майстра Київської масонської ложі «Об'єднаних слов'ян». В цій ложі перебував дехто з декабристів, і Дубельт був знайомий з багатьма з них, приятелював з Сергієм Волконським та іншими. Але саме справа декабристів була

крутим поворотом в його житті. Знайомі навіть дивувались, що він «вийшов сухим з води»: його не заарештували, як усіх, хто так чи інакше мав причетність до декабристів, навпаки — з того часу і почалася його служба зовсім в іншому напрямку. За кілька років він — сам жандарм, сам арештовує, він неймовірно швидко сходить по скалі жандармської кар'єри вгору, і, нарешті, він — фактичний начальник III відділу, всі політичні внутрішні справи в його руках. І наче помстою за короточасні й поверхові юнацькі захоплення, за своє віроломство і малодушність була тепер його надзвичайно жорстока винахідливість у розслідуванні всіх справ.

Дубельт був циніком і давно виробив у собі імунітет щодо здивованих, презирливих, обурених поглядів своїх колишніх знайомих, своїх товаришів по полку. Навіть дружина сприйняла зміну його служби хворобливо і благала не йти в жандарми. Але дружині легко було замилити очі солодкими примітивними поясненнями:

— Мила моя, — сказав він, — адже в суді я буду захисником і опорою бідних, я не втручатимусь у справи внутрішньої поліції. Я не розумію, чому злочинці, які повстали проти державної особи царя, викликають таке співчуття, хоч і приховане. Я вважаю, що люди, які захищають трон, порядок, ваш спокій і ваше благополуччя, мусять викликати лише повагу.

Цей «захисник і опора бідних», крім служби в III відділі, мав ще одне джерело прибутків: він мав свій пай в одному з петербурзьких картярських домів...

* * *

Справа продовжувалась. Водили на допити до Дубельта. Жандарми писали запитання, арештовані — відповіді. З усіх паперів залишались копії, копії звиряв і скріпляв своїм підписом старший чиновник Попов, фельд'єгері¹ відвозили копії до Києва, до канцелярії генерал-губернатора Бібікова, якому тепер з наказу його імператорської величності надано було ще більше повновладдя, він став памісником «Малоросійських губерній». У справі «Україно-Слов'янського товариства» шукали і арештовували причетних і непричетних до нього. Арештували студента Марковича, професора Чижова і багатьох інших. Одних затримували, інших випускали,

¹ Фельд'єгер — військовий або урядовий кур'єр для доставлення важливих, переважно таємних паперів.

зробивши належне «внушение». А Савича поки що не могли розшукати.

...Мчали кур'єри з Петербурга до Києва і з Києва до Петербурга. От везуть вони повідомлення до Орлова — безглузде твердження Бібікова: «Усі члени товариства мають на тілі нашкірний знак гетьманської булави».

Під час принизливого огляду всіх арештованих знака ні на кому не знайшли... Та врешті треба було ж вияснити остаточно, хто був членом цього товариства, хто його організував, хто написав статут і «Закон божий» — «Книги буття українського народу».

Готувались очні ставки. На них покладали великі надії і Орлов, і Дубельт. В усіх цих людях, на їхню думку, було якесь дурне благородство — вони не витримують очних ставок!

Костомаров зовсім занепав духом. До нього приїхали з Києва мати і наречена з своєю матір'ю, він про це не знав. Не знав, що вони їздили шукати його в Петропавловську фортецю, де, їм сказали, перебувають усі політичні. Їздили Крагельські — пані Анеля і Аліна. Тетяна Петрівна Костомарова, яку зовсім приголомшила доля єдиного любимого сина, після незвичної подорожі в незвичній петербурзькій метушні зовсім ослабла, і Крагельські вирішили самі довідатись про все, поки стара Костомарова набиралася сил.

В Петропавловській фортеці не було ніяких слідів Костомарова. Бачачи розпач Аліни, їм порадили звернутися в III відділ до Дубельта.

— Дубельт! Адже це наш знайомий, — зраділа пані Крагельська, коли вони сіли знову в ялик, яким добиралися до фортеці. — Аліно, він бував у нас, ще у твого батька. Правда, це було дуже давно, ти тільки народилась, але я нагадаю, нагадаю йому.

Хоч і вважала себе пані Крагельська дамою вищого світу, та по-провінціальному гадала вона, що старі знайомства давно померлого чоловіка можуть відіграти якусь роль.

Проте Дубельт прийняв їх усіх трьох (цього разу поїхала і мати Костомарова) люб'язно і справді пригадав своє старе знайомство. Це знайомство не муляло його пам'яті і ні до чого не зобов'язувало. Мимоволі погляд затримався на тоненькій гарненькій дівчинці.

«Граціозна кізочка», — подумав він.

Пані Крагельська заговорила про Костомарова і що дочка, його наречена, і його стара мати просять дозволити побачитися з ним. Дубельт напустив на себе сумний вигляд, безнадійно розвів руками:

— Mesdames, я радий би всією душею допомогти вам у цьому, але це рішуче заборонено до закінчення справи і визначення долі підсудного.

Очі «граціозної кізочки» враз наповнилися слізьми. Дубельт відзначив, що обличчя її при цьому не зіпсувалося. Чудова маленька! Скільки грації і безпосередності в кожному русі! О! Він пам'ятає — в Києві завжди були особливі красуні!

— О! Mademoiselle! Видно, ви дуже любите свого нареченого, що так журитесь за ним. Полюбіть же давнього вашого знайомого старичка, який колись носив вас на руках! Вашому нареченому стане легше!

Очі його помаслили, і на правах «давнього знайомого старичка» він обняв Аліну і хотів притулити до себе. Але Аліна вислизнула з обіймів і, дивлячись мокрими від сліз очима, з тремтячим підборіддям, сказала, зовсім не намагаючись бути люб'язною і чемною:

— Нехай же стане йому легше — тоді полюблю вас усією душею, а поки Микола Іванович у вас в неволі, хіба можна вас полюбити?

Обличчя Дубельта враз змінилося. Офіційно, холодним тоном він звернувся до Тетяни Петрівни.

— Вам, пані Костомарова, дозволено буде побачитися з сином тут завтра. Тільки вам і більше пікому.

Аліна одвернулася і гірко заплакала. Пані Крагельська, сердячись на дочку за те, що вона не зуміла підтримати світського люб'язного тону, клянучи в душі Костомарова, через якого довелося ходити по тюрмах і фортецях, почала прощатися з Дубельтом.

Але Дубельту самому було неприємно за свій «порив старичка», і він сказав уже не так офіційно:

— Для вас і для юної нареченої лишається одне — чекати, поки не переведуть злочинця до Петропавлівської фортеці, куди його по великому милосердю государя, може, буде ув'язнено замість шибениці, яку заслужив, і, можливо, там побачення з злочинцем буде дозволено.

Приголомшені, зовсім прибиті, поверталися додому три жінки. «Однаково я буду його дружиною. Я чекатиму так, як сказала Тарасові Шевченку, все життя,— думала Аліна.— Він не злочинець, я в це не вірю!»

«Я прикладу всі зусилля, щоб розстроїти цей шлюб,— думала пані Крагельська.— Шибениця, злочинець, Петропавлівська фортеця і моя Аліна! Яких жах! Ніколи цьому не бувати».

— Сянку, єдиний мій сянку,— шепотіла мати. І ніяких думок не було в її голові. Горе, як чорна ніч, спустилося і оповило її з усіх сторін.

* * *

А вже й тут, у Петербурзі, нарешті настала весна, і пливли пухнасті хмарки по світлому небу. Був уже травень місяць.

Тарас навіть не доторкнувся до кружки чаю. Зранку притулювся обличчям до ґрат на вікні і дивився на подвір'я — все-таки була весна... В калюжі стрибали горобчики, вартові стояли якимось ліниво і навіть спокійно. Сходив і на серце Тараса спокій. І раптом Тарас міцно схопився за ґрати, наче злякався, що впаде. На кілька хвилин наче скам'янів, і велика туга лягла на його серце. Потім він сів на ліжко, прибитий тією тугою. І цілий день не підходив уже до вікна, не розмовляв з вартовими, які ставилися до нього з шанобою, завжди перекидалися одним-двома словами.

Увечері, коли всі поснули, він вийняв книжечку з віршами і швидко почав писати:

Н. Костомарову

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переменяли,
Синемундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кривавих, тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там коли покинув?
І батько, й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати

Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

* * *

У той час, коли Тарас Шевченко писав свій вірш, присвячений Миколі Костомарову, ад'юнкт-професор Микола Іванович Костомаров, до крайньої межі доведений нескінченними допитами, удавано співчутливими звістками Попова про інших, виглядом матері, яка переказала, що приїхала Аліна і її не пускають до нього, зовсім пустився берега і писав свої останні зізнання.

Так, він знав студентів Марковича, Посяду, Навроцького. Вони «втерлися,— писав він,— в мій дім, дійсно розголошували, що вони були в товаристві, що доходило до мого слуху, за що я їм відмовив і навіть досить нечемно. На нещастя, зухвалість малоросіянина не знає ніяких меж чемності, так що мій служитель ледве не вивів Посяду за руки, а Навроцькому я примушений був сказати, щоб він ніколи вже до мене не з'являвся, і тільки після того я їх не бачив у очі».

Так, було так діло справді. Хлопці за старою пам'яттю по-студентському запросто завітали до нього, а він поспішав до Аліни, і вони трохи не посварилися, бо хлопці не розуміли, чого він поспішав, і затримували його. Але хіба це не факт, який доводить, що він не хотів з ними мати нічого спільного?

«З цими студентами я ніколи не дружив... я обманувся лише в Гулаку і Білозерському».

Справді, хіба не обманув його Гулак своїм виглядом, глибокою вченістю? Тепер він тільки зрозумів остаточно, коли той затягнув його в таку яму. І він напише відверто свою думку про Гулака.

«Гулак справді виявляв нахил до лібералізму, занесений ним з Дерпта, особливо дурну і дивну пристрасть до корпорацій і товариств, але мені потім здалося, що він змінився.

Прибувши в Київ у 1844 році, я в домі Юзефовича (хто б міг подумати, що Юзефович так підло поведеться під час обшуку — адже вони старі знайомі!) познайомився з Кулішем, якого Юзефович рекомендував мені з найвигіднішої сторони як людину, віддану малоросійській історії і здібну

мені багато допомогти в роботі над історією Богдана Хмельницького, яку я тоді хотів розпочати.

У 1845 році мене перевели до Київської гімназії учителем, я зблизився з Кулішем і познайомився в квартирі його з Білозерським і Марковичем, потім з Гулаком».

Піди знай, з ким знайомишся! Як він радів тоді цьому знайомству, як цікаво проводили вони вдвох час!

«...Вечорами я займався з Гулаком сербськими піснями, потім він займався законодавством древніх слов'ян, стародавньою історією слов'ян, а Білозерський чеською літературою і взагалі слов'янською філологією».

Отоді все і почалося. Розмови про об'єднання слов'янських племен, про товариство слов'янців, про символи товариства — персні з іменами святих Кирила і Мефодія. Який жах! Він подарував такий перстень своїй невинній, необізнаній зовсім у цих їхніх химерних вигадках Аліні! Це все Гулак і Білозерський! Вони, вони затягли його в цю прірву!

«...Гулак і Білозерський почали називати товариством таке коло людей, що займаються слов'янством, а далі Гулак почав мріяти про те, щоб установити певні правила, на що я відповів, що це дитинність».

Це було наслідком дерптського духу, занесеного Гулаком. Ця думка про товариство стала у нього напівбожевіллям.

«...У цей час він вимавив у мене рукописний твір, у дусі найпротизаконнішої україноманії, написаний, — як я маю підозру, за назвою в інших списках «Закон божий» — де Бальменом».

А товариства Кирила і Мефодія ніколи не існувало, це було тільки маячіння — так він і напише — маячіння Гулака, Савича... Так, так, ще питання про Савича.

«...Савич, відрекомендований мені Гулаком, був зі мною знайомий на дуже далекій позі, так що я його бачив разів зо три в житті. Він виявляв ліберальні нахили, через що я з ним і роззнайомився, так що, коли він, від'їжджаючи за кордон, хотів побувати у мене, я велів сказати, що мене нема дома. Він звихнувся з розуму на французькому комунізмі і вважав можливим, що суспільство людське дійде до того, що все буде спільним».

А тепер — Шевченко. У Костомарова знайшли список його обурливого твору, сповненого протизаконного змісту. Як пояснює це ад'юнкт-професор Костомаров?

«...Твір цей тримав я більше для мови, але поділяти паскудних думок, викладених у ньому, я не міг. Я мав намір давно вже скласти словник малоросійського наріччя в порівнянні з іншими наріччями слов'янськими і працював над

цим ще в Харкові. Тому я збирав усякий набрид на малоросійському нарідчї».

Вже була пізня ніч. Тарас дописував свого вірша тому, хто в цей час, як апостол Петро, відрікався від усього і від усіх, кинувши грудкою грязюки в найближчого друга.

* * *

От вони відбулися, очні ставки, на які покладав такі великі надії Дубельт.

Орлову вже починала набридати ця неясна справа «Україно-Слов'янського товариства Кирила і Мефодія», треба було її доводити до кінця, і він цілком покладався на Дубельта — «general Double» — себто дволичного «лукавого генерала», як звали його в Петербурзі.

«Генерал Дубль» сидів у своєму кабінеті, покусуючи і без того ледве помітні, тонкі, бліді губи, смикаючи худими гачкуватими пальцями довгий, рідкий світлий вус. Старший чиновник Попов дивився на худе обличчя в зморшках, що глибокими борознами пройшли по чолю, по щоках. Зморшки аж ніяк не надавали старечої лагідності цьому вовкуватому обличчю. Дубельт взагалі не здавався старим, зморшки свідчили більше про життя, повне боротьби далеко не світлих почуттів і пристрастей. Як вивчив уже Попов за довгі роки служби обличчя свого начальника! По цих ступлених губах і сердитому смиканню вуса він знав, що Дубельт незадоволений. Ще б пак! Очні ставки відбулися, але не так, як того сподівалися...

— Що вони роблять зараз, Михайле Максимовичу?

— Гулак, ваше превосходительство, пише, Шевченко теж пише, а Андрузький, ваше превосходительство, лежить і плаче.

— Хлопчисько... сопляк...— вилаявся Дубельт.— Теж проекти писав, а тепер з страху нюні розпустив.

— Він зовсім хворий, ваше превосходительство, і знервованій до краю.

Але Дубельт помилився. Зараз, лежачи в своїй камері, Андрузький плакав не з страху, не з страху він розплакався і на очних ставках. Він плакав з безмежною зневаги до себе, з презирства, що доходило до несамовитого розпачу, як у всіх людей нестриманих, екзальтованих, легкодухих. То перший час він перебував у невимовному жаху, з тої самої хвилини, коли його заарештували біля дніпрового перевозу. Цілу ніч він провів тоді, замкнений в порожній аудиторії університету, під доглядом субінспектора Троцького-Сенюто-

вича, який уже мав вказівки від Траскіна і Юзефовича умовити і схилити Андрузького до абсолютної відвертості.

Не шкодуючи фарб, субінспектор змалював Андрузькому його майбутнє,— Петропавловська фортеця, Шліссельбург, довгі роки каторги в Сибіру, якщо він не розповість. Чим більше він розкаже, тим більше шансів, що з нього знімуть усю провину,— адже він, знаючи про існування товариства, не доніс.

— Та я ж не знав,— белькотів спочатку Андрузький,— я тільки чув, як говорили, що добре було б заснувати.

— Воно ж уже викрите,— казав субінспектор,— і ніхто вам не повірить, що ви про це не знали. Значить, ви мусите сказати, що воно існувало. Так само і про те, що Костомаров хотів відродити Запорозьку Січ, адже він в лекціях згадував Запорозьку Січ. Ви не чули,— так інші чули. А злочинні вірші Шевченка? Ви знаєте, що за них буде?

Андрузький тремтів від холоду і від жаху.

— Мені їх читав Навроцький, а не сам Шевченко.

— Яке це має значення? Значить, Шевченко читав Навроцькому і дав їх розповсюджувати. У вас знайдено жакливі речі, Андрузький, при обшуку — ваші проекти, відозви, заклики козаків до повстання... Та коли ви не покаєтесь і не розкажете про всіх якнайдокладніше, вас заховають у в'язницю на віки вічні.

На ранок він вдяєте повторив задуреному хлопцеві, що та як треба показати.

По дорозі в Петербург Андрузькому, як і Тарасові, стрічалися партії закутих у кайдани, жандарми везли арештованих.

«У Сибір... в Шліссельбург...» — з жахом думав Андрузький і закривав очі, щоб не бачити, не думати.

В перші дні він розповів усе, як навчив його субінспектор Троцький, і додав ще, і плував, і суперечив сам собі.

І от 15 травня його викликали на очні ставки з усіма, про кого він казав, запевняючи, що вони члени таємного товариства, що всі вони готували повстання на Україні, відродження гетьманства, Запорозької Січі, об'єднання слов'ян, республіканський угрій, конституцію... Андрузький усе переплував і, коли став віч-на-віч з Гулаком, потім з Костомаровим, Кулішем, Навроцьким, Білозерським, другом своїм Посядою і, нарешті... нарешті з Шевченком, якого знав зовсім мало, а наговорив про нього так багато,— він раптом зрозумів суть своїх показань-наклепів.

Найбільше його вразила зустріч з Шевченком — з ним він зустрівся з останнім.

Гулак, слухаючи його показання, спростовував спокійно, байдуже, Куліш — з погордою, зневажливо — він мав на це право: вони ніколи раніше навіть не стрічалися! Костомаров заперечував з обуренням, Навроцький і Посяда теж нервувалися і дивувалися, як це Юрко таке написав. А Тарас Шевченко глянув на нього з жалем, як на малу дитину, що накоїла хтозна-чого — і хочеться її врятувати, та невідомо як.

Дубельт підтакував Андрузькому, покиваючи головою.

— Ви почули всю істину про ваші жахливі, шкідливі заміри,— раптом різко звернувся він до Шевченка.— Ви спокушали молодь, штовхали її на злочинний шлях і маєте нахабство відпиратися. Ви найгірший злочинець, і вам належить найжорстокіша кара. Я питаю вас востаннє, але я можу запитати й іншими засобами!

Тарас навіть не глянув на нього. Він дивився на Андрузького і промовив тихо, з таким же жалем у голосі, який був і в погляді:

— Навіщо ви це все сказали? Адже це все неправда, ви це самі добре знаєте. Я з вами ніколи ні про що не говорив, не умовляв, ніколи не читав вам своїх віршів.

І тоді Андрузький не витримав цього погляду. Яким маленьким, нікчемним відчув він себе перед цією доброю, справжньою людиною! Він заплакав і сказав Дубельту:

— Це все неправда, що я казав,— я ніколи не розмовляв з Тарасом Григоровичем і нічого від нього не чув, і що він у товаристві, я теж не знав...

Тарас Шевченко дивився на нього уважними сумними очима. А Андрузькому хотілося кинутися навколішки перед ним і благати прощення.

Дубельт скипів і стукнув кулаком по столу.

Так, він вкрай незадоволений очними ставками.

Усі логічно спростували найстрашніші показання Андрузького. Що ж до належності Тараса Шевченка до «Україно-Слов'янського товариства», то про це було лише в доносі Петрова, а підтверджував один Андрузький, який від усього відрікся.

Андрузький лежав зовсім розчавлений свідомістю свого власного ганебного падіння. Він згадував палкі розмови з Посядою, з Сашком Навроцьким. З якою любов'ю читали вони вірші цього Шевченка, говорили про нього, мріяли побачитись! І так ганебно він зрадив його.

Він не доторкнувся до їжі, не хотів слухати Попова, який зайшов до нього, але коли той уже виходив, він раптом сів

на ліжку, швидко витев рукою червоні, опухлі від сліз очі і сказав твердо:

— Зведіть дати мені паперу,— я хочу дещо додати до моїх показань.

Того ж дня увечері Попов читав ці додаткові показання Дубельту:

— «Бажаючи відкрити всю істину, я написав мої неправдиві обвинувачення, перебільшивши все бачене і читане мною до неможливого... Урочисто каюся в моїх показаннях, неправдивих, вигаданих мною, які не мають ніяких підстав. З слізьми прошу прощення в уряді, який я ввів в оману, і в осіб, обмовлених мною». Але слухайте, як він кінчив! «Та я ніколи не перестану любити України і не відречусь від її мови...»

Так, показання Андрузького, такий важливий козир у руках жандармів III відділу,— тепер відпадали.

* * *

Не відразу після очних ставок Гулак став писати. Він довго сидів, пригадуючи кожне слово Костомарова, Білозерського. На показаннях Посяди, Андрузького його пам'ять не зупинялася, а про Петрова огидно було згадувати.

Петров зайшов, прирдячись, коли вони зустрілись віч-на-віч у присутності Дубельта, але Гулак глянув на нього — і той знітився, почервонів, злісно примружив очі. Гордого і незалежного вигляду, як він того хотів, не вийшло, а коли він почав повторювати свої свідчення, дивлячись мимо Гулака, кудись убік, то нагадував спіймане зінське щеня, яке щирить зуби, щоб укусити. Хоч ніхто Петрова й не ловив, а сам він хотів спіймати інших, та йшлося зараз і про його долю. Він мусив довести на очних ставках, що все, про що писав, свідчив раніше — все те правда. Тому він, напевне, і нагадував зінське щеня, яке шкодило і потрапило в пастку, а тепер мусить усіх перекусати. Найболючіше хотілося вкусити саме Гулака, бо якраз перед ним було найбільше соромно. Інших, крім Сашка Навроцького, він близько не знав, та й з Сашком взагалі ніколи не дружив, як ні з ким в університеті. А Гулак його так добросердечно приймав, завжди намагався допомогти порадою, грошима навіть,— адже не раз Петров у нього позичав,— Гулак намагався завжди пригостити, нагодувати Петрова, коли той по-сусідськи заходив до нього або до Сашка. «Ну що ж, сам винний, що спіймав облизня»,— думав весь час Петров, але коли побачився з Гулаком віч-на-віч, йому стало не по собі.

Знову Петров казав, що члени товариства, а з ними й Гулак, їздять по Росії саме з метою розповсюдити його ідеї, що головний їхній центр у Москві, що найбільше намагаються вони насадити ідею волі між вихованцями гімназії і взагалі між дітьми, юнацтвом, і тому найревніші і найпослідовніші члени намагаються зайняти місця вчителів, викладачів. Петров знову твердив, що Гулак був організатором усього, що він читав йому, Петрову, «Закон божий», написаний зовсім популярною мовою, щоб міг зрозуміти всякий народ. Головна ідея цього твору полягає, мовляв, у тому, щоб довести народові, що всі його лиха походять від підкорення верховній владі; в цьому «законі» тлумачать зовсім інакше, ніж це робить свята церква, євангельський текстар «віддайте кесареви — кесареви, а богове — богови», а також «несть влади, аще не от бога». В рукопису була також відозва від українців до всіх слов'ян з закликом отямитись і скинути з себе ярмо рабства, і Гулак казав, що коли цар не піде на умови, які виробить Слов'янська федерація, то можна і з царем, і з царською фамілією покінчити.

Петров говорив багато, у нього це все було написано, він не збивався, як Андрузький, він знав, що за нього влада, а значить і сила, і голос аж верещав, коли він із злістю розповідав ще і ще.

Та, мабуть, Гулак мав теж силу, і не за собою, а в собі. Після довгих злісних показань Петрова, на запитання Дубельта, що він може додати до попереднього показання, він відповів з спокійною зневагою:

— Можливо, я й вів якісь розмови з Петровим, але я не пам'ятаю їхнього змісту.

І більше від нього нічого не почули. Петров — це була гадюка, яку він так необережно відігрів на грудях. Але тепер ясно стало, — через цю його необережність, необачність постраждало стільки людей. І тепер він казав собі, що, може, й не має права сердитись ні на Костомарова, ні на Білозерського, які розповіли про існування товариства, які казали, що він заразився дерптським волелюбним духом, що він — любитель таємних корпорацій, носій радикальних ідей.

«Що ж, — думав Гулак, — це він підвів їх своєю недопустимою легковажністю, і вони вправі обороняти себе. Чи вправі?»

Це ж Костомаров, складаючи проект статуту товариства, написав у пункті 2-му:

«Кожен член товариства виголошує при вступі присягу віддавати всі свої здібності, працю, майно, громадські свої

зв'язки для цілей товариства, і якщо хто з членів потерпить гоїння і навіть муки за прийняті товариством ідеї, то за даною присягою він не викаже нікого з членів своїх братій».

Про це добре пам'ятав Гулак під час допитів, йому не треба було й присяги давати,— це правило було невід'ємне від нього.

З Костомаровим він сперечався взагалі про цей статут,— здавався він йому дуже кудим, недовершеним і розпливчастим,— але думав: нічого, аби був початок. А от зараз і цей кудий статут, виявляється, такий страшний для царя. Скільки вже допитують про нього — хто саме його склав, хто склав і «Закон божий»,— а це ж «Подністриянка» Міцкевича, перекладена українською мовою і пристосована до українських умов! Нічого! Хай уже не допитуються і не присікуються. Коли Костомаров і Білозерський зізналися в усьому і понесуть за це кару, Микола Іванович теж знає, що робити.

Через два дні після очних ставок Попов читав Дубельту додаткові показання кандидата Миколи Івановича Гулака.

«Показання на мене Білозерського і Костомарова цілком сираведливі, себто, що наприкінці 1845 року і на початку 1846 року ми точно умовились спільними силами сприяти найшвидшому об'єднанню всіх слов'янських племен під Російською державою. Про дальшу діяльність Білозерського і Костомарова я нічого не знаю».

— Він вірний собі,— мовив Дубельт.— От упертість — жодного слова від нього ми не дізналися. Тільки Шевченко і він. Ну, подивимося, що вони заспівають на присуд! Читайте далі, Михайле Максимовичу!

— «Другий пункт,— продовжував Попов.— На початку 1846 року я склав і написав знайдені у мене папери:

а) статут товариства святих Кирила і Мефодія;

б) папір, що називається в допитних пунктах «Закон божий».

Я їх нікому не повідомляв і не читав».

— Він що, глузує? — скипів Дубельт.— Адже встановили, що «Закон божий» ходив у народі, коли цьому кандидатові було всього років шість-сім. Усе він бреше, нахабна, уперта людина!

Але злість Дубельта дійшла до вищого ступеня, коли Білозерський теж показав, що це він написав статут! Його весь час мучило каяття за свої зізнання, і він вирішив цю вину взяти на себе, щоб відвести удар від Костомарова. Але Костомаров теж признався, що статут склав він.

Білозерський прихилив начальство до себе, всі зрозуміли, що він бере вину на себе, а Гулак усіх роздратував ще дужче, — адже його категоричне показання було просто як плювок в обличчя суддів! Якщо він міг так нахабно збрехати про «Закон божий», аби тільки не виказати того, хто дав йому цей «закон», то так само могло бути і з статутом!

* * *

В'язень з паріжної камери Тарас Шевченко теж писав, але він не подав того, що написав, ні Попову, ні комусь із вартових з проханням передати Дубельту. Навпаки, написав не дрібно-дрібно олівцем він старанно заховав за пазуху.

Тарас сидів дуже зажурений, замислений, зовсім не такий, яким бачили його востаннє товариші. А бачили його випадково в день ставок у кімнаті перед кабінетом Дубельта. Чекаючи свого виклику, стояли там Микола Костомаров, Василь Білозерський, Навроцький, коли з кабінету після очної ставки з Андрузьким вийшов Тарас.

— Тарасе Григоровичу! — аж скрикнув Сашко Навроцький.

Короткозорий Костомаров відразу не впізнав його, а Тарас так зрадів, що побачив Костомарова, «любимого свого брата Миколу», що трохи не кинувся з обіймами.

Вартові приязно ставились до Тараса, — він не завдавав ніякої мороки, — вони навмісне затримувались, щоб приятелі хоч кілька хвилин поговорили. Були всі сумні, пригнічені, і один Тарас, як колись, сміявся і жартував — йому захотілося підбадьорити товаришів.

— Отака халепа, братики! А все косий винний! — розвів він руками.

— Який косий? — здивувався Навроцький.

— Ще дід мені казав: бійся, хлопче, косих, миная їх, — це чорт, як хоче обернутися людиною, так завжди кривим на одне око стане, щоб його свої пізнавали. І таки справді, все життя мені від косих біда. От і тепер — як поспішав я в Київ, через Дніпро переправлявся, бачу — на пором надзиратель сходить — косокий. Ну, думаю, якась біда буде. Так і сталося. Усе косий винний! Косий та бісова муза. Тут мені один каже: «Бог милостивий, виправдається, ще як заспіває ваша муза». А я йому: «А який чорт мене й завів сюди, як не ця бісова муза!»

Сашко, як завжди, з захопленням дивився на свого дорогого Тараса Григоровича, Білозерський — з великою любов'ю і повагою, а Костомаров сумно схилив голову. Йому було

дуже важко бачити зараз Тараса, на якого він так сердився в своїй камері, якого вважав одною з причин свого нещастя, а зараз відчував, що йому не хочеться глянути в очі цьому щирому і безкорисливому другові.

— Треба йти, панове, — сказав, входячи в кімнату, Попов. Тарас потис руки кожному, обняв Костомарова.

— Не журися, Миколо, ще колись будемо вкупі добре жити! — сказав він впевнено, усміхнувся всім і швидко пішов, не обертаючись. Не хотів, щоб побачили сльозу на його очах.

У Тараса була очна ставка тільки з Андрузьким, та з запитань, з розмов Попова він уже уяснив собі — розповіли все «братчики», що було, чого й не було. Думали, мабуть, — порозуміються... І відчув глибоку прірву між собою і ними. І як він не розумів цього ще тоді, під час розмов і сперечань у Києві! Власне, він розумів і тоді, — тому й сперечалися, — але не так глибоко, як зараз. Думав — вони найближчі, найрідніші, говорять однією мовою, люблять Україну...

Але по-різному любили вони Україну, народ, щастя і волю його, і зовсім не по дорозі було Тарасові ні з Кулішем, ні з Костомаровим, ні з Білозерським, і здавалося, наче обдурили вони його в найкращих, найсвятіших думках і почуттях. І так ні за цапову душу, за нікчемні професорські ліберальні розмови, від яких до діла ще велика відстань, може, загине молодість, сила, яку хотілося всю віддати боротьбі за святую долю своєї України, її народу. І дурними хлонцями-базіками здавалися йому тепер приятелі, які завжди так зверхньо, повчально ставились до нього, неотесаного художника.

Яка ж доля чекає Тараса — хоч би вже швидше дізнатися! Нічого доброго не віщує злісний, ненавидячий погляд Дубельта, високомірні, зневажливі слова Орлова, сумне, лицемірне співчуття Попова.

Так, йому нічого було писати додаткового до своїх коротких і вичерпних зізнань. Він писав не до них, своїх тюремників, він вірші писав. «Бісова» муза — єдина його вірна подруга в житті; вона й тут, у в'язниці, була весь час коло нього, вона одна втішала його, і плакала з ним, і думала невеселі думи, і навівала скорботні рядки:

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказати по правді, не було.
Та все-таки якось жилось.
Хоть на чужому, та на полі...

Тепер же злої тії долі,
Як бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,
Що не в Україні буду жить,
Людей і господа любить.

А зла поетова доля вже вирішувалась — тут, на Фонтанці, в III відділі, в кабінеті Дубельта, в квартирі графа Орлова на Мойці, в палаці над Невою навпроти Петропавловської фортеці,— рукою імператора.

* * *

— Дорогий мій Михайле Максимовичу,— мовив Дубельт своєму старшому чиновникові.— Нарешті ця справа закінчується. Треба підготувати доповідь нашому шановному начальникові Олексію Федоровичу для представлення на височайший розгляд милостивого монарха, і ми зможемо трохи перепочити по трудах праведних. Здається, зараз нема особливо термінових справ.

— Лист Фадея Венедиктовича Булгаріна, ваше превосходительство! — вклонився Попов.

— Знову наш пильний і ретельний помічник щось спіймав в «Отечественных записках». Знову вірш Некрасова або стаття вашого Белінського? — чи то скривився, чи то всміхнувся Дубельт.

Попов розвів руками.

— Хто ж знав, ваше превосходительство, що з чистого юнака виросте такий якобінець!

— Проте ви й досі симпатизуєте Белінському і завжди вигороджуєте його.

— Слабкість старого вчителя, нічого не поробиш,— смиренно відповів Попов.— Але цей старий учитель, може, раніше ніж хто інший, помітить його хибні думки, в чому ви могли переконатися, а Фадею Венедиктовичу не терпиться їх усіх засадити до Петропавловської фортеці.

— Мій вірний Фадей,— навіть ласкаво мовив Дубельт.— Так що ж він пише? Знову «науковий твір» про «Соціалізм, комунізм и пантеїзм в России в последние 25 лет»?

— Цього разу він не згадує ні Некрасова, ні Белінського,

і взагалі нікого з літераторів,— він пише, що й досі колють очі його колишньою відставкою, кепським атестатом і не дають через це пенсії.

— Так, так, своєю ревною і старанною службою нам він заслугував іншого... Треба підготувати на підпис Орлову розпорядження: не вважати перешкодою для одержання пенсії та інших нагород його відставки в 1811 році.

— Він хотів вас бачити особисто, ваше превосходительство.

— Зараз ніколи, мій дорогий друже,— ми мусимо покінчити з цим «Україно-Слов'янським товариством»,— скажіть йому, хай приходить післязавтра.

— Тоді, пробачте, одну хвилинку, я скажу йому.— Попов устиг тільки напіввідчинити двері, як у них з'явилася кругла, але якась несиметрична постать Булгаріна.

— Батьку і командире! — з пафосом вигукнув він Дубельту.

Дубельт поблажливо усміхнувся, проте сказав:

— Фадею, твоя справа в порядку, але сьогодні нам ніколи.

— Зникаю, зникаю, ваше слово — закон! — і, задкуючи, він зник, скося і з заздрістю поглядаючи на Попова. Працює собі, не ховаючись, з Дубельтом, а йому, Булгаріну, скільки доводиться терпіти зневаги від усіх літераторів за його ревну службу монархові.

Попов трохи презирливо глянув на нього. «Фадей Дубельтович, — подумав він.— Правильно-таки тебе охрестили журналісти».

Займаючи штатну офіціальну посаду, чиновник Попов дозволяв собі гордовито дивитися на таємних шпигунів і інформаторів, яке б місце вони не посідали. Як і в згрях розбійників є свої неписані закони злодійської етики, так були вони й тут, у жандармському застінку. Коли шпигун явно вигадував якусь брехню, тільки щоб заробити, Дубельт власноручно провчав його ляпасами. Колись він видрав за вухо, як школяра, і свого любимого Булгаріна, але Булгарін вирішив за краще для себе не звертати уваги на цю образу і обернути все на жарт. III відділ, доноси — це була його база, основа життя, і матеріальна, і моральна. Його зневажали всі літератори, але боялися, боялись, як потайної собаки.

Тільки зник Булгарін, як у приймальні з'явилася худорлява постать Петрова, поки що початківця і учня в застінкових справах. Ще не розбираючись у градації всіх службовців, у чинах і рангах, він усім пизько, запобігливо вклонився, але очі потай стежили за всім і всіма.

— Надійшли ваші речі з Києва, пане Петров,— сказав йому Попов,— скрипка, книги. Ви зможете їх одержати у чергового. Сьогодні його превосходительство Леонтій Васильович Дубельт подасть на розгляд графу Орлову рішення про нагороду вам і збільшення пенсії вашій матері.

Петров кілька разів вклонився і пішов до чергового.

— Пробачте, ваше превосходительство,— мовив Попов, повертаючись в кабінет Дубельта.— Я затримався, там приходив цей студент Петров.

— Він таки подає надії, але й за ним теж треба пильно стежити, такі, як він,— замкнені, озлоблені, незадоволені життям молоді люди, коли їм усміхнеться фортуна, не розміряють свої сили, можуть зірватися і зломити собі шию,— сказав Дубельт, ніби передчуваючи, що Петров таки зломить шию, спіткнувшись саме об його непохитну в III відділі постать.

Попов просто з побожністю подивився на свого начальника.

— Дивуюсь, завжди дивуюсь тверезому аналізу і благоговію, Леонтію Васильовичу, перед вашим розумом.

— Але зараз він зробив велику послугу — дав нам можливість розкрити це «Україно-Слов'янське товариство», і цілком доцільно, що ми зарахували його позаштатно з правом дійсного студента, що витримав іспит. Навіщо, справді, йому той непотрібний мотлох, яким набивають в університетах голови нашої молоді, щоб з них виходили вольнодумці на зразок цих хлопців з товариства Кирила і Мефодія! Потрібну науку він матиме у нас. Видати йому певну суму нагороди під виглядом грошей на обмундирування, а матері його до тих ста карбованців, що вона одержує, додати ще двісті карбованців, от і буде триста.

— Ви завжди любите визначати з числа три або кратного трьом, я вже помітив,— зауважив Попов.

Дубельт глянув лукаво і цинічно усміхнувся:

— Тридцять сребреників! Я завжди пам'ятаю тридцять сребреників. От і цей молодий чоловік хай одержує свої тридцять сребреників.

Попову зробилося не по собі, але він намагався видавати усмішку на «богохульний» жарт начальства.

— Звичайно, Петров перебільшив небезпеку. З переляку він і Андрузький наплели більше, ніж було насправді. Але добре, що нам пощастило знищити це товариство в корені і виявити людей насправді злочинного напрямку думок. Ви зберіть матеріал усіх зізнань і допитів, щоб всебічно освітити кожного обвинуваченого. Але яку впертість виявив Гулак

навіть на очних ставках! Як нахабно відкидав він свою участь у товаристві! — додав Дубельт після невеликої паузи.

— А Шевченко! — похитав головою Попов. — Хоча всі заперечували його приналежність до товариства.

— Це нічого не значить! — раптом розлютився Дубельт. — Це найбільший злочинець з усіх. Своїми пасквілями, своїми віршами він баламутить тисячі умів, і це далеко небезпечніше, ніж усе їхнє товариство. Про нього я напишу сам, Михайле Максимовичу. Я не можу спокійно згадувати його фізіономію, його поведінку.

* * *

Шеф жандармів граф Орлов не любив себе утрудняти ніякою працею. Він навіть не дуже хотів цієї посади, цієї служби, але цар, який безмежно довіряв йому після грудневого повстання, коли Олексій Федорович Орлов перший кинувся розстрілювати повсталі полки, наполягав.

— Ти позбувся брата, але тепер ти мій брат.

Цар натякав на його брата — декабриста Михайла Орлова. І справді, своєю участю в розправі на Сенатській площі 14 грудня 1825 року Олексій Орлов розрубав навіки це споріднення. З імператором було справжнє споріднення — споріднення першого жандарма Росії з першим жандармом Європи.

Підлабузник Булгарін — редактор «Северной пчелы» і постійний тасмний співробітник III відділу, славословлячи царя, казав і писав: «Революціонери в усій Європі бояться одного імператора Миколи Павловича». Хоча він і перебільшував цей страх, але постать Миколи I грізним привидом ввижалася в усіх європейських країнах.

Не тільки вірнопідданська любов до свого імператора відіграла роль у згоді Орлова, а більше честолюбність його і любов до грошей. Він зайняв цю посаду, але побороти свої лінощі ніколи не зміг. Та у нього був Дубельт — навіть не права рука, а ціла голова. Лис-Дубельт, «лукавий генерал», на якого можна було цілком покластись. У «генерала Дубля» були свої праві і ліві руки, не один лише Попов. Вони готували — Дубельт читав, виправляв, матеріал «перебіляли» — переписували чітко, каліграфічно, на блискучо-білому товстому папері, і Дубельт віз на підпис до свого шефа в його квартиру на Мойку.

Хоча граф мав великий власний будинок на Літейному проспекті, він волів жити в старому будинку Толя на Мойці, і туди залюбки завжди приїздив Дубельт. Тут при Бен-

кендорфі містився весь III відділ, і тут починалась його кар'єра. Сюди інколи привозили на допит до Орлова арештованих, щоб не турбувати самого графа поїздками.

— Прошу, прошу, Леонтію Васильовичу,— заходьте, сідайте. Я бачу, у вас уже все готово. Нарешті ми закінчуємо справу цього «Україно-Слов'янського товариства». Просто гора з плечей!

«Аякже, хто возився, а у тебе гора з плечей»,— подумав Дубельт.

— Дозвольте зачитати? — запропонував Дубельт, сідаючи.

— Прошу, прошу вас.

Спершу Орлов слухав неуважно — це вже все було відомо: донос Петрова, початок справи... Але треба було зробити якийсь зауваження.

Стиль! Стиль який! Ви просто Талейран.

«Багато ти розумієш у цьому»,— подумав Дубельт і продовжував читати далі.

«Відомості, одержані спочатку, і навіть ті, що відкривалися при дальшому розвитку слідства, виставляли «Україно-Слов'янське товариство» у дуже важливому вигляді, і багато обставин примушують гадати, що товариство мало на меті організацію таємної зловмисної справи, бо у Гулака знайдений був Статут товариства святих Кирила і Мефодія, з правил якого видно, що «Україно-Слов'янське товариство» передбачало, хоча й мирними способами, переважно поширення освіти, об'єднати всі слов'янські племена і організувати в них народне представницьке управління. У деякого виявилися примірники рукопису «Закону божого», або «Подністрянки», уже не з мирними намірами, а сповнені революційних і комуністичних правил з підбурюючими відозвами до племен слов'янських. У багатьох були знайдені вірші Шевченка».

— От корінь зла! — перервав Орлов.— Про нього, про нього треба якнайгостріше і найсуворіше.

— Дозвольте, Олексію Федоровичу. Я дійду і до Шевченка, спочатку я докладно пишу про організаторів товариства — Костомарова, Гулака...— Дубельт не любив, коли його переривало навіть начальство.

— Так, так! — схвальню, надувши щоки, підтакував Орлов, слухаючи характеристики «братчиків».— Я цілком згоден. Про цих професорів ви цілком вірно написали — вони щиро покаялися, і певна ізоляція з заборорою літературної та педагогічної праці і перебування не на Україні витверезить їх остаточно. От Гулак — це інша справа.

— «Гулак один лишився особою надзвичайно сумнівною.

Тим більше, що коли його злочин не важливіший від того, що описували Петров, Білозерський, Костомаров, то неможливо пояснити, чому він з такою упертістю не хотів відповідати на зроблені йому питання і навіть на очних ставках не признавався, хоч і бачив, що товариші його призналися. Треба припустити, що Гулак окремо від них, в душі своїй ховав такі злочинні думки, які не були відомі його товаришам, і в усякому разі напевне, що людина з таким характером, як він, не зупинилася б на мирних засобах, якби таємні помисли його могли збутися. Але потім і Гулак визнав справедливий зроблених на нього показань і навіть приписує собі створення рукопису «Закону божого» і статуту. При цьому визнанні, проте, він відкидає зроблене на нього показання студента Петрова і запевняє, що в його присутності ніколи не згадував про царську фамілію.

Показання Гулака про написання ним рукопису «Закону божого» — невірне. Рукопис цей існував у 1833 році, коли Гулак був ще в дитячому віці. Сумнівні і його показання з приводу складення ним статуту, тому що цей твір приписав собі і Білозерський, до якого, через його одвертість, слід мати більш віри, ніж до замкненого Гулака».

— Цілком, цілком справедливо. Цьому потайному злочинцеві тільки Шліссельбург!

— Я це й написав.

Власне, заперечення не викликало ніщо. Перед пунктом про Шевченка Дубельт зупинився. Орлов підсунув йому графин морсу, і Дубельт, зробивши кілька ковтків, прочитав особливо виразно, а Орлов вислухав з особливою увагою.

— «Шевченко, замість того щоб вічно відчувати благоговійні почуття до осіб найяснішої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпацького стану, складав вірші на малоросійській мові найобурливішого змісту. В них він то виражав плач про мнине поневолення та біди України, то проголошував славу гетьманському правлінню і колишню козацьку вольність, то з неймовірним нахабством виливав наклепи та жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює молодь і людей з слабким характером, Шевченко придбав між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі і небезпечні.

Судячи з тієї надмірної поваги, яку відчували і особисто до Шевченка, і до його віршів усі українослов'янські, спочатку здавалось, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то знаярдіям, яким вони хотіли скористатися

в своїх задумах, але, з одного боку, задуми ці були не такі вже важливі, як уявлялось з першого погляду, а з другого — і Шевченко почав писати свої обурливі твори ще з 1837 року, коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, а також і вся справа доводить, що Шевченко не належав до «Україно-Слов'янського товариства» і діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю».

— От-от-от! Цілком справедливо! — підтвердив Орлов. — «Захоплюючись власною зіпсованістю».

— «Проте через цей обурливий дух і зухвалість, що переходять усякі межі, він мусить бути визнаним одним з важливих злочинців». Граф, — перервав читання Дубельт, — ви пропонували один присуд Шевченкові.

— Я пам'ятаю. В солдати. Тільки в солдати. Ви написали це?

— Точно так: «Художника Шевченка за складання обурливих і вищою мірою зухвалих віршів як обдарованого міцною будовою тіла віддати рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши начальству здійснювати якнайсуворіший нагляд, щоб від нього ні в якому разі не могли виходити обурливі і пасквільні твори».

— Прекрасно, прекрасно, Леонтію Васильовичу, — я з радістю підписую цю доповідь.

* * *

Затягнутий у парадний мундир, білі лосини, при стьожці і всіх регаліях, завитий, надушений, на помаджений, граф Орлов упевненим кроком підводився сходами Зимового палацу на доповідь до імператора.

— Ти не старієш, брате, не старієш! — привітно зустрів його імператор.

— Служба на охорону держави і вашої величності не дозволяє цього! — молодцювато відповів Орлов, а про себе відзначив, що імператор дуже й дуже постарів, хоч і намагався триматися, як колись. Мішки під очима, зморшки навколо рота, втомлений погляд холодних очей.

— Що, закінчили? Розібралися? Давай, давай.

Імператор узяв папір, поданий йому Орловим, почав читати і чим далі читав, тим більше супився, і тим більше смикався куточок губ. Знову письменник! Знову вірші! Скільки трудів було покладено на Пушкіна, як морочив голову Лермонтов — і знову поет, знову вірші! Микола відкрив переклади віршів, що були додані до справи, прочитав сторінку з поеми «Сон», сердито відкинув, узяв доповідь і на полях

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне.

Він ледве встиг швидко зім'яти папір у руці, коли зашли Дубельт, Попов і вартовий. Оголосили присуд царя...
У солдати!

На якусь мить усе затьмарилося в очах Тараса. З суворою заборною писати і малювати. Який кат міг вигадати для нього цю найстрашнішу кару?

Але зовні перед жандармами він нічим не виявив свого смертельного розпачу. Спокійно вислухав присуд.

Попов затримався сам на сам у камері і ніби від співчуття до Тараса пошепки сказав:

— Костомарова на рік у Петропавловську фортецю, а потім на заслання в Вятку. Куліша в Тулу. Білозерського в Петрозаводськ. Гулака на три роки в Шліссельбург. Студентів — у Казанський і інші університети.

Так, найстрашніше було покарано його. Значить, його вірші — от страшна загроза миколаївській державі, коли так жорстоко покарано за них.

І раптом, незважаючи на розпач, на жах перед своїм майбутнім, Тарас відчув: не писати він не зможе, поки світ сонця в його очах!

І той останній вечір у своїй першій в'язниці він знову писав своїм «соузникам». Зараз він не картав себе і їх. Помілялись вони, помилився він у них, але ж кожен думав про добро.

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!

А от солдатом він не буде. Солдата, покірного, бездумного, з нього не зроблять ніколи, хай хоч десять років пробуде він у казармі.

І він думає. Ач злякався цар! Його, Тараса Шевченка, як злякався! Усіх у казарми не заженеш, усіх не скараєш. Адже і в казармах відгукнулись колись на клич декабристів, адже й з казарм приходять Момбеллі на таємні зібрання до Петрашевського...

А другого дня Тараса передали у відання військового міністра.

У вікно його випадково побачив Костомаров. Його вивели на подвір'я. Тарас обріс бородою, був у шинелі. Його підвели до найманої карети з озброєними жандармами. Він підняв голову, глянув на вікна — ніби шукав когось — раптом зустрівся очима з Костомаровим, усміхнувся. І зараз він знайшов у собі сили привітно усміхнутися! Закивав головою. Та тут у камеру Костомарова зайшов вахмістр і покликав його до генерала Дубельта.

Тарас обводив очима вікна з ґратами. Востаннє б побачити Гулака, Куліша, Сашка Навроцького... Але жандарми вже наказали сісти в карету.

* * *

Запрягайте, хлопці, коні,
Коні воронії!
Доганяйте літа мої,
Літа молодії!..

Ні, не наздогнати молодості! Від молодості мчали його швидкі коні, мчали під наглядом жандарма і фельд'єгера, мчали день і ніч, ніч і день.

Шлях між Петербургом та Оренбургом пробігли вони за дев'ять днів...

Минали міста, села, перепливали вони річки. Їхали, майже не спочиваючи, швидко міняючи коней, наче боялися, щоб зайвий день муштри солдатської не пропустив художник і поет Тарас Шевченко.

От і матінка Волга перед ними. Зупинились, вийшов Тарас на берег, нагнувся, умив лице, руки і згадав Дніпро... Раптом долетів до нього тужливий багатоголосий спів:

Әх, дубинушка, ухнем!..

То бурлаки тягли баржу.

Тарас зачерпнув долонями волзької води і випив.

Теж надивилася, наслухалася матінка немало. І козацької вольниці Степана Разіна, і стогону бурлацького, і дзвону кайданів арештантів, яких женуть у Сибір...

За Волгою починались безмежні степи, пустині... Все частіше стрічались намети башкирів, казахів, чути було неруську мову.

Мчали коні. Далі й далі від молодості, від волі. Але чим далі,— хоч і дужче боліло серце, та тим дужче воно й гартувалося. Не вийде з нього покірного солдата, не скориться він ніколи, ні!

Корнійчук О. Передмова	3
----------------------------------	---

Частина перша
СИРОТА В СВИТИНІ

Чорний шлях	5
Мандрівка до монастиря	10
Перший дяк	15
На панській гулявці. Весілля	18
Смерть матері	25
Мачуха	26
Чумачка	31
Спадщина	49
По дяках	50
Чабан, маляр, кухар	56
«Мій власний художник»	59

Частина друга
ХУДОЖНИК

У Вільно, городі преславнім	61
У цехового майстра живописних та малярних справ	73
Біла ніч. Свято	84
Біла ніч. Зустріч	95
Змова друзів	99
Вода камінь точить	105
Друзі з Олімпу	108
Він побачив Пушкіна	114
Ціна портрета	121
«Час проводили концертом і акціоном»	126
Академія!	136
Кобзар	146

Частина третя
НА РОЗПУТТЯХ ВЕЛЕЛЮДНИХ

«Живописна» Україна	168
Сестри	193
Київ	200
Актор Щепкін	215

«Така її доля...»	225
В Яготині	253
У завірюху	279
«Сон»	293
«Серце моє трудне...»	306
На розпутьях велелюдних	317
«Побратими»	351
«Кайдани порвіте!»	371
Концерт Ліста	382
Весілля	396
Нескоримий	417

Іваненко О. Д.

І-18 Твори в п'яти томах. Т. четвертий. Тарасові шляхи: Роман. I—III ч. Для серед. та ст. шк. в. / [Передм. О. Є. Корнійчука]; Іл. В. І. Касіяна.— К.: Веселка, 1985.— 479 с., іл.

До книжки увійшли три перші частини роману «Тарасові шляхи», що висвітлює життя великого народно-го поета-революціонера й мислителя Т. Г. Шевченка.

Оксана Дмитриевна Иваненко
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ПЯТИ ТОМАХ

Том четвертый
Пути Тараса
Роман. I—III ч.
(На украинском языке)
Для среднего и старшего
школьного возраста

Иллюстрации
народного художника СССР
Василия Ильича Касяяна

Предисловие
Александра Евдокимовича Корсейчука
Оформление
Леонида Абрамовича Кацнельсона

Киев «Всеслава»

Редактор И. Т. Бойко
Художний редактор В. Ю. Тернавський
Технічний редактор Л. В. Маслова
Коректори П. М. Коваленко, В. В. Богасевський

Информ. бланк № 3235.

Здано на виробництво 02.07.84. Підписано до друку
18.01.85. Формат 84 × 108/32. Папір друк. № 1. Гарніту-
ра звичайна пола. Друк високий. Умовн. друк. арк.
25,20 + 4 вкл. (0,42) = 25,62. Умовн. фарб.-відб. 25,83.
Обл.-вид. арк. 28,52 + 4 вкл. (0,38) = 28,90. Тираж
50 000 пр. Зам. 4—2003. Ціна 1 крб. 70 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ,
Довженка, 3.

III

IBRAHIMIKO

OKKAWA

4

